Culture of Polis

КУЛТУРА ПОЛИСА

ISSN 1820-4589

Часопис за неговање демократске политичке културе

Journal for Nurturing of Democratic Political Culture

Година XVIII Број 45 2021. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XVIII (2021), бр. 45
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА
The Culture of Polis
часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Вељко Делибашић, др Ђорђе Стојановић, др Горан Николић,
др Александар Гајић, др Небојша Петровић, др Предраг Терзић,
др Милош Савин, др Александра Шуваковић, др Милан Игрутиновић,
др Александар М. Филиповић, др Божидар Бановић, др Милан Почуча.

Главни и одговорни уредник: др Жељко Бјелајац

Заменик гл. и одгов. уредника: др Љубиша Деспотовић
Помоћник гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић
Секретар уредништва: др Александар Матковић
Чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Еуген Страутиу (Румунија),
др Даниела Блажевска (Северна Македонија),
др Дејан Михаиловић (Мексико), др Велибор Спалевић (Црна Гора).
Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Срђан Шљукић, др Драган Лакићевић,
др Јелисавета Тодоровић, др Радослав Гаћиновић, др Зоран Арацки,
др Недељко Прдић, др Зоран Аврамовић, др Срђан Милашиновић,
др Јоко Драгојловић, др Марија Ђорић, др Боро Мердовић,
др Горан Иванчевић.

лектура и коректура: Миросава Бојовић
прелом и припрема: Милан Карановић
штампа: НС Мала књига +
тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3
КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад : Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду; Stylos, 2004-.- 21 cm

Повремено
ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I ГЕОПОЛИТИКА И МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ

Драган Петровић, *Перспектива сарадње Србије са Русијом и интеграционим процесима које Русија предводи у Евроазији* . 9-20

Слободан Зечевић, *Деголизам, француска V република и српска уставна решења* . 21-33

Александар Гајић / Никола Рајић, *Колико су слични, а колико различити конфликти око Нагорног Карабаха и Косова?* . . 35-60

Јелица Горданић, *Јачање метода рада као могућност заустављања маргинализације Генералне скупштине Уједињених нација* . . 61-72

Сања Филиповић / Јелена Игњатовић, *Кинеске инвестиције у Централно-источној Европи и Западном Балкану* 73-86

Данило Вујовић / Недељко Цветковић, *Дерадикализација бораца повратника и домаћих терориста* . 87-100

II КУЛТУРА, ДРУШТВО, МЕДИЈИ

Александар М. Филиповић / Жељко Ђ. Бјелајац, *Гејмификација учења: коришћење видео игре у процесу образовања* 103-118

Богдан Брудар / Ненад Перић, *Трансхуманизам и његов однос са уметношћу* 119-126

Ана Јевтовић, *Медијске пресуде у дискурсу српске дневне штампе* 127-141

Александар Матковић, *Верска морална паника и њене друштвене последице* 143-156

Ненад Спасојевић, *Семантичко одређење и савремена употреба термина policy* . 157-167

Слађан Ранкић, *Расркиће популизама-случај локалних избора у Босни и Херцеговини 2020* 169-189

Бојан П. Урдаревић / Стефан Н. Андоновић, *Поједина статусна и радноправна питања електронског спорта у Републици Србији*. 191-203

III ИСТОРИЈА И ДРУШТВО

Горан В. Николић / Слађана Здравковић, *Компаративна анализа раста југословенске и турске економије у међуратном периоду (1918-1941)* 207-219

Братислав Теиновић, *Голуб Бабић и Милета Деспотовић: скице за биографије устаничких вођа у Босни 1875–1878.* 221-231

Дејан Антић, *Откривање спомен костурнице у Сурдулици 1924. године* . . 233-244

IV БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО

Милован Суботић / Вања Роквић,
Враћање обавезе служења војног рока – прилог одлучивању . . 247-262

Предраг Терзић,
Улога Штаба за ванредне ситуације града Краљева у борби против епидемије вируса COVID-19 263-276

Владимир Јаковљевић / Милош Томић, *Укидање јединица цивилне заштите на простору Косова и Метохије* 277-289

Владимир В. Козар / Ана И. Опачић,
Посебна правила поступка у грађанским и привредним споровима мале вредности 291-306

Боро Мердовић / Рајка Вујовић, *Породица као ризични и протективни фактор зависности од дрога код младих* . . . 307-320

Милош Стаменковић,
Поједина питања оправданости измена кривичног процесног законодавства Републике Србије 2011. године 321-332

V ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

Дражен Марић / Павле П. Парницки,
Анализа ревизије електроенергетске корпорације Енрон кроз призму маркетинг (не) етике 335-345

Ђоковић Горан / Челик Петар, *Подизање нивоа конкурентности у услугама имплементацијом ТКМ* 347-362

Недељко Прдић / Сара Костић, *Интегрисане маркетинг комуникације у функцији промоције пијаца* 363-374

Радан Костић / Милан Михајловић,
Порески јаз као последица ненаплаћених пореских обавеза . . 375-385

THE CONTENT:

I GEOPOLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS

Dragan Petrović, *The Perspective of Serbia's Cooperation With Russia and the Integration Processes Russia Is Leading in Eurasia* . 9-20

Slobodan Zečević, *Degolism, French V Republic and Serbian Constitutional Choises* . 21-33

Aleksandar Gajić / Nikola Rajić, *How Similar and How Different Are Conflicts Over Nagorno Karabakh and Kosovo?* 35-60

Jelica Gordanić, *Improving the United Nations General Assembly's Working Methods as a Possibility of Ending Its Marginalization* 61-72

Sanja Filipović / Jelena Ignjatović, *Chinese investment in Central Eastern Europe and the Western Balkan* 73-86

Danilo Vujović / Nedeljko Cvetković, *Deradicalization of Returning Foreign Fighters and Homegrown Terorrists* 87-100

II CULTURE, SOCIETY, MEDIA

Aleksandar M. Filipović / Željko Đ. Bjelajac, *Gamification of Learning: Use of Video Game in Education Process* 103-118

Bogdan Brudar / Nenad Perić, *Transhumanism and Its Relationship With Art* 119-126

Ana Jevtović, *Media Trials in the Discourse of Serbian Daily Pres* 127-141

Aleksandar Matković, *Religious Moral Panic and Its Social Consequences* 143-156

Nenad Spasojević, *Semantic Definition and Modern Use of the Term Policy* 157-167

Slađan Rankić, *Crossroads of Populism-the Case of the 2020 Local Elections in Bosnia and Herzegovina* 169-189

Bojan P. Urdarević / Stefan N. Andonović, *Certain Status and Labor Law Issues of Electronic Sport in the Republic of Serbia* 191-203

III HISTORY AND SOCIETY

Goran V. Nikolić / Slađana Zdravković, *The Comparative Analysis of the Yugoslav and Turkish Economies' Growth in the Interwar Period (1918-1941)* 207-219

Bratislav Teinović, *Golub Babić and Mileta Despotović: Sketches for Biographies of 1875–1878 Insurgence Leaders in Bosnia* . . . 221-231

Dejan Antić, *Unveiling of the Memorial Ossuary in Surdulica in 1924* . . . 233-244

IV SECURITY AND SOCIETY

Milovan Subotić / Vanja Roković,
Returning of Compulsory Military Service – Decision Addendum . 247-262

Predrag Terzić,
The Role of the Emergency Headquarters of the City of Kraljevo in the Fight Against COVID-19 Pandemic 263-276

Vladimir Jakovljević / Miloš Tomić, *Suspension Civil Protection Unit in Kosovo and Metohija* 277-289

Vladimir V. Kozar / Ana I. Opačić,
Special Rules of Procedure in Civil and Commercial Disputes of Small Value 291-306

Boro Merdović / Rajka Vujović, *Family as a Risk and Protective Factor of Drug Addiction in Young People* 307-320

Miloš Stamenković,
Issues on the Justification of the Amendment of the Criminal Procedural Legislation of the Republic of Serbia From 2011 . . 321-332

V ECONOMY AND SOCIETY

Dražen Marić / Pavle P. Parnicki,
Audit Analysis of Enron Electric Power Corporation Through the Prism of Marketing (Non) Ethics 335-345

Đoković Goran / Čelik Petar, *Raising the Level of Competitiveness in Services by Implementing TQM* 347-362

Nedeljko Prdić / Sara Kostić, *Integrated Marketing Communications in the Function of Bazaars' Promotion* 363-374

Radan Kostić / Milan Mihajlović,
Tax Gap as a Consequence of Unpaid Tax Liabilities 375-385

I

ГЕОПОЛИТИКА И МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ

ДРАГАН ПЕТРОВИЋ*
Институт за међународну политику и привреду
Београд

UDC: 327(470+497.11)
Оригиналан научни рад
Примљен: 26.04.2021
Одобрен: 12.05.2021
Страна: 09–20
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.1.01

ПЕРСПЕКТИВА САРАДЊЕ СРБИЈЕ СА РУСИЈОМ И ИНТЕГРАЦИОНИМ ПРОЦЕСИМА КОЈЕ РУСИЈА ПРЕДВОДИ У ЕВРОАЗИЈИ**

Сажетак: У раду се разматра могућност продубљивања сарадње Србије са Русијом и међународним организацијама и интеграционим просецима које Русија предводи на постсовјетском простору. Србија је војно неутрална земља, али има одређене облике сарадње како са НАТО, тако и са ОДКБ, где има статус посматрача. Шангајска организација за сарадњу такође даје различите могућности сарадње укључујући и статусе посматрача, партнера и госта. У домену економије Евроазијска унија је интересантна за Србију која је већ 2019 остварила уговор о слободној трговини који је потом ратификован. Земље пуноправне чланице Евроазијске уније остварују око 2 трилиона $ БДП и имају око 185 милиона становника, те значајне привредне капацитете и природне ресурсе. Значајан фактор за продубљивање сарадње Србије са интеграцијама на постсовјетском простору је и у чињеници, да су то пријатељске земље предвођене Русијом, што може бити значајан фактор у реализацији есенцијалних српских интереса.

Кључне речи: Србија; Руска федерација; међународне организације и интеграције у Евроазији; Организација за колективну безбедност и сарадњу; Шангајска организација за сарадњу; Евроазијска унија

Увод

Интеграциони процеси на постсовјетском простору предвођени Русијом забележили су напредак у последње две деценије, паралелно са постепеним прерастањем светског поретка ка мултиполаризму, и са процесом јачања Руске

* drdraganpetrovic83@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2021. године", који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2021. године.

федерације. Поред Заједнице независних држава у које се трансформисао мирним путем СССР, временом се у безбедносном смислу формирала Организација за колективну безбедност и сарадњу (ОДКБ). У економском смислу најважнија је Евроазијска економска унија. Поред интеграција и међународних организација на постсовјетском простору које су предвођене Русијом, на простору Евроазије важна је Шангајска организација за сарадњу у безбедносној сарадњи, чију најважнију осовину чине Русија и Кина. БРИКС представља планетарно повезивање пет сила, где су поред Русије и Кине чланице Индија, Бразил и Јужна Африка. Дакле у савременим српско-руским односима, које за српску страну подразумевају значај сарадње са Руском федерацијом, као једном од светских сила, додатан значај је и у сарадњи са интеграцијама и великим међународним организацијама које она предводи на постсовјетском простору и Евроазији. Добри односи Србије и Републике Српске са Руском федерацијом, такође могу допринети значајно и продубљивању разноврсних облика сарадње са наведеним интеграцијама и међународним организацијама.

Од осталих земаља на постсовјетском простору најзначајније су Украјина, Белорусија, Казахстан, Узбекистан и др. Литванија, Летонија и Естонија иако су историјски и географски били део царске Русије и СССР, су уласком у НАТО и ЕУ заузеле посебну геополитичку позицију. Украјина је након политичког преврата фебруара 2014, и развоја украјинске кризе, те погоршања руско-украјинских званичних односа све до данашњих дана (са неизвесним епилогом), изашла из интеграционих процеса на постсовјетском простору до даљњег. Слична ситуација се догодила са Грузијом након Кавкаског рата 2008. (годину дана након тога августа 2009. је изашла из ЗНД). Туркменија је од 2005. године постала пасивни члан ЗНД и углавном се од тада налази као посматрач или партнер у осталим интеграционим процесима и међународним организацијама на постсовјетском простору. Најревноснији чланови интеграционих процеса и међународних организација на постсовјетском простору заједно са Русијом, су Казахстан, Белорусија, Киргизија, па и Јерменија, Таџикистан. Узбекистан је био члан већине тих интеграција, али је рецимо у два наврата улазио и излазио из ОДКБ, па тренутно није члан овог безбедносног савеза. Временом су неки интеграциони процеси и међународне организације интеграција на постсовјетском простору добијале на значају, а неке га делом губиле. Поред Заједнице независних држава која се у правном смислу може сматрати као прелаз између уније и конфедерације и која је остала основ интеграција (по бројности чланства и чињенице да је СССР прерастао у њу), у последњих деценију-две најзначајнији облици удруживања и интеграције су Евроазијска унија (пре свега у економском смислу), Организација за колективну безбедност и сарадњу (ОДКБ), у безбедносном смислу и Шангајска организација која обухвата поред земаља постсовјетског простора и друге силе и чланице са простора ЕвроАзије (тачније Азије). Концепт Заједнички економски простор који је створен прилично амбициозно почетком 2000-их и који је обухватао Русију, Украјину, Белорусију и Казахстан, је након 2014, дефинитивно стављен са стране, и мало је вероватно уколико не дође до фундаменталних промена у владајућим структурама Украјине, да би се скоро могао ревита-

лизовати. Државна заједница Русије и Белорусије је једна билатерална интеграција постигнута формално, чија се реализација у пракси и продубљивање врши парцијално и у складу са политичким мотивима руководства две земље. Евроазијска унија је међународна организација регионалне економске интеграције, која има тренутно пет пуноправних чланова: Русију, Белорусију, Казхстан, Киргизију и Јерменију. У том правцу сложили би се са констатацијом Страхиње Обреновића да Евроазијска унија располаже са елементима које чине међународну организацију, а то су државе, међународни уговор, стални органи, област делатности, посебан статус. (Страхиња Обреновић, „Проширење Евроазијске економске уније – да ли је на реду проширење Евроазијске економске уније?", Пророковић Душан, Јовић-Лазић Ана (ур), Интеграциони процеси у Евроазији, ИМПП, Београд, 2019, стр. 286-307, са стр. 288) Евроазијска унија уз све повремене застоје и кризе функционисања, представља интеграцију на заједничким интересним основама земаља чланица. Она има четири главна тела: Врховни евроазијски економски савет, Евроазијски међувладин савет, Евроазијску економску комисију и суд Евроазијске економске уније. (http://www.evrazes.com/about/comission.html)

Србија и Руска федерација

Билатерални односи Србије и Русије су током последње две деценије, када је на њеном челу Владимир Путин добили једну узлазност и квалитет. У области политике то је пре свега подршка Русије територијалном интегритету Србије око Косова и Метохије, као и Дејтоном загарантованој позицији Републике Српске. Русија последњих година, нарочито од уласка Црне Горе у НАТО, са више симпатија посматра тамошњу опозицију, као и позицију Српске православне цркве. Тако су поздрављене и промене у Црној Гори након августовских избора 2020. године.

За Русију је свакако значајно да је Србија прогласила војну неутралност 2007 као државни концепт, да је постала посматрач у ОДКБ и да, између осталог купује руску војну опрему. Само 2017. Србија је купила од Русије између осталог шест авиона Миг 29, тридесет тенкова Т – 72, оклопне транспортере и др. (Леонас Толвайшису 2019, 99-102) Србија и Русија су потписале 24. маја 2013. споразум о Стратешком партнерству, који обухвата сарадњу у низу привредних и друштвених области. (Dragan Petrović, 2020, p. 109)

Са друге стране овај билатерални споразум, нема прецизиране обавезе двеју страна, већ се базира претежно на декларативном стратешком односу. (Декларация о стратегическом партнёрстве между Российской Федерацией и Республикой Сербией http://kremlin.ru/supplement/1461)

Економска размена Русије са српским просторима се појачава протеклих година, паралелно са њеним јачањем у епохи Владимира Путина. Током последњих година сарадња Србије и Руске федерације је око 3 милијарде евра[1], и

[1] Рекорд у спољнотрговинској размени две земље је остварен још 2008. када је износио 4 милијарде $. Рецимо у 2019. је досегнуто 3,6 милијарде $. Међутим у односу на 2008. српски извоз у

протеклих година доживљава мање флуктуације. Покривеност српског извоза у Русију у односу на увоз, се повећава од око једне седмине укупне билатералне размене 2008. године до једне трећине у 2018. години. Уколико се посматра билатерална трговинска размена две земље последњих година, види се да је од 2013. године до 2018. тај салдо прилично стабилан, односно да је покривеност увоза извозом од око 40 до 60%. Извоз је приближно око једне милијарде долара, а увоз око две милијарде. Србија посматрано у структури извоза за 2018. и 2019. годину, извози у Русију највише воће (око 10% вредности читавог извоза у Русију), хула хоп чарапе и синтетику (нешто преко 12%), гуме за аутомобиле (више од 6%) и др. http://buyserbian.com/sr/privredna-saradnja-republika-srbija-ruska-federacija/ Са друге стране у структури увоза робе из Русије у овом периоду, доминирају нафта, гас и производи од њих, са близу 63%. (https://api.pks.rs/storage/assets/Kratka%20informacija%20Ruska%20Federacija.pdf)

Русија је последњих година углавном на трећем или четвртом месту спољнотрговинских партнера Србије (иза Немачке и Италије, приближно уз Кину). У структури српског извоза доминирају прехрамбени производи, одевни предмети, пнеуматски производи и др. У структури увоза на првом месту су енергенти, нафта и гас, на које отпада преко 60%.(Драган Петровић, Ана Јокић, 2015. поглавље „Утицај руске енергетике на економију Србије стр. 104-110) У том правцу је јасно да овако висока структура увоза енергената, што се у економској науци назива нееластични тип производа (за које је тешко наћи супституте), значајно условљава негативан билатерални спољнотрговински биланс две земље на штету Србије. Стога није ни чудо да Русија има већ годинама позитиван спољнотрговински биланс са светом, често и дупло већи номинално од увоза, јер је зависност за увозом њених, пре свега енергената велика. (https://api.pks.rs/storage/assets/Kratka%20informacija%20Ruska%20Federacija.pdf)

Без обзира што је Русија високо позиционирана као спољнотрговински партнер Србије, у односу на биланс ЕУ као целине, руски удео је далеко мањи (са друге стране и економски утицај Кине у Србији се повећава последњих година). То се може констатовати и за битно мањи интензитет војне сарадње Русије и ОДКБ у односу на ниво сарадњу Србије са НАТО, Партнерством за мир, на шта указују у свом раду аутори Пономарева и Младеновић.[2] Током 2019. Године, Русија је била трећи спољнотрговински партнер Србије (иза Немачке и Италије) са 2,3 милијарде евра извоза и 0,87 милијарди евра увоза. Те године укупан спољнотрговински увоз Србије је био 23,87 милијарди, а увоз 17,53 милијарде евра. (https://plutonlogistics.com/spedicija/spoljnotrgovinska-robna-razmena-srbije-konacni-podaci-za-2019/).

спољнотрговинској размени билатералној две земље је изузетно напредовао, па је 2008. износио свега 500 милиона $ (једна осмина укупне билатералне размене те године), а 2019. чак једну милијарду $ (близу 30% билатералне размене). http://www.politika.rs/sr/clanak/424393/Spoljnotrgovinska-razmena-sa-Rusijom-3-6-milijardi-dolara

[2] https://cyberleninka.ru/article/n/serbiya-mnogovektornost-kak-vyhod-iz-tupika-strategicheskoy-uyazvimosti/viewer Елена Георгиевна Пономарева, Мирослав Младеенович, „Сербия многовекторность как выход из тупика стратегической уязвимости”, Сравнителная политика, 2020, Т. 11, Н 1, Москва, стр. 88-103. стр. 100. (аутори наводе да и поред 2,3 милијарде гаса 2018, да робна размена две земље не може да се мери са српском спољнотрговинском разменом са ЕУ)

Србија има два важна споразума потписана са Русијом и то Споразум о слободној трговини из 2001, који даје широке могућности сарадње са Руском федерацијом и споразум постигнут фебруара 2008.[3]

По питању војне сарадње статус војне неутралности Србије погодује одржавању војне сарадње и са Русијом. Владимир Путин је 2014. године присуствовао војној паради Војске Србије у Београду, која је одржана први пут после три деценије.
(https://www.vostok.rs/index.php?option=btg_novosti&catnovosti=8&idnovost=122527&Rusko-srpska-vojna-saradnja:-Kako-Rusija-oprema-i-uvezbava-Vojsku-Srbije)

Мека моћ у случају Русије, па и по питању осталих земаља постсовјетског простора, је битно мања у односу на могућности. Руска православна црква је снажног утицаја на српским просторима и билатерални односи са Српском православном црквом су на највишем нивоу пријатељства. СПЦ сарађује са њом, укључујући и Украјинску православну цркву као део Руске православне цркве (признаје московског патријарха као свог челника). Таква подршка није изостала од стране Руске православне цркве по питању одбране интегритета СПЦ у Црној Гори и литија масовне подршке верника током 2020. године (Александар Митић 2020, 158) Са друге стране по питању медија Спутњик има далеко скромнију улогу и домет у Србији од реномеа који заслужује Русија. Сарадња у области науке и културе је традиционална и могла би се подићи на виши ниво. У области друштвених организација Горчаков фонд, Рострудничево, Руски свет представљају основ руског утицаја на Балкану и српским просторима, али је то далеко од сличног утицаја западних сила и реалних потреба и интереса Русије.[4] Руски језик као светски језик комуникације, изучава се на српским просторима у оквиру образовног система и едукације и тај тренд је у порасту.

Односи Србије са Белорусијом

Од 2014. године, Србија редовно учествује у војној вежби Словенско братство заједно са Русијом и Белорусијом. Током 2019. године Србија је одржала четири војне вежбе са Русијом, док је у истој години одржала 13 војних вежби са НАТО. https://www.glasamerike.net/a/vojska-srbije-u-2019-13-ve%C5%BEbi-sa-nato-%C4%8Detiri-sa-rusijom/5170862.html Званична Србија одржава војну сарадњу са Русијом и Словенским братством, па је тако учествовала између осталог у Москви на Војним играма августа 2020.

Са друге стране вероватно и због притиска западних структура поводом политичке кризе у Белорусији, већ следећег месеца се тако придружила декла-

[3] Драган Петровић, „Економска сарадња Србије и Русије у геополитичком окружењу", 2018, стр. 401-402. На територији Србије данас делује око 900 активних привредних субјеката чији су већински власници из Русије.

[4] Сагласни смо са закључцима Мирослава Младеновића и Елене-Георгиевне Пономарове, да руска „мека моћ", на Балкану и српским просторима има много могућности и обавеза да се унапређује. (Miroslav Mladenović, Elena Georgievna Ponomareva, "Balkan vector of Russian Foreign (Public) Policy: the example of Serbia", 2020. pp. 32-36

рацији ЕУ о критици председничких избора у тој земљи. Томе треба додати да је уочи самог, већ заказаног одржавања у Белорусији септембра месеца заједничке војне вежбе Словенско братство дошло до отказивања Србије, под образложењем да се на шест месеци замрзава учешће на свим међународним војним вежбама. http://www.politika.rs/sr/clanak/462126/Vojska-Srbije-ne-ide-u-Belorusiju-vlada-otkazala-sve-medunarodne-vojne-vezbe

Сарадња Србије са Белорусијом се последњих година институционализује у оквиру неколико споразума. Јуна 2015. године потписан је у Минску меморандум о сарадњи између два национална парламента. У име Србије потписник је била Маја Гојковић, председник Народне скупштине Србије. У области културе потписани су споразуми за сарадњу Београда и Минска 2016. и 2017. године. На највишем нивоу председник Томислав Николић је током свог мандата два пута посетио Белорусију, а Александар Вучић током јуна 2019. године. Александар Лукашенко је посетио Београд у званичној посети децембра 2019. године. У економској области подписани су билатерални споразуми о спољнотрговинским односима 2009. и 2011. године. Спољнотрговинска размена две земље је била у порасту, од нешто преко 50 милиона $ те 2009, на око 150 милиона $ три године потом. Раст је настављен следећих година и амплитуда је била 2017, са 240 милиона $, а следеће године је дошло до извесног пада – 148 милиона $.

У области војне индустрије две земље развијају сарадњу, па су тако четири српска Мига-29 надограђена у Белорусији (2018-2021). (Asja Pentegova 2020, 60-63)

Током 2020. и пандемије коронавируса, две земље су се међусобно помагале у више наврата. Између осталог, хуманитарна помоћ Кине је транспортована преко белоруских авиона, а са друге стране влада Србије је послала два авиона медицинске опреме за Белорусију.

Србија и интеграциони процеси у Евроазији предвођени Русијом

Последњих година Србија је појачала куповину оружја из Русије, а од 2013. године, Србија је добила статус посматрача у оквиру Организације уговора о колективној безбедности.[5] ОДКБ је кохезионо далеко јача интеграција од ШОС, у смислу да предвиђа помоћ чланица у случају угрожавања неке од њих од стране трећих земаља. Постоје и сталне снаге Заједничког штаба ОДКБ од око 28000 људи и значајна војно-техничка средства, укључујући и нуклеарно оружје. ОДКБ располаже и са респектабилним средствима која се уплаћују од чланица на годишњем нивоу, где Русија улаже више од 50%. (Константин Лубанов „Организација уговора о колективној безбедности и војнополитичка стабилност на постсовјетском евроазијском простору у контексту успостав-

[5] https://odkb-csto.org/news/news_odkb/generalnyy-sekretar-odkb-stanislav-zas-prinyal-uchastie-v-zasedanii-soveta-parlamentskoy-assamblei-o/?sphrase_id=65512 Србија у оквиру свог статуса посматрача прати активности ОДКБ у континуитету, па је тако, између осталог већ годинама Народна скупштина Србије посматрач рада Парламентарне скупштине ОДКБ.

љања новог светског поретка", Пророковић Душан, Јовић- Лазић Ана (ур.), Интеграциони процеси у Евроазији, ИМПП, Београд, 2019, стр. 214-233, стр. 221-222). На годишњем заседању ОДКБ 30. новембра 2020, који је због корона пандемије одржан онлајн, Ивица Дачић је као представник Србије подвукао војну неутралност српску и спремност за даљу сарадњу са овим војним савезом. Дачић је истакао да Србија има „добре пријатељске односе са свим чланицама ОДКБ појединачно (Русијом, Белорусијом, Казахстаном, Јерменијом, Таџикистаном, Киргизијом), а да сарадњом са ОДКБ има прилику да их ојача...".[6]

Како Србија има војно блоковски неутралну позицију, која укључује развијену сарадњу са НАТО (отворена војна канцеларија НАТО у Београду, чланство у Партнерству за мир, потписани СОФА споразум и др.), статус посматрача и извесна сарадња са ОДКБ, паралелно уз извесне облике сарадње са Словенским братством оснажује ту неутралну позицију. У том правцу би Србија могла да у односу на ШОС заснује сарадњу, и чак добије неки статус (госта, партнера, посматрача), који не би укључивао пуно чланство. У исто време Србија развија војну сарадњу и са Кином, од које је између осталог купљене беспилотне летелице CH-92 A. Рojтерс је објавио податак да је Србија повећала војне издатке у односу на 2018, током 2019. и 2020, за 42%, и она износи 1,4 милијарде $, што је 2,4 % одсто годишњег БДП.
https://www.glasamerike.net/a/vojna-vezba-vojske-srbije/5616266.html

ОДКБ и ШОС имају, перспективу појачане сарадње и на неким просторима и партерског деловања.(Никола Рајић, Александар Гајић, „Однос Организације за колективну безбедност и сарадњу са Шангајском организацијом за сарадњу и НАТО, Политика националне безбедности, Београд, волуме 18, бр. 1. за 2020, стр. 147-178, са стр. 171) У ОДКБ је доминантан утицај Русије, а у ШОС Русије и Кине.

За Србију (и Републику Српску), у односима са Русијом додатан фактор су и интеграциони процеси и међународне организације у којима се Руска федерација налази. То је читав спектар, почевши од постсовјетског простора, где доминира у економском смислу Евроазијска унија, потом ту је Заједница независних држава, и најзад у безбедносном смислу Организација за колективну безбедност и сарадњу. Потом следи Шангајска организација за сарадњу и најзад БРИКС које имају шири (Евроазијски, односно светски значај). Србија је у војном погледу статусно неутрална држава па јој сарадња са ОДКБ (где је посматрач), а у перспективи и са ШОС, може одговарати да оснажи свој неутрални статус. Сарадња Србије са Шангајском организацијом за сарадњу се одвија повремено и није до краја институционализована, дакле нема статус госта, посматрача или партнера које је предвиђено за оне земље које немају пуно чланство. Са друге стране сарадња постоји и последњих година се интензивира. Тако је председник Србије Вучић учествовао на међународном

[6] Том приликом Дачић је навео да веома цени и континуирану и принципијелну подршку држава чланица ОДКБ у вези за непризнавањем једнострано проглашене независности Косова и Метохије, односно на поштовању универзалних принципа међународног права
https://www.danas.rs/politika/dacic-postujuci-medjunarodno-pravo-srbija-potvrdjuje-svoju-suverenost/

међупартијском форуму ШОС на тему привреде крајем октобра 2020. (због ковида форум се одржавао онлајн https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/4123767/sangajske-organizacije-za-saradnju-ucesce-aleksandar-vucic.html).

Када су у питању Евроазијска унија пре свега, па и ЗНД и посебно БРИКС ту Србија може оснажити своју економску сарадњу. На пример по питању Развојне банке БРИКС, она даје кредите и трећим земљама, без условљавања примене економске концепције, или чак политичких питања.

Када су у питању стратешка документа Руске федерације и српски простори ту долази до извесних осцилација у последње две деценије. Од јасног става у документу из 2000. године о потреби очувања Савезне Републике Југославије и навођења Косова и Метохије „као најважнијег на Балкану", до акцента на транспортно-енергетској политици у документима из 2013. и 2016. И у овим документима се наводи значај очувања територијалног интегритета балканских држава. Потписивање 2013. године Декларације о стратешком партнерству између Србије и Русије, као и чести сусрети на врху, ојачавају билатералне односе две земље. (С. А. Бокерия И. Пеич, 2018. 94-95)

Србија је потписала споразум о слободној трговини са Евроазијском унијом октобра 2019. године. Правила важе на основу прописа Светске трговинске организације. Споразум проширује листу производа који могу да се увозе на територију Евроазијске уније без царине, повећава квоте за извоз робе за које важе ограничења и шири зону слободне трговине, поред Русије, Казахстана и Белорусије и на Јерменију и Киргистан (који су у међувремену постали пуноправни чланови). Тржиште ЕАУЕ чини око 184 милиона становника и близу 2 трилиона $. (http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/25-10-2019-6.aspx)

Овим договором о слободној трговини обухваћено је око 99,5 % производа које Србија у међусобној размени са пет чланица Евроазијске уније може реализовати. Са друге стране проблем Србије у реализацији споразума са Евроазијском унијом је у скромним производним капацитетима српске привреде за потребе овог великог тржишта. Током 2018. године укупна робна размена Србије са пет чланица Евроазијске уније (Русија, Белорусија, Казахстан, Јерменија, Киргизија) износила је 3,4 милијарде $ (извоз из Србије 1,1 милијарди $, а увоз 2,3 милијарде $). Од овог биланса највећи део отпада на сарадњу са Русијом (извоз у Русију чини око 93% српског извоза те године у Евроазијску унију, а увоз 90% одсто укупног увоза из земаља чланица. Дакле у номиналном износу Србија је те године извозила нешто више од 1 милијарде $ у Русију, а увозила нешто више од 2 милијарде $. У Белорусију је те године извезено из Србије за 52 милион $, а увезено за 91 милион $. Извоз у Јерменију је био свега 4 милиона $, а увоз чак 121 милион $. У Казахстан је извезено 15 милиона $, а увезено за 6 милиона $, док је биланс са Киргизијом 6 милиона $ извоз и увоз 4 милиона $. (https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-47542511). Из наведеног произилази да Србија има повећане шансе за економску сарадњу са чланицама Евроазијске уније на основу постигнутог споразума у перспективи. Поред Русије, на коју отпада највећи део за сада економске сарадње, евидентна

је размена са Белорусијом, па и са Јерменијом, док је са Казахстаном и Киргизијом симболична. Специфичност трговинске размене са Јерменијом је неупоредиво већи увоз од извоза, док је са Белорусијом тај омер сличан оном са Русијом (1 : 2). Казахстан и Србија су октобра 2010. у Астани потписали споразум о слободној трговини. (https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_potvrdjivanju_sporazuma_o_slobodnoj_trgovini_izmedju_vlade_republike_srbije_i_vlade_republike_kazahstan.html) Односи на врху између Србије и Казахстана су врло развијени и поред релативно скромних резултата у спољнотровинској размени. (https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/ekonomija/3283069/veliki-prostor-za-unapredjenje-ekonomske-saradnje-srbije-i-kazahstana.html)

БРИКС је облик економских интеграција сарадње која је након првих година институционализована одржавањем првог самита у Јекатеринбургу 2009. године. Као примарни циљеви интеграције су одређени економски циљеви, али и изградња света у коме владају мир и заједнички просперитет. У том правцу у протеклој деценији су поред развоја међусобне економске сарадње видљиви напори ка реформи ММФ, Светске банке и других међународних финансијско економских институција. Створена је и заједничка кредитна банка БРИКС која даје могућност позајмице средстава и трећим земљама (те позајмице нису условљене било каквим геополитичким условима, већ често и земље чланице БРИКС изражавају спремност за укључење у те заједничке пројекте са трећим земљама). Како је настанак БРИКС новијег датума, међусобна економска сарадња и поред више постављених начела и споразума се лагано развија. Тако да укупна међусобна трговина чланица БРИКС чини тек око 5% њихове укупне спољнотровинске размене. (Закић Катарина, „Политика економских интеграција Кине у Евроазији", Пророковић Душан, Јовић-Лазић Ана (ур.), Интеграциони процеси у Евроазији, ИМПП, Београд, 2019, стр. 13-44, стр. 25-26)

Перспективе сарадње Србије са Русијом и евроазијским интеграцијама

Србија и Република Српска, којима потенцијално можемо додати и Црну Гору, као део историјског „Српства" (који су етнички, културно и геополитички и даље веома повезани) имају у савременом свету значајне мотиве за сарадњу са Руском федерацијом и евроазијским интеграцијама. Светски поредак се налази у процесу прелаза ка мултиполаризму, где Русија и земље БРИКС имају значајну улогу, укључујући и позицију Кине. Кина као суперсила у настанку, поред БРИКС суделује са Русијом у интеграцијама и у оквиру ШОС. Крах неолибералног модела није устоличио нови опште прихваћен економско-социјални концепт, а све већи значај добијају варијанте неокејнзијанизма.

Србија у безбедносном смислу је неутрална држава, са развијемом сарадњом са НАТО и као чланица Партнерства за мир, и са друге стране посматрач у односу на ОДКБ и са извесном сарадњом и са Шангајском организацијом за безбедност. Интензитет сарадње Србије у области безбедности са Русијом, ОДКБ и ШОС је у сваком случају на скромнијем обиму у односу на сарадњу у

истом домену са НАТО, Партнерством за мир и САД укупно посматрамо. Међутим та сарадња постоји и евидентно је да Србије не жели и посебно њено јавно мњење напусти неутралан статус у војно-безбедоносном домену. Србији је посебно значајна подршка Русије (као и осталих чланица евроазијских интеграцијама у којима учествује Руска федерација) по питању Косова и Метохије и према позицији Републике Српске.

У економском смислу Србија је без обзира на прокламовану политику ка ЕУ, заинтересована за привредну сарадњу са Русијом и интеграцијама у којима она има важну улогу. Ту је посебно значајна Евроазијска унија, у оквиру које највећи део (преко 90%), српске спољнотрговинске размене отпада на Русију. Од осталих чланица нешто израженија економска сарадња је са Белорусијом, а потом следи Јерменија. Казахстан и Киргизија имају са Србијом симболичну економску сарадњу до сада. Србија је упућена на увоз пре свега руских енергената. Са друге стране у структури извоза посебан потенцијал су прехрамбени производи и кооперација са Русијом у заједничкој производњи и уговореном пласману за руске просторе дефицитарних производа аграра, увођење високих технологија.

Република Српска има поред подршке Русије у правцу очувања свог интегритета и развијене инфраструктурне пројекте у привреди, посебно енергетици. Русија подржава промену режима и концепта Ђукановића у Црној Гори, што се након промена на августовским изборима 2020, спроводи од владе на челу са Здравком Кривокапићем. Сарадња у области културе, туризма, саобраћаја такође нуди велики потенцијал.

„Мека моћ" Русије и уопште земаља постсовјетског простора на Балкану и српским просторима је далеко мања у односу на могућности и сличан утицај и улагања већине западних сила. Традиционално пријатељство и сродност народа руског и српског сама по себи није довољна у време пораста значаја меке моћи у међународним односима. Србија са друге стране чине известан напор последњих година да буде присутна и оствари сарадњу у Русији и на постсовјетском простору у области науке и културе. Православне цркве, руска и српска су важан мост повезивања Русије и српских простора током читаве историје, што важи и данас.

Литература

1. Бокерия С. А. Пеич И., „Россия и Сербия: Пути взаймодеивстия", Россия и мир в XXI веке, Москва, март 2018. стр. 92-100.
2. Закић Катарина, „Политика економских интеграција Кине у Евроазији", Пророковић Душан, Јовић- Лазић Ана (ур.), Интеграциони процеси у Евроазији, ИМПП, Београд, 2019, стр. 13-44
3. Lubanov Konstantin 'Organizacija ugovora o kolektivnoj bezbednosti i vojnopoliticka stabilnost na postsovjetskom evroazijskom prostoru u kontekstu uspostavljanja novog svetskog poretka', Proroković Dušan, Jović-Lazić Ana (ed.), Integracioni procesi u Evroaziji, IMPP, Beograd, 2019, str. 214- 233

4. Mitić Aleksandar, „Framing Russo-Serbian cooperation as a hybrid threat: A NATO/EU strategic narrative", Russia and Serbia in the contemporary world: Bilateral relations, challenges and opportunities, Editors Bogdan Stojanović, Elena Georgievna Ponomareva, Institute of International politics and Economics, Belgrade, 2020. pp. 149-166
5. Mladenović Miroslav and Ponomarova Elena-Georgievna "Balkan vector of Russian Foreign (Public) Policy: the example of Serbia", Russia and Serbia in the contemporary world: Bilateral relations, challenges and opportunities, Editors Bogdan Stojanović, Elena Georgievna Ponomareva, Institute of International politics and Economics, Belgrade, 2020. pp. 21-38
6. Obrenović Strahinja, „Proširenje Evroazijske ekonomske unije - da li je na redu proširenje Evroazijske ekonomske unije?", Proroković Dušan, Jović-Lazić Ana (ed.), Integracioni procesi u Evroaziji, IMPP, Belgrade, 2019, str. 286-307
7. Pentegova Asja, Political, economic and cultural cooperation between the Republic of Belarus and the Western Balkans through the lens of relations with Serbia, Russia and Serbia in the contemporary world: Bilateral relations, challenges and opportunities, Editors Bogdan Stojanović, Elena Georgievna Ponomareva, Institute of International politics and Economics, Belgrade, 2020. pp. 57-66.
8. Петровић Драган, Јокић Ана, *Енергетска политика Русије*, Институт за међународну политику и привреду, Београд. 2015.
9. Петровић Драган, „Економска сарадња Србије и Русије у геополитичком окружењу", Увод у право Русије, Србија и Русија кроз векове, Правни факултет, Универзитета Београд, Службени гласник, Београд, 2019, стр. 399-420.
10. Petrović Dragan, "Russia and the Serbs (Serbia), from eastern question to contemporary relations, Russia and Serbia in the contemporary world: Bilateral relations, challenges and opportunities, Editors Bogdan Stojanović, Elena Georgievna Ponomareva, Institute of International politics and Economics, Belgrade, 2020. Pp. 98-114.
11. Пономарева Елена Георгиевна, Младеенович Мирослав, „Сербия многовекторность как выход из тупика стратегической уязвимности", Сравнителная политика, 2020, Т. 11, Н 1, Москва, стр. 88-103.
12. Rajić Nikola, Gajić Aleksandar, „Odnos Organizacije za kolektivnu bezbednost i saradnju sa Šangajskom organizacijom za saradnju u NATO, Politika nacionalne bezbednosti Beograd", volume 18, no. 1 for 2020, pp. 147-178
13. Толвайшисю Леонас „Сербско-россиское сотрудничество как ресурс внешней политики российской федерации, Вестник Московского университета. Серия 12, Политические науки, 2019, н.2 стр. 97-104.)

Цитирани линкови

1. http://www.evrazes.com/about/comission.html
2. Декларация о стратегическом партнёрстве между Российской Федерацией и Республикой Сербией http://kremlin.ru/supplement/1461
3. (https://api.pks.rs/storage/assets/Kratka%20informacija%20Ruska%20Federacija.pdf)

4. http://www.politika.rs/sr/clanak/424393/Spoljno-trgovinska-razmena-sa-Rusijom-3-6-milijardi-dolara
5. https://cyberleninka.ru/article/n/serbiya-mnogovektornost-kak-vyhod-iz-tupika-strategicheskoy
6. https://plutonlogistics.com/spedicija/spoljnotrgovinska-robna-razmena-srbije-konacni-podaci-za-2019/
7. https://www.vostok.rs/index.php?option=btg_novosti&catnovosti=8&idnovost=122527&Rusko-srpska-vojna-saradnja:-Kako-Rusija-oprema-i-uvezbava-Vojsku-Srbije
8. https://odkb-csto.org/news/news_odkb/generalnyy-sekretar-odkb-stanislav-zas-prinyal-uchastie-v-zasedanii-soveta-parlamentskoy-assamblei-o/?sphrase_id=65512
9. https://www.glasamerike.net/a/vojska-srbije-u-2019-13-ve%C5%BEbi-sa-nato-%C4%8Detiri-sa-rusijom/5170862.html
10. https://www.danas.rs/politika/dacic-postujuci- international-law-serbia-confirms-its-sovereignty /
11. https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/4123767/sangajske-organizacije-za-saradnju-ucesce-aleksandar-vucic.html
12. http://www.eurasiancommission.org/en/nae/news/Pages/25-10-2019-6.aspx
13. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_potvrdjivanju_sporazuma_o_slobodnoj_trgovini_izmedju_vlade_republike_srbije_i_vlade_republike_kazahstan.html
14. (https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/ekonomija/3283069/veliki-prostor-za-unapredjenje-ekonomske-saradnje-srbije-i-kazahstana.html
15. https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-47542511

THE PERSPECTIVE OF SERBIA'S COOPERATION WITH RUSSIA AND THE INTEGRATION PROCESSES RUSSIA IS LEADING IN EURASIA

Summary: The paper discusses the possibility of deepening Serbia's cooperation with Russia and with international organizations and the integration processes that Russia conducts in the post-Soviet space. Serbia is a military neutral country, but it has certain forms of cooperation with both NATO and the CSTO, where it has a status of an observer. The Shanghai Cooperation Organization also provides various opportunities for cooperation, including statuses of an observer, partner and a guest. In the domain of economy, the Eurasian Union is interesting for Serbia, which already achieved a free trade agreement in 2019, which was then ratified. The full members of the Eurasian Union generate about $ 2 trillion in GDP and have about 185 million inhabitants, as well as significant economic capacities and natural resources. An important factor for deepening Serbia's cooperation with integrations in the post-Soviet space is the fact that they are friendly countries led by Russia, which can be a significant factor in the realization of essential Serbian interests.

Keywords: Serbia; Russian Federation; international organisations and integration in Eurasia; Organization for Collective Security and Cooperation; Shanghai Cooperation Organization; Eurasian Union

СЛОБОДАН ЗЕЧЕВИЋ*
Институт за европске студиј
Београд

UDC: 324(44:497.11)
Прегледни рад
Примљен: 23.03.2021
Одобрен: 26.04.2021
Страна: 21–33
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.1.02

ДЕГОЛИЗАМ, ФРАНЦУСКА V РЕПУБЛИКА И СРПСКА УСТАВНА РЕШЕЊА

Сажетак: Да ли се политичка и доктринарна заоставштина Шарла Де Гола може довести у везу са Србијом. Одговор је потврдан чак далеко више него што се у нас то мисли. Приликом израде српског устава из 2006. године коришћена су аустријска и француска искуства. И наш уставни текст успостављао је неку врсту мешовитог система, у коме је пак председник Владе био носилац извршне власти, док је председник Републике био протоколарно задужен да изражава јединство Републике Србије. Била је то лоша копија устава француске V Републике. Председника републике Србије бирао је народ на непосредним изборима, али је овај био ускраћен за надлежности које овај избор тражи. Још теже последице оставило је увођење пропорционалног изборног система који је произвео слабе и корумпиране коалициона владе чији су састав одређивали тајкуни и стране обавештајне службе. Да би се избегле деформације изборне пропорционале, односно да би се добила стабилна влада, уследило је увођење аутократских мера владавине над медијима и институцијама државе.

Кључне речи: Деголизам, V Република, устав, председнички систем, парламентарни режим, председник Владе, већински и пропорционални изборни систем

Увод

Било је српских интелектуалаца који су сматрали да је Де Гол помиритељ и човек друштвеног консензуса иако је заправо у очима француске политичке класе и интелектуалне елите био све супротно од тога. Реч је особи која је имала смелости да уздрма државне темеље и владајуће назоре. Примера ради, Француска Република почивала је од 1875. године на парламентарном ре-

* szecevic5@gmail.com

жиму који је био синоним за демократске слободе (Ardant, Mathieu 2019-2020, 382-383). Састав владе као извршног органа зависио је од међустраначких споразума који би се често раскидали брже него што би били уговорени. Де Гол никада неће заборавити како му је Амерички председник Рузвлет (Franklin Roosevelt) током рата рекао следеће: „Занимала ме је француска унутрашња политика 30-их година, али нисам могао да је пратим. Председници владе мењали су се сваки час."[1]

Био је убеђен да је пораз од Немачке дошао као последица деформација парламентаризма. Власт која је у потпуности припадала Скупштини доводила је до узурпирања националног суверенитета, односно до пребацивања истог у руке партијских вођа вођених ситним политичким и материјалним интересима (Chevalier, Carcassonne, Duhamel, Benetti 2017, 12-13). Закључио је да Скупштина не сме да има овлашћења да опструише рад извршне власти, као и да је потребно увођење другог већа (Сената) које би проверавало законадавни рад доњег дома.

Француски председнички систем

Било је више разлога за подршку француског политичког естаблишмента парламентарном режиму. Французи су били под утицајем британске демократије старије од њихове, где је Парламент имао сву политичку власт. За председнички систем говорило се да је америчка новотарија устројена за нови свет, односно да не одговара европској демократској традицији. Једино искуство које су Французи имали са председничким системом лоше се завршило. Наполеон III 1848. године изабран је за председника II Републике, али је убрзо завео лични режим прогласивши се за цара.

По ослобођењу у јесен 1945. године Де Гол ће расписати изборе за уставотворну Скупштину по пропорционалном изборном систему, на којима парламентарну већину по први пут у Француској историји добијају комунисти и социјалисти (Ardant, Mathieu 2019-2020, 402). И поред великог ауторитета који је уживао, генерал увиђа да не може да придобије политичаре за промену режима од изразито парламентарног ка председничком. Разочаран ситним политичким и партијским амбицијама и комбинацијама 20. јануара 1946. године одлучује да се повуче са власти (Ardant, Mathieu 2019-2020, 400). Тиме је отворен пут за успостављање парламентарног режима IV Републике у коме председник државе није имао суштинска овлашћења, јер је у свом деловању био зависан од сагласности владе.

Де Гол је мислио да ће га убрзо после повлачења Французи молити да се врати на власт, али то се није догодило. Покушавао је да оснивањем сопствене партије под називом *Окупљања Француског народа* утиче на политички живот. Године 1947. Деголисти освајају 40 одсто на локалним изборима, а 1951. пос-

[1] Maguire Gloria Elizabeth, « *Nôtre mal de tête commun » : Churchill, Roosevelt et De Gaulle,* Revue d' Histoire Moderne & Contemporaine, Année 1995., 42-4, p. 593-608.

тају најјача странка у Скупштини, али немају довољну већину за самостално вршење власти, а камоли за промену устава. Од 1953. године због приклањања одређеног броја Деголистичких посланика парламентарним странкама IV Републике генерал одлучује да се повуче из политичког живота.

Де Голово политичко изгнанство изненадно је прекинуто 1958. године са избијањем такозване Алжирске кризе (Chevalier, Carcassonne, Duhamel, Benetti 2017, 1-8). Нестабилне владе IV Републике успеле су како тако да окончају процес државног осамостављивања Марока и Туниса, али то им није полазило за руком у алжирском случају. На северу Африке, Француска је изградила градове који су се по својој лепоти могли поредити са онима на Азурној обали. У њима је живело око милион Европљана од којих је један део стекао завидан иметак. Територија Алжира вођена је у административном смислу као *департман (округ)* односно као унутрашња територија Француске државе. Увидевши да крхке коалиционе владе IV Републике ипак иду путем деколонизације, у мају 1958. године командант француских војних снага у Алжиру генерал Жак Масу (Jacques Massu) покреће војну побуну са циљем да заустави процес осамостаљења и да се обрачуна арапским сепаратизмом. У Паризу се све више шпекулисало да војни *Комитет јавног спаса* спрема десант јединица из Алжира на метрополу са циљем да изврши пуч и укине демократску власт. У намери да предупреди „шпански сценарио" односно војну диктатуру налик оној Франциска Франка и евентуални грађански рат, председник републике Рене Коти (René Coty) позива генерала Де Гола као „најистакнутијег Француза" да се још једном у критичном тренутку за націју стави на чело владе. Пучисти у Алжиру се слажу да би именовање Де Гола могло да буде компромисно решење којим би се сачувао ред и мир у земљи, али и задржао Алжир у оквирима Француске државе.

У ванредним околностима Де Гол ће поново исказати бриљантан осећај за политику. Уз подршку војске, а и због реалне опасности од избијања грађанског рата, могао је да укине омражену му IV Републику и да уведе лични режим. Међутим, на изузетно посећеној конференцији за штампу, као мандатар нове владе Де Гол ће рећи: „не пада ми напамет да са 67 година започнем диктаторску каријеру. Никада нисам укидао јавне слободе него сам их ослобађајући Француску 1945. године поново успоставио. [2]

Генерал јесте за ефикасне институције и за концентрисање извршне власти у рукама председника Републике, али не жели да се одрекне вишепартијског система и грађанских слобода и права, јер себе не види на челу режима која нема демократску легитимност. По Де Головом схватању ни један циљ ма какав био, не оправдава увођење аутократског поретка. У томе се разликује од појединих српских политичара на власти у XX и XXI веку. Због очувања Југословенске државе краљ Александар Карађорђевић ће 6. јануара 1929. године увести диктатуру, током 90-их година у контексту распада Југославије Слободан Милошевић ће прибећи аутократским методама владавине правдајући их одбраном српских националних интереса, док ће Зоран Ђинђић почетком

[2] www.charles-de-gaulle.org, 20.02.2020.

2000-их и поред непопуларности и мањка легитимитета желети да влада у име вишег циља модернизације и реформе Српске државе и друштва.

Де Гол преузима власт са намером да на колико толико законит начин изврши уставни и друштвени преображај. Тражиће од водећих странака IV Републике заступљених у Скупштини да изгласају поверење његовој влади, али и овлашћење да оснује „Комитет правника" који би припремио текст новог устава, о коме би се народ изјаснио на референдуму. Са ножем под грло тј. под претњом војног удара, парламентарне странке 1. јуна 1958. године изгласавају поверење Де Головој влади, овлашћујући је да реши алжирску кризу и да донесе нови устав.

Де Голово залагање крајем 50-их и током 60-их година прошлог века за увођење председничког система изазвало је лавину оптужби на његов рачун. Противници су му били припадници странака левице и умерене деснице IV Републике, као и новинари, интелектуалци и еминентни професори уставног права. Тако је рецимо Франсоа Митеран написао књигу у којој је оптужио Де Гола да је човек „сталног државног удара" (Mitterrand 1964, 10). Правни стручњаци говорили су да је његов систем „Бонапартистички", односно да уништава демократксе тековине и да неће имати никакву употребну вредност после генераловог одласка са власти, јер је прављен по његовој мери.

Ко је онда подржавао Де Гола? Било је ту и такозване поштене интелигенције, али су уз њега били превасходно широки народни слојеви различитих занимања и степена образовања, који би у 17 часова улазили у метро враћајући се са посла. Француски народ веровао је Де Голу јер је знао да га води изражен осећај патриотизма који је показивао у најкритичнијим историјским околностима, да је потпуно посвећен раду за добробит државе, као и то да је изузетно поштен и лишен сваког осећаја материјалне похлепе. Као државни функционер генерал је имао добру плату и то је било све. Никада и нико га није могао довести у везу са било којом корупционашком афером. Касније када је као Председник боравио у Јелисејској палати, враћао би се у радни кабинет ако би заборавио да угаси светло, да не би беспотребно трошио струју односно новац пореских обвезника.

Стога је 28. септембра 1958. године на референдуму француски народ масовно подржао текст устава нове V Републике. Де Гола је 21. децембра 1958. године за шефа државе изабрао широки колегијум од осамдесет хиљада електора делегираних од локалних органа власти. Биће то последњи пут да се председник Француске бира посредним путем.

Де Голове намере нису биле непознаница јер говором у месту Баје (Bayeux) још 16. јуна 1946. године назначио свој концепт уставног устројства (Chevalier, Carcassonne, Duhamel, Benetti 2017, 12). Био је усредсређен на јачање надлежности Председника Републике, сматрајући да би овај морао да усмерава кључне националне политике и да буде арбитар, изнад странака и њихових политичких игара. Узроци декаденције која довела до пропасти III и IV Републику по мишљењу Мишела Дебреа (Michel Debré) писца устава и првог Председника владе V Републике, лежали су управо у слабој председничкој

функцији. Увећан обим председничких овлашћења требало је да почива на демократском легитимитету који би председник црпео непосредно из народа. Де Гол се није усудио да унесе правило о непосредним изборима за шефа државе у изворни текст устава из 1958. године јер се бојао да таква радикална промена неће проћи код страначких вођа IV републике, али је то учинио нешто касније уставном реформом извршеном путем референдума 1962. године.

Председник који располаже значајним надлежностима, изборним легитимитетом и мандатом од седам година са могућношћу реизбора, постао је једна врста *републиканског монарха.* Према одредбама устава V Републике које су и данас на снази, Председник је овлашћен да води спољну политику и јемчи примену међународних споразума, да командује војском и да одређује правце унутрашње политике (Chevalier, Carcassonne, Duhamel, Benetti, 2017, 12). Овај не одговара Скупштини нити је дужан да јој подноси извештаје обзиром да црпи своју легитимност непосредно из народа. Суверени арбитар политичког живота који се стара о поштовању устава и о добром функционисању државних органа (La constitution de République Française de 1958 art. 5)[3] надлежан је ако процени да постоји политичка криза у земљи, да распусти Скупштину и распише парламентарне изборе (La constitution de République Française de 1958 art. 12). У случају озбиљних претњи по институције, независност и територијални интегритет државе, Председник је овлашћен да донесе одлуку о увођењу ванредног стања, чиме сва власт привремено прелази у његове руке а Скупштини остаје право да се редовно састаје (La constitution de République Française de 1958 art. 16). Председник има надлежност да се обрати народу и позове га да путем референдума суверено донесе одлуке, те се непосредно референдумско одлучивање у областима које одређује устав надређује доношењу законодавних аката у Скупштини.

Де Гол није желео да наметне Французима устав америчког типа, по коме Председника као носиоца извршне власти и његов министарски апарат надзире дводомни Конгрес. Концепт вршења власти у V Републици почивао је на идеји да Председник Француске даје смернице за политичко деловање које у живот спроводи Влада. Реч је дакле о полупредседничком систему у коме Влада као друга грана извршне власти, располаже државном управом, оружаним снагама и има надлежност да води националну политику (La constitution de République Française de 1958 art. 20). Поверење влади даје Скупштина која надзире њен рад. Председник републике предлаже кандидата за председника владе из странке која може да обезбеди потребно већинско поверење Скупштине. Ствари су се донекле компликовале по питању избора кандидата за министре. Формално кандидат за председника владе предлагао је имена министарских кандидата Председнику Републике (La constitution de République Française de 1958 art. 8). Овај последњи их је својим потписом постављао на функцију, што је указивало да министри свој положај заправо дугују шефу државе. Право председника владе да састави министарски тим ван режима кохабитаци-

[3] *Texte intégral de la constitution du 4 octobre 1958 en vigueur,* 20.03.2021., www.conseil-constitutionnel.fr.

је постојало је мање више само на папиру. У пракси Председник републике најчешће би тражио да се појединци изаберу на чело одређених министарстава, или је пак ишао дотле да је сам састављао списак министара који је кандидат за Председника владе хтео не хтео морао да прихвати, да не би и сам био замењен.

Према уставу из 1958. године влада је била одговорна Скупштини а не Председнику Републике, те овај само формално прихватао њену оставку. Међутим у редовним приликама (ван режима кохабитације) уставна пракса је довела до тога да Председник републике стекне дискреционy надлежност да смени Председника владе и његов министарски кабинет. Ова смена се формално одигравала тако што је Председник републике наизглед „прихватао оставку" Председника владе, за коју су и париски врапци знали да је дошла по захтеву овог првог. Јавна је тајна била да је Председник Француске телефонским позивом могао да наложи Председнику владе да смени тог и тог министра. Док је био председник државе Никола Саркози (Nicolas Sarkozy) је Председника владе Франсоа Фијона (François Fillon) називао „својим сарадником," чиме је желео да нагласи овај последњи нема политичку тежину и самосталност, што баш и није одговарало уставном тексту. Саркози је свој однос објашњавао тиме што онај кога је непосредно изабрао народ има суштинску превласт над оним ко има само већинску подршку посланика у Скупштини.

Председник владе је могао по потреби да буде стављен у функцију „политичког осигурача." Наиме, ако би унутрашње прилике кренуле у лошем правцу, Председник Републике је имао опцију да одговорност за настале тешкоће свали на рачун министарског кабинета. Сменом владе чувала се стабилност политичког система и одржавао ауторитет шефа државе.

Прећутно правило политичког бонтона било је да се Председник Републике писмено захвали Председнику владе у оставци на урађеном послу и жртвовању за интересе нације, обзиром да је свакодневно решавање проблема физички и политички трошило премијера Француске. Ово писмо је било интересантно јер би понекад Председник у њему напоменуо да очекује да ће смењени одиграти важну улогу у будућем политичком животу нације, што значи да је сматрао да поседује квалитете да буде једнога дана шеф државе.

Уставни систем V Републике био је флексибилан и двосмеран. Уколико би током свог мандата председник распустио Скупштину и изгубио већину на парламентарним изборима, поредак се од председничког преображавао у парламентарни. Председник владе преузимао је највећи део извршне власти, самостално би бирао министре, водио би економску политику земље, старао се о унутрашњој безбедности и вршио би снажан утицај на одређивање праваца спољне и одбрамбене политике, иако су ови домени били резервисани за деловање Председника Републике. Тада би у ствари настајао тзв. режим „кохабитације" или „суживота" Председника републике и Владе различитог политичког опредељења. Де Гол никада не би прихватио да учествује у „кохабитацији", јер би губитак парламентарних избора схватио као изражавање политичког неповерења према њему лично и поднео би оставку. Генерал је 1969. године дао

оставку на председничку функцију због мање ствари, односно само зато што није добио већину на референдуму којим је хтео да изврши реформу надлежности Сената. Референдум је изгубио у недељу 27. априла, а већ сутрадан у понедељак објавио је кратку поруку Французима: „од данас у подне престајем да вршим функцију Председника Републике."

Де Гол је био то што је био, међутим председници после њега, почевши од Валери Жискара Дестена (Valery Giscard d' Estaing) ставили су до знања да ће остати на функцији иако странка или коалиција странака која их подржава изгуби већину на парламентарним изборима, препуштајући новоизабраној влади да води државну политику. На кохабитацију могло је да се гледа као на изузетак или аномалију V Републике. Већа могућност да се ова појави постојала је у време када је председнички мандат износио седам, а мандат посланика у Скупштини пет година. Социјалиста Франсоа Митеран (François Mitterrand) изабран за председника 1981. године, на редовним парламентарним изборима 1986. године изгубио је скупштинску већину те је морао да преда извршну власт десничарској влади Жака Ширака (Ardant, Mathieu 2019-2020, 433). Ширак који је изабран за Председника Француске 1995. године је због унутрашњих размирица у његовој десној коалицији 1997. године распустио Скупштину. Изгубио је ванредне парламентарне изборе који су уследили, тако да је следећих пет година земљом владао социјалистички премијер Лијонел Жоспен. Уставном реформом из 2000. године изједначена је дужина председничког и мандата посланика на пет година, тако да председнички мандат више нису пресецали редовни парламентарни избори. Последњих година шефови државе у страху да не изгубе парламентарну већину, бежали су ко ђаво од крста од одлуке да распусте Скупштину (Ardant, Mathieu 2019-2020, 456).

Деголизам и српска уставна и политичка питања

Догађања на домаћој политичкој сцени враћала су ме размишљањима о Деголистичкој политичкој доктрини. Примера ради, генерал је кривио пропорционални изборни систем за нестабилне владајуће коалиције и корупцију.

По увођењу вишестраначја крајем 1990. године одлуком Социјалистичке партије Србије у земљи је био уведен већински систем за избор посланика у Народну Скупштину. На првим демократским изборима српске опозиционе странке нису добиле завидан број посланичких места, те су опозициони лидери Вук Драшковић, Драгољуб Мићуновић, Зоран Ђинђић и Весна Пешић, окривили медијску блокаду али и већински систем за свој изборни неуспех. Говорили су на сва уста како је овај последњи недемократски иако је био на снази у колевци парламентарне демократије Великој Британији, али и у Француској и Немачкој. Опозиционим лидерима партијски интереси били су важнији од доброг функционисања државе.

После петооктобарских промена пропорционални систем произвео је неминовност. У скупштини Србије није било јасне већине па су морале да се праве коалиционе владе. Владу Демократске Опозиције Србије (ДОС-а) која је

формирана у јануару 2001. године на челу са Зораном Ђинђићем чинило је чак осамнаест странака. Њена тада најјача компонента била је Демократска странка Србије која је у августу 2001. године напустила Ђинђићеву владу па је њен легитимитет био још упитнији. У марту 2004. године долази до политичких промена, на власт долази прва влада Војислава Коштунице коју су чинили Демокртаска странка Србије, Г 17 +, Српски покрет обнове и Нова Србија али је била мањинска па је из опозиције морала да је подржава и Социјалистичка партија Србије. После избора 2007. године на сцену ступа друга влада Војислава Коштунице коју су чинили Демократска странка, Демократска странка Србије, Г 17 + и Нова Србија. У владу демократе Мирка Цветковића формирану 7. јула 2008. године ушли су Демократска странка, Г17+, Српски покрет обнове, Социјалистичка партија Србије, Партија уједињених пензионера Србије (ПУПС) и Странке националних мањина.

Слабе коалиционе владе довеле су до слабљења извршне власти. Председник владе није имао довољно ауторитета над њеним члановима из других странака јер му је фотеља зависила од одржавања у животу једва склепане коалиције. Нити је могао у потпуности да усмерава рад Владе нити да обезбеди склад њених политика. Министарства су постала партијски феуди односно политички плен, у чији рад председник Владе није смео да се меша. Служила су за партијско удомљавање страначких присталица и родбине. Оправдање за лош рад Владе у целини, владајуће странке проналазиле би у лошем раду коалиционих партнера. У суштини долазило је до међусобног пребацивања одговорности и лицемерног правдања у стилу: Председник и поједини министри у влади били су добрнамерни али је систем такав да ништа није могло да се уради.

Током 2000-тих лидер странке *Г 17* + Млађан Динкић је на предизборним митинзима узвикивао: „доле партократија!" иако је ова била неминовна последица изборне пропорционале и парламентаризма. Српски народ није више могао да гласа за угледне појединце већ за унапред сервиране листе партијских послушника коју су састављале страначке вође. На све то придодата су недовољна уставна овлашћења Председника Републике.

У систему неодговорности цветала је корупција а исцепкани политички простор служио је као идеална прилика за мешање страних држава и богатих појединаца у политику. Говорило се да Владу Србије заправо саставља ова или она амбасада или пак овај или онај *тајкун*. Политичари су све више веровали да свој положај дугују странцима и локалним богаташима а не грађанима који су изашли на биралишта.

Гледао сам из дана у дан како теоријске поставке које сам учио на Сорбони потврђује српска политичка пракса. Још јасније ми је било зашто генералу Де Голу није било стало да по изборној пропорционали добије математички једначину: ова странка, оволико гласова, толико посланичких места. Шта ти вреди пропорционална математика, ако ти је држава нестабилна и корумпирана.

Де Гол је мислио да одговорност почиње одоздо те је инсистирао да се посланици бирају по имену и презимену у изборним јединицама, према двокружном већинском изборном систему. Кандидат који би добио апсолутну већину изражених гласова у првом кругу, а која је представљала бар четвртину уписаних бирача, бивао је изабран за посланика (Ardant, Mathieu 2019-2020, 541). Правило четвртине служило је да се обезбеди минимални легитимитет изабраног. У супротном за недељу дана одржавао би се други изборни круг у коме би учествовала два најбоље пласирана кандидата из првог круга, с тим што је и трећи или чак и четврти кандидат могао да се укључи у трку ако је имао бар 12,5 одсто гласова из првог круга. Тако би у појединим изборним јединицама долазило до троугаоног или чак четворугаоног дуела.

Овакво решење предност је давало кандидатима великих и у народу популарних странака. Већински изборни систем производио је јасну скупштинску већину и обезбеђивао је формирање стабилне Владе која је спроводила свој програм без уцена малих коалиционих партнера. Председник владе располагао је чврстим ауторитетом над министрима и био је властан у сваком тренутку да их смени. Политика владе била је складна, а тражења изговора за политичке неуспехе у другима постало је беспредметно.

Деголистичка иделогија инсистирала је на концепту личне политичке одговорности. Посланик у скупштини био је одговоран пред бирачима из своје изборне јединице, непосредно изабрани градоначелник одговарао је суграђанима за функционисање града, одговорност Председника Републике пред нацијом која му је већински изразила поверење била је широких размера. На сваком нивоу власти постојала су јасна и ефикасна овлашћења и име и презиме човека који је био дужан да се стара да се мање више све одвија онако како треба.

Недоречени српски уставни концепт

Приликом израде српског устава из 2006. године коришћена су аустријска и француска искуства (Марковић 2017, 96), док је мени деловало да смо усвојили лошу верзију устава Француске V Републике. И наш уставни текст успостављао је неку врсту мешовитог система, у коме је пак председник Владе био носилац извршне власти (Устав Републике Србије 2006, чл. 136),[4] док је председник Републике био протоколарно задужен да изражава јединство Републике Србије (Устав Републике Србије 2006, чл. 111). Председника републике Србије бирао је народ на непосредним изборима (Устав Републике Србије 2006, чл. 114), с тим што је био ускраћен за надлежности које овај избор тражи . Није имао дискреционо овлашћење да распусти парламент, нити да распише референдум о битним друштвеним темама, као што није могао да уведе ванредно стање у земљи. Остало му је да командује војском и право да улагањем суспензивног вета одложи примену закона који му се не допада. Србија је да-

[4] Устав Републике Србије „Службени гласник Републике Србије”, 98/06.

кле добила парламентарни режим у коме је заправо Влада, одговорна пред Скупштином, требала да врши власт.

Ово решење би могло и да се прогута, да се Председник републике бирао у Парламенту, овако оно је било штетно по логику функционисања власти и остваривање народних интереса. Грађани који би са вером у демократију и надом у боље сутра изабрали председника на непосредним изборима, сигурно нису само желели да га гледају како се слика и свечано отвара алеје ружа. Од њега се са правом очекивало да донесе друштвене промене, да усмерава политику и да штити народ од интересног странчарења и политичарења. Проблематичним уставним решењима међутим шефу државе биле су везане руке. Бивши председник Србије Борис Тадић признао је да у току свог првог председничког мандата од 2004. до 2008. године није утицао на државну политику, јер његова странка није имала већину у Скупштини.

Уставно решење из 2006. године правдало се лошим искуством које је Србија имала у блиској прошлости. Творци устава желели су да избегну да се сва власт концентрише у рукама једног човека, али је пракса увек ишла у том правцу. Срби су обожавали јаке политичке личности способне да пресеку ствари преко колена и решавају животне проблеме људи. Ако ствари крену по злу могли су свог лидера да окриве за све грехе овога света, као и да му стварно или фигуративно одсеку главу.

За разлику од теоретичара који се представљају као заштитници либералне демократије, претходно изнето узимао сам здраво за готово. Када су већ ствари биле такве какве јесу, уставни текст требало је да се прилагоди менталитету нације. Они који су повезивали председнички систем са ауторитарним деформацијама, губили су из вида да су председнички избори били кључни за суштинске политичке промене у нашој земљи.

Што се тиче ауторитаризма овај је могао да се спречи ефикасним правним механизмима који јемче слободу изражавања и поштене изборе. Независна тела медијског надзора морала су да буду овлашћена да високим новчаним и другим казнама обезбеде изражавање политичког плурализма, како у јавном сервису тако и у приватним медијима. Јасним и ефикасним кривичним поступцима требало је санкционисати непосредну или посредну куповину гласова. Искуства развијених западних држава нису искоришћена у нас да би се обезбедила разумна независност и ефикасност судства. Од смањења трајања председничког мандата на пет година, ни један француски председник није поново изабран на функцију. Није реч само о томе да нису добро радили, већ су демократски механизми омогућили релативно слободну расправу, друштвену критику и поштене изборе.

Устав Републике Србије из 2006. године био би неприменљив онда када би странка која подржава председника републике имала већину у Скупштини. Наиме, тада би ступала на снагу гвоздена логика концентрисања власти у рукама лица које је носилац народног легитимитета. Председник републике коме је народ непосредно дао поверење, док је странци која га подржава поверио посланичку већину у Скупштини, постајао би неприкосновени шеф извршне власти. Српски уставни систем се преображавао у председнички, а Председник

владе био је само први или један од сарадника Председника републике. Председник владе у периоду од 2008. до 2012. године Мирко Цветковић био је подређен председнику Борису Тадићу, исто као што је председница владе Ана Брнабић 2020. године и сама признала да јој је Председник републике Александар Вучић шеф. Догматски или сколастични правни стручњаци на жалост нису могли да разумеју да се пракса све више удаљавала од текста устава јер другачије није могло бити. Непосредни носилац народног поверења био је онај „ко коси", док ономе ко то поверење није имао није преостајало ништа друго него „да воду носи."

Тежња ка очувању председничке власти великог обима, која није била предвиђена уставним текстом, прерастала је у политичку опсесију. Председник републике на све могуће начине покушавао је да задржи своју парламентарну већину јер му је она *de facto* обезбеђивала извшну власт. Ово је било утолико теже јер је код нас био на снази пропорционални изборни систем, који је по својој природи уситњавао посланичке клубове у Народној Скупштини. Странци која је желела да обезбеди више од 50 одсто посланичких места, није преостајало ништа друго до да прибегне различитим ауторитарним методологијама и технологијама. Ове су могле да се јаве у виду потпуног затварања медија за опозицију, саботирања политичких расправа, пропагандистичких акција против појединих опозиционих лидера и изборних манипулација. Куповина гласова у сиромашној Србији се у свом непосредном облику јављала давањем од хиљаду до две хиљаде динара по бирачу. Опаснији су били они посредни видови куповине, који су прикривани хуманитарном радом странке односно уручивањем бирачима материјалне помоћи у прехрамбеним производима или лековима, вођењем истих на излете у земљи или у иностранству или пак процесом обезбеђивања капиларних гласова. Ова последња техника подразумевала је да члан странке коме је обећано запослење или јавна функција, измоли родбину и пријатеље да му гарантују сигуран глас за његову политичку опцију.

Истакнути политичари у Француској били су осуђивани на условне казне затвора и на вишегодишње забране обављања изборних функција, због примене незаконитих механизама прикупљања средстава за странку. Куповина гласова на овај или онај начин била би још строжије кривично гоњена и санкционисана.

Закључак

„И после Тита, Тито!", узвикивали би чланови Савеза комуниста Југославије убеђени да им ће им Јосип Броз оставити у наслеђе чврсте државне темеље и економско благостање. После Титове смрти међутим пуцали су ко балони од сапунице један за другим, социјализам, уставни поредак из 1974. године, самоуправљање, друштвена својина, ЈНА, братство и јединство, несврставање, ОУР-и, СИЗ-ови, итд.... Моја генерација која је одрастала под Титом, по завршетку студија нашла се на згаришту илузија својих родитеља.

Француске и даље почива на државним темељима утврђеним уставом V Републике генерала Шарла Де Гола. Очекивало се да ће његов највећи опонент и критичар Франсоа Митеран по доласку на власт 1981. године извршити дубоку уставну реформу, али све је остало по старом јер се у међувремену испоставило да Де Гол није радио на сопственом одржању на власти, већ у интересу народа. Противно причама његових политичких противника генерал није ускратио Французима политичке слободе, већ им је омогућио да имају стабилне Скупштинске већине и Владе, као и председника републике који има уставне надлежности да уколико је за то способан, ефикасно води унутрашњу и спољну политику државе.

Де Гол је владао Француском десет година и у том периоду ова земља је стекла нуклеарно наоружање, освојила је технологију за слање сателита у свемир Аријан и програм Ербас за производњу путничких авиона, изградила је кружни саобраћајни прстен око Париза (периферик), нове стамбене четврти попут париског Дефанса, стотине километара савремених аутопутева, имала је годишњи привредни раст од око 6 одсто и готово пуну запосленост. Предао је у руке својим наследницима државу која није била задужена, нити је била погођена мигрантском кризом.

Као производ послератног *бејби бума* крајем 60-их година прошлог века стасала је бројна млада генерација жељна индивидуалних слобода и уживања, коју је гушио Де Голов крут систем посвећености вишим интересима нације и породичним вредностима. Генерацијски јаз и неразумевање новог младог света били су суштински разлози који су остарелог генерала навели на спектакуларно напуштање полуга и привилегија власти. Умро је покошен можданим ударом 9. новембра 1970. године, док је слагао карте за бриџ у својој кући у месту *Colombey les Deux Eglises.* Његов наследник Жорж Помпиду обратиће се јавности путем телевизије следећим речима: „Францускиње, Французи, умро је генерал Де Гол. Француска је сада удовица.”

Литература

1. Ardant Philippe, Mathieu Bertrand (2019), *Droit constitutionnel et institutions politiques,* LGDJ, 31 édition, Paris
2. Chevallier Jean-Jacques, Carcassonne Guy, Duhamel Olivier, Benetti Julie (2017), *Histoire de la V République 1958-2017,* 16 édition, Dalloz, Paris.
3. De Gaulle Charles (1954), *Mémoires de guerre,* Plon, Paris.
4. Maguire Gloria Elizabeth, « *Nôtre mal de tête commun » : Churchill, Roosevelt et De Gaulle,* Revue d’ Histoire Moderne & Contemporaine, Année 1995., 42-4, p. 593-608.
5. Macmillan Harold, *Notes*, Public Record Office, Prem 3/182/6, London.
6. Marković Ratko (2017), *Ustavno pravo,* 32 ponovljeno izdanje, Pravni fakultet, Beograd.
7. Mitterrand François (1964), *Le Coup d’Etat permanent,* Plon, Paris, 1964.

8. Onfray Michel (2020), *Vie parallèles-De Gaulle- Mitterrand,* Robert Laffont, Paris.
9. Peyrefitte Alain (2002), *C'était de Gaulle,* Quarto Gallimard, Paris.
10. Vital-Durand Emmanuel (2007), *Mémento des institutions politiques françaises,* Hachette Supérieur, 5 édition, Paris.

DEGOLISM, FRENCH V REPUBLIC AND SERBIAN CONSTITUTIONAL CHOISES

Summary: Can the political and doctrinal legacy of Charles De Gaulle be linked to Serbia? The answer is affirmative even far more than we think. Austrian and French experiences were used during the drafting of the Serbian constitution from 2006. Our constitutional text also established a kind of mixed system, in which the Prime Minister was the holder of executive power, while the President of the Republic was in charge of expressing the unity of the Republic of Serbia. It was a bad copy of the constitution of the French V Republic. The President of the Republic of Serbia was elected by the people in direct elections, but he was denied the competencies that this election requires. Even more serious consequences were left by the introduction of a proportional electoral system that produced weak and corrupt coalition governments whose composition was determined by reach poeple and foreign intelligence services. In order to avoid distortions of the electoral proportionality, ie to obtain a stable government, the introduction of autocratic measures of media supervision and control and state institutions followed.

Keywords: Degolism, V Republic, constitution, presidential system, parliamentary regime, the Prime Minister, majority and proportional electoral system

АЛЕКСАНДАР ГАЈИЋ*
Институт за европске студије
Београд
НИКОЛА РАЈИЋ**
Факултет за правне и пословне студије
др Лазар Вркатић
Нови Сад

UDC: 316.48
Прегледни рад
Примљен: 12.01.2021
Одобрен: 22.03.2021
Страна: 35–60
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.1.03

КОЛИКО СУ СЛИЧНИ, А КОЛИКО РАЗЛИЧИТИ КОНФЛИКТИ ОКО НАГОРНОГ КАРАБАХА И КОСОВА?***

Сажетак: Наука о међународним односима под замрзнутим конфликтима сматра ситуације у којима, након окончања ратних сукоба, или није постигнут задовољавајући мировни споразум или су сукобљене стране остале на сопственим политичким позицијама дијаметрално супротно тумачећи правне акте који су допринела престанку борби. Рад врши компаративну анализу два замрзнута конфликта: конфликта око Нагорно-Карабаха и Косова и Метохије. Дајући пресек кроз политичке историје сукоба и спорења око ове две територије, рад анализира питања везана за правни статус и покушаје међународних преговора око спорних територија да би се, на у завршном делу рада, извели закључци у вези са сличностима и разликама између два „замрзнута конфликта" и перспективама њиховог трајног разрешења. У основне сличности између КиМ и Нагорно-Карабаха спадају постоцијалистичке друштвене прилике, геополитички положај и значај обе регије, верске димензије међуетничких конфликата, бројне историјско политичке околности, ток међународних преговора итд. У главне уочене разлике спадају временско одређење сецесије, правни аспект сецесије, улоге великих сила, степен њихове подршке сукобљеним странама, промена позиција неких од великих сила, постојање односно непостојање покушаја војне реинтеграције сецесионистичког ентитета као и разлика у променама снага непосредно сукобљених страна.

Кључне речи: замрзнути конфликт, Косово и Метохија, Нагорно-Карабах, геополитика, међународни преговори, УН, Минска Група

---

* romero@eunet.rs,
** nikola.rajic@flv.edu.rs
*** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за европске студије у Београду, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Савремена наука о међународним односима под „замрзнутим конфликтима" сматра оне ситуације у којима, након окончања ратних сукоба, или није постигнут задовољавајући мировни споразум или су сукобљене стране остале на сопственим политичким позицијама дијаметрално супротно тумачећи правне акте који су допринела престанку борби и успостављању примирја (Пророковић 2020). Због тога, не само да рат није формално завршен већ оружани сукоб може лако поново да плане, што ствара једну свеукупну климу несигнурности у регионима где су се одвијали овакви сукоби. Термин „замрзнути конфликт" у стручној употреби први пут је био коришћен за о писивање међуетничких конфликата на постсовјетском простору (сукоби око Јужне Осетије и Абхазије у Грузији, Нагорно-Карабаха у Азербејџану, Придњестровља у Молдавији, касније и руске анексије Крима и одвајања Луганска и Доњецка из састава Украјине) што се наставило до данашњих дана, уз преношење овог термина и концепта његовог тумачења и на друге спорне, конфликтне просторе у Азији (нпр. спора око Кашмира, односа између две Кореје, Кине и Тајвана итд) и Европи (случајеви поделе Кипра грчки и турски део, сецесије Косова и Метохије из састава Србије) (Tisdall 2010).

Да „замрзнути конфликти" лако могу да се одмрзну показује недавна ситуација у Нагорно- Карабаху, налик претходној оружаној ескалацији која се одиграла 1. априла 2016 (види: Гајић 2016, 21-33). Војни сукоб је започет у јутро 27. септембра 2020. године изненадним копненим нападом азербејџанских оклопних формација потпомогнутим артиљеријом и дроновима. То је натерало јерменске трупе у повлачење дуж положаја на југоистоку и северу уз границу раздвајања сукобљених страна. После наношења значајних губитака азербејџанским оклопним снагама и делимичне стабилизације фронта, Јермени су (и у матичној држави и у самом Карабаху (тј. „републици Арцах") прогласили општу мобилизацији и увели војну управу. Азербејџанске снаге су наставиле са нападима, пре свега оним из ваздуха, уз помоћ дронова, којима су успели да онеспособе значајан број јерменске противваздушне одбране и у прва три дана сукоба остваре извесне територијалне добитке (на јужном сектору бојишта). Након тога сукоб се претворио у размену ватре између запоседнутих позиција, да би, четвтрог дана, уследио контранапад јерменских трупа. Он је, упркос тешким губицима које су јерменској техници нанели азерски дронови, довео до повраћаја дела стратешки важних позиција за снаге „Арцаха" (Kofman, Nersisyan 2020) Након седмог дана од „одмрзавања" и друге, једнако неуспешне азербејџанске офанзиве да заузме значајније просторе које држе Јермени на северу Карабаха, конфликт се на овом простору мање-више претворио у серију наизменичног бомбардовања противничке инфракструктуре, уз грчевиту одбрану запоседнутих положаја. На јужном, мање брдовитом делу фронта, Азери су наставили напад, направили територијални продор да би, након озбиљних губитака и оборених дронова, стали са офанзивом. Уследило је прво примирје постигнуто напорима дела међународне заједнице. Оно је прекинуто 19. октобра када су Азери на јужном делу фронта наставили продор и заузели места Џабраил и Фузули, као и оближну брану и мост. Сукоби су се, потом, пренели на север ка коридору Лачин који спаја Нагорно-Карабах са

својом матичном државом, Јерменијом, али су јерменске трупе у снажној контраофанзиви одбациле нападаче од овог виталног коридора и започеле своје нападе и на другим правцима, пре свега на југоистоку. Затим је наступило друго, краткотрајно примирје (26.октобра), након чега су азербејџанске трупе наставиле продор у правцу Шуше и до краја месеца дошле на око 5 км до њега. Дана 8. новембра, овај град, други по величини у Карабаху, се нашао о окружењу. Следећег дана, 9. новембра, град је пао у руке Азера. Губитком Шуше јерменска страна се нашла у тешкој ситуацији, тако да је прихваћен предлог Москве да посредује у преговорима о обустављању ратних дејстава. Примирје је закључено 10. новембра, чиме је конфликт окончан признајући затечено стање на ратишту уз размештање руских мировњака дуж новоуспостављене линије разграничења.

Општа ситуација везана за Нагорно-Карабах, узроци овог међуететничког конфликта са тенденцијом да се из стања «замрзутости» лако претвори у «одмрзнути», дуготрајни рат за територије, отвара низ питања о бојазни колико је овај до јуче «замрзнути конфликт» сличан спору који постоји у вези са Косовом и Метохијом и перспективама његовог решавања.

Карабах и КиМ – историјат спорења и сукоба

Конфликт везан за Нагорно-Карабах представља један од савремених израз историјских и геополитичких ривалстава на Кавказу и Закавказју као прегради, граничном подручју евроазијског Хартланда и блискоисточног дела Римланда. „Закавказје је простор где су вековима сукобљавали интереси великих сила, а међу њима вођене сложене геополитичке игре и исцрпљујући ратови. У старом веку то су биле Римска империја и Староперсијско царство (држава Ахаменида), у средњем веку – Византија и Новоперсијско царство (држава Сасанида), Селџучка империја и Арабљански калифат, у новом веку – Турска и Персија (држава Сафавида), а од 18. века и Руско царство... Данас се тамо сударају интереси велесила – пре свега Руске федерације и САД, а од прворазредних чинилаца из ширег региона – Турске и Ирана.” (Петровић, Анђелковић, Николић 2010, 47). Из ових разлога аутохтоне државне творевине, међу којима су оне јерменске најприсутније већ три и по миленијума, ретко успевале да очувају своју самосталност, изузев у случајевима равнотеже снага између великих сила присутних на овим просторима. Ствар се врло мало изменила досељавањем турских огуских племена (предака данашњих Азера) у 11. веку на просторе Закавказја, који ће етнички бити ближи Турцима али културом (шиитска верзија ислама) Персији, тако ће се и преко њихових леђа „преламати” сукоби и померање граница између Османског и Сафавидског царства. Јермени ће више пута дизати ослободилачке устанке (најпознатије под водством Давида Бека почетком 18. века), да би, тек почетком 19. века, експанзијом Руског царства на овом подручју, цео простор био пацификован и интегрисан у релативно стабилан државни поредак. Карабах је од 1846. године припојен провинцији Баку у којој је остао до краја Руског царства, упркос повременим

међуетничким конфликтима који се јављају између Азера и Јермена са њиховим националним буђењем почетком 20. века. За време Првог светског рата, Турци (уз подршку Курда и Азера) извршили су геноцид над јерменским становништвом широм Мале Азије, због чега је јерменска популација у Карабаху («Арцаху») остала физички изолована од других јерменских простора. Током Октобарске револуције ови простори су доживели више окупација (турску, савезничку) да би, на послетку, целим простором овдалали бољшевици и на њему основали више совјетских федералних јединица. Тада је Карабах, настањен са 94% Јермена, био додељен Азербејџанској Совјетској Републици.

Током совјетске ере овај сиромашни регион почео је да се постепено развија, посебно индустрија и услужна делатности. Ипак, испод површине сношљивог суживота, стварност међуетничких односа имала је и своје наличје. Оно је почело да се обзнањује у годинама уочи распада СССР-а, када је Нагорно-Карабах као покрајина са тада три четвртине јерменског становништва, захтевала од Кремља да одобри њихово одвајање од Азербејџана (20. фебруара 1988) и припајање Јерменији. То је представљало прво обелодањење међуетничких спорова у «првој земљи социјализма» и довело до масовног насиља у Азербејџану (масакри у Сумгаиту и Бакуу) над Јерменима. Када Кремљ није изашао у сусрет овим захтевима (већ је формирао специјалну комисију за Карабах да реши етничке спорове), депутати у Нагорно-Карабаху су, уочи распада СССР-а, прогласили независност у односу на Баку.

Етничко насиље прерасло је у оружане сукобе већ током јесени 1989. године када су јерменске наоружане групе кренуле у нападе на азерске енклаве у Карабаху (околина Шуше), док је федерална армија, која је до тада била фактор раздвајања и пацификације, остала по страни. Затим су Азери спровели тоталну блокаду свих саобраћајних путева ка отцепљеној покрајини и формирали своју добровољачку милицију са намером да парирају јерменској герили која је кренула да пробија територијални коридор између Карабаха и Јерменије. Од почетка 1990, борбе су прерасле у наизменично гранатирање дуж азербејџанско-јерменске границе. Након несупелог августовског пуча у Москви 28. августа 1991, Азербејџан је прогласио своју независност у односу на Совјетски Савез, док је Савет депутата Нагорно-Карабаха 2. септембра прогласио своју независност у односу на Азербејџан. Јерменске трупе заузеле су азерске енклаве у околини Шуше. До краја године, совјетске трупе су се потпуно повукле са простора Закавказја, што је отворило предуслове за најширу ратну ескалацију. Јерменске снаге су у новим сукобима нанеле низ пораза азербеџанској страни, тако да је председник Азербејџана Муталибов био принуђен од стране своје јавности да поднесе оставку. На његово место дошао је Абдулфаз Елчибеј, лидер националистичког покрета, који је интезивирао рат. «Порази су се, међутим, настављали: после пада града Шуше, азерског упоришта у Карабаху, Јермени су успели да пробију коридор код Лачина (касније и код Келбаџара) и територијално споје карабашки простор са матичном републиком. Била је то иста она територија на којој су Јермени током Првог светског рата били физички уништени од стране турске војске и азерских башибозука. До октобра 1993. године Јермени су заузели 20% укупне територије Азербејџана (сва под-

ручја где су живели у већини пре турско-азерског геноцида) и прогласили своју републику.» (Гајић 2009, 98) Пораз је тешко одјекнуо међу Азерима и довео до нове борбе за власт у Бакуу, резулитрајући у повратку на власт искусног функционера из совјетске ере, Гајдара Алијева, који је иницирао покретање нове контраофанзиве. Она је резултовала високим ратним губицима и практично никаквим успехом. И све потоње офазиве су пропале, уз тотално урушавање азербејџанске војне структуре, тако да је примирје између Азербејџана и Јерменије, уз посредовање Русије, било закључено 1994, чиме је конфликт замрзнут.

Исход целог конфликта омогућио је Москви да задржи стратешку доминацију на целом простору: Јерменија је већ у мају 1992. година приступила ОДКБ-у (на оснивачком скупу ове, од стране Русије вођене, организације за колективну безбедност која је одржана у Ташкенту) чиме је и Јерменија (и од ње подржаван, али међународно непризнат Нагорно-Карабах) постао стратешки зависан од Москве. Са друге стране, председник Гајдар Алијев (касније и његов наследник, Илхам Алијев), проценио је да само кроз побољшање односа са Москвом може да донесе неопходан мир да би у земљи завео рад и обезбедно њен развој, након чега ће, у повољнијим приликама, моћи покушати да поврати контролу над отцепљеним територијама. Јерменија, са друге стране (непризната Република Карабах није преговарачка страна), је јавно прокламовала своју спремност на давање извесних територијалних уступака Азербејџану под условом да језгро друге јерменске државе стекне пуну независност.

Простор Косова и Метохије представља предмет међуетничког спора између Срба и Албанаца низ генерација. Настањено словенским становништвом од времена пропасти Римског царства у раном средњем веку, Косово је од 12. века представљало средишњи простор српске средњовековне државе (Луковић 2000, 28). Албанци, чији је тада број био занемарљив (у југозападном делу Метохије), међутим, себе сматрају потомцима предсловенског, илирског становништва које је настањивало Балкан у античка времена, пре римских освајања, мада је тај став тешко одржив у односу на постојећа антрополошка, археолошка и лингвистичка сазнања савремене науке. Након распада немањићке државе и брзог ширења Турака на Балкан (посебно после епске битке на Косову 1389), преостале српске кнежевине потпадају прво под вазални однос, а после бивају потпуно «прогутане» од стране Османског царства. У овом периоду, на Косову живи највише 5% Албанаца. Међутим, током векова турске владавине, етнички састав овог простора почиње постепено да се мења: ратови и миграције утичу на одливање српског становништва са Косова и Метохије, а на њихове просторе, са планина северне Албаније, досељава се албанско становништво које се убрзано исламизује. Ово «освајање простора» се одвија под пуним покровитељством османских власти. Тек у другој половини 19. века (неки сматрају тек почетком 20. века) број Албанаца је надмашио број Срба на простору КиМ (Самарџић 1990, 144).

Ослобађањем територија Старе Србије (КиМ, Македонија) од стране српске војске у Првом балканском рату (1912), ови простори са релативно новом несрпском етничком већином поново постају део самосталне српске држа-

ве. Након гушења неколико оружаних побуна, уследила је пацификација албанског становништва на простору Косова и Метохије, али се суживот, током постојања прве Југославије, одвија тешко. Албанци су чекали први повољни тренутак да се отргну од српске власти: дочекали су га са нападом Хитлеровог Рајха на Југославију и њеним распарчавањем. Тада је створена марионетска фашистичка «Велика Албанија» под Мусолинијевим и Хилеровим покровитељством, где су током 1941 и 1943/44 извршени тешки масакри над српским становништвом, као и њихово масовно протеривање. «Као резултат договора између косовског Албанца Џафера Деве и немачке обавештајне службе (Абвер), «Друга призренска лига» је успостављена у септембру 1943. Тада су Албанци започели прави верски рат против Словена» (Savich 2013). Антисрпски терор је трајао до марта 1944 када је почео да јењава, што је било повезано са јачањем партизанских активности под командом Јосипа Броза Тита (Стругар 1962, 320-321). Победом комунистичких партизанских снага, Косово и Метохија постају аутономна покрајина у српској федералној јединици социјалистичке Југославије. Мир, међутим, на овим просторима стиже тек након што партизанске снаге савладају још један албански устанак између новембра 1944 и фебруара 1945. године («побуна у Дреници»).

Албанска већина на простору КиМ добила је сва права која могу да припадају некој националној заједници у држави која јој није матична. Упркос томе, Албанци су организовали неколико серија политичких протеста против постојећег стања ствари, углавном са захтевима да добију статус републике унутар тадашње Југославије (1968, 1981, 1989). Демонстрације 1981. године довеле су до увођења ванредног стања и упућивања трупа федералне војске да угуше протесте (Kola 2003, 333). И поред делимичне пацификације, притисци зарад исељавања преосталог неалбанског становништва се настављају током осамдесетих година. Незадовољство статусом покрајина и немогућности Србије да у уставном уређењу из 1974. године (посебно због протеривања Срба и Црногораца са КиМ) има било каве ингеренције над њима (што је Србију индиспонирало у односу на остале чланице југословенске федерације), доводи до «догађања народа» (1988-1989) и метеорског успона Слободана Милошевића на власт у Србији. Милошевић је намеравао да реинтегрише покрајине у јединствени правни поредак, сузи неке од њихових парадржавних надлежности и спречи доминацију (често и репресију) албанске већине над Србима на Косову. Када Србија успе да реинтегрише покрајине унутар сопственог правног и политичког поретка (1989), Албанци ће покренути нове протесте не признајући новоуспостављено стање. Врло брзо, они иду корак даље: прво бојкотују институције државе Србије, а затим проглашавају илегалну «Репубику Косово», споводећи политику пасивног отпора у годинама распада Југославије и грађанских ратова који су уследили у околним југословенским републикама (1991-1995). Неспорни албански лидер који руководи политиком пасивног отпора био је Ибрахим Ругова.

Током ових година, на простору КиМ постоји фактички паралелизам власти: са једне стране су званичне институције Србије које Албанци углавном бојкотују, а крај њих, прећутно толерисане, илегалне албанске паралелене ин-

ституције. Покушаји да се ствари нормализују, попут враћања албанских ђака у званичан школски систем, једва да су почели да доносе плодове (1996-97), када је почела нова криза: прво серија студентских протеста, а затим и рађање паравојних, терористичких група са сепаратистичким намерама које сеју смрт широм јужне српске покрајине. Од 28. фебруара 1998 ове групе формално прерастају у ОВК («Ослободилачку војску Косова») која започиње оружани устанак против српских власти (Гускова 2001, 660). До лета 1998 ОВК успева да под контролу стави око 40% територије покрајине, углавном албанска села и мање градове, док већа насеља држи под делимичном блокадом и терорише оне које иду путним првцима.

Српска држава покушава да, снажним противтерористичким мерама, угуши оружану побуну, али се, после операције у Дреници у којој је ликвидиран локални вођа ОВК Адем Јашари, ситуација на Косову прво медијски, а затим и политички интернационализује. То постаје очевидно у промени става САД према (до тада на Западу званично терористичкој организацији) ОВК, која добија третман устаничког покрета и зарађене стране, као и у појачаним притисцима на Београд. Контраофанзива српских оружаних снага током пролећа и лета 1998 слама једно по једно од упоришта ОВК (деблокада Орашевца, Лапушника, Малишева, Дренице, Клине итд). САД покушавају да придобију већину у Савету Безбедности УН за усвајање резолуције која ће одобрити употребу војне силе против СР Југославије, али наилазе на оштро противљење Русије и Кине. Због тога је 23. септембра усвојена Резолуција УН 1199 која само позива сукобљене стране да окончају сукобе (Гускова 2001, 661-665). Американци настављају са унилатералним притицима, прете ваздушним ударима, тако да Милошевић пристаје на споразум са Холбруком (13.10.1998) који предвиђа обустављање српске офанзиве и повлачење дела оружаних формација са КиМ, распоређивање мисије ОЕБС-а и НАТО-а широм КиМ који ће надзирати успостављено примирије. Усаглашено је и отпочињање процеса преговора који треба да доведу до мирног, политичког решења постојећих међетничких проблема. Овај споразум не само да спашава ОВК од војног уништења (које јој је било све извесније у рану јесен 1998), већ јој даје могућност да се опорави, прегрупише и постепено настави са својим активностима. Када се то, почетком 1999, почне учестало дешавати, српске снаге поново покушавају да сузбију нападе ОВК, али њихова интервенција само постаје повод за медијску сатанизацију («масакр у Рачку») којом се припрема страна војна интервенција. Понуђени преговори у Рамбујеу (06.02.-22.03.1999) између српске и албанске делегације били су постављени од стране Запада тако да Србија не може да их прихвати (нпр. превиђали су распоређивање НАТО снага у целој Србији, не само КиМ), што треба да послужи као алиби за НАТО агресију на СР Југославију.

Након пропасти преговора, НАТО 24. марта започиње ваздушне нападе на СРЈ очекујући да ће српска страна попустити након неколико дана услед несразмере између њених и снага НАТО-а (у техници однос снага је био 600:1, а у економској моћи 990:1 у корист НАТО пакта). Сукоб ће, међутим, трајати пуних 78 дана. НАТО авијација ће бацити 12 милиона фунти бомби на терито-

ију КиМ и још много ње на друге делове СРЈ. Како су се српске трупе добро укопале, маскирале и хитро вршиле маневарске покрете, учинак бомбардовања је био мали. Убијено је укупно 270 војинка (174 на Косову) и око 2500 цивила. Уништено је 19 тенкова, 10 десет транспортера и мањи број артиљеријског оружја. Због тога је НАТО проширио спектар војних и цивилних мета (претежно на путну инфрастуктуру и индустријске комплеске у Србији) (Nardulli 2002, 45) наносећи јој велику штету: укупно је погођено 1900 војних објеката, 25 000 кућа, 470 километара путева, 590 километара железнице, 14 аеродрома, 19 болница, 44 моста, зграде телевизије, две рафинерије нафте итд. Укупна процењена штета износила је тадашњих око 100 милијарди долара (Смиљанић 2009, 73-74). Истовремено са ваздушним ратом, на КиМ се водила копнена борба између српских снага и ОВК потпомогнута албанском регуларном војском, НАТО инструкторима, плаћеницима и међународним терористима. У свим борбама у периоду 1998-1999 на КиМ српске трупе (војне и полицијске) имале су 737 погинулих, док су противничке снаге имале вишеструко веће губитке (процењује са да је на КиМ 1999 било 15 000 герилаца ОВК, 25 000 ОВК у Албанији, 8-10 хиљада у Македонији, 5-8 000 регуларних албанских војника и око 5 000 плаћеника, међународних терориста и западних специјалаца (група «Соко»)), које је логистички помагало 57 000 НАТО војника распоређених у околним државама – Албанији, Македонији и БиХ (Делић 2011, 330-331). Комбинација ваздушних и копнених сукоба, безвлашћа и отимачине, нагнали су велики део популације КиМ, углавном албанског порекла, у избеглиштво у околне земље. То је НАТО пропаганди послужило као основ да легитимише своје нападе хуманитарним разлозима - зарад спречавања етничког чишћења косовских Албанаца од стране Срба. Рат је, уз посредовање Русије («мисија Черномирдин-Ахтисари»), окончан 10. јуна 1999. године потписивањем војно-техничког споразума у Куманову. Споразумом се српска страна обавезала да повуче војску и полицију са простора КиМ, док је резолуција 1244 предвиђала распоређивање јединица УН (углавном припадника земаља НАТО-а) на простор јужне српске покрајине као протектората УН. 12. јуна руске јединице из састава СФОР (у БиХ) хитрим маневром су се рапоредила на север КиМ и, на изненађење НАТО-а, заузела аеродром Слатина. Након неколико дана тензија, постигнут је споразум Запада са руском страном да њихови мировњаци буду приступни на КиМ паралелно са једницима КФОР-а, додуше без сопственог сектора контроле (Gajić 2019, 285). Уласком КФОР-а долази до масовног повратка Албанаца из избеглиштва, као и уласка јединица ОВК у градове широм КиМ. Они врше одмазду над српским цивилним становништвом или га сабијају у гета, у енклаве, изузев на северу КиМ, северно од Ибра, где се локални Срби самоорганизују и осујећују успостављање албанске власти на овом простору. Све у свему, потписаним споразумима и резолуцијама УН Србија је изгубила фактичку власт на простору КиМ, али је задржала своју правну тапију и над просторима које су на северу држали Срби и на осталом, већем делу КиМ на коме су Албанци успоставили своју власт.

Нагорно-Карабах – правни статус и дијалог за изналажење решења

За време трајања рата за Нагорно-Карабах, који се водио од 1988-1994 године и током којег је убијено око 25,000 војника и цивила а преко милион људи расељено (HRW 1994), међународна заједница је увидела потребу за преузимањем иницијативе и акције зарад решавања сукоба који је попримио озбиљне размере. У ту сврху, 1992. године је на састанку ОЕБС-а затражено да се сазове конференција у Минску (Белорусија) поводом конфликта у Нагорно-Карабаху, а која ће представљати форум за преговоре и пут ка мирном решавању конфликта (OSCE Minsk Group). Уследио је и низ резолуција донетих од стране Савета безбедности УН. Тако су, хронолошки, доношене Резолуција 882 од 30. априла 1993. у којој СБ УН изражава озбиљну бригу поводом урушавања односа између Републике Јерменије и Републике Азербејџана, што представља претњу по мир и безбедност у региону, као и то да је дошло до ескалације употребе оружане силе, расељавања лица из региона, поготово у Келџабар региону, као и изражену подршку за изналазак мировног решења кроз сарадњу са Минск Групом у оквиру ОЕБС-а (UNSC, S/RES/822). Након те резолуције су, у истој години (1993) уследиле Резолуција 853 од 29. јула (UNSC, S/RES/853), Резолција 874 од 14. октобра (UNSC, S/RES/874) и Резолуција 884 од 12. новембра 1993 (UNSC, S/RES, 884), у којима су потврђивани ставови изречени у претходним донетим резолуцијама и изнова наглашена потреба спровођења сарадње и изналажења решења путем Минск Групе.

Као главни циљеви Минск Групе наводе се, пре свега, стварање одговарајуће платформе за решавање конфликта између две стране, затим, изналажење договора који би омогућио прекид оружаног сукоба и, на крају, промовисање мировног процеса уз распоређивање мултинационалних мировних трупа на простору (OSCE Minsk Group). Азербејџан и Јерменија су се, на основу споразума из Бишкека од 5. маја 1994, договориле око прекида конфликта (Ceasefire Agreement Signed in Bishkek 1994), али Минск Група, као таква, упркос споразуму, није успела да обезбеди прави и дуготрајан мир у региону. Истини за вољу, не може се рећи да није било покушаја – у том периоду су активисти Минск Групе формулисали не мање од три засебна споразума о миру и организовали више састанака између азербејџанског и јерменског председника (Green 2002). Споразум о прекиду конфликта је имао једну (не)планирану последицу, а то је драстично смањивање степена хитности за споразумним решавањем питања Нагорно-Карабаха једном за свагда. (Caspersen 2013, 930) Важна функција мировног процеса Минск Групе јесте и да надгледа прекид ватре дуж линије конфликта, али ова функција је изузетно лимитирана, превасходно чињеницом да представници који врше ту функцију морају најавити своје присуство неколико дана унапред уколико желе да посете неку линију на фронту. У суштини, ово значи да присуство представника Минск Групе нема за примарну сврху одржавање прекида ватре колико има за сврху обезбеђивање канала комуникације између војних представника јерменске и азербејџанске стране, што свакако јесте важна функција, али је не треба поистовећивати са

правим механизном превенције сукоба. (de Waal 2010, 4) За време самита у Лисабону 1996. године Минск Група предложила је три принципа која би требало да чине основу за решавање конфликта: 1. поштовање територијалног интегритета Јерменије и Азербејџана, 2. да ће правни статус Нагорног-Карабаха бити заснован на самоопредељењу који би дао највиши степен самоуправљања Нагорном-Карабаху и 3. загарантовану безбедност за Нагорно-Карабах и целокупну популацију, укључујући обостране обавезе како би се обезбедило потпуно поштовање овог договора (OSCE – Azerbeijan relations). Ове препоруке подржане су од стране 53 државе чланице ОЕБС-а. Међутим, Јерменија је уложила вето на овакву резолуцију, тврдећи да мандат Минск Групе не покрива право да она преговара о самом конфликту између две стране, већ да само има улогу медијатора. (Zourabian 2006, 257) На ово се може надовезати и изјава некадашње „министарке спољних послова" у Степанакерту, Наире Меклумијан, како је „историја Јерменији дала мало територије" те, како због тога „нису у позицији да дају концесије које би угрозиле Јерменију и Нагорно-Карабах." (Lynch 2007, 488)

Недуго потом дошло је до измене састава Минск Групе тако да је она сада добила представнике из Сједињених Америчких Држава, Русије и Француске; измена у погледу копредседавања учинила је Минск Групу далеко утицајнијим и ефективнијим медијатором, а у мандат је укључена и могућност преговарачких елемената. Минск Група је 31. маја и 1. јуна 1997. у Јеревану, Степанакерту и Бакуу представила „пакетни" и „плански" план нагодбе. (Gasparyan 2019, 3) „Пакетни" план је као замисао имао решавање целокупног конфликта у оквиру једне нагодбе. Замисао је била да се одржи територијални интегритета Азербејџана тако да се Карабаху пружи широк спектар повластица које би ефективно пружале потпуни суверенитет над својим унутрашњим питањима. Та идеја била је позната по формули „*de iure* део Азербејџана, *de facto* независност". Нагорно-Карабах би био држава и територијална формација у оквиру граница Азербејџана и имао би своју заставу, грб, химну, своју законодавну, извршну и судску власт, право на одржавање директних релација са другим државама и међународним организацијама, сопствену полицијску формацију и тако даље. Исто тако, Устав и закони Нагорног-Карабаха би, на територији Карабаха, имали супремацију над легислативом Азербејџана. Домаће оружане формације би имале примат над оружаним и полицијским снагама Азербејџана које не би смеле да улазе на територију Нагорног-Карабаха без претходног одобрења. (Zourabian 2006, 258) „Корак-по-корак" плански тип нагодбе имао је другачију идеју. Подразумевао је повлачење снага Нагорног-Карабаха из шест области Азербејџана изузимајући сам Нагорни-Карабах и област Лачин, повезујући их тако са Јерменијом а под војном контролом Нагорног-Карабаха. Даљи корак би подразумевао стварање тампон зоне где би биле распоређене међународне мировне трупе дуж граница Нагорног-Карабаха и северне и јужне границе области Лачин, као и стварање зоне раздвајања које би биле трајно демилитаризоване и где би безбедност била надзирана од стране међународних мировних трупа. Питања коначног статуса Нагорног-Карабаха, лачинског коридора, као и питање повратка расељених лица на те-

риторије Шуше и Шахумијана била би остављена за неке касније преговоре. (Zourabian 2006, 259)

„Пакетни" план су одбили и Нагорно-Карабах и Азербејџан, а Јерменија се одлучила за плански, „корак-по-корак" план нагодбе. (Gasparyan 2019, 3) Тадашњи председник Јерменије Левон Тер-Петросјан 4. новембра 1997. објавио је чланак „Рат или мир? Време је за промишљеност" (1news.az 2018) у коме назначава неопходност изналажења компромиса, те како опозиција не би требала да заварава народ причама да постоје алтернатива компромису, јер је алтернатива компромису – рат. Тер-Петросјан је истакао још и како ће Јерменија и Нагорно-Карабах окренути целу међународну заједницу против себе, како немају савезника поводом питања независности Нагорног-Карабаха, те како могу довести себе у позицију претеране зависности од помоћи Русије (The Jamestown Foundation 1997). Даље, он истиче како је одбијање компромиса и вођење стратегије максимализма најбржи начин до потпуног уништења Карабаха и погоршавања ситуације у Јерменији. (Gasparyan 2019, 3) Међутим, тај „корак-по-корак" тип нагодбе одбијен је од стране Нагорног-Карабаха уз навођење недовољних безбедносних гаранција, а Тер-Петросјановљева приврженост том плану довела је до политичке кризе у Јерменији. То је за последицу имало оставку Тер-Петросјана у фебруару 1998, док је на чело државе дошао Роберт Кочарјан, бивши лидер Нагорног-Карабаха. Кочарјан је променио приступ који је заступао бивши председник Тер-Петросјан (да Јерменија нема ингеренција у конфликту, те да је то конфликт искључиво између Нагорно-Карабаха и Азербејџана), поставивши се тако да заступа интересе и Јерменије и Нагорног-Карабаха. Као три неопходна принципа издвојила су се: 1. забрана вертикалног повезивања између Азербејџана и Нагорног-Карабаха, тако да Нагорно-Карабах не може да буде потчињен Азербејџану; 2. гаранције безбедности за народ Нагорног-Карабаха; и 3. очување контроле над копненом везом са Јерменијом. (Zourabian 2006, 259) Наредни предлог изнет од стране Минск Групе био је предлог из 1998. године назван планом „Заједничке државе", а његова главна одлика била је дефинисање односа тако да је Нагорно-Карабах државна целина у облику републике, која би чинила заједничку државу са Азербејџаном у оквиру међународно признате границе. Међутим, у овом плану Нагорно-Карабах не би имао ни приближно права колико у првобитном „пакетном" плану као што су сопствене снаге. Интересантно је и то што овај план не уређује питање области Лачин (Minsk Group proposal „common state deal" 1998).

С обзиром да ниједан од дотадашњих предлога није био плодоносан, 2004. године покренут је тзв. Прашки процес који је, за своју основу, подразумевао чешће директне састанке званичника Јерменије и Азербејџана. Суштина самих преговора била је тајна, али су ипак постојале назнаке о финесама. Азербејџан је сматрао да конфликт треба бити решен корак по корак, тако да се јерменске трупе повуку са подручја изван самог Нагорног-Карабаха, што би омогућило повратак кући избеглицама, а што би, заузврат, омогућило успостављање билатералних односа са Јерменијом и рад на економском развитку Нагорног-Карабаха. Крајњи статус регије требало би решити у условима поверења и кооперације, без икаквог непријатељства. (Mehtiyev 2005, 15) Идеја је

била да би требало доћи до некаквог договора, ако не до решавања крајњег статуса, онда барем до механизма путем којег би се статус решио у будућности. Као кључни механизам за решавање статуса на принципу „корак-по-корак" плана појавила се идеја референдума, која је одговарала обема странама услед могућности пласирања принципа договора на жељени начин својим народима. Јерменија је инсистирала на томе да би такав референдум значио право на самоопредељење што би претходило независности Нагорног-Карабаха, док је, са супротне стране, Азербејџан инсистирао на томе да независност не би могла да буде исход референдума и самоопредељења већ да би било каква промена граница зависила од државног референдума азербејџанског народа. (Zourabian 2006, 262)

Почетком 2005. године, 25. јануара, Парламентарна скупштина Савета Европе усвојила је Резолуцију 1416 у оквиру које се наводи како је значајан део територије Азербејџана под јерменском окупацијом, као и да сепаратистичке снаге контролишу регион Нагорно-Карабаха (PACE, Doc. 10364). Даље се наводи како Јерменија нарушава обавезе које има као чланица Савета Европе, с обзиром да окупација стране територије представља озбиљну повреду тих обавеза. Савет Европе је позвао самопрокламоване власти у Нагорно-Карабаху на уздржавање од расписивања избора, уз подсетник да је због рата за Нагорно-Карабах више од милион лица било принуђено да напусти своје домове (Лазић, Јелисавац Трошић, Јазић 2011, 586), уз позивање на своју препоруку 1570 из 2002. године у којој се објашњава ситуација расељених лица (PACE, Doc. 9480). Услед тешко достижног комрпомиса, Минск Група ОЕБС-а до 2006. није успела да се помакне са мртве тачке у преговорима између Јерменије и Азербејџана. (Гајић 2006, 27)

2007. године је Минск Група ОЕБС-а представила обема странама прелиминарну верзију основних принципа за решавање сукоба у Нагорно-Карабаху, притом указавши на то да основни принципи представљају компромис заснован на одредбама Хелсиншког завршног акта о некоришћењу силе, територијалном интегритету, једнаким правима и самоопредељењу народа (Лазић, Јелисавац Трошић, Јазић 2011, 588). Према тзв. „мадридским принципима" шест елемената решавања конфликта подразумевају: 1. повратак територија које се налазе око Нагорног-Карабаха под контролу Азербејџана; 2. одређивање привременог статуса Нагорног-Карабаха уз обезбеђивање безбедносних гаранција и гаранција самоуправљања; 3. коридор који би повезао Јерменију са Нагорно-Карабахом; 4. одређивање будућег крајњег статуса Нагорног-Карабаха путем правнообавезујућег израза воље; 5. право свих интерно расељених лица и избеглица на повратак; и 6. међународне безбедносне гаранције које би укључивале операцију очувања мира. (Kocharyan 2016, 16) Ипак, за претпоставити је да неће доћи до територијалне промене Азербејџана или међународног признавања „Републике Нагорно-Карабах", осим уколико Азербејџан одлучи да се одрекне права на Нагорно-Карабах. Исто тако, без обзира на подршку Јерменије народу Нагорног-Карабаха, Јерменија се одрекла примера тзв. „Републике Косово" као преседана за добијање независности Нагорног-Карабаха. (Fabry 2012, 670)

Русија је организовала трилатералне самите у којима су учествовали представници Азербејџана и Јерменије. Први такав самит организован је 2. новембра 2008. године у Мосвки. Том приликом је потписана декларација којом су обе стране потврдиле да ће при решавању питања Нагорног-Карабаха поштовати општа начела међународног права. (Лазић, Јелисавац Трошић, Јазић 2011, 589) У самој декларацији се наводи како ће све стране радити на питању Нагорног-Карабаха кроз директан дијалог између Јерменије и Азербејџана под покровитељством Минск Групе, тако да ће тежити побољшању ситуације у Јужном Кавказу и успостављању стабилности и безбедности у региону кроз политичко поравнање конфликта. Даље се у декларацији истиче значај медијаторских напора Минск Групе, како би мировни споразум требао бити праћен правнообавезујућим гаранцијама. Потврђује се како ће председници Јерменије и Азербејџана наставити да раде на изналажењу решења и, на крају, истиче се важност подстицања повољних услова за спровођење мера за изградњу поверења у контексту напора за решавање конфликта (The President Of The Republic Of Armenia 2008). У суштини, „Московска декларација" није донела ништа револуционарно у погледу мировног процеса. Она је више симболичког значаја, односно, за Русију представља добар ПР потез путем којег може да се представи остатку света у улози миротворца а не агресора, те да Москва представља централног актера у решавању јужнокавкаских конфликата. (Ismailzade 2008, 3)

Након оживљавања конфликта 27. септембра 2020. и рата који је трајао шест недеља, 10. новембра 2020. године дошло је до споразума предвођеног Русијом, тако да су лидери Русије, Јерменије и Азербејџана потписали заједничку изјаву о прекиду рата у Нагорно-Карабаху. Споразум треба тумачити као победу Азербејџана, односно пораз Јермена у рату (BBC 2020). Карактеристике споразума су такве да ће обе стране остати на тренутним положајима уз размену ратних заробљеника, а сви транспортни чворови биће деблокирани. У Карабаху, дуж контакт линије и дуж коридора, биће размештене руске снаге – укупно 1960 људи, који ће бити распоређивани паралелно са повлачењем јерменске војске. Руски контингент ће остати у Нагорно-Карабаху наредних пет година, са аутоматским обнављањем мисије ако ниједна страна у року од шест месеци пред истек рока не затражи њихово повлачење, а биће формиран и руско-турски заједнички центар за контролу прекида ватре (Спутник Србија 2020). Јерменија ће вратити регионе Келџабар и Лачин Азербејџану, док ће Лачински коридор остати у рукама Јермена, како би се обезбедила веза Јерменије и Нагорног-Карабаха. Јерменија до 20. новембра 2020. године мора да преда и Агдамски и део Газахског региона који тренутно држи. Биће развијен план за изградњу нове саобраћајнице уз Лачински коридор, која ће обезбедити везу Степанакерта и Јерменије и на њој ће бити распоређен руски контингент, док ће Азербејџан гарантовати безбедност превоза у лачинском коридору свим цивилима. Све економске и саобраћајне везе биће деблокиране. Јерменија ће обезбедити саобраћајне везе између западних делова Азербејџана и Нахчиванске аутономне републике, а контролу ће вршити руске трупе. Поред тога ће, по договору, бити изграђене нове саобраћајнице између западних де-

лова Азербејџана и Нахчиванске аутономне републике. Избеглице ће се вратити у своје домове у Нагорно-Карабаху, што ће контролисати високи представник УН за избеглице (Спутник Србија 2020). Председник Русије Владимир Путин потписао је указ о формирању хуманитарног центра за Нагорно-Карабах са циљем обнављања цивилне инфраструктуре у том региону, пружању помоћи становницима и повратка избеглица, уз апел на наставак сарадње са Минск групом (Спутник Србија 2020).

Косово и Метохија – правни статус и дијалог за изналажење решења

Дан након потписа Кумановског споразума 9. јуна 1999. године и по окончању НАТО бомбардовања СР Југославије, Савет безбедности УН је 10. јуна 1999. године усвојио Резолуцију 1244 (UNSC, S/RES/1244), а као главни циљеви наводе се смештање Косова и Метохије под привремену управу ОУН (УНМИК), затим формирање овлашћених мировних снага предвођене НАТО алијансом (КФОР), очување међународног мира, безбедности и осигуравање слободног повратка избеглица и расељених лица у своје домове; Србији је остављења могућност да врати своје институције када се за то стекну услови (Влада РС за КиМ, Резолуција СБ УН 1244). У основи, Резолуција 1244 представља међународно правну основу за решавање косовског питања. Србија, као и многе друге државе чланице ОУН, наглашавају како Резолуција 1244 остаје правно обавезујућа за све стране (РТВ 2020).

Долазак међународних снага и институција међународне управе 10. јуна 1999. на Космет није решио проблем, тако да су, од тада па све до 2004. године, преостали косовски Срби и друго становништво на Косову и Метохији које није подржавало екстремистичко-сепаратистичке тежње били приморани на исељење из својих домова. Уништавана је културна баштина, паљене цркве и манастири; једном речју, девастирано је све што је представљало културно-историјску тековину српског друштва која је гајена вековима (Влада РС за КиМ, Мартовски погром 2004. године). У том периоду уништено је око 117 српских културних добара, углавном цркви и манастира, што је прошло готово незапажено у светским оквирима, изузев критика од стране Србије, Грчке и Русије. (Батаковић 2008, 266) Исто тако, систематски су рушени и уклањани објекти српске световне архитектуре, а нарочито властелински дворци, градови, утврђења и тврђаве из средњег века. (Степић 2005, 189) Кулминација таквог насиља и етничког чишћења од стране албанских екстремиста наступила је у тзв. „Мартовском погрому", догађају који се одиграо од 17. до 19. марта 2004. године, за чији повод косовски медији наводе несрећу у којој су се утопила три албанска дечака у Ибру, у селу Чабра у Ибарском Колашину (Данас 2020).

„Мартовски погром" однео је неколико десетина живота, рањено је више стотина особа, протерано више од четири хиљаде Срба и других неалбанаца, запаљено више од 800 њихових домова и разрушено или тешко оштећено 35 православних храмова и споменика културе (Влада РС за КиМ, Мартовски

погром 2004. године). Насиље које се тада догодило показало је да постојеће покрајинске институције, као ни институције међународне управе, нису испуниле свој задатак одређен Резолуцијом 1244, с обзиром да нису омогућиле стварно функционисање и постојање мултикултуралног друштва у јужној српској покрајини. Након нереда од марта 2004. године Контакт група СБУН, сачињена од Велике Британије, Француске, Немачке, Италије, Русије и САД, почеле су да се размимоилазе око питања шта даље учинити, сматрајући да само чекање да Косово испуни „стандарде пре статуса" неће бити довољно и да су косовски Албанци били све нестрпљивији због одлагања у напредовању ка независности које су очекивали као исход НАТО интервенције. У том периоду је и Генерални секретар УН замолио бившег финског председника Мартија Ахтисарија да предводи процес путем којег би се дошло до споразума о статусу Косова. (Gallucci 2001, 4) „Резултат" свега тога био је план финског дипломате и специјалног изасланика УН Мартија Ахтисарија из 2007. године, који је предвидео Косово као мултиетничко друштво у ком би се вршење власти заснивало на једнакости свих грађана, у ком би била предвиђена широка аутономија за српске општине уз пуну власт Приштине (НСПМ 2018). Иако је Савет безбедности УН, након руског вета, одбацио план, ипак, Марти Ахтисари је својим предлогом јасно алудирао на две ствари: прво - да за КиМ нема повратка у Србију, и друго – да се стабилност југоисточне Европе може постићи само ако за све постоји јасна перспектива у демократским оквирима, те да, уколико међународна заједница одлучи да следи план, она мора наступати ауторитативно и одлучно, не презајући од реаговања у случају дискриминација или непоштовања принципа да Косово буде мултиетничко друштво (Шмит 2007). План је, између осталог, предвиђао формирање шест нових или проширених српских општина на Косову, као и проширене општинске надлежности, затим формирање четрдесет пет заштитних зона око најзначајнијих цркава, манастира и историјских споменика, као и међународног цивилног представника и међународно војно присуство. Тадашњи шеф Координационог центра за КиМ Небојша Човић је тај план оценио као „димну завесу", иза које се крило *de facto* формирање устава тзв. Републике Косово, односно, да је то била предигра за независност (Љубисављевић, Бекић 2020).

17. фебруара 2008. године скупштина Косова усваја „Декларацију о независности". Портпарол Стејт департмента, Шон Макормак, изјавио је да су САД „примиле к знању" такву одлуку, док је Русија оштро осудила ову одлуку (Косовска хронологија 1974-2017, 49). Да постоје интереси великих сила у случају Косова може се закључити и по томе што се на немалом броју косовских кућа, поред албанске, налази и америчка застава. Непосредно пред самопроглашење независности Косова, Сједињене Америчке Државе финансирале су конкурс чији је исход био дизајн жуто-плаве заставе Косова. (Taylor 2008, 278) 26. фебруара је на ванредној седници Владе Србије донета одлука да се против једностраног проглашења независности Косова успротиви свим правним и дипломатским средствима (Косовска хронологија 1974-2017, 50). То је резултирало усвајањем Резолуције Генералне скупштине УН 63/3 од 8. октобра 2008. године, којом се тражи од Међународног суда правде да да свој став у

вези са проглашењем независности, односно да ли је оно било у складу са међународним правом (UNGA, A/RES/63/3). Саветодавно мишљење МСП од 22. јула 2010. оценило је да проглашење независности није било противно међународном праву, Резолуцији 1244, као ни привременом уставном оквиру на Косову, што је, наравно, било у супротности с оним што је Београд очекивао (Милошевић 2010). Дејан Мировић у свом раду износи став о низу оправдавајућих теорија („правних акробатика", како их назива Бранко Ракић) које су послужиле као „правни основ" за признање Косова. За пример он узима изјаву сталног судије МСП Џејмса Крофорда, који је заступао став да је проглашење Косова у складу са међународним правом, а која гласи: „Ако међународно право не даје никакво право на једнострану сецесију изван колонијалног контекста, а по мом мишљењу оно то не чини – онда је једини начин на који нека целина може једнострано да се отцепи примена традиционалног средства које се састоји у победи у рату за независност – као што је Бангладеш учинио 1970-71, уз помоћ Индије…" (Мировић 2014, 997) Након једностраног проглашења независности уследио је трогодишњи прекид било каквог дијалога између Београда и Приштине. Генерална скупштина УН 9. септембар 2010. усвојила је резолуцију о развоју дијалога две стране путем дискусије о бројним питањима, што ће имати утицаја на њихово придруживање ЕУ (Цветковић 2010).

Ипак, тек је 8. марта 2011. на инсистирање ЕУ (а уз подршку САД) отпочео дијалог о техничким питањима, чији је циљ требао бити побољшање статуса грађана на Косову. Прве четири рунде нису резултирале конкретним договорима, већ су на њима договарали начела и принципи дијалога. У петој рунди постигнути су договори о слободи кретања и матичним књигама, у шестој рунди преговора постигнути су договори о царинским печатима и катастру, а у оквиру седме рунде усаглашен је договор о признавању универзитетских диплома. У наредној рунди постигнут је договор о интегрисаном управљању границама/административним линијама, а у рунди након ње - договор да ће Косово учествовати у свим видовима регионалне сарадње. Технички дијалог био је од великог успеха, и уз медијацију ЕУ, допринео отклањању бројних административних и процедуралних проблема, који су оптерећивали грађане на дневном нивоу са обе стране административне линије. Дијалог је успео да обезбеди пуну слободу кретања лица и роба, али и могућност за реализацију основних права везаних за лични статус грађана и њихову имовину. (Ђукановић 2013, 366-372) Након избора у Србији одржани 2012. године, 19. октобра исте године настављају се преговори о нормализацији посредством ЕУ уз прелазак са техничких на политичка питања, тако да је већ у другој рунди политичког дијалога постигнут договор о именовању и постављању Официра за везу, чији ће основни задатак бити да решавају одређена отворена питања у току спровођења постигнутих договора између Београда и Приштине (Косовска хронологија 1974-2017, 57).

Крајем 2012. и почетком 2013. године Србија је преузела значајну спољнополитичку иницијативу везану за формирање Заједнице српских општина на Косову. То је било једно од основних полазишта за наставак дијалога са При-

штином, а резултирало је усвајањем „Резолуције о основним принципима за политичке разговоре са представницима Привремених институција самоуправе на Косову и Метохији" 13. јануара 2013. године од стране Народне скупштине Републике Србије (Резолуција Народне скупштине 2013). Уследио је низ преговора. Резултат девете рунде преговора, одржане 13. априла 2013. године у Бриселу, било је постизање „Првог споразума о принципима који регулишу нормализацију односа" или колоквијално „Бриселског споразума", потписаног с намером „нормализације" односа између Београда и Приштине, који је предвиђао формирање Заједнице већински српских општина. Ова Заједница би, поред четири општине севера, укључивала и поједине општине насељене српским живљем у централним деловима Косова. (Ђукановић 2013, 373) Бриселски дијалог је послужио као користан инструмент за прекидање *status quo*-а, посебно на северу Косова, и представља главни покретач процеса нормализације, омогућавајући и друге механизме попут неколико неформалних билатералних активности, укључујући међусобне посете између српских и косовских званичника, као и неформалне активности између чланова парламената и цивилног друштва. Главни циљеви споразума били су демонтирање институција система Србије на КиМ и интегрисање запослених у институције система Косова, као и понуда одређеног нивоа самоуправе косовским Србима кроз формирање Заједнице за десет општина са већинским српским становништвом. Споразум је, поред оснивања Заједнице, као кључне елементе предвидео и интеграцију припадника српских безбедносних структура у косовску полицију и интеграцију правосуђа у правни оквир Косова, организовање избора у четири општине на северу, затим одредбе везане за телекомуникацију (добијање позивног броја Косова) и енергетику, као и једну прилично апстрактну обавезу, која гласи да Београд и Приштина неће блокирати, нити охрабривати друге да блокирају напредак друге стране на њиховом путу ка ЕУ. (Гаши, Новаковић 2017, 4-6) Правна природа и садржина Споразума показале су се као спорне, а једна од примедби и критика на рачун Споразума односила се на тумачење да ли је његовим потписивањем Србија признала независност Космета. Одмах треба рећи како Бриселски споразум није међународни уговор, међутим, у вези његове правне природе треба рећи да „правна природа једног акта не стоји у директној конотацији правних последица које производи. Све и да јесте утврђено да је Бриселски споразум по својој правној природи међународни уговор, то не би значило *ipso facto* да је њиме извршено признање Косова и Метохије. Јер, међународни уговор могу закључити и привремени, крњи субјекти међународног права, протекторати, устаници као зараћене стране – у оном обиму субјективитета и у материји међународног права спрам капацитета субјективитета који поседују." (Шурлан 2015, 301)

Било како било, пре него што обе стране започну нови процес преговора, морају испунити одредбе предвиђене Бриселским споразумом у потпуности, што имплицира да Приштина мора успоставити Заједницу српских општина, а да Београд мора имплементирати енергетски споразум. (Гаши, Новаковић 2017, 8) У погледу тога, значајно је усвајање „Плана о имплементацији Бриселског споразума", потписаног 16. јуна 2013. године, који предвиђа постепено

спровођење споразума и даје рокове обема странама како би предузеле одређене, договорене мере и законодавне процедуре, ради спровођења споразума у потпуности (НСПМ 2013). Међутим, приликом имплементације споразума су на површину изронили проблеми који се тичу статусног питања Косова: власти у Београду су у имплементацији Бриселског споразума инсистирале на његовој „статусној неутралности", док су у Приштини на споразум гледали као на могућност за успостављање потпуне власти и суверености на северу Косова. (Ђукановић 2013, 378) Од 2015. године мало тога је учињено и дијалог је застао, потпомогнут низом догађаја и сукобљавања који су допринели урушавању односа, као што су воз са поруком „Косово је Србија", који је кренуо из Београда за Косовску Митровицу 14. јануара 2017, па је заустављен у Рашкој због опасности да доведе до озбиљних инцидената (Инсајдер 2018). Затим се десило убиство Оливера Ивановића 16. јануара 2018. године у северном делу Косовске Митровице (Данас 2020), као и хапшење и протеривање са Косова Марка Ђурића, директора канцеларије за Косово и Метохију 26. марта 2018. године (Данас 2020). Крајем августа 2018. године у Алпбаху, у Аустрији, састали су се Александар Вучић и Хашим Тачи и у етар пустили идеју о „корекцији граница" која би могла да буде корак унапред ка побољшању односа. Иако нису прецизирали о каквој би се корекцији радило, може се претпоставити да су двојица лидера имала на уму предају северног Косова са српском већином Београду, док би Косово могло добити округе са већинским албанским живљем у долини Прешева. О озбиљности намере говори и изјава Хашима Тачија да је Косово одлучно да постигне обавезујући правни споразум са Србијом и да је право време за то. Отвореност за идеју истакле су и Аустрија и Сједињене Америчке Државе, као и високи званичник ЕУ Федерика Могерини (Gray and Heath 2018). Значајну препреку у дијалогу представљало је и увођење таксе од стране Косова у висини од 100% на производе из Србије, што је резултирало изјавом Александра Вучића да неће бити даљег дијалога док год Косово не укине тај намет. (Russell 2019, 3) Након више од 20 месеци и укидања такси од 100% на производе из Србије, 16. 07. 2020. је у Бриселу настављен дијалог о нормализацији односа. Од стране представника Европске уније за спољну политику и сигурносна питања, Жозеф Борела (Цани 2020) за посредника у дијалогу именован је Мирослав Лајчак,. Наредни састанак између Београда и Приштине одржао се 27. августа 2020. године, а теме разговора биле су питања несталих, расељених и економских односа. Преговори су оцењени као тешки и неконструктивни. Делегација Приштине сматрала је да Београд одуговлачи процес улазећи у техничке детаље и инсистира како се неће враћати на „већ договорено", односно спуштати на „технички ниво", већ да је циљ постизање међусобног признања. Београд одговара да су ти детаљи од „животног значаја за људе који живе на Космету" и да се преко њих „неће прелазити на брзину" зарад „лажних политичких декларација", односно, за Београд је и само помињање међусобног признања „подривање процеса дијалога" и „обмањивање јавности" од стране Приштине (Максимовић 2020).

У Вашингтону је 4. септембра 2020. године потписан Вашингтонски споразум између Београда и Приштине, у оквиру кога су разматрана бројна пита-

ња попут економске нормализације, малих и средњих предузећа, језера Газиводе, 5Г мреже, религијских слобода, несталих лица, ЛГБТ права, питање обележавања Хезболаха као терористичке организације, као и врло важно питање мораторијума где се Приштина сложила да примени једногодишњи мораторијум на тражење чланства у међународним организацијама, док се Београд сложио о једногодишњем мораторијуму на кампању за повлачење признања независности, као и да ће се уздржати од формалног или неформалног тражења од било које државе или међународне организације да не призна Косово као независну државу. Веома је дискутабилна одредба споразума по ком су се Косово и Израел усагласили на међусобно признање, поготово кад се узме у обзир ставка о мораторијуму (Слободна Европа 2020). Исто тако, мишљење је професора Филипа Ејдуса да је питање размене територија скинуто са дневног реда, превасходно услед најаве оптужнице против Хашима Тачија, односно због чињенице да на Косову више не постоји јак саговорник који би заступао такву идеју (Карабег 2020).

Закључна разматрања

Које су, дакле, сличности а које разлике између конфликта око Нагорног Карабаха и КиМ?

Основна сличност је да се ради о два „замрзнута конфликта" на постсоцијалистичким просторима узрокованим етничким споровима око територија које обе сукобљене стране сматрају својим. Основна разлика је у томе што је косовски конфликт остао замрзнут након сукоба на крају прошлог века, након кога је овај простор дошао под међународни протекторат УН, док је Нагорно-Карабах, фактички самосталан али непризнат и међународно-правно третиран као део Азербејџана, више пута доживео процес „одмрзавања конфликта" од којих се онај у јесен 2020. године може третирати као нови рат.

Друга важна сличност је она везана за геополитички положај конфликтних региона. Оба се налазе на геостратешки важним местима, око којих се, уз стране у непосредном конфликту, групишу и надмећу и велике силе. Косово се налази у самом средишту Балкана као „моста"/"преграде" између западног (Европа) и средњег (Блиски Исток) дела Римланда, док је Нагорно-Карабах смештен на Закавказју, иза „преграде" Кавказа као планинског ланца који одваја средњи део Римланда од евроазијског Хартланда. На Балкану се, сходно томе, надмећу утицаји четири велике силе (атлантистичке, оријенталне, средњоевропске и евроазијске), док на Кавказу, такође, налазе четири велика геополитичка такмаца (атлантисти, две оријенталне силе (Турска и Иран) и евроазијци (Руси)).

Трећа важна сличност је да међуетнички конфликт има и верско, односно културно-цивилизацијско одређење. Срби и Јермени су хришћански народи (Срби су православни, а Јермени монофизити), док су Албанци и Азери муслимани (Албанци сунити, а Азери шиити).

Четврта сличност је историјско-политичка. Народи који су извршили оружану сецесију представљали су мањину на делу територије суседне државе о којој се води дугогодишњи спор, настао по распаду социјалистичке државе, али који има своје дугу, вишевековну предисторију. Међутим, огромна разлика може се наћи по питању уставних оквира у односу на које је извршена сецесија територија: совјетски устав дозвољавао је могућност мирног издвајања аутономне области из федералне јединице у којој се налазе (али то у пракси није потврдио када су то Јермени у Карабаху тражили), што Устав СФРЈ није дозвољавао, односно, дозвољавао је само право на изјашњење конститутивних народа, а узевши у обзир да Албанци на Косову и Метохији нису имали статус народа него народности, они нису имали право на самоопредељење. СРЈ је правни следбеник СФРЈ и нико није оспоравао да је Косово и Метохија аутономни део Србије. Такође, различит је и временски оквир сецесије: у Карабаху, она се одиграла током распада савезне државе, док је сецесија територије КиМ извршена међународном војном агресијом, осам године по распаду СФРЈ.

Сличности и разлике се могу тражити и у врсти и степену подршке коју уживају две отцепљене територије. Народ Нагорног-Карабаха на прстима руке може навести број држава који су ову територију признали као независну. Подршка коју Нагорно-Карабах ужива у међународној заједници је минорна, а УН су заузеле став да је овај простор несумњиви део Азербејџана. Са друге стране, Косово, као независну државу, у овом тренутку признаје око половине држава у свету (око сто држава), иако је важно напоменути да је не признају велике силе какве су Русија, Кина, као и друге значајне државе попут Бразила, Индије и Шпаније. Са друге стране, по резолуцији 1244 КиМ су несумњиви део Републике Србије који се налази под протекторатом УН.

Бројне сличности се могу пронаћи и у вези са подршком које су велике силе пружиле, односно ускратиле сепаратистичким снагама. У случају Нагорно-Карабаха, сецесија ове аутономне области одиграла се у периоду распада федералне државе, у условима општег државног расула, када су федералне (касније - руске власти) од неутралне позиције поступно заузеле умерено пројерменску позицију, док су на страни Азера биле Турска и, врло слабо и тек ретероички изражено, неке западне силе (пре свих САД). У случају КиМ, Турска и све западне земље предвођене САД учествовали су у агресији на СРЈ на страни алабанских сепаратиста, док се Русија томе дипломатски оштро противила. Разлике по овом питању су, међутим, такође значајне. Док су по питању КиМ све велике силе мање-више задржале позицију коју су имале крајем прошлог века (па и током нелегалног самопрокламовања независности привремених приштинских власти 2008), по питању Карабаха ситуација је временом еволуирала: од пројерменског, руска позиција је еволуирала све више у неутралном правцу; турска подршка Бакуу је постала још израженија (видљива и у посредној и непосредној војној помоћи), док су се, напротив, неке од западних сила (махом оних европских) од ставова ближих Бакуу и неутралној позицији све више окренули пројерменском (тачније антитурском и антиазерском ставу). Нове околности је Азербејџан успешно искористио да „одмрзне кон-

фликт" и у војном сукобу поврати део територија које је изгубио пре готово три деценије.

Бројне сличности се могу пронаћи и у дугим безуспешним преговорима у оба случаја, поготово у случају Косова и Метохије који је имао четири међународне мисије (УН, НАТО, ОЕБС и ЕУ) на својој територији, и двадесет година касније није нарочито ближи епилогу него што је био у почетку (иако треба напоменути да Вашингтонски споразум представља померање са мртве тачке). Ситуација је тек делом другачија у Нагорно-Карабаху: мада је 10. новембра 2020. године дошло до споразума између Азербејџана и Јерменије који је био потпомогнут учешћем Русије, он у суштини, представља ново замрзавање конфликта у оквирима новог фактичког стања до даљњег, а не коначно решење. Тешко је поверовати да ће једна од две стране пристати на такве околности "за вијек и вјекова", јер и Азербејџан и Јерменија сматрају Нагорно-Карабах својом територијом, с тим што Јермени на својој страни имају чињеницу да је Карабах насељен већински јерменским становништвом. Север Косова, као и неке општине ван севера су већински насељене Србима и могу се извући паралеле са Нагорно-Карабахом. Проблем је што, чак и ако у неком догледном периоду дође до неког споразума, крајње је упитно каква ће бити његова прихваћеност међу народима са "обе стране" линије, јер је у оваквим споровима веома тешко доћи до обострано задовољавајућег решења.

Литература

1. Батаковић Душан. 2008. „Kosovo and Metohija: Serbia's Troublesome Province", *Balcanica* no. 39/2008, Belgrade: Institute for Balkan Studies: 243-276.
2. Гајић, Александар. 2009. *Нова велика игра*. Београд: Нова српска политичка мисао.
3. Гајић, Александар. 2016 „Геополитички оквир нове кризе у Нагорном Карабаху". *Култура Полиса,* год. XIII (2016), бр. 30, Нови Сад: Култура Полиса и Институт за европске студије.
4. Гускова, Јелена. 2003. *Историја југословенске кризе* 1-2. Београд: ИГАМ.
5. Делић, Божидар. 2011. «Војни аспекти НАТО агресије на СРЈ». Београд: САНУ, стр .323-334. последњи приступ 30.10.2020. http://www.vi.sanu.ac.rs/Izdanja/Kosovo/26BozidarDelic.pdf
6. Ђукановић, Драган. 2013. „Односи између Београда и Приштине: од техничког дијалога до политичког дијалога". *Међународни проблеми* бр 3/2013. Београд: Институт за међународну политику и привреду: 365–385.
7. Јовић-Лазић, Ана, Јелисавац Трошић, Сања, Јазић Александар. 2011. „Проблем Нагорно Карабах у светлу билатералних односа чланица Минск Групе ОЕБС-а", *Међународни проблеми* бр. 3/20111, Београд: Институт за међународну политику и привреду: 583-612.
8. Карабег, Омер. 2020. „Мост: Да ли је Вашингтонски споразум корак ка узајамном признању Србије и Косова?". Слободна Европа. последњи приступ

29. 11. 2020. https://www.slobodnaevropa.org/a/da-li-je-va%C5%A1ingtonski-sporazum-korak-ka-uzajamnom-priznanju-srbije-i-kosova/30847363.html
9. Луковић, Милош. 2000. *Косовска криза у српским очима*. Београд: Народна библиотека Србије.
10. Љубисављевић Бекић, Сања. 2020. „План „Ахтисари плус, плус" – шта доноси, а шта узима". РТС. последњи приступ 27. 11. 2020. https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3871805/kosovo-resenje-ahtisari-plus-plus.html
11. Максимовић, Марина. 2020. „Дијалог Србије и Косова: нови лек за старе проблеме?". последњи приступ 29. 11. 2020. https://www.dw.com/sr/dijalog-srbije-i-kosova-novi-lek-za-stare-probleme/a-54724364
12. Милошевић, Милан. 2010. „Хладан туш за Србију". Време. последњи приступ 28. 11. 2020. https://www.vreme.com/cms/view.php?id=942128
13. Мировић Дејан. 2014. „Зашто се од Србије тражи да призна Косово или упоредни примери Бангладеша и Турске републике Северни Кипар*", Зборник Матице српске за друштвене науке* бр. 149/2014. Нови Сад: Матица српска: 991-1000.
14. Петровић, Драган, Анђелковић, Драгомир, Николић, Горан. 2010. *Геополитика Закавказја*. Београд: Институт за међународну политику и привреду.
15. Пророковић, Душан. 2020. „Шта је у ствари „замрзнути конфликт"?". Нови Стандард, 13.10.2020. последњи приступ 02.11.2020. https://www.standard.rs/2020/10/13/sta-je-u-stvari-zamrznuti-konflikt/
16. Смиљанић, Спасоје. 2002. „Агресија НАТО на СРЈ". у *Војска Југославије у одбрани од агресије 1999. године, књига прва*. Београд: МЦ Одбрана.
17. Степић, Миломир. 2005. „Косовско-метохијска карика расрбљивања Балкана-могући епилог и његове геополитичке последице". *Политичка ревија* бр. 3/14. Београд: Институт за политичке студије: 1-23.
18. Стругар, Владимир. 1962. *Рат и револуција народа Југославије*, Београд: Војноисторијски институт.
19. Цани, Бахри. 2020. „Одмрзавање непосредног дијалога Косово-Србија". последњи приступ 29. 11. 2020. https://www.dw.com/bs/odmrzavanje-neposrednog-dijaloga-kosovo-srbija/a-54200779
20. Цветковић, Људмила. 2010. „Усаглашена резолуција преокрет у будућим односима". Слободна Европа. последњи приступ 28. 11. 2020. https://www.slobodnaevropa.org/a/kosovo_srbija_usaglasena__rezolucija/2152786.html
21. Шмит, Фабијан. 2007. „Ахтисаријев План". последњи приступ 27. 11. 2020. https://www.dw.com/sr/ahtisarijev-plan/a-2653750
22. Шурлан, Тијана. 2015. „Признање држава у међународном праву: Случај Косова и Метохије". Нови Сад: *Зборник Матице српске за друштвене науке*: 289-306. DOI: 10.2298/ZMSDN1551289S
23. Caspersen, Nina. 2013. „The South Caucasus after Kosovo: Renewed Independence Hopes?", *Europe-Asia Studies* 65:5, 929-945, DOI: последњи приступ 02.11.2020. DOI: 10.1080/09668136.2013.805959

24. Fabry, Mikulas. 2012. „The contemporary practice of state recognition: Kosovo, South Ossetia, Abkhazia, and their aftermath", *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 40:5, 661-676, последњи приступ 04.11.2020. DOI: 10.1080/00905992.2012.705266
25. Gajić, Aleksandar. 2019. **„**Concequences of NATO`s Kosovo War on Russia`s Policy" in *David VS Goliath: NATO war against Yugoslavia and its implications (*ed. Nebojša Vuković), Institute of International Politics and Economy-Belgrade an, d Faculty of Security Studies at the University of Belgrade, Belgrade: 277-291
26. Gashi Shpetim, Novaković, Igor. 2017. *Od tehničkih pregovora do sveobuhvate normalizacije – Odnosi između Beograda i Prištine,* Beograd: Friedrich-Ebert-Stiftung fondacija.
27. Gasparyan, Arsen. 2019. „Understanding the Nagorno-Karabakh conflict: domestic politics and twenty-five years of fruitless negotiations 1994–2018", Caucasus Survey, последњи приступ 05.11.2020. DOI: 10.1080/23761199.2019.1674114
28. Gray, Andrew and Heath, Ryan. 2018. „Serbia, Kosovo presidents broach border changers for historic deal". последњи приступ 29. 11. 2020. https://www.politico.eu/article/aleksandar-vucic-hashim-thaci-serbia-kosovo-balkans-eu-enlargement-alpbach-forum/
29. Green, Richard Allen. 2002. „As Minsk Group Marks 10 Years, Karabakh Peace Appears More Elusive Than Ever". последњи приступ 13. 11. 2020. http://www.azer.com/aiweb/categories/karabakh/karabakh_duscussions/karabakh_greene.html
30. Ismailzade, Fariz. 2008. „Moscow declaration on Nagorno-Karabakh: A view from Baku", последњи приступ 05.11.2020. http://turkishpolicy.com/article/288/moscow-declaration-on-nagarno-karabakh-a-view-from-baku-fall-2008
31. Kocharyan, Shavarsh. 2016. „Why is the Nagorno-Karabakh conflict still not resolved?". последњи приступ 04.11.2020. https://www.mfa.am/filemanager/Statics/A_nkr_en.pdf
32. Kola, Paulin. 2003. *The Search for Greater Albania*. London: Hurst and Co.
33. Kofman, Michael, Nersisyan, Leonid. "The Second Karabakh War, Two Weeks In". War on the Rocks. 14.10.2020. последњи приступ 2.11.2020. https://warontherocks.com/2020/10/the-second-nagorno-karabakh-war-two-weeks-in/
34. Mehtiyev, Elkhan. 2005. „Armenia-Azerbaijan Prague Process: Road Map to Peace or Stalemate for Uncertainty?" . Surrey: Conflict Studies Research Centre: 1-25.
35. Nardulli, Bruce, Perry, Walter, Pirnie, Bruce, Gordon, John, Gin, John. 2002. *Disjointed War: Military Operations in Kosovo 1999*. Santa Monica: RAND
36. Samardzić, Radovan. 1990. *Le Kosovo-Metohija dans l'histoire Serbe*, Lausanne: L'Age d'Homme.

37. Savich, K. C. 2013. „Falsifying History: The Holocaust and GreaterAlbania”, последњи приступ 03.11.2020. https://www.pogledi.rs/en/falsifying-history-the-holocaust-and-greater-albania/.
38. Taylor, Scott. 2008. „Bridging the great divide: Contested Kosovo span is a symbol of international failure”. Balcanica no. 39/2008: 277-284.
39. Tisdall, Simon. 2010. „This dangerous new world of self-interested nations”, The Guardian, 22.09.2010. последњи приступ 03.11.2020. https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/sep/22/frozen-conflict-spreads-across-globe
40. Zourabian, Levon. 2006. „The Nagorno-Karabakh Settlement Revisited: Is Peace Achievable?”. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-soviet Democratization* no. 14: 252-265. 10.3200/DEMO.14.2.252-265.
41. https://www.hrw.org/report/1994/12/01/seven-years-conflict-nagorno-karabakh
42. https://www.osce.org/minsk-group/108306
43. http://unscr.com/en/resolutions/doc/822
44. http://unscr.com/en/resolutions/doc/853
45. http://unscr.com/en/resolutions/doc/874
46. http://unscr.com/en/resolutions/doc/884
47. https://www.osce.org/minsk-group/108308
48. https://www.peaceagreements.org/view/990
49. https://mfa.gov.az/en/content/170/organization-for-security-and-cooperation-in-europe-osce-azerbaijan-relations последњи приступ 14. 11. 2020.
50. https://1news.az/news/vnimaniyu-pashinyana-stat-ya-ter-petrosyana-kotoraya-lishila-ego-vlasti последњи приступ 14.11.2020.
51. https://jamestown.org/program/ter-petrosian-issues-anguished-appeal-for-compromise-peace-on-karabakh/ последњи приступ 14. 11. 2020.
52. http://www.mountainous-karabakh.org/documents/osce_common_state_deal.html – Последњи приступ: 14.11.2020.
53. https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17289&lang=en последњи приступ 15. 11. 2020.
54. https://pace.coe.int/en/files/17028/html последњи приступ 15. 11. 2020.
55. https://www.president.am/en/foreign-visits/item/2008/11/02/news-43/ последњи приступ 15. 11. 2020.
56. https://www.bbc.com/news/world-europe-54882564 последњи приступ 15. 11. 2020.
57. https://rs.sputniknews.com/evropa/202011111123839215-rusija-i-turska-potpisale-memorandum-o-formiranju-zajednickog-centra-za-karabah/ последњи приступ 15. 11. 2020
58. https://rs.sputniknews.com/svet/202011091123820079-ruski-mirovnjaci-i-prekid-vatre-putin-saopstio-cime-je-zavrsen-rat-u-karabahu/ последњи приступ 15. 11. 2020
59. https://rs.sputniknews.com/rusija/202011131123851706-formiran-humanitarni-centar-za-pomoc-nagorno-karabahu/ последњи приступ 15. 11. 2020

60. https://unmik.unmissions.org/united-nations-resolution-1244 последњи приступ 27. 11. 2020.
61. https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19944 последњи приступ: 27. 11. 2020.
62. https://rtv.rs/sr_lat/politika/godisnjica-kumanovskog-sporazuma-i-rezolucije-1244_1133193.html последњи приступ 27. 11. 2020.
63. https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19988 последњи приступ 27. 11. 2020.
64. https://www.danas.rs/drustvo/navrseno-16-godina-od-martovskog-pogroma-na-kosovu-i-metohiji/ последњи приступ 27. 11. 2020.
65. https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19988 последњи приступ 27. 11. 2020.
66. http://www.nspm.rs/dokumenti/iz-arhive-nspm-%E2%80%93-sveobuhvatan-predlog-za-resenje-statusa-kosova-ahtisarijev-plan-od-26.-marta-2007.html?alphabet=l последњи приступ 27. 11. 2020.
67. https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Kos%20A%20RES63%203.pdf последњи приступ 27. 11. 2020.
68. Резолуција о основним принципима за политичке разговоре са представницима Привремених институција самоуправе на Косову и Метохији", Народна скупштина Републике Србије, Београд, „Сл. гласник РС", бр. 4/2013
69. http://www.nspm.rs/hronika/danas-integralni-tekst-plana-primene-briselskog-sporazuma.html последњи приступ 29. 11. 2020.
70. https://insajder.net/sr/sajt/tema/9388/ последњи приступ 29. 11. 2020.
71. https://www.danas.rs/bbc-news-serbian/ubistvo-olivera-ivanovica-dve-godine-kasnije-ne-zna-se-ni-ubica-ni-nalogodavac/ последњи приступ 29. 11. 2020.
72. https://www.danas.rs/politika/uhapsen-marko-djuric-na-kosovu/ последњи приступ 29. 11. 2020.
73. https://www.slobodnaevropa.org/a/30821548.html последњи приступ 29. 11. 2020.

HOW SIMILAR AND HOW DIFFERENT ARE CONFLICTS OVER NAGORNO KARABAKH AND KOSOVO?

Summary: The science of international relations considers frozen conflicts to be situations in which, after the end of the war, either a satisfactory peace agreement is not reached or the conflicting parties remained in their own political positions, diametrically opposed in interpreting legal acts that contributed to the cessation of fighting. The Paper takes a comparative analysis of two frozen conflicts: the conflict over Nagorno-Karabakh and Kosovo and Metohija. By giving an overview of the political history of conflicts and disputes over these two territories, the Paper analyzes issues related to the legal status and attempts of international negotiations on the disputed territories, all in order to draw conclusions about the similarities and differences between the two "frozen conflicts" and the prospects for their permanent

resolution. The main similarities between Kosovo and Metohija and Nagorno-Karabakh include post-socialist social circumstances, geopolitical position and importance of both regions, religious dimensions of interethnic conflicts, numerous historical and political circumstances, the course of international negotiations, etc. The main differences include the timing of secession, the legal aspect of secession, the role of the great powers, the degree of their support for the conflicting parties, the change of position of some of the great powers, the existence or non-existence of attempts at military reintegration of the secessionist entity, etc.

Keywords: frozen conflict, Kosovo and Metohija, Nagorno-Karabakh, geopolitics, international negotiations, UN, Minsk Group

ЈЕЛИЦА ГОРДАНИЋ*
Институт за међународну политику и привреду
Београд

UDC: 341.123
Прегледни рад
Примљен: 14.04.2021
Одобрен: 17.05.2021
Страна: 61–72
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.1.04

ЈАЧАЊЕ МЕТОДА РАДА КАО МОГУЋНОСТ ЗАУСТАВЉАЊА МАРГИНАЛИЗАЦИЈЕ ГЕНЕРАЛНЕ СКУПШТИНЕ УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА**

Сажетак: Рад разматра јачање метода рада Генералне скупштине Уједињених нација као један од начина заустављања маргинализације овог органа. У погледу метода рада, Генерална скупштина се суочава са бројним потешкоћама, међу којима треба истаћи преобимну агенду, број питања на агенди која се понављају из године у годину, потребу за бољом организацијом рада и проблематику понављања и непримењивања резолуција од стране држава чланица. Међу чланицама УН постоји сагласност у погледу потребе за јачањем метода рада Генералне скупштине, али и несугласице у погледу механизама путем којих се то може остварити. У циљу јачања улоге и надлежности Генералне скупштине формирана је *ad hoc* радна група за ревитализацију рада Генералне скупштине. *Ad hoc* група је дала одређени допринос у погледу јачања метода рада. Рад има за циљ да покаже да напори *ad hoc* радне групе, иако значајни, нису довољни за решавање проблема метода рада Генералне скупштине у целости и да једини ефикасан и трајан начин решавања овог проблема представља ревизија Повеље УН.

Кључне речи: Генерална скупштина, Уједињене нације, *ad hoc* радна група, ревитализација, агенда Генералне скупштине, Повеља УН, ревизија.

Увод

Током више од седам деценија функционисања Уједињених нација, Генерална скупштина је прошла кроз три фазе: експанзију, стагнаци-

* jelica@diplomacy.bg.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2021. године“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2021. године.

ју и маргинализацију (Smouts 2000, 21). Током фазе експанзије (педесетих и шездесетих година 20. века), Генерална скупштина се највећим делом бавила политичким питањима. У овом периоду је усвајала резолуције које су мењале геополитичку карту света и постављале нове стандарде у развоју људских права. Током фазе стагнације (од седамдесетих до деведесетих година 20. века), деловање Генералне скупштине бива разводњеније пријемом нових чланица, што за последицу има проширење фокуса са политичких на економска и социјална питања. У овом периоду долази до драстичног повећања агенде. Фазу маргинализације (која траје од деведесетих година 20. века до данас) карактерише губитак релевантности овог органа и апсолутни примат Савета безбедности.

Са циљем заустављања маргинализације Генералне скупштине, током шездесетог, а континуирано од шездесет другог редовног заседања, успоставља се *ad hoc* радна група за ревитализацију рада Генералне скупштине.[1] Рад *ad hoc* групе је подељен на четири тематске целине: јачање улоге и надлежности Генералне скупштине, јачање метода рада Генералне скупштине, јачање улоге Генералне скупштине у процесу избора генералног секретара и стварање бољих услова рада за канцеларију председника Генералне скупштине.

Рад разматра јачање метода рада Генералне скупштине као један од аспеката ревитализације овог органа. Указаће се на неке од основних проблема Генералне скупштине у погледу метода рада: преобимну агенду, број питања која се понављају из године у годину, потребу за бољом организацијом рада и проблематику резолуција. Реалност Генералне скупштине у погледу метода рада није ни мало светла и промене су неопходне. *Ad hoc* радна група је током вишедеценијског рада изнела одређене предлоге у погледу побољшања метода рада Генералне скупштине. Међу државама чланицама УН у погледу овог питања постоји одређена сагласност. Рад има за циљ да покаже да постигнути резултати *ad hoc* групе, иако значајни, нису суштински довољни и да најефикасније решење за јачање метода рада Генералне скупштине представља ревизија Повеље УН.

Основни проблеми метода рада Генералне скупштине

Одредба члана 10. Повеље УН наводи да „Генерална скупштина може расправљати о свим питањима или о свим предметима у оквиру ове Повеље или која се односе на овлашћења и задатке сваког органа предвиђеног у овој Повељи може, са изузетком предвиђеним у члану 12. да даје препоруке члановима Уједињених нација или Савету безбедности, или/и првима и другом, о свим таквим питањима предметима“.

[1] Детаљније о активностима и улози *ad hoc* радне групе за ревитализацију рада Генералне скупштине: United Nations, Revitalization of the work of the General Assembly, *https://www.un.org/en/ga/revitalization/* приступљено 28. фебруар 2021.

Генерална скупштина је једини од шест главних органа Уједињених нација у коме су све државе чланице заступљене. Свака чланица „има своју владу, своју заставу, своје место у Генералној скупштини Уједињених нација“ (Џелетовић и Бериша 2018, 147). Ова карактеристика је чини и највише демократским органом УН. Одлуке Генералне скупштине имају карактер препорука и не карактерише их својство правне обавезности за државе чланице. Главне предности Генералне скупштине: широко постављена надлежност, необавезно својство одлука и скоро па универзално чланство, временом су се претвориле у њене најкрупније недостатке. У литератури Генерална скупштина је окарактерисана као „неефикасна причаоница“ (Panke 2014, 422) и „папирната дипломатија“ (Peterson 2005, 125). Ови “епитети” означавају да је главно својство Генералне скупштине расправљање, уместо предузимања акција.

Најважнији део своје функције Генерална скупштина врши путем редовних заседања. Редовна заседања почињу сваке године у уторак, треће недеље у септембру, рачунајући од прве недеље која има бар један радни дан. Трају од септембра до децембра, и настављају се у јануару док се не обраде сва питања са агенде. Поређења ради, Европски парламент и његови комитети заседају 11 месеци годишње, парламенти Аустралије, Новог Зеланда и Индије заседају 10, а парламент Барбадоса 11 месеци годишње (Childers and Urquhar 1991, 135).

Активни период рада Генералне скупштине је врло скроман у поређењу са радом парламената ових држава и међународних организација. Специјални комитет за мерење ограничења трајања заседања закључио је да „дужина редовних заседања Генералне скупштине је одређена углавном комплексношћу и бројем међународних проблема као резултат различитости држава чланица и атмосфером дубоко укорењених међународних тензија у којима се одвијају дискусије у Скупштини“ (Bailey 1960, 82). Владе држава чланица су полагале велике наде у могућности Генералне скупштине да реши међународне проблеме. Шта је пошло по злу?

Скроман период трајања редовних заседања са собом је повукао још два, много озбиљнија проблема: преобимну агенду и репетитивност агенде тј. понављање великог броја питања из године у годину, без изгледа за њихово решавање. Агенда Генералне скупштине је „расла из године у годину“ (Bailey 1960, 84) и временом је постала „енормна“ (Childers and Urquhart 1991, 129).

Питања разоружања, деколонизације, јачања међународне безбедности, ситуације у Авганистану, на Кипру, Источном Тимору и Блиском Истоку била су присутна деценијама на агенди Генералне скупштине. Рекордери по присутности на агенди су питања апертхејда и Палестине (Childers and Urquhart 1991, 131). Апартхејд је на агенди Генералне скупштине био присутан више од 50 година. Питање Палестине је предмет разматрања Генералне супштине више од седам деценија, без значајнијег помака у погледу његовог коначног решавања.

Вишедеценијска присутност одређених питања на агенди Генералне скупштине је донекле разумљива. Одређени број држава не жели да њима важна питања постану део историје, па покушавају да их учине стално актуел-

ним. У претходних неколико деценија, агенда Генералне скупштине је бројала више од 350 питања (Swart 2008, 32). Вишедеценијским понављањем одређеног броја питања, Генерална скупштина није у могућности да озбиљније разматра актуелна питања.

Имајући у виду широко постављењу надлежност Генералне скупштине и разгранатост система Уједињених нација, у пракси је присутно и преклапање надлежности Генералне скупштине и Економског и социјалног савета, као и једног броја помоћних органа. Према оцени експерата, Економски и социјални савет „није успео да испуни Повељом предвиђену улогу координације и усмерења економских и социјалних питања“ (Rosenthal 2007, 142). Услед неповерења држава чланица у Економски и социјални савет, развила се пракса расправе економских и социјалних питања у Генералној скупштини, што додатно оптерећује њену агенду.

Пооблематика репетитивности агенде се одразила и на резолуције Генералне скупштине, што је веома неповољно по квалитет њеног рада. Примећује се да је само у периоду од 1999/2000 до 2009/2010 више од половине резолуција Генералне скупштине поновљено, уз минималне језичке измене. (Panke 2014, 444). Проблематично је и понављање резолуција о истим питањима, али са различитим садржајем и ставовима. Оваква збуњујућа пракса одражава различиту динамику у два комитета Генералне скупштине (најчешће другом и трећем комитету) који расправљају о преклапајућим питањима, јер се у пленуму ретко мењају нацрти који потичу од главних комитета. (Peterson 2005, 129). У циљу избегавања оваквих проблема, рад главних комитета Генералне скупштине мора функционисати на систему координације. Контрадикторне резолуције о истим питањима постоје у случају Генералне скупштине и Савета безбедности. Ово произилази из различите природе и политичке динамике ова два тела. Имајући у виду губитак поверења великог броја држава чланица у Уједињене нације, рад Генералне скупштине и Савета безбедности би требао бити усклађенији (South Centre 1997, 138-140).

Преобимном агендом и понављањем резолуција Генералне скупштине потврђују се тврдње теоретичара који је поистовећују са неефикасном причаоницом. Понављањем питања на агенди Генерална скупштина се не може ефикасно посветити новим питањима. Понављањем ранијих резолуција уз минималне језичке измене, Генерална скупштина и даље не може обезбедити њихову примену. Временом се појавила реална потреба за јачањем метода рада Генералне скупштине.

Рад *ad hoc* групе на побољшању метода рада Генералне скупштине

Питање јачања радних метода Генералне скупштине једно је од четири питања које разматра ***ad hoc*** радна група за ревитализацију рада Генералне скупштине. Скоро тридесетогодишњи рад ***ad hoc*** групе дао је извесне помаке у погледу одређених аспеката деловања Генерале скупштине. Побољшање радних метода је важан аспект ревитализације Генералне скупштине јер има

„директан и свеобухватан утицај на ефикасност, ефективност и транспарентност овог органа“ (UNGA, A/73/956). Рационализација тј. поједностављење агенде је питање од посебног значаја за обалст јачања радних метода Генералне скупштине. Могућности решавања овог проблема су двогодишња и трогодишња разматрања питања у оквиру Генералне скупштине, груписање питања и подстицање елиминације резолуција у погледу нејасних питања. Преширока агенда, према мишљењу ***ad hoc*** радне групе „смањује кредибилитет Генералне скупштине у јавности“ (UNGA, A/73/956).

Који су закључци ***ad hoc*** радне групе у погледу јачања метода рада Генералне скупштине?

Резолуција ГС 58/126 разматра проблематику агенде и закључује „да би за Скупштину било корисније да има краћу агенду, како би осигурала потпуну дискусију о свим питањима. На тај начин би њене одлуке могле имати већи утицај“ (UNGA, A/RES/58/126). Како би се тај циљ реализовао, од председника Генералне скупштине се тражи да одржи консултације са генералним секретаром и државама чланицама, како би се сачинили предлози о могућем груписању, елиминисању, двогодишњем и трогодишњем разматрању питања у оквиру Генералне скупштине. Државе чланице треба да покажу флексибилност у погледу рационализације агенде Генералне скупштине. Председавајући главних комитата, уз помоћ Секретаријата треба да одреде питања са агенде која би била најпогоднија за рационализацију (UNGA, A/69/1007). ***Ad hoc*** група препоручује одржавање састанака председника Генералне скупштине, председавајућих Савета безбедности и Економског и социјалног савета како би се повећала координација између ових органа и избегло преклапање њихових агенди (UNGA, A/RES/58/126).

Резолуцијом ГС 58/316 о ревитализацији рада Генералне скупштине, уводе се наслови агенде Генералне скупштине у циљу давања смисла структури њеног рада и постизања боље презентације проблема и изазова са којима се суочава. Наслови агенде Генералне скупштине су: одржавање међународног мира и безбедности; развој одрживог економског раста и одрживог развоја, у складу са резолуцијама Генералне скупштине и скоро одржаним конференцијама Уједињених нација; развој Африке; унапређење људских права; ефективна координација хуманитарне помоћи; развој правде и међународног права; разоружање; контрола дроге, спречавање криминала и борба против међународног тероризма у свим његовим облицима и појавама; организациона, административна и друга питања (UNGA, A/RES/58/316).

Имајући у виду број питања која су дуги низ година присутна на агенди Генералне скупштине, предлаже се брисање питања у погледу којих није усвојена ниједна резолуција у последњих неколико година (UNGA, A/70/1003). Подстичу се консултације између држава чланица, органа Уједињених нација и Секретаријата са циљем усклађивања документације како би се избегло дуплирање рада. Од органа УН, укључујући и Генералну скупштину, тражи се конкретност приликом израде резолуција, извештаја и других докумената (UNGA, A/RES/69/321).

Генерална дебата и распореди састанака у оквиру редовног заседања Генералне скупштине идентификовани су као једна од проблематичних тема. На састанцима ***ad hoc*** радне групе упућене су критике да „садашње 15. минутно ограничење говора током генералне дебате више одговара временима када је Генерална скупштина била сачињена од 51 државе чланице“ и да „постоји потреба да се трајање генералне дебате продужи на две недеље“ (UNGA, A/70/1003). У погледу заказивања састанака, истиче се да број састанака који се одржавају за време трајања генералне дебате треба бити сведен на минимум, како би се сачувао интегритет и важност дебате. Имајући у виду значај одржавања интерактивних тематских дебата у погледу најважнијих и најактуелнијих питања међународне заједнице, од председника Генералне скупштине се захтева да има у виду агенду и текуће активности Генералне скупштине када организује такве дебате (UNGA, A/73/956).

Ставови држава чланица у погледу јачања метода рада Генералне скупштине

Сваки процес реформисања носи са собом позитивне и негативне стране. Питање јачања метода рада Генералне скупштине, а посебно њене агенде, једно је од питања око кога постоји сагласност, али је присутна и скепса појединих држава чланица у погледу начина на који се методи рада Генералне скупштине могу унапредити и побољшати.

Постоје одређена неслагања у погледу двогодишњег и трогодишњег разматрања питања, груписања и уклањања питања са агенде Генералне скупштине. ЕУ, САД, Руска Федерација и Јапан пружиле су подршку овим мерама. С друге стране, чланицама Покрета несврстаних ове тенденције се не чине позитивним. Поједине чланице Покрета несврстаних су вољне да размотре ефекте оваквих мера, док су Индија и Куба нагласиле да ниједно питање не може бити уклоњено са агенде без пристанка државе која је питање предложила. Ове државе су мишљења да питања не би требало уклањати произвољно (Maresca 2014).

Чланице Покрета несврстаних подржавају ревитализацију Генералне скупштине и ово тело сматрају једним од најтранспарентијих органа Уједињених нација, у коме се још увек могу чути ставови свих држава чланица. Ревитализација метода рада Генералне скупштине, према мишљењу ове групе, мора имати за циљ јачање улоге Генералне скупштине, пошто је примећена тенденција да неке државе користе Савет безбедности, тело са ограниченим бројем чланица, како би избегле транспарентне расправе у Генералној скупштини. Напори у погледу ревитализације метода рада, по мишљењу Покрета несврстаних, не смеју бити политичког, него само техничког карактера (Maresca 2014).

Сталне чланице Савета безбедности, попут САД и Руске Федерације, сматрају да Генерална скупштина неће повећати свој политички ауторитет док не повећа своје техничке перформансе. Руска Федерација је изразила забрину-

тост због тенденције да се неко питање нађе на дневном реду Генералне скупштине, након што није добило подршку у Савету безбедности. Оваква пракса није повољна по већ нарушену равнотежу односа између два органа. САД сматрају да преоптерећена агенда неповољно утиче на ефикасност и политички значај Генералне скупштине. Како би се агенда рационализовала, САД препоручују употребу кластер и онимбус резолуција, временски ограничена разматрања одређених питања, одржавање распореда састанака који омогућавају учешће ширег круга држава, као и груписање и елиминацију питања са агенде Генералне скупштине (Hensen 2012).

ЕУ има одређене резерве у погледу двогодишњег и трогодишњег разматрања питања. Свесна да је ово питање контроверзно и да изазива јаз између држава чланица, ЕУ позива државе чланице да буду „флексибилне“ у погледу овог питања и сматра да је Генерални комитет најбоље место за решавање овог проблема, како би се што прецизније одредила питања погодна за елиминацију и двогодишње и трогодишње разматрање (Hensen 2012).

Понављање резолуција је карактеристично за Генералну скупштину. Ова пракса је скупа и збуњујућа јер се понављањем резолуција државама одузимају време и ресурси за решавање хитних међународних проблема (Panke 2014, 422). Уместо рутинског понављања резолуција, стална мисија Холандије при УН предлагала је председнику Генералне скупштине да покрене поступак за периодичне прегледе, на сваких 3-5 година, напретка у примени кључних прошлих резолуција. Једна од могућности је и сазивање панела службеника Секретаријата и независних стручњака, како би се проценило какав је напредак постигнут, које су главне препреке и на који начин мотивисати државе чланице да примењују резолуције Генералне скупштине (Global Policy Forum 2003).

Ревизија Повеље као могуће решење за јачање метода рада Генералне скупштине

Питање јачања радних метода је предмет разматрања ***ad hoc*** радне групе за ревитализацију рада Генералне скупштине дуги низ година. Одређени помаци у погледу овог питања су присутни, али су, имајући у виду вишегодишњи временки период, врло скромни. Агенда Генералне скупштине је мало мање обимна, и уместо некадашњих више од 350, сада броји око 160 питања. Међутим, одређена питања се и даље понављају из године у годину, а резолуције се не примењују у довољној мери. Са оваквим стањем у погледу метода рада, Генерална скупштина се и даље налази у фази дубоке маргинализације. Остале области које разматра ***ad hoc*** радна група - јачање улоге Генералне скупштине у процесу избора генералног секретара и јачање канцеларије председника Генералне скупштине, дале су знатно видљивије резултате у односу на јачање метода рада.

Препоруке ***ad hoc*** радне групе су почеле да деле судбину резолуција Генералне скупштине: понављају се из године у годину, често су истоветног са-

држаја и без иновативности. Многе државе чланице сматрају да је најбољи начин ревитализације метода рада Генералне скупштине „имплементација препорука ***ad hoc*** радне групе“ (UNGA, A/64/903). Јачање метода рада Генералне скупштине је превише комплексно питање да би у целости могло бити решено путем ***ad hoc*** радне групе. Да ли би ревизија Повеље могла бити решење за заустављање маргинализације Генералне скупштине и лек за јачање њених метода рада?

Питање ревизије Повеље је актуелно од самог оснивања Уједињених нација. Повеља УН је настала „као продукт једног времена и пресек стања које одавно не постоји“ (Горданић 2020, 796). Повеља УН је показала изузетан степен флексибилности и могућности примене на ситуације које се нису могле замислити у тренутку оснивања УН. Сазивање опште конференције у циљу ревизије Повеље представља једини ефикасан начин да се структура Уједињених нација прилагоди околностима 21. века. Нека од најважнијих питања ревизије Повеље морају посвећена положају и надлежностима Генералне скупштине.

Уједињене нације су у тренутку оснивања бројиле 51 државу чланицу. У том периоду број чланица УН је одговарао слову и духу Повеље. Повеља је дизајнирана да своје најефикасније дејство производи у систему од шездесетак чланица. УН тренутно броје 193 чланице, што је скоро четири пута више од тренутка оснивања организације. Главна потешкоћа реформе Уједињених нација је „одраз главне врлине организације: њене универзалности“ (Cassel 2005, 1).

Надлежности које Повеља даје Генералној скупштини - расправљање о свим питањима или о свим предметима у оквиру Повеље или која се односе на овлашћења и задатке сваког органа предвиђеног у Повељи, су превише широке. У случају ревизије Повеље, надлежности Генералне скупштине би требале бити уже, у циљу ефикасног вршења функције. Имајући у виду постојање Економског и социјалног савета као једног од главних органа, реформисана Генерална скупштина се нпр. не би требала бавити разматрањем економских и социјалних питања. Рад овог органа би требао бити фокусиран на расправе о питањима међународне политике и безбедности.

Крај периода експанзије Генералне скупштине и почетак њене стагнације карактерише проширење агенде бројним економским и социјалним питањима, услед пријема у чланство држава Африке и Азије. Већи број питања на агенди, уместо давања бољег резултата, донео је само контраефекат раду и репутацији Генералне скупштине (Smouts 2000, 44). Услед великог броја питања, Генерална скупштина се није могла фокусирати на квалитетно решавање ниједне области и временом је постала глобална причаоница, без конкретних резултата.

У случају ревизије Повеље која би подразумевала смањење опсега рада Генералне скупштине, промене би се требале учинити и у случају састава Економског и социјалног савета. Услед пораста чланства у организацији, број чланова овог тела је растао (од оригиналних 18 до садашњих 54). Уколико би

се надлежности Генералне скупштине сузиле у корист расправљања о питањима међународне политике и безбедности, број чланова у Економском и социјланом савету би требао бити једнак броју чланова у Генералној скупштини, како би постојао и универзални форум за расправу о економским и социјалним питањима.

Смањење опсега рада Генералне скупштине путем ревизије Повеље би значајно унапредило област јачања метода рада. Овим путем, Генерална скупштина би се могла фокусирати на питања која су важна за међународну заједницу и могла би допринети стварању одређених решења.

Чак и у случају оптимистичног сужавања надлежности Генералне скупштине путем ревизије Повеље, као проблематични би остали проблеми расправе одређених питања дужи низ година и проблеми непримењивања резолуција. Примена резолуција Генералне скупштине није обавезна за државе чланице, те Генерална скупштина не може санкционисати државе због неизвршења резолуција. Чак и у случају ревизије Повеље, није реално очекивати да ће резолуције Генералне скупштине имати обавезујуће дејство за државе чланице. Резолуције требају бити више практичне и фокусиране на најактуелнија питања. ***Ad hoc*** група би требала да идентификује разлоге из којих државе чланице не примењују резолуције и дати препоруке путем којих би се то питање превазишло. У овом случају, кључна је политичка воља држава чланица. Уз потенцијалну ревизију Повеље и враћање Генералне скупштине из фазе маргинализације у фазу поновне експанзије или макар стагнације, државе чланице би можда и пронашле више политичке воље за спровођењем резолуција.

Закључак

Питање јачања метода рада Генералне скупштине Уједињених нација је вишеслојно и комплексно. Реалност Генералне скупштине је маргинализација, нарушен однос са другим главним органима УН и често преклапање њихових надлежности. Формирање и деловање ***ad hoc*** радне групе представљају значајан корак напред у погледу оснаживања и ревитализације Генералне скупштине. Одређени помаци су присутни, али су они недовољни да поврате Генералну скупштину са стаза маргинализације. Утисак је да је до формирања ***ad hoc*** радне групе дошло и сувише касно, када су се проблеми метода рада овог органа нагомилали до мере до које је њихово ефикасно решавање мало вероватно.

Које могућности остају Генералној скупштини у погледу јачања метода рада? Ово питање је једно од питања које се најефикасније и најдуготрајније може решити ревизијом Повеље УН. Уколико би се ревизија извршила, надлежности Генералне скупштине би требало сузити, како би овај орган своје деловање могао усмерити на најважнија питања међународне политике и безбедности.

Имајући у виду повезаност и међузависност економских и социјалних проблема са међународном политиком и безбедношћу, ревизија Повеље треба да се фокусира и на јачање Економског и социјалног савета или потенцијално формирање нових, помоћних тела. Како би била ефикасна, ревизија се мора фокусирати на положај, однос и надлежности свих органа УН, што није ни мало лак задатак. Деловање ***ad hoc*** групе не може трајно решити све проблеме метода рада Генералне скупштине. ***Ad hoc*** група се треба у већој мери фокусирати на проблематику репетитивности одређених питања на агенди и непримењеивање резолуција Генералне скупштине. У погледу решавања ових питања, ***ad hoc*** радна група би могла имати одређеног успеха у наредном периоду. Међутим, дугорочно решавање проблема метода рада Генералне скупштине, али и осталих области које ***ad hoc*** група разматра, је ревизија Повеље.

Питања ревизије Повеље, маргинализације Генералне скупштине и потребе за њеном ревитализацијом су озбиљни изазови за међународну заједницу. Јачање метода рада Генералне скупштине је само једно од питања са којима се међународна заједница треба суочити. Имајући у виду значај овог питања и досадашње активности *ad hoc* радне групе за ревитализацију рада Генералне скупштине, жеља аутора је била да се додатно осврне на комплексност овог проблема и укаже на могуће начине његовог решавања.

Литература

1. Bailey, Sydney D. 1960. The General Assembly of the United Nations. A study of Procedure and Practice. London: Stevens & Sons Limited.
2. Cassel, Douglas. 2005. "Introduction and Postscript: Partial Progress on UN Reform" *Northwestern Journal of International Human Rights* IV (1): 1–5.
3. Global Policy Forum. 2003. "*General Assembly Reform: Mission of the Netherlands to the United Nations.*" 26 October 2003. https://archive.globalpolicy.org/reform/topics/ga/2003/1026nethreport.htm последњи проступ 02.04.2021.
4. Горданић, Јелица. 2020. „Јачање улоге Генералне скупштине Уједињених нација у процесу избора генералног секретара – између потребе и могућности" Зборник радова Правног факултета у Новом Саду LIV (2): 781–801.
5. Maresca, Alex. 2014. "Report on the Second Thematic Meeting of the Ad Hoc Working Group on the Revitalization of the Work of the General Assembly" Center for UN Reform Education. https://centerforunreform.org/2014/07/24/report-on-the-second-thematic-meeting-of-the-ad-hoc-working-group-on-the-revitalization-of-the-work-of-the-general-assembly/ последњи приступ 06.04.2021.
6. Panke, Diana. 2014. "The UNGA- a talking shop? Exploring rationales for the repetition of resolutions in subsequent negotiations" *Cambridge Review of International Affairs* XXVII (3): 442–458.
7. Peterson, M. J. 2005. *The UN General Assembly.* London: Routledge.

8. Rosenthal, Gert. 2007. "Economic and Social Council." In: *Oxford Handbook on the United Nations*, eds. Thomas G. Weiss, Sam Daws, 136 148. New York: Oxford University Press.
9. Smouts, Marie Claude. 2000. "The General Assembly: Grandeur and Decadence." In: *The United Nations at the Millennium- Principal organs,* eds. Paul Taylor, A.J.R. Groom, 21 60. London and New York: Continuum.
10. South Centre. 1997. *For a Strong and Democratic United Nations. A South Perspective on UN Reform*. London & New York in association with South Centre Geneva: Zed Books Ltd.
11. Swart, Lydia. 2008. "Revitalization of the work of the General Assembly." In: *Managing Change at the United Nations,* ed. E. Perry, 21 36. New York: Center for UN Reform Education.
12. United Nations. Revitalization of the work of the General Assembly. https://www.un.org/en/ga/revitalization последњи приступ 05. 04. 2021.
13. United Nations General Assembly [UNGA], A/RES/58/126 (2004), Resolution adopted by the General Assembly at its 58th session, on 13. January 2004.
14. United Nations General Assembly [UNGA], A/RES/58/316 (2004), Resolution adopted by the General Assembly at its 58th session, on 13. July 2004.
15. United Nations General Assembly [UNGA], A/64/903 (2010), Report of the Ad Hoc Working Group on the Revitalization of the Work of the General Assembly adopted by the General Assembly at its 64th session, on 08. September 2010.
16. United Nations General Assembly [UNGA], A/RES/69/321 (2015), Resolution adopted by the General Assembly at its 69th session, on 11 September 2015.
17. United Nations General Assembly [UNGA], A/RES/69/1007 (2015), Report of the Ad Hoc Working Group on the Revitalization of the Work of the General Assembly adopted by the General Assembly at its 69th session, on 03. September 2015.
18. United Nations General Assembly [UNGA], A/70/1003 (2016), Report of the Ad Hoc Working Group on the Revitalization of the Work of the General Assembly adopted by the General Assembly at its 70th session, on 02. August 2016.
19. United Nations General Assembly [UNGA], A/RES/72/313 (2018), Resolution adopted by the General Assembly at its 72nd session, on 17. September 2018.
20. United Nations General Assembly [UNGA], A/73/956 (2019), Report of the Ad Hoc Working Group on the Revitalization of the Work of the General Assembly adopted by the General Assembly at its 73th session, on 12. September 2019.
21. Hansen, Mie. 2012. "Report on the 2nd and 3rd Thematic Meeting in the Ad Hoc Working Group on Revitalization of the work of the General Assembly", *Center for UN Reform Education.* http://www.centerforunreform.org/node/482 последњи приступ 03.04.2021.
22. Childers, Erskine, and Brian Urquhart. 1994. *Renewing the United Nations System.* Uppsala: Dag Hammarskjöld Foundation.
23. Џелетовић, Миленко, и Хатиџа Бериша. 2018. „Носиоци моћи у међународним односима као актери војног инетрвенционизма" Култура полиса XV (35): 145–164.

"IMPROVING THE UNITED NATIONS GENERAL ASSEMBLY'S WORKING METHODS AS A POSSIBILITY OF ENDING ITS MARGINALIZATION"***

Summary: The paper analyses improving the United Nations General Assembly's working methods as one of the possibilities of ending its marginalization. The General Assembly is facing numerous difficulties, including an overburdened agenda, repetitive agenda items, the need for better working organization and non-implementation of resolutions by the member states. Among the UN member states there is consent to improve the General Assembly's working methods, but also disagreements on mechanisms it can be achieved. In order to strengthen the role and competencies of the General Assembly, an ad hoc working group on the revitalization of the work of the General Assembly (the AHWG) was established in 1991. So far, the AHWG group had made some contributions in improving the General Assembly's working methods. The paper aims to show that efforts of the AHWG, although significant, are not sufficient to solve all problems of working methods of the General Assembly. The author concludes that the only effective way in solving the working methods of the General Assembly is the UN Charter revision.

Keywords: the General Assembly, the United Nations, ad hoc working group (the AHWG), revitalization, agenda, the UN Charter, revision

*** The paper presents findings of a study developed as a part of the research project "Serbia and challenges in international relations in 2021", financed by the Ministry of Education, Science, and Technological Development of the Republic of Serbia, and conducted by the Institute of International Politics and Economics, Belgrade

САЊА ФИЛИПОВИЋ*
Институт друштвених наука
Београд
ЈЕЛЕНА ИГЊАТОВИЋ
Млекара Шабац А.Д.
Шабац

UDC: 347.74:341.24
Прегледни рад
Примљен: 15.03.2021
Одобрен: 28.04.2021
Страна: 73–86
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.1.05

КИНЕСКЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ У ЦЕНТРАЛНО-ИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ И ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ

Сажетак: У оквиру „Иницијативе појас и пут”, Кина је формирала платформу за сарадњу у области инвестиција са 11 земаља Европске уније у региону Централно-источне Европе и 5 земаља Западног Балкана (ЦИЕЗБ-16). Поред инфраструктурних пројеката, Кина је у овај регион пласирала средства и у виду страних директних инвестиција (СДИ). Циљ овог рада је да оцени значај кинеских инвестиција за 16 земаља региона. Анализирајући пласман средстава, може се закључити да су СДИ пласиране, пре свега, у земљама региона које су чланице ЕУ, док су инвестиције у инфраструктурне пројекте углавном усмерене у земље Западног Балкана, пре свега, у сектору саобраћаја. Инфраструктурни пројекти се финансирају тако што се владе земаља задужују код државних кинеских банака, те кредити имају карактер јавних зајмова, али услови задуживања имају и комерцијалне карактеристике. Поред тога, извођачи радова инфраструктурних пројеката су углавном кинеске компаније, које добрим делом запошљавају своје раднике и увозе материјале из Кине, тако да је позитивни ефекат по земљу дужника мањи. Па ипак, како земље Западног Балкана имају ограничен приступ европским фондовима и велику потребу за улагањем у инфраструктуру, оне у овим инвестиционим пројектима виде развојну шансу.

Кључне речи: Кина, инвестиције, инфраструктурни пројекти, Централноисточна Европа, Западни Балкан

Народна Република Кина је формирана 1949. године (Ping 2019) и у протеклих седамдесет година је остварила огроман привредни успон и геоекономску моћ (Лончар 2019). Сам појам геоекономија подразумева скуп мера које државе предузимају у циљу стварања глобалне конкурентске моћи (Жан, Савона 2007), са тежњом да овладају економским простором на основу трговин-

* sfilipovic@idn.org.rs

ске и технолошке премоћи (Babić 2010), при чему највиши животни стандард није примарни циљ (Luttwak 1999).

Држећи се геоекономије као стратешког правца развоја, Кина је 2013. године покренула „Иницијативу појас и пут" (Лемптон 2015), са циљем јачања економске и културне повезаности Азије, Европе и Африке. У основи Иницијативе су инвестиције у инфраструктуру, које укључују изградњу или модернизацију лука, железница, аутопутева, гасовода и нафтовода, као и информационо-комуникационе технологије.

Стратешки документ „Made in China 2025" из 2015. године, предвиђа да Кина постане светски лидер у великом броју високотехнолошких индустрија. Инспирисана немачким приступом развоја тзв. Индустрије 4.0 на бази дигитализације и иновација (Institute for Security & Development Policy, 2018), Кина је основала Фонд за напредну производњу и за те потребе обезбедила 2,7 млрд. ЕУР (Wübbeke и сар., 2016). Промоцијом и развојем високотехнолошких производа, Кина постепено мења иностранству за кинеску технологију, унапређује конкурентност својих предузећа на домаћим тржиштима и подстиче њихову глобалну експанзију.

Кина је у неколико региона света покренула модел сарадње „+1", који окупља земље одређеног региона и Кину, као јединог ванрегионалног учесника. У 11 земаља Централно-источне Европе (Бугарска, Хрватска, Чешка, Естонија, Мађарска, Летонија, Литванија, Пољска, Румунија, Словачка и Словенија) и 5 земаља Западног Балкана (Албанија, Босна и Херцеговина, Северна Македонија, Црна Гора и Србија)[1], Кина је успоставила модел сарадње „16+1", који јача релацију ЕУ-Кина.

Анализирајући кинеске инвестиционе пројекте у региону ЦИЕЗБ-16, као и пласман кинеских страних директних инвестиција (СДИ), циљ рада је да утврди ефекте ових инвестиционих активности на посматране земље.

Структура рада је организована тако да прво поглавље даје хронолошки приказ како је Кина постала геостратешка сила. Друго поглавље анализира развојне пројекте Кине у региону ЦИЕЗБ-16, а треће поглавље анализира кинеске СДИ. У четвртом поглављу су анализирани услови задуживања, да би се на крају извели одређени закључци.

Кина као геостратешка сила

Прве економске реформе у НР Кини започеле су 1950-их година спровођењем убрзане индустријализације у до тада готово потпуно аграрној привреди. Нагло напуштање пољопривреде и масовни одлазак становништва у градове у време још увек неразвијене индустрије, не само да није довело до жељених економских резултата, него су погрешне мере довеле до велике глади у којој је у периоду 1959 – 1961. године живот изгубило око 14 милиона људи што је највећа смртност од глади икада (Harison, Palumbo 2019). Неуспешан

[1] Косово није део ове иницијативе јер Кина не признаје његову независност.

план индустријализације, кинеска културна револуција 1960-тих година и неефикасне реформе, у потпуности су девастирали и иначе неразвијену кинеску привреду (Filipović 2020). Тек крајем 1970-година, Кина је започела низ значајних привредних реформи, које ће уз процес либерализације и укључивање привреде у светске токове, допринети економском расту и смањењу сиромаштва.

Прилив СДИ је започео након успостављања дипломатских односа са Сједињеним Америчким Државама (САД) 1979. године. Јефтина радна снага и ниски трошкови мотивисали су инвеститоре за улагања, а трансфер технологије је отворио ново поглавље у развоју индустрије. НР Кина је полако почела да унапређује технолошку фазу производње, а јефтина кинеска роба је преузимала примат на светком тржишту. Тако је започео развој Кине као светске трговинске силе. Поређења ради, 1978. године извоз је чинио 4,6% БДП, док је 2019. године био 18,4% БДП. Према подацима Светске банке, извоз је 1978. године износио 6,8 млрд. УСД, а до 1985. године је достигао ниво од 25 млрд. УСД. Највиши ниво извоза достигнут је 2019. године од чак 2,64 билиона УСД (World bank, 2021a), чиме је Кина постала највећа трговинска сила света.

Кина није прихватила неолиберални концепт привреде (Тошковић, Филиповић 2017), већ је 1993. увела тзв. „социјалистички тржишни економски систем", а 1994. године је усвојила Закон о спољној трговини чиме је започела либерализацију спољне трговине. Преговори за улазак у Светску трговинску организацију су трајали чак 15 година (Xin 2014), тако да је тек 2001. године извозно тржиште постало отворено за кинеску робу. Захваљујући томе, Кина је 2013. године постала највећа трговинска сила са извозом од чак 2,3 билиона УСД што је чинило 24,6 % кинеског БДП, а до 2016. године је за чак 124 државе била највећи трговински партнер. Тако је Кина од 1970. године до данас, прешла пут од затворене економије до економије која је извозно оријентисана (Филиповић, Гарић 2014).

Ипак, кинеска популција од око око 1,3 милијарди људи, није равномерно осетила побољшање квалитета живота, па се неједнакост продубила поготову у руралним срединама. Према подацима Светске банке за 2019. годину, БДП по глави становника износи тек око 10 хиљада долара, као и у другима земљама у развоју. План је да се у наредних пар година апсолутно сиромаштво искорени (China power 2021) и да до 2030. године чак 27% популације буде високо образовано (United nations 2021).

Кина годинама одржава континуитет високог економског раста, где је у периоду 1990–2020. године имала просечну стопу раста од 9,5% и чак 10 година стопу раста преко 10%. Захваљујући томе, Кина је још 2014. године престигла вредност БДП-а САД израженом у паритету куповне моћи. Према подацима Међународног монетарног фонда за 2019. годину, вредност кинеског БДП-а у паритету куповне моћи износила је 27,308 млрд. УСД, док је вредност америчког БДП-а била 21,439 млрд. УСД. Међутим, номинално посматрано БДП Кине је 2019. године био знатно нижи од америчког (Filipović 2020).

Пандемија вируса COVID-19 довела је до успоравања глобалне економије и према подацима ММФ-а за 2020. годину, процењен је пад светског БДП од 3,8%, док ће једино Кина бележити раст од 2,3%. Међутим, већ се 2021. године очекује раст у напредним земљама света од 4,2%, а у земљама у развоју 6,3% (Графикон 1), с тим што ће Кина достићи раст од чак 8,1% (IMF, 2021).

Графикон 1. *Стопа економског раста у периоду 2015-2021, у %*

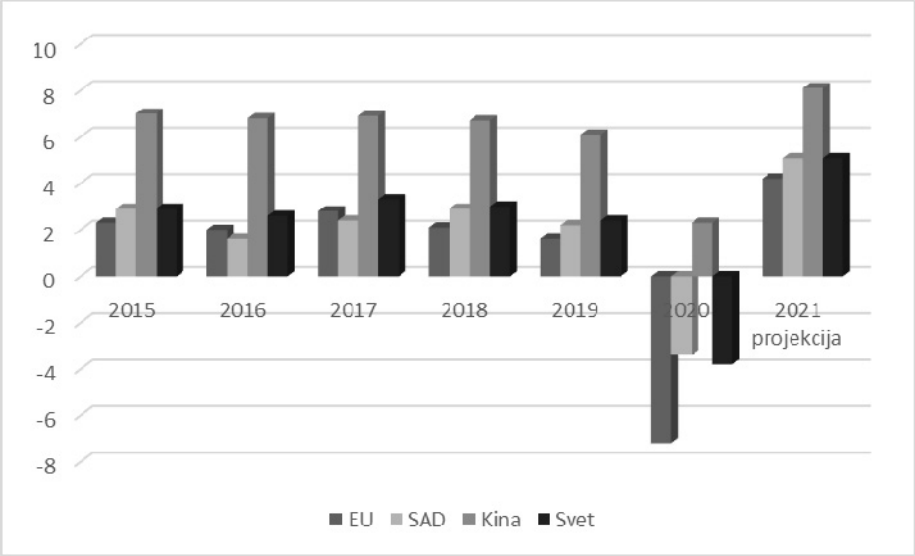

Извор: *(2015-2019) World bank, 2021b; (2020-2021) IMF, 2021.*

Данас се Кина пребацује на фазу споријег раста, баш због чињенице да се годинама труди да смањи зависност од извоза и преусмери раст на потрошњу. Такође, стални изазови су трговински рат са САД и смањена потражња за кинеском робом. Не може се избећи закључак да цео покушај САД да утиче на економско понашање Кине свакако има везе са снажним растом кинеске економије који би јој ускоро могао омогућити да постане највећа светска привреда (Николић, Николић 2019).

Процес глобализације омогућио је Кини стварање нове позиције у глобалном економском развоју. Тако је 2013. године промовисан кинески пројекат „Иницијатива појас и пут" који подразумева улагања у инфраструктуру како би се повезали региони у којима живи чак половина светске популације, односно који стварају петину светског БДП (Слика 1). Иницијатива је првобитно била замишљена као економски и поморски пут свиле за XXI век (Rošker 2016), али је 2018. године прошерена на Поларни пут свиле (Vang 2018). Базирајући се на промоцији међувладине сарадње, унапређењу инфраструктуре, трговине и токова капитала, као и културној и академској сарадњи (BRI 2021), Иницијатива покреће сарадњу са великим бројем земаља и отвара простор за капиталне инвестиционе пројекте (Zakić, Radisić 2019).

Слика 1. *„Иницијатива појас и пут”*

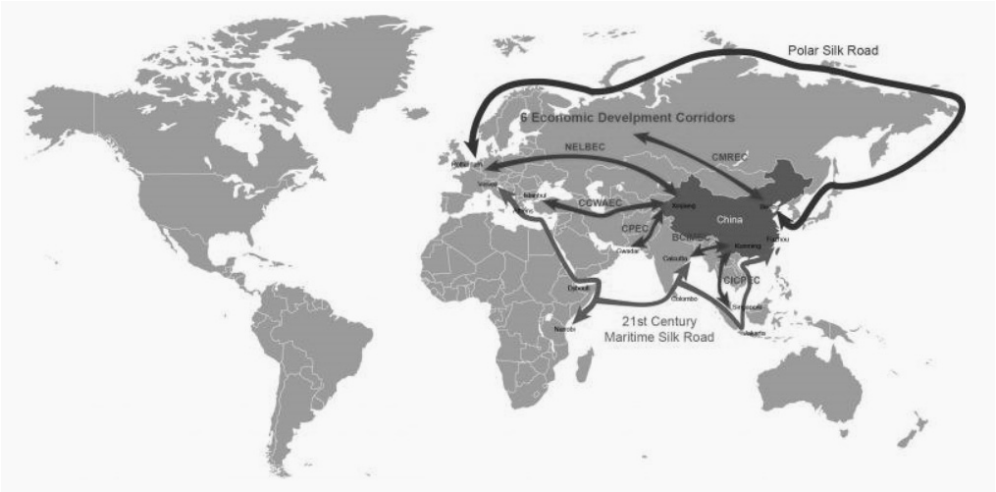

Извор: *Belt and Road Initiative, https://www.beltroad-initiative.com/belt-and-road/*

Кина и земље региона ЦИЕЗБ-16

Кина се суздржала од постављања наратива усмереног на истицање заједничке социјалистичке прошлости региону ЦИЕЗБ-16 (Clingendael Report, 2020). Зато је идентификовала ове земље као „врата” ка западноевропском тржишту (Bykova, et. al., 2018), те су овде кинеске инвестиције од стратешког значаја.

Све земље Западног Балкана (као и Бугарска) и балтичке државе имају потребу за значајним улагањима у инфраструктуру у распону од 8% (Литванија) до 12% (Босна и Херцеговина) БДП-а. С друге стране, Чешка, Словачка, Пољска и Словенија имају мање потребе (за замену и одржавање) на нивоу од око 3- 4% БДП.

Кинески инфраструктурни пројекти у региону ЦИЕЗБ-16 вреде око 18 млрд. ЕУР, од чега је у саобраћајну инфраструктуру усмерено око 10,4 млрд. УСД, а око 6,7 млрд. УСД у енергетику. Највећи број инвестиција је пласиран у Србији, Босни и Херцеговини и Мађарској.

Кинески инфраструктурни пројекти често допуњују пројекте ЕУ, нарочито у енергетском сектору. У саобраћајном сектору постоји више преклапања између активности Кине и ЕУ, посебно на Западном Балкану, где је кинеско финансирање много значајније баш због слабог приступа ових земаља европским фондовима. Тако је Западни Балкан постао интересантно тржиште за кинеске инвестиције, док је Кина прва азијска држава која је подржала изградњу путне инфраструктуре на овом простору како би остварила приступ европским тржиштима (Janaćković, Janaćković 2019).

Табела 1. *Кинески инвестициони пројекти у ЦИЕЗБ-16 у транспортном сектору, 2010-2020. године, у млрд. УСД*

Година	Инвеститор	Суб-сектор	Држава	Млрд. УСД
2010	China Commu. Constr.	Путеви	Србија	0,260
2013	Shandong Gaosu	Путеви	Србија	0,330
2013	Power Construction Corp	Путеви	С. Мкд	0,370
2014	China Commu. Constr.	Путеви	Ц.Гора	1,120
2014	Power Construction Corp	Путеви	С. Мкд	0,120
2016	China Commu. Constr.	Пошта	Летонија	0,110
2016	China Commu. Constr.	Путеви	Србија	0,230
2017	Shandong Gaosu	Путеви	БиХ	0,640
2017	China Commu. Constr.	Путеви	Србија	0,520
2017	China Railway Engin.	Железница	Србија	0,350
2017	State Construction Engin.	Аеродром	Словенија	0,790
2018	China Commu. Constr.	Путеви	Хрватска	0,340
2018	China Railway Engin,China Commu. Constr.	Железница	Србија	1,090
2018	Power Construction Corp	Путеви	Србија	0,220
2019	Sinomach	Пошта	Бугарска	0,130
2019	China Railway Engin.	Железница	Мађарска	1,040
2019	State Construction Engin., Power Construction Corp, China Comm. Constr.	Путеви	БиХ	0,100
2019	Power Construction Corp	Путеви	Пољска	0,190
2020	China Railway Engin.	Железница	Мађарска	1,040
2020	Shandong Gaosu	Путеви	Србија	0,180
2020	Power Construction Corp	Железница	Пољска	0,530
2020	China Commu. Constr.-led Unit	Путеви	Србија	0,710

Извор: *China Global Investment Tracker*

Подаци у табели 1 показују да је у периоду 2010-2020. године, у транспорту пласирано највише средстава у Србији (3,89 млрд. УСД), а следе Мађарска (2.08 млрд. УСД) и Црна Гора (1.12 млрд. УСД). Инвестиције су имале цикличан карактер, али је од укупно 10,4 млрд. УСД, колико је пласирано у саобраћај, највише инвестирано 2020. године (2,4 млрд. УСД).

Подаци у табели 2 показују да је у истом периоду, у енергетском сектору највише пласирано средстава у Румунији (2,11 млрд. УСД), а следе Босна и Херцеговина (1,79 млрд. УСД) и Србија (1,73 млрд. УСД). Од укупно 6,73 млрд. УСД, колико је пласирано у енергестком сектору (гасна инфраструктура, рудници угља, хидроелектране), највише је инвестирано 2013. године и 2017. године.

Табела 2. *Кинески инвестициони пројекти у ЦИЕЗБ-16 у енергетском сектору, 2010-2020. године, у млрд. УСД*

Година	Инвеститор	Суб-сектор	Држава	Млрд. УСД
2010	Dongfang Electric	Рудници угља	БиХ	0,710
2010	Sinomach	Рудници угља	Србија	0,340
2012	Huadian	Рудници угља	Румунија	1,300
2013	China Energy Engin.	Рудници угља	Пољска	0,560
2013	Power Constr. Corp	Гас	БиХ	0,280
2013	Ming Yan	Алтернатива	Румунија	0,540
2013	Sinomach	Алтернатива	Пољска	0,190
2014	Sinomach	Рудници угља	Румунија	0,270
2015	Dongfang Electric	Рудници угља	БиХ	0,460
2016	Sinomach	Гас	Србија	0,230
2017	Power Constr. Corp		Пољска	0,150
2017	Shanghai Electric	Гас	Србија	0,210
2017	Sinomach	Рудници угља	Србија	0,720
2017	State Power Invest.	Алтернатива	Ц. Гора	0,100
2017	Power Constr. Corp		Србија	0,230
2020	China Natio. Buil. Mater.	Алтернатива	Пољска	0,100
2020	China Energy Engin.	Хидроелект.	БиХ	0,220
2020	China Energy Engin.	Рудници угља	БиХ	0,120

Извор: *China Global Investment Tracker*

Кинески инвестициони пројекти су остварени у знатно мањем обиму (0,98 млрд. УСД) и у осталим секторима као што су: некретнине, логистика, информационо-технологије и комуналије (Табела 3), а највеће инвестиције су реализоване у Србији (0,48 млрд. УСД).

Табела 3. *Кинески инвестициони пројекти у ЦИЕЗБ-16 у осталим секторима, 2010-2020. године, у млрд. УСД*

Година	Инвеститор	Сектор	Суб-сектор	Држава	Млрд. УСД
2012	Sinoma	Некретнине	Грађевинарст.	Бугарска	0,210
2014	China Natio. Buil. Mat.	Логистика		Хрватска	0,130
2016	Huawei	Технологија	Телекомуник.	Србија	0,170
2017	Sinomach	Комуналије		Србија	0,310
2019	Sinomach	Некретнине	Грађевинарст.	С. Мкд.	0,160

Извор: *China Global Investment Tracker*

У посматраном периоду, у инфраструктурне пројекте највише је инвестирано 2017. године (4,02 млрд. УСД) и 2020. године (2,9 млрд. УСД). Приметно је да су инвестиције у енергетски сектор биле доминантније у почетку, док крајем посматраног периода доминирају инвестиције у саобраћај (Графикон 2).

Графикон 2. *Укупни кинески инвестициони пројекати у транспотном, енергетском и сектору остало, 2010-2020. године, у млрд. УСД*

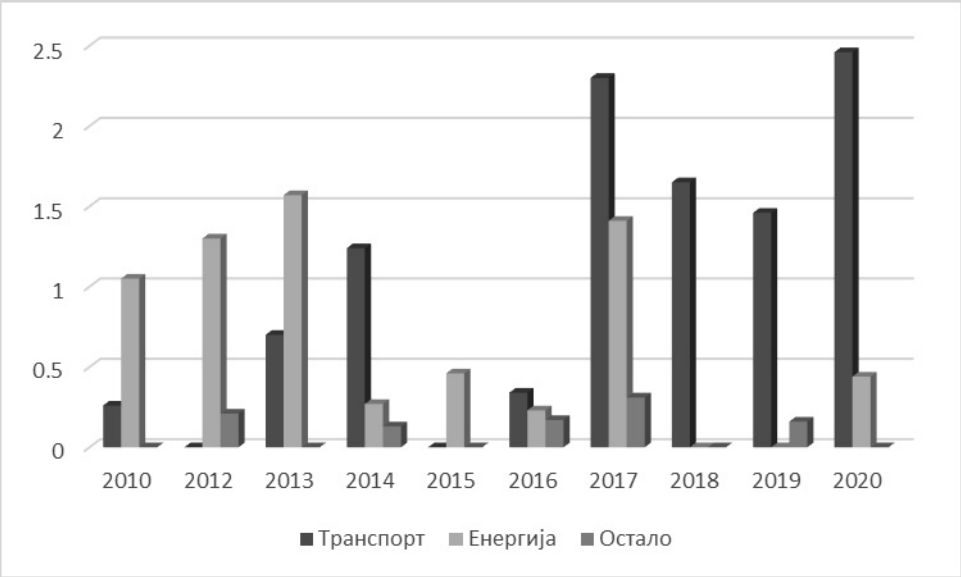

Извор: Аутори на бази China Global Investment Tracker

Кинеске стране директне инвестиције у региону ЦИЕЗБ-16

Како се након интернационализације већина кинеских компанија суочила са потешкоћама у прилагођавању како другачијег пословног модела тако и различитог политичког, социјалног и економског окружења, као најбољи начин за позиционирање на тржишту кинески инвеститори су видели у стретегији преузимања компанија са значајним тржишним уделом, што је био случај са компанијама и банкама на тржишту региона ЦИЕЗБ-16 (Le Corre 2018).

Износ СДИ из Кине у земљама ЦИЕЗБ-16 је био скроман, што је вероватно резултат глобалне економске кризе 2008. године. Ипак, у периоду 2010-2020. године пласирано је око 1,3 млрд. ЕУР, а земље највећи примаоци СДИ су Чешка (631 мил. ЕУР) и Мађарска (255 мил. ЕУР). Ова чињеница је и разумљива с обзиром да су за кинеске инвеститоре привлачније земље чланице ЕУ јер улагањем у једну ЕУ чланицу, снабдева се целокупно тржиште ЕУ, а и сама ЕУ има велик број трговинских споразума са другим тржиштима. Поред тога, аквизицијама се стиче приступ развијеним технологијама (Jacimovic et al., 2018).

Кинеске СДИ у региону Западног Балкана готово да нису постојале пре 2014. године. У односу на укупне кинеске СДИ у ЦИЕЗБ-16 региону, Западни Балкан је имао учешће од свега 2,6%. СДИ су пласиране једино у Северној Македонији и Србији.

Северна Македонија је имала прилив кинеских СДИ 2015. године (10 мил. ЕУР) и 2016. године (37 мил. ЕУР). У Србији је 2015. године пласирано 120 мил. ЕУР од стране кинеске компаније „Mei Ta" за делове у аутомобилској индустрији (Government of the Republic of Serbia, 2020) и компаније „Jonson Electric" која је инвестирала 50 мил ЕУР у фабрику за производњу електромотора (Intercity broker 2015). Потом је, 2016. године кинеска државна комапнија „Hestil" (HBIS), купила „Железару Смедерево" за 46 мил. ЕУР (Seaman и сар., 2017). Кинеска компанија „Zijin Mining Group" је 2018. године постала власник 65% РТБ Бор, а по основу уговора о стратешком партнерству којим се обавезала на инвестицију од 1,26 млрд. УСД за надоградњу, проширење и изградњу четири рудника и топионице и додатних 350 мил. УСД за докапитализацију (Николић, Петровић 2020).

За регион ЦИЕЗБ-16, од значаја је и оснивање неколико кинеских инвестиционих фондова (Фонд Пута Свиле, Кина-ЕУ фонд за заједничко улагање и кинеска ЕКСИМ банка тј. Кинеска развојна банка). Фонд Пута Свиле са капиталом од око 40 млрд. УСД првенствено послује кроз улагања у капитал, инфраструктуру, енергију и развој, индустријске капацитете и финансијску сарадњу. Од 2017. године закључено је петнаест уговорних пројеката, са инвестиционом обавезом од око 6 млрд УСД, а даља финансијска сарадња је приоритет за иницијативу „16+1".

Уколико се анализира пласман кинеских СДИ у ЕУ, примећује се да након деценије двоцифреног раста прилива и врхунца 2016. године (37 млрд. ЕУР), следи нагли пад. Разлог томе су и административна ограничења и кампања раздуживања које је увела Кинеска влада, а која су смањила способност кинеских фирми да финансирају куповину иностране имовине. У 2019. години кинеске СДИ у ЕУ су биле 12 млрд. ЕУР, што представља пад од 33% у односу на претходну годину. Поред тога, кинеске компаније се суочавају са притиском ликвидности, с обзиром на успоравање домаће економије (Kratz и сар., 2020).

Услови кинеских зајмова

Инвестиције у инфраструктуру су добар подстицај већини економија, али поставља се питање услова задуживања. Кинески инвестициони пројекти уговарају тако што владе земаља подижу кредите код кинеских банака. С друге стране, извођачи су кинеске компаније (углавном у државном власништву), материјали се увозе из Кине, а све чешће су и запослени (поготово на руководећим позицијама) кинески држављани, тако да су ефекти инвестиција у инфраструктуру много мањи за локално становништво. Не ретко чују се критике да поступци јавних набавки нису транспарентни, а огромни зајмови кинеских банака повећавају однос спољног дуга према БДП-у, што доводи до такозване „замке дуга" (Alloussi и сар., 2020).

Уколико се анализирају земље Западног Балкана, у којима су много заступљеније инвестиције у инфраструктурне пројекте, подаци за 2019. годину

показују да је учешће кинеских зајмова највеће у случају Црне Горе. У Црној Гори, где је крајем 2019. године јавни дуг чинио 65,03% БДП, кредит Кинеско ехпорт-импорт банке (671,1 мил. ЕУР) чини чак 17% јавног дуга. Према подацима Управе за јавни дуг, Република Србије је крајем 2019. године имала директни јавни дуг према Кинеској ехпорт-импорт банци од 1 млрд. ЕУР, што је тек око 4% укупног јавног дуга (јавни дуг је крајем 2019. године износио око 52,5% БДП).

Кинески зајмови имају специфичне карактеристике у поређењу са позајмицама других јавних поверилаца. Мада Кина зајмове води као званичне позајмице, услови позајмљивања су углавном комерцијални. У земљама са ниским дохотком, кинески зајмови се одобравају по каматним стопама од 2-3%, док билатерални и мултилатерални повериоци одобравају бескаматне зајмове. Код земаља у развоју и земаља са средњим доходком, зајмови се углавном дају по тржишним условима са каматним стопама упоредивим на тржишту приватних обвезница или зајмова. Генерално, зајмови су деноминовани у доларима и обезбеђени су колетералом у роби (приходи од извоза сировина или пољопривредних производа) или правом повериоца да заплени добит државних предузећа, што чини јединствен систем осигурања међународног зајма у свету (Horn и сар., 2019).

Такође, институционално и правно посматрано, кинески зајмови имају комерцијалне карактеристике. Зајмове одобравају државне банке и предузећа, док уговори о позајмици изгледају као комерцијални зајмови, са клаузулама о тајности и арбитражи по којој су у споровима надлежни кинески судови (United States Senate 2018). У периоду 2000-2017. године, више од половине укупних кинеских зајмова одобрено је по комерцијалним условима, док се тек 15% односило на концесијске услове. У истом периоду више од 75% укупних иностраних зајмова одобравају две највеће државне банке (Кинеска експорт-импорт банка и Кинеска развојна банка) које одговарају државном савету. Међутим, у јавности се све више инсистира на већој транспарентности иностраних активности позајмљивања објављивањем података о билансу стања и потраживањима ове две банке (Horn и сар., 2019).

Тренд пада кинеских зајмова је приметан од 2014. године, након пада глобалних цена робе, а нараочито услед пандемије вируса COVID-19. С обзиром на број финансираних пројеката, поставља се и питање њихове финасијске одрживости. Такође, пад долара би умањио вредност кинеског постојећег портфеља обвезница - што значи да би Кина могла реално изгубити стотине милијарди долара (Николић, Петровић 2020). Претпоставља се да ће у будућности бити мање билатералних зајмова кинеских банака, што је резултат строжијег заокрета кинеске владе према управљању ризиком из 2017. године. Неки економисти су мишљења да пандемија COVID-19 може означити крај ере кинеског међународног финансирања развоја. Дакле, да до тога не би дошло Кина мора зауставити инопозајмљивање и истражити нове идеје за ребаланс, јер је стварни проблем повраћај уложеног (Olander 2020).

Закључак

НР Кина је 2012. године склопила споразум са 16 земаља ЦИЕЗБ-16 са циљем за успостављањем сарадње у области инфраструктурних пројеката, што је у складу са „Иницијативом појас и пут". Иако су земље овог региона раније биле социјалистички оријентисане, Кина се у овом региону окренула компаративним предностима које поред добре стратешке позиције и пута ка развијеном западноевропском тржишту, карактерише релативно јефтина радна снага.

Основни мотив за кинеске СДИ су приступ тржишту ЕУ и напредним технологијама, тако да је највећи део инвестиција усмерен управо у земље чланице ЕУ. С друге стране, зајмови за инфраструктурне пројекте су више пласирани ка земљама Западног Балкана (пре свега, у сектору саобраћаја), које још увек имају слаб приступ европским фондовима.

Иако се ради о јавним зајмовима, они имају и комерцијалне карактеристике. Највећи број зајмова одобравају две кинеске државне банке, а уговори имају клаузуле о тајности и арбитражи по којој су у споровима надлежни кинески судови. Поред тога, извођачи радова инфраструктурних пројеката су углавном кинеске компаније, које добрим делом запошљавају своје раднике и увозе материјале из Кине, тако да је позитивни ефекат по земљу дужника мањи. Па ипак, земље Западног Балкана имају ограничен приступ европским фондовима и велику потребу за улагањем у инфраструктуру, те у овим инвестиционим пројектима виде развојну шансу.

Литература

1. Alloussi Dyria, Guce Armando, Klein Felix, Milutinovic Nevena, Planincic Vlado & Xhambazi Visar, 2020. Will the Western Balkan countries fall for China's "debt-trap diplomacy"? United Europe competitive and diverse. 12 October, 2020 https://www.united-europe.eu/2020/10/will-the-western-balkan-countries-fall-for-chinas-debt-trap-diplomacy/
2. Babić Blagoje, 2010. Odnosi Kine i Evropske unije: geoekonomska osovina u razvoju. Medjunarodni Problemi. Br. 3. (str. 418–462) http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2010/0025-85551003418B.pdf
3. Belt and road initiavtive-BRI, 2021. Visited: February 01, 2021. https://www.beltroad-initiative.com/belt-and-road
4. Bykova Alexandra, Mahdi Ghodsi, Doris Hanzl-Weiss, Mario Holzner, Gábor Hunya & Robert Stehrer, 2018. Economic Policy Implications of the Belt and Road Initiative for CESEE and Austria, Policy Notes and Reports, No. 23, Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies. https://www.econstor.eu/bitstream/10419/204266/1/wiiw-pol-notes-23.pdf
5. China Global Investment Tracker. 2021. Visited: February 10, 2021. https://www.aei.org/china-global-investment-tracker/

6. China power. 2021. Is China Succeeding at Eradicating Poverty? Center for strategic & international studies. Feb 15, 2021 https://chinapower.csis.org/poverty/
7. Clingendael Report, 2020. China's approach to the Western Balkans. August report, 2020. https://www.clingendael.org/pub/2020/china-and-the-eu-in-the-western-balkans/1-chinas-approach-to-the-western-balkans/
8. Government of the Republic of Serbia, 2020. Invest in Serbia-Opportunities for Investors from China. September, 2020. https://ras.gov.rs/uploads/2020/10/eng-opportunities-for-investors-from-china-ras-1.pdf
9. Xin Chen, 2014. China-EU Trade and Economic Relationship (2003-2013). https://www.researchgate.net/publication/268217594_China-EU_Trade_and_Economic_Relations_2003-2013
10. Filipović, Sanja. 2020. *Efekti trgovinskog rata na Evropu.* U: Izazovi održivog razvoja u Srbiji i Evropskoj uniji. Edicija Zbornici. Beograd: Institut društvenih nauka. (str. 28-45) http://iriss.idn.org.rs/479/1/SFilipovic_Izazovi_odrzivog_razvoja.pdf
11. Филиповић Сања и Гарић Данко, 2014. Анализа узрока глобалне платнобилансне неравнотеже. Пословна економија. вол. 8. бр. 2. (стр. 277-300) https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1820-6859/2014/1820-68591402277F.pdf
12. Harison Virdžinija & Palumbo Danijele, 2019. Kako je Kina postala svetsko ekonomsko čudo. London: BBC.
13. Horn Sebastian, Carmen M. Reinhart, Christoph Trebesch, 2019. *China's overseas lending*. Massachusetts: National bureau of economic research. Cambridge. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w26050/revisions/w26050.rev0.pdf
14. International monetary fund (IMF), 2021. World Economic Outlook Update: Policy Support and Vaccines Expected to Lift Activity. January, 2021. https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/01/26/2021-world-economic-outlook-update
15. Institute for Security & Development Policy, 2018. Made in China 2025. June, 2018. (pp. 9) https://isdp.eu/publication/made-china-2025/
16. Intercity broker, 2015. "Johnson Electric" investira 50 mil EUR i zapošljava 2.400 radnika. Jul 23, 2015. http://www.icbbg.rs/ser/vesti.php?ID=23773
17. Janaćković Marko i Janaćković Tanja, 2019. Kineska strane direktne investicije u Evropskim zemljama. Ekonomski izazovi. God. VIII. Br. 16. (str. 28-39) https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2217-8821/2019/2217-88211916028J.pdf
18. Jacimovic Danijela, Dragutinovic-Mitrovic Radmila, Bjelic Predrag, Tianping K & Rajkovic Milos, 2018. The role of Chinese investments in the bilateral exports of new E.U. member states and Western Balkan countries, Economic Research - Ekonomska Istraživanja, Num. 31:1, (pp. 1185-1197) doi:10.1080/1331677X.2018.1456357
19. Ping Ji, 2019. Kineski razvoj prilika je za cijeli svijet. Sarajevo: Embassy of the Peoples Republic of China in Bosnia and Herzegovina. 03 June. 2019. http://ba.chineseembassy.org/ba/gdxw_10/t1690764.htm

20. Kratz Agatha, Huotari Mikko, Henemann Thilio & Ascesati Rebecca, 2020. Chinese FDI in Europe: 2019 Update. Special Topic: Research Collaborations. MERICS. https://merics.org/en/report/chinese-fdi-europe-2019-update
21. Le Corre Philippe, 2018. Chinese Investments in European Countries: Experiences and Lessons for the "Belt and Road" Initiative. https://carnegieendowment.org/files/RethinkingtheSilkRoad.pdf
22. Лемптон Дејвид М., 2015. Следити лидера – руковођење Кином од Денг Сјаопинга до Си Ђинпинга. Београд: ЦИРСД.
23. Лончар Мирела, 2019. Конфучијанизам као основа „Иницијативе појас и пут". Нови Сад Културни центар Новог Сада. https://www.kcns.org.rs/agora/konfucijanizam-kao-osnova-inicijative-pojas-i-put/
24. Luttwak Edward, 1999. *Turbo capitalism: winners and loosers in the global economy*, New York: Harper and Collins Publishers.
25. Николић Горан и Петровић Гордана, 2020. Економски и технолошки успон Кине као весник нове глобалне геополитичке констелације. Национални интерес. бр. 38. (стр. 121-144)
26. Николић Горан и Николић Иван, 2019. Трговински рат САД против Кине: Економски или геополитички конфликт? Култура полиса. бр. 39/2019. (стр. 277-296)
27. Николић Горан и Петровић Предраг, 2020. Трговинско-технолошки рат Америке и Кине као почетак новог хладног рата? Национални интерес. бр. 37. (стр. 135-162)
28. Olander Claude Eric, 2020. Reaction to New Data That Reveals "Chinese Overseas Lending Collapse". The ChinAfrica project. 09 December. 2020. https://chinaafricaproject.com/2020/12/09/reaction-to-new-data-that-reveals-chinese-overseas-lending-collapse/
29. Rošker Jana, 2016. *Modern Confucianism and the Concept of „Asian Values"*. Asian Studies. Br. IV-1. (pp. 153-164)
30. Seaman John, Huotari Mikko & Otero-Iglesias Miguel, 2017. Chinese Investment in Europe: A Country-Level Approach. ETNC Report. December 2017. http://www.realinstitutoelcano.org/wps/wcm/connect/e982d7b7-9720-43b9-a627-2b0e558bd0c4/Chinese-investment-Europe-Report-ETNC.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=e982d7b7-9720-43b9-a627-2b0e558bd0c4
31. Tošković, Jelena i Sanja Filipović, 2017. Neoliberalni koncept privrede u zemljama Zapadnog Balkana. Beograd: Ekonomski institut.
32. United nations, 2021. Sustainable development goals. Visited: February, 2021. https://www.rs.undp.org/content/serbia/sr/home/sustainable-development-goals/background.html
33. United States Senate, 2018. Senators' Letter to Michael Pompeo and Steven Mnuchin. August 3, 2018. https://www.grassley.senate.gov/imo/media/doc/IMF%20China%20Belt%20and%20Road%20Initiative%20Letter.pdf

34. Vang Jivei, 2018. Kina povezuje svet; Na čemu se zasniva „Inicijativa Pojas i put”. Beograd: CIRSD.
35. World bank, 2021a. Data indicator, February 2021. https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.CD?end=1979&start=1978&view=chart
36. World bank, 2021b. *Data.* February 2021. https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS?end=2015&start=2014&view=chart
37. Wübbeke Jost, Meissner Mirjam, Zenglein J. Max, Ives Jaqeline & Conrad Björn, 2016. Made in China: The making of a high-tech superpower and consequences for industrial countries. Berlin: MERICS. https://espas.secure.europarl.europa.eu/orbis/sites/default/files/generated/document/en/MPOC_No.2_MadeinChina_2025.pdf
38. Zakić Katarina i Radisić Bojan, 2019. China’s Belt and Road Investment projects in the Balkan Countries: Six years after. The Review of International Affairs, Vol. LXX, No. 1175. (pp. 48-68) https://www.diplomacy.bg.ac.rs/pdf/ria/2019/RIA-1175.pdf
39. Жан Карло и Паоло Савона. 2007. Выводы: геоекономика как инструмент геополитики, Геоекономика. (стр. 3)

CHINESE INVESTMENT IN CENTRAL EASTERN EUROPE AND THE WESTERN BALKAN

Summary: As part of the “Belt and Road Initiative”, China has established a platform for cooperation in the field of investment with 11 European Union countries in the region of Central and Eastern Europe and 5 countries in the Western Balkan (CEEWB-16). In addition to infrastructure projects, China has invested in this region in the form of foreign direct investments (FDI). The aim of this paper is to estimate the importance of Chinese investments for 16 countries in the CEEWB-16 region. Analyzing the placement of funds, it can be concluded that FDI are placed primarily in the countries of the region that are members of the EU, while investments in infrastructure projects are mainly directed to the countries of the Western Balkans, primarily in the transport sector. Infrastructure projects are financed by the governments of the countries borrowing from state-owned Chinese banks, and these loans have the character of public loans, but the conditions of borrowing also have commercial characteristics. In addition, the contractors of infrastructure projects are mainly Chinese companies, which largely employ their workers and import materials from China, so that the positive effect on the debtor's country are smaller. However, as the countries of the Western Balkans have limited access to European funds and a great need to invest in infrastructure, they see these investment projects as a development opportunity.

Keywords: China, investments, infrastructure projects, Central and Eastern Europe, Western Balkan

ДАНИЛО ВУЈОВИЋ*
НЕДЕЉКО ЦВЕТКОВИЋ
Академија за националну безбедност
Београд

UDC: 355/359:355.01
Прегледни рад
Примљен: 17.04.2021
Одобрен: 15.05.2021
Страна: 87–100
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.1.06

ДЕРАДИКАЛИЗАЦИЈА БОРАЦА ПОВРАТНИКА И ДОМАЋИХ ТЕРОРИСТА

Сажетак: Последњих неколико година, са захуктавањем Мигрантске кризе и поразом Исламске државе, повратак страних бораца, који су из Европе отишли у Калифат и прикључили се тамошњем сукобу, као и проблем радикализованих појединаца који су већ на тлу Европе дошао је у фокус безбедносних стратегија европских држава. Оваква ситуација утицала је на ауторе овог рада да као циљ истог одреде могуће приступе решавању овог безбедносног изазова. Предмет рада обухвата како процес дерадикализације, као јединог хуманог приступа овом феномену, тако и процес радикализације, као неопходан за разумевање настанка појединаца који су носиоци безбедносних ризика. Рад се бави и превентивним радом усмереним ка ризичним социјалним групама, као и коришћењем индивидуализованог и мултисекторског приступа радикализовалним појединцима. Посебан осврт у раду посвећен је програмима дерадикализације као виду институционализованог приступа решавању овог проблема. У закључним разматрањима аутори износе своје виђење адекватног приступа радикализованим појединцима, као и улога које поједини делови друштва имају у истом.

Кључне речи: дерадикализација, радикализација, борци повратници, домаћи терористи, програми дерадикализације, фазе радикализације

Уводна разматрања

Масовна мобилизација страних бораца, који су од почетка оружаних сукоба у Сирији кренули у ову земљу како из земаља Блиског истока и Северне Африке, тако и из западноевропских земаља, затим масовни покрет цивилног становништва са ратом захваћених подручја Блиског истока и Северне Африке ка Западној Европи и континуирана еволуција терористичке претње вратили су фокус европских снага безбедности, институција државе и цивилног друштва

* danilovujovic86@gmail.com

на проблеме проналажења, безбедносног неутралисања и збрињавања повратника, те откривања и неутралисања домаћих (*homegrown*) терориста (Musolino 2019, 15). Ови безбедносни ризици настају под утицајем агенаса радикализације, којима су развој комуникационих технологија и хаос већ поменутих сукоба и Мигрантске кризе у великој мери отворили низ могућности за ефикасно деловање. У корену новонасталих проблема налазе се појмови регрутације и радикализације као покретача појединаца у смеру придруживања или помагања терористичких организација, било да су у питању страни борци, односно лица која су се придружила сада већ територијално несталој Исламској држави, или домаћи терористи који представљају темпирану опасност по цивиле из своје околине. Други ниво опасности за који је кључан, сада већ деценијски, феномен Мигрантске кризе су повратници, односно управо поменути страни борци, који се након пораза Исламске државе враћају на територије својих матичних држава, а који као такви стављају читав безбедносно-социјални систем тих држава на до сада незабележен тест. Приликом решавања оваквих изазова неопходно је развити системе детекције лица, издвајања оних за које се располаже подацима да су директно или индиректно учествовали у извршењу терористичких злочина, али и њиховог хуманог неутралисања, процесуирања и дерадикализације, при чему се на прво место, као једино дугорочно решење наведених безбедносних проблема, мора ставити ефикасан и хуман програм превенције, јер само без могућности стварања нових бораца можемо говорити о поразу тероризма.

Радикализована лица - безбедносна претња

Када говоримо о безбедносним изазовима Мигрантске кризе у периоду након пораза Калифата 2019. године на прво место морамо ставити могућност повратка страних бораца са сиријског ратишта у своје матичне земље (Hoffman and Furlan 2020, 2), при чему су нама свакако најинтересантније земље Европске уније, односно транзит тих лица преко територије Р Србије. Паралелно са повратницима, најозбиљнији изазов представља тзв. *домаћи* или *homegrown тероризам* који је, након напада у Лондону 2005. године, јасно дао до знања светској јавности да је опасност од тероризма постала општа, а да терориста може бити било ко од припадника локалне заједнице (Крстић 2019, 130).

Постојање феномена страних бораца присутан је у јавности још од сукоба у Авганистану 80-их година 20. века и односи се на одлазак екстремиста на ратишта широм света као претњу глобалној безбедности (исти ти екстремисти су касније учествовали на другим ратиштима, попут оног у БиХ) (Pokalova 2020, 12). Успон овог феномена поклапа се са периодом експанзије исламистичког тероризма и истовременим нестајањем левичарског и десничарског тероризма у Европи (Грбић и Лечић 2020, 86). Развој модерних технологије, на првом месту транспорта и комуникационих мрежа, на глобалном нивоу повољно су утицали на пролиферацију овог феномена, посебно са становишта регрутације и радикализације потенцијалних бораца. Процена је да се око 40.000

страних бораца придружило Исламској држави у протеклих шест година од чега скоро 5.000 лица из Европе (Comolli 2020), од којих је око 1000 са Балкана, односно 20% укупног броја из Европе (Симеуновић 2016). Највећи „извозници" су Немачка, Француска и Велика Британија, а у односу на број становника Белгија, Данска и Шведска. Међутим разлоге за експанзију броја страних бораца, који одлазе у иностранство са циљем извршења, помагања или учешћа у терористичким актима или пак учешћа у обуци терориста, треба тражити и у насилној динамици глобалне политике која је допринела настанку специфичних транснационалних идентитета, хибридних регионалних поредака и нових национализама (Курди, Палестинци, Балкан) (Strazzari 2016, 61).

Домаћи терористи са друге стране често су припадници друге или чак треће генерације имиграната (Holtgraves 2012, 9), који вођени психолошким или идеолошким мотивима потпадају под утицај регрутера или врбоватеља, који раде за терористичке организације (Precht 2007, 38). Ови појединци могу бити радикализовани и кроз контакте са повратницима са ратишта, а представљају највећу непознаницу када је у питању безбедносни сектор, будући да је готово немогуће извршити њихову идентификацију. Са губитком територије и наставком миграција становништва ка ЕУ, Исламска држава ће се све више окретати управо домаћем тероризму (Speckhard and Shajkovci 2018, 95). Опасност од домаћег тероризма и његова непредвидивост јасно су дале до знања да једнострани приступ више није довољан, односно да је неопходна интеграција свих аспеката анти-тероризма.

Карактеристике процеса радикализације

Разматрајући обе појаве, стране борце који временом постају повратници, и домаће терористе, долазимо до закључка да и једни и други у свом развоју од анонимног појединца до терористе пролазе кроз известан број фаза. Међу овим фазама као најважније и заједничке истичу се: 1) радикализација и регрутација, 2) активација и 3) дерадикализација и реинтеграција. [1]

Као почетни стадијум трансформације појединца у активног учесника терористичке борбе, фаза радикализације и регрутације је од суштинског значаја за сагледавање и разумевање безбедносног изазова који представљају повратници и домаћи терористи. Радикализација је „процес током којег појединац или група усвајају екстремне политичке, друштвене или верске идеале и тежње које одбацују или подривају „статус кво" или подривају савремене идеје и изразе слободе избора" (Goshi and Van Leuven 2017, 12). Иако најчешће представља први степеник ка употреби насиља као средства за постизање политичких циљева (тероризам), не можемо извести генерализујући закључак о

[1] „Средином децембра 2014. године чланови Светског антитерористичког форума (GCTF), асоцијације која окупља 30 држава и ЕУ, су се састали у Маракешу под заједничким председавањем Марока и Холандије. На почетном састанку нове радне групе истакнути су кључни кораци неопходни за имплементацију Резолуције 2178 Савета безбедности из септембра 2014. године. Поменути кораци се односе на радикализацију до насилног екстремизма, регрутацију и помагање, путовање и борбу, повратак и реинтеграцију." (Schmid and Tinnes, 2015, 45)

процесу радикализације, с обзиром да је у питању индивидуални процес у коме учествује више фактора и који се одвија под снажним утицајем групне динамике и ширих друштвених околности (Kulturni centar DamaD [KCD] 2018, 17). Радикализација уколико није повезана са насиљем или другим незаконитим радњама као што је подстрекивање мржње, не представља друштвену претњу(2).

Као процес који се у великој мери поклапа са радикализацијом, односно са њом чини целину, иако нису међусобно замењиви појмови, регрутација омогућава терористичким организацијама активну контролу над протоком лица кроз њихову организациону структуру. Сама регрутација је вишефазни процес који се базира на поступној транзицији, при чему се уз значајну улогу медија, од он-лајн платформи и друштвених мрежа до традиционалнијих форми попут телевизије и радија, пролази процедура од скенирања популације (утврђивањем који део исте има приступ медију преко кога се врши регрутација), идентификације потенцијалних мета (међу већ скенираном популацијом), дефинисања неопходних приступа и техника, идеолошке трансформације, па све до фазе активације односно извршења терористичког акта или одласка на страно ратиште. Врбоватељи су веома успешни у искоришћавању психосоцијалних фактора који утичу на појединце који су подложни радикализацији, при чему је честа појава и такозване само-радикализације, која након успостављања шаблона понашања примарно кроз он-лајн изворе води ка јачању везе са идеологијом групе, и ланчане радикализације, у којој мете радикализације утичу на нове потенцијалне мете (Weimann 2016, 81-82).

Трансформација појединца у терористу је процес који са собом носи и одређене промене, како код самог појединца, тако и у очима јавности. Међу знацима радикализације истичу се: 1) промена изгледа, начина одевања и језичког изражавања; 2) промена имена; 3) промена ставова и понашања према другима; 4) битна промена интересовања; 5) изненадна промена круга пријатеља, удаљавање од породице и дугогодишњих пријатеља, изненадни сукоби у школи и напуштање исте; 6) прекид комуникације са досадашњим ауторитетима и позивање на нове ауторитете; 7) прате радикалне/екстремне садржаје на друштвеним медијима; 8) затвореноси и испољавање незадовољства; 9) нетолеранција за другачије; 10) повећана раздражљивост и агресивност поготово у ситуацијама када се оспоравају поједини ставови; 11) одобравање насиља и непоштовање женских особа (мизогини ставови) (KCD 2018, 18).

Постоје разни фактори који утичу на приближавање појединаца радикалним, на првом месту религијским, идејама. Иако веома утицајни фактори друштвено-економског карактера нису једини који делују на поменута лица, већ у највећем броју случајева делују синергично са унутрашњим факторима карактера појединца.

Када говоримо о факторима који утичу на радикализацију можемо формирати две оквирне целине: факторе подстицања и факторе привлачења. Фактори подстицања су негативна друштвена, културна и политичка обележја друштвеног окружења која утичу на појединца и гурају га на пут радикализа-

ције: реакција на трауматска искуства, маргинализација, неједнакост, дискриминација, прогон или перцепција прогона, јаз између личних/колективних жеља и могућности, лична криза идентитета, недостатак животних циљева и перспектива, ограничен приступ квалитетном и релевантном образовању, ускраћивање права и грађанских слобода, нерешени историјски, политички конфликти и друге друштвено-економске неправде. Фактори привлачења су снаге које могу бити атрактивне потенцијалним терористима. Они делују повезујуће и привлачно за укључивање у радикалне групе, подстичу осећај сродства, јунаштва, авантуре, економске добити и самоспознаје, а могу бити: идеологија (која усмерава кривицу на друге), харизматични вођа, сигурно место, добро организована група јасног дискурса и ефикасног програма, приход и/или запослење у замену за чланство. Обе врсте фактора су ретко сами по себи одлучујући, већ делују заједно (Schmid and Tinnes 2015, 38).

Дерадикализација као концепт очувања безбедности

У основи дерадикализације, као полазне тачке за успешну реинтеграцију појединца (у нашем случају повратника са ратишта или домаћег терористе), налази се процес трансформације понашања кроз промену идеја, односно реформу мисли, при чему експерт за тероризам Даниел Бајман управо промену идеја током радикализације наводи као „најважнију и истовремено најтежу за прецизно одређивање" (Byman 2015, 591 цитирано у: Hoffman and Furlan, 2020, 9). На овај начин демобилизовани појединци кроз одрицање од насиља стичу први услов за повратак у матичну заједницу (Radicalisation Awareness Network Centre of Excellence [RAN] 2016, 4). Суштинска динамика у оквиру процеса дерадикализације одвија са између латентног и манифестног дела људског понашања односно на оси појединац - друштво. Овај процес се у највећем броју случајева води кроз неку врсту програма дерадикализације. Сваки од ових програма базиран је на низу ступњева или фаза које радикализовани појединац пролази у свом повратку односно раздвајању од тероризам. Важно је нагласити да појединац може бити раздвојен од тероризма, физички и емоционално, али то не значи да је и дерадикализован, с обзиром да исти појединац може и даље на нивоу идеја нагињати ка екстремним становиштима верујући притом у моралну исправност истих (KCD 2018, 139). Када говоримо о фазама дерадикализације можемо навести више термина попут демобилизације, преласка, деескалације, рехабилитације и др., при чему сваки од ових термина описује појединца даљег или ближег учешћу у терористичкој борби или повратку у свакодневно друштво. Програми дерадикализације морају бити прилагођени лицима која се налазе у било којој од ових фаза, као и тренутним друштвено-политичким и другим факторима сваког појединачног случаја (Govier and Boutland 2020, 102).

Као процес дерадикализација се не може ограничити само на рехабилитацију радикализованих појединаца и њихову реинтеграцију у друштво. Свака држава која проблем радикализованих појединаца доживљава као стратешки мора заузети став да у процес дерадикализације треба уврстити и превенцију,

поред већ очигледних елемената као што су интервенција и рехабилитација, те агенсе продуженог деловања који се базирају на јачању отпорности локалне заједнице и друштва у целини на идеје које заступају радикални и екстремистички покрети (Schmid and Tinnes 2015, 41). На овај начин се спектар активности идеологија које воде ка насиљу сагледава у целини и дејствује се у свакој фази процеса радикализације и регрутације које спроводе терористичке организације. Овакав „холистички приступ заснован на промовисању и практиковању дијалога" (KCD 2018, 20) је карактеристичан за већину земаља ЕУ.

Превентивни приступ идеолошком елементу радикализације

Превенција као процес стварања услова за отпорност друштва на утицаје идеја насиља које пропагирају терористичке (и друге екстремистичке) организације је у основи стратешког приступа дерадикализације (Stephens and Sieckelinck 2020, 143). Да би превентивни приступ имао успеха актери који на њему раде морају се базирати на толеранцији, недискриминацији, основним слободама и солидарности, као и дијалогу у оквиру различитих верских групација, али и друштва у целини. Такође, неопходно је предузимати иницијативе по питању образовања, стручног усавршавања, пословних прилика и друштвене интеграције за појединце из угрожених социјалних група. У овом контексту је од суштинске важности утврдити који део популације је ризичан за радикализацију при чему треба настојати да се избегне утицај предрасуда и профилисања појединих друштвених група (United Nations Development Programme [UNDP] 2016, 5). Наиме, препознавање ризичних појединаца, које је битно и за шири оквир од превенције, мора се заснивати на комуникацији кроз коју долази до поступног успостављања поверења и прихватање као основе за дугорочно позитиван приступ датом случају (Radicalisation Awareness Network Centre of Excellence [RAN] 2017, 50).

Као дугорочни циљеви приступа превенције у борби са екстремним идејама терористичких организација наводи се изграђена безбедносна култура становништва, која кроз поседовање специфичних знања, вештина и способности као и усвајање одговарајућих ставова, омогућава адекватан одговор појединца и друштва у целини на изазове радикализације (KCD 2018, 139). Рана идентификација узрока и фактора који погодују ширењу идеја радикализације и насиља, као и рана идентификација циљних група и метода којима се користе агенси радикализације такође спадају у категорију стратешких циљева дерадикализације. На крају морамо додати и развој вештине стратешке комуникације, као и успешну реинтеграцију радикализованих особа (10).

Као стратешки циљ, идентификација појединаца и група ризичних са становишта пријемчивости за радикалне идеје терористичких група намеће се као почетни корак у превенцији радикализације (Šaranović 2020, 264). На примеру повратника са ратишта може се видети како средина, нарочито она која заузима осуђујући став према овим лицима, може узроковати осећај одбачености и остракизованости што чини ова лица идеалним метама за даљу радикализацију како њих самих, тако и лица са којима ступају у контакте. Осо-

бине које појединци подложни радикализацији испољавају могу се одредити са високим степеном прецизности, при чему није неопходно да свако ризично лице испољава све особине из ове скупине. На првом месту то су особе које трагају за идентитетом, односно испољавају неку врсту кризе идентитета кроз трагање за групом којој ће припадати, при чему често одбацују своју матичну друштвену групу. Такође, то су лица која су одвојена од шире групе која припада њиховој култури или верској припадности. Ова одвојеност не мора бити стварна, довољно је да је перципирана од ризичног појединца или групе као стварна. Оваква лица даље често испољавају незадовољство сопственом позицијом у друштву и имају тешкоће у друштвеној интеракцији, при чему могу да трпе, или перципирају да трпе, расизам и дискриминацију, при чему и сами верују у ригидне родне стереотипе и привилегије мушкараца. Могуће је да ова лица имају и озбиљне породичне проблеме, као и трауматична искуства. Такође, они често испољавају мањак емаптије, позитивне ставове према агресивном понашању, мањак самопоштовања и тешкоће у разумевању последица својих активности, што може бити, али није нужно, последица поменутих трауматичних искустава (KCD 2018, 19).

Индивидуализовани приступ дерадикализацији

Када говоримо о већ радикализованим особама, односно о повратницима са ратишта или домаћим терористима, неопходно је радити на преокретању ефеката насталих услед процеса радикализације. У овом случају више нема говора о превенцији, иако се у великој мери заступају исте вредности које се заступају приликом превентивног деловања. Код лица која су већ радикализована можемо говорити само о превенцији даљег учешћа истих у терористичким актима и о превенцији радикализације других лица од стране њих, било свесно или несвесно. Велико је искушење држава да у овом случају прибегну репресији и да читав проблем, који настаје не само из евидентне опасности коју ова лица представљају по матичне земље, нарочито ЕУ, већ и из тежње повратника и домаћих терориста да избегну детекцију, реше затварањем сваког од наведених лица за које постоји сумња да је имало контакте са ризичним групама. Овакав приступ, иако краткорочно веома ефикасан, није одржив из више разлога. Наиме, лица која се враћају са блискоисточних ратишта настоје управо из страха од полицијско-правосудног апарата матичних земаља да се утопе у маси миграната и тако прођу без идентификације[2], чиме се читав процес успешне дерадикализације одлаже на неодређено време. Са друге стране, не може се ни подржавати приступ који се базира на предрасудама према етничким групама, у смислу ригоризније контроле постојећих мањинских група

[2] Немачка криминалистичка службе (BKA), примењују потпуно нови аналитички систем назван Radar-iTE, који представља упитник о социјализацији и става о насиљу. Циљ упитника је прикупљање информација о осумњиченом. Систем би требало да служи за откривање посебно опасних и радикализованих особа, чиме би службе требало да се фокусирају на надзор управо тих особа чиме би процес дерадикализације био усмерен на ова лица. (Цветковић, Вујовић, 2019.,162.)

у државама ЕУ за које се сумња да су извор већег броја домаћих терориста, нити се може претпоставити да су сви повратници са Блиског истока верски и идеолошки фанатици или чланови терористичких организација (Musolino 2019, 15-16).

Иако је опасност од терористичких аката веома реална када се ради о лицима која су на било који начин блиска терористичким идејама, неопходно је прихватити приступ који се базира на сваком појединачном случају посебно. Потенцијалне кандидате за дерадикализацију неопходно је идентификовати и разврстати. Читава стратегија ЕУ базирана је на осигуравању безбедности грађана, превенцији радикализације уз очување политичких вредности на којима почива Унија, те међународну сарадњу (Kerchove and Höhn 2016, 299). Све три ставке овде улазе у разматрање, при чему се лица морају класификовати на она која су имала контакте са ризичним групама (одлазак на страно ратиште или контакт у матичној држави), она која су активно учествовала у борбама, али желе да се одвоје (ослободе) од терористичких идеја, она која нису учествовала у борбама, али доживљавају екстремне идеје као морално исправне (Крстић 2019, 130), те она која су починила злочине. Одржива стратегија борбе против оваквог вида опасности од терористичког напада мора бити заснована на давању могућности лицима, чак и онима која су починила злочине, да се врате нормалном животу кроз неки од програма рехабилитације. Слање свих радикализованих лица у затвор би само одложило проблем (Kerchove and Höhn 2016, 317), а веома вероватно и отворило могућност даље радикализације (Крстић 2019, 122). На прво место, чак и ако постоји неопходност судске процедуре и казнене мере (за лица за која се располаже доказима да су починила злочине), потребно је ставити образовање и реинтеграцију, а не јавну осуду, што је нажалост примарна реакција ширих друштвених слојева.

Лица за која се располаже доказима да су починила терористичке злочине свакако морају бити процесуирана, при чему је тешко прикупити податке о броју и идентитету лица која су била у контакту са радикалним групама, а камоли прецизније податке попут рецимо која су се борила на страни ИД , а која на страни коалиције (Govier and Boutland 2020, 104). Оваква ситуација оставља узнемиравајућу могућност да многи терористи неће бити процесуирани или ће бити осуђени на краће казне, а након пуштања из затвора ће и даље представљати претњу. Потешкоће прецизне процене повратника и домаћих терориста као „мекшу" опцију за лица за која не постоје докази о почињеним злочинима, а постоји сумња да су и даље ризични, остављају дискретни мониторинг од стране полицијско-безбедносних и социјалних служби (Kerchove and Höhn 2016, 318). За осуђена лица програми рехабилитације могу бити алтернатива казненој политици или услов ранијег пуштања на слободу, односно могу помоћи да се већ осуђени повратници врате у друштво. У обзир овде треба узимати и ефекат који затворска казна може имати на појединца. Наиме, многи радикализовани појединци ће прихватити све, укључујући и самоубилачку мисију, пре него одлазак у затвор, при чему се одласком у затвор не постиже ништа друго до физичког одвајања лица од групе којој припада. Поред тога треба истаћи да су затвори су велики инкубатори радикализације како за пов-

ратнике, тако и за лица са којима бораве у затвору (Hoffman and Furlan 2020, 12), у вези са чим треба водити рачуна и где лоцирати повратнике или домаће терористе и како и да ли их одвојити од обичних затвореника. Са аспекта дугорочних ефеката треба избегавати затворске казне без психотерапије, односно програме дерадикализације и рехабилитације неопходно је развијати и у затворима, како због лица осуђених за терористичке злочине, тако и због ране детекције радикализације међу осталим затвореницима. Програме рехабилитације и дерадикализације непходно је осмислити и како би се избегло слање огромног броја радикализованих у затвор и последично губљење контроле над онима који су још увек на слободи из страха управо од затворске казне, као што је био случај са муџахединима у Авганистану, који управо због страха од казнене политике матичних држава никада нису реинтегрисани у исте, већ су након завршетка рата са СССР-ом само наставили са активностима на другим ратиштима (Kerchove and Höhn 2016, 317).

Мултисекторски приступ као основа успешне рехабилитације и реинтеграције

За успешну борбу са проблемом безбедносне претње коју представљају радикализовани појединци неопходан је ангажман целокупног друштва, али и разумевање начина на који терористичке организације функционишу, као и мотивације лица за придруживање идеологији тероризма. Кључна ставка у овоме је разумевање и заустављање процеса регрутације, односно психолошке, емотивне и културне привлачност радикалних идеја, те мотивације и стратегије које регрутери користе како би мобилисали погодне појединце (Institute for Economics & Peace [IEP] 2020, 5). Најчешће се у овом процесу користи конфликт идентитета у метама радикализације, било да су то повратници који по повратку са ратишта одржавају јаке емотивне везе са терористичком организацијом (при чему разлог за ово може бити разочарање повратком у „обичан" живот након узбудљивог и глорификованог живота) или лица у процесу трансформације у домаће терористе. Често се као мотив наводи дихотомија бес - емпатија. У овом контексту бес представља бес због страдања недужних/сународника/слабих, односно неки вид идентификације са групом којој се придружује. Са друге стране емпатија се односи на саосећање са угроженима (Frenett and Silverman 2016, 65), али и на лажну емпатију коју пројектују врбоватељи и други субјекти радикализације према метама радикализације. Већ поменута идеологија, такође представља снажан мотив за потенцијалне терористе, при чему идеолошка компонента не мора нужно имати и религијску црту (70). Потрага за идентитетом се јавља, нарочито код грађана Западних земаља, који по повратку истичу припадност оружаним снагама као припадност заједници (живот у камповима), коју доживљавају као интернационалну заједницу, односно револуцију вредну жртве. Повратници, посебно Европљани, истичу и другарство као примарну позитивну страну и пореде исто са површним друштвеним релацијама на Западу (73). Бес изазван наводима медија о дешавањима на простору који насељавају лица која потенцијална мета иден-

тификује као блиске себи представља емоционалну „удицу", која је ефикасна без обзира на степен објективности и провереност сазнања, при чему је пожељно и слагање, или барем одсуство конфронтације, са идеологијом групе (74).

Како би поразило идеју тероризма, што једино представља дугорочно решење овом проблема, друштво мора прихватити приступ заснован на првом месту на добрим односима и отвореној комуникацији са ризичним заједницама и појединцима. Успешни приступ дерадикализацији мора се базирати на људској интеракцији и заједници која игра кључну улогу у давању подршке појединцу који је спреман да се ослободи утицаја радикалних идеја (KCD 2018, 139). Сами програми дерадиклаизације заступају мултидисцилинарни приступ путем којег се процењује свако радикализовано лице, након чега се у сарадњи са разним службама врше циљане интервенције. Као битни за успешну рехабилитацију појединаца наводе се индивидуализовани приступ, менторство, реадмисија у образовни систем, повезивање са породицом, проток информација и размена знања између држава, као и изградња контра-наратива заснованог на објективним подацима и сагледавању ширег контекста (98). Улога породице, локалне заједнице и организација цивилног друштва су од немерљивог значаја, нарочито за процес менторства, који се налази у корену већине успешних програма дерадикализације (RAN 2017, 22).

Један од начина на који су земље ЕУ покушале да реше проблем прецизне идентификације потенцијално радикализованих појединаца је процес анонимизације. На овај начин се лица која се укључују у процес дерадикализације штите од потенцијалних злоупотреба њихових података, при чему се из објективних разлога води рачуна и о њиховој физичкој безбедности (KCD 2018, 29). Процес анонимизације никако не значи и амнестију од почињених злочина. Наиме на овом питању ЕУ је заузела веома чврст став са намером превенције случајева радикализације. Уведена је криминализација не само терористичких аката, већ и пасивне регрутације, пасивне улоге у обуци, путовања у иностранство у сврху припреме, организације или извођења, односно учешћа, у терористичком акту или обуци, прикупљања или обезбеђивања из сопствених извора средстава за наведена путовања, као и организовања или логистичке подршке оваквом путовању, па чак и оправдавања или подстрекивања на тероризам путем интернета и сл. (Govier and Boutland 2020, 100).

Програми дерадикализације

Када говоримо о програмима дерадикализације треба нагласити да је крајњи циљ измена нечијих идеја, што је веома тежак и дуг процес, при чему није неуспех ни постизање одвајања, које за циљ има промене у нечијем понашању, односно укидање насиља као средства за наметање сопствених идеја код радикализованих лица (Govier and Boutland 2020, 96). Међу земљама ЕУ Немачка се истиче по броју успешних програма дерадикализације и подршке потенцијалним жртвама радикализације.

Један од најуспшенијих програма је дански Орхус (Aarhus), који обухвата и рану превенцију и излазне програме. У контексту излазних програма Орхус је усмерен на радикализоване појединце који су потенцијални извршиоци политички или верски мотивисаних терористичких аката. Циљ програма је ефикасна реинтеграција радикализованих особа у друштво у сврху чега овај приступ укључује активности на успостављању поверења у власт и стварању поузданих линија комуникације између повратника и локалне управе, као и здравствену бригу, психолошко саветовање, менторство, подршку породици и помоћ при образовању, аплицирању за посао и сл. (Danish Institute for International Studies [DIIS] 2015, 18). Рад на превенцији у оквиру овог програма базира се на успешном дијалогу са верским заједницама што је допринело значајном смањењу броја страних бораца који одлазе са подручја Орхуса (Higgins 2014).

Мрежа за спречавање насиља у Немачкој је НВО која ради са младим људима наклоњеним насилном екстремизму или верском фундаментализму. Појединци се у овај програм пријављују добровољно и током укупно 23 седмице се састају једном недељно у малим групама у којима су активности усмерене на дерадикализацију кроз спој грађанског образовања и педагошке обуке са обуком за борбу против насиља. Овај приступ обухвата и рад са процесуираним екстремистима, који почиње у року од пет месеци по почетку затворске казне и наставља се и након изласка на слободу. Такође програм пружа подршку породици радикализоване особе, као и услугу менторства самом појединцу. Према интерној евалуацији пројекта овај програм се може сматрати успешним, с обзиром да стопа повратништва износи свега 5%, а одустајања 2% (RAN 2016, 6).

Посебно место међу приступима радикализованим појединцима представља PREVENT концепт дерадикализације, који је део британске антитерористичке стратегије CONTEST, са циљем спречавања појединаца да постану терористи или да пружају подршку тероризму. PREVENT се бави свим облицима тероризма, са приоритетом на националној безбедности Велике Британије, при чему обухвата и интервенисање у сврху пресецања деловања лица детектованих од стране безбедносног сектора као потенцијалних извршилаца терористичких аката. Као тренутно највећа претња по безбедност Велике Британије истичу се групе и појединци који деле насилну исламистичку идеологију (Крстић 2019, 127). CONTEST као јединствена стратегија обухвата све аспекте антитероризма (превенцију, заштиту и припреме за напад, као и последице истог). Ова стратегија одбацује једнострани приступ као неадекватан, будући да у актуелном тренутку претња тероризма долази из локалне заједнице, при чему аспекти ратног модела, посебно употреба војске, нису обухваћени овом стратегијом (Крстић 2019, 130).

Закључна разматрања

Успешно супротстављање феномену радикализације и опасностима које исти доноси почива на мултисекторском промишљеном и дугорочном приступу, који се у већини земаља огледа у некој форми националне стратегије. У ову

сврху неопходно је базирати приступ дерадикализацији на научним истраживањима, едукацији јавности и породице, која има посебно место у процесу превенције радикализације, обезбеђивању анонимности жртава радикализације, јачању локалне заједнице и њене улоге у превенцији и дерадикализацији, те раду на родној равноправности и отварању могућности у оквиру образовног система и тржишта рада, поготово за млађа лица. Такође, неопходно је прецизно одредити приоритете државне и интернационале политике, нарочито на плану изградње контра-наратива, односно позитивне пропаганде и са њом повезане улоге званичних верских ауторитета у позитивном контексту делегитимизације радикалних ставова којима се терористичке организације служе, као и јачања међудржавне сарадње безбедносних структура и социјалних служби. Неутралисање опасности од радикализованих појединаца, на првом месту повратника са ратишта и домаћих терориста, зависи у великој мери од критичког и објективног приступа базираног на националом дијалогу и приступу који се заснива на развијеним програмима, који обухватају идентификацију радикализованих лица, мере превенције и интервенције, а усмерени су на ефикасно и ненасилно остваривање циљева друштва и појединца.

Литература

1. Musolino, Santina. 2019. “The European Union and the Preventing Radicalisation and Terrorism Policy.” In *Preventing Radicalisation and Terrorism in Europe: A Comparative Analysis of Policies*, eds. Maria Luisa Maniscalco and Valeria Rosato, 2-24. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
2. Hoffman, Adam and Furlan Marta. 2020. *Challenges Posed By Returning Foreign Fighters.* Washington, D.C: George Washington University.
3. Крстић, Марко. 2019. „Нови приступ у сузбијању радикализма и насилног екстремизма као увода у тероризам.” *Ревија за криминологију и кривично право* 1/19: 121-136.
4. Pokalova, Elena. 2020. *Returning Islamist Foreign Fighters: Threats and Challenges to the West.* London: Palgrave Macmillan.
5. Симеуновић, Драган. 2016. „Исламска држава (ИСИЛ, ИСИС, ДАЕШ)”, *Национална безбедност*, бр. 3/2016, Академија за националну безбедност, Београд, 2016.
6. Strazzari, Francesco. 2016. “Foreign Fighters as a Challenge for International Relations Theory.” In *Foreign Fighters under International Law and Beyond*, eds. Andrea de Guttry, Francesca Capone and Christophe Paulussen, 49-62. The Hague: Asser Press. DOI 10.1007/978-94-6265-099-2.
7. Holtgrave,s Lindsey. 2012. “The Politics of Identity: The Roots of Radicalization and Home-grown Terrorism Amongst Second and Third Generation Immigrants in Europe.” Master’s thesis. University of North Carolina.
8. Precht, Tomas. 2007. *Home grown terrorism and Islamist radi-calisation in Europe*. København: Danish Ministry of Justice.
9. Comolli, Virginia. 2020. “Q&A: What has become of ISIS’ foreign fighters?” *The International Institute for Strategic Studies*. Последњи приступ:

14.02.2021. године. https://www.iiss.org/blogs/analysis/2020/06/csdp-isis-foreign-fighters.
10. Цветковић, Н., Вујовић, Д., 2019., „Експанзија тероризма у Западној Европи у светлу мигрантске кризе", Политичка ревија 3/2019, 151-168.
11. Speckhard, Anne and Shajkovci Ardian. 2018. "The Balkan Jihad Recruitment to Violent Extremism and Issues Facing Returning Foreign Fighters in Kosovo and Southern Serbia." *Soundings* (Vol. 101, No. 2): 79-109.
12. Schmid, Alex P. and Tinnes Judith. 2015. „"Foreign (Terrorist) Fighters with IS: A European Perspective." *The International Centre for Counter-Terrorism – The Hague* 6 (no. 8): 1-69. DOI: 10.19165/2015.1.08
13. Goshi, Anisa and Van Leuven Dallin. 2017. *Sveobuhvatna procena percepcije o radikalizaciji na nivou zajednice na Kosovu.* Priština: RTC consulting.
14. Kulturni centar DamaD [KCD]. 2018. *Referalni mehanizam za prevenciju i suzbijanje ekstremizma i radikalizma.* Novi Pazar: Kulturni centar DamaD.
15. Weimann, Gabriel. 2016. "The Emerging Role of Social Media in the Recruitment of Foreign Fighters." In *Foreign Fighters under International Law and Beyond*, eds. Andrea de Guttry, Francesca Capone and Christophe Paulussen, 77-95. The Hague: Asser Press. DOI 10.1007/978-94-6265-099-2.
16. Radicalisation Awareness Network Centre of Excellence [RAN]. 2016. *Strani borci povratnici i izazov reintegracije*. Radicalisation Awareness Network.
17. Govier, Trudy and David Boutland. 2020. „Dilemmas regarding returning ISIS fighters." *Ethics & Global Politics* 13(2): 93-107. DOI: 10.1080/16544951.2020.1756562.
18. Stephens, William and Stijn Sieckelinck. 2020. "Being resilient to radicalisation in PVE policy: a critical examination." *Critical Studies on Terrorism* 13(1): 142-165. DOI: 10.1080/17539153.2019.1658415.
19. United Nations Development Programme [UNDP]. 2016. *Preventing Violent Extremism Through Promoting Inclusive Development, Tolerance And Respect For Diversity*. New York: United Nations Development Programme.
20. Radicalisation Awareness Network Centre of Excellence [RAN]. 2017. *Odgovori povratnicima: Inostrani teroristički borci i njihove porodice***.** Radicalisation Awareness Network.
21. Šaranović, Nikola B. 2020. "Montenegro: Religion in Prisons." In *Religion and Prison: An Overview of Contemporary Europe***,** eds. Julia Martínez-Ariño and Anne-Laure Zwilling, 257-268. New York: Springer Nature. DOI: 10.1007/978-3-030-36834-0_16
22. Kerchove, Gilles de and Christiane Höhn. 2016. "The Regional Answers and Governance Structure for Dealing with Foreign Fighters: The Case of the EU." In *Foreign Fighters under International Law and Beyond*, eds. Andrea de Guttry, Francesca Capone and Christophe Paulussen, 299-332. The Hague: Asser Press. DOI 10.1007/978-94-6265-099-2.
23. Frenett, Ross and Tanya Silverman. 2016. "Foreign Fighters: Motivations for Travel to Foreign Conflicts." In *Foreign Fighters under International Law and Beyond*, eds. Andrea de Guttry, Francesca Capone and Christophe Paulussen, 63-76. The Hague: Asser Press. DOI 10.1007/978-94-6265-099-2.

24. Institute for Economics & Peace [IEP]. 2020. *Global Terrorism Index 2020: Measuring the Impact of Terrorism.* Sydney: Institute for Economics & Peace.
25. Danish Institute for International Studies [DIIS]. 2015. *An Introduction to the Danish Approach to Countering and Preventing Extremism and Radicalization*. Copenhagen: Danish Institute for International Studies.
26. Higgins, Andrew. 2014. "For Jihadists, Denmark Tries Rehabilitation." *The New York Times*, 13. децембар 2014.
27. Грбић, Зоран С. и Бориша Лечић. 2020. „Експанзија исламистичког тероризма у другој половини 20. века." Култура полиса XVII (42): 83-97.

DERADICALIZATION OF RETURNING FOREIGN FIGHTERS AND HOMEGROWN TERORRISTS

Summary: In the last couple of years, with the prolification of the Migrant Crisis and the defeat of the Islamic State, the return of the foreign fighters, who went form Europe to the Caliphate and joined the local conflict, as well as the problem of the homegrown terrorism have become the focal point of almost all national security strategies of European countries. The situation that followed drove the authors to set the possible approaches to solving this challenge to European security as a goal for their research. The subject of this article encompasses the process of deradicalization, as the only humane way to deal with the problem at hand, as well as the process of radicalization, as necessary for understanding the formation of the individuals that pose a threat to the security of Europe. The article also tackles the preventive work directed at those social groups that are deemed susceptible to radicalization, as well as the use of individualized and holistic approach to the radicalized individuals. Special consideration is given to the programs of deradicalization as a form of institutionalized way of dealing with this type of a security risk. In the conclusion the authors give their own view of what is the most adeqaute approach when working with radicalized individuals and the role of certain elements of society in it.

Keywords: deradicalization, radicalization, foreign fighters, homegrown terorrism, deradicalization programs, phases of radicalization

II

КУЛТУРА, ДРУШТВО, МЕДИЈИ

АЛЕКСАНДАР М. ФИЛИПОВИЋ*
Факултет за економију и инжењерски менаџмент
Нови Сад
ЖЕЉКО Ђ. БЈЕЛАЈАЦ**
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

UDC: 371.64/.69
Оригиналан научни рад
Примљен: 04.05.2021
Одобрен: 25.05.2021
Страна: 103–118
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.2.01

ГЕЈМИФИКАЦИЈА УЧЕЊА: КОРИШЋЕЊЕ ВИДЕО ИГРЕ У ПРОЦЕСУ ОБРАЗОВАЊА

Сажетак: Пресократовски грчки филозоф Анаксагора је био пропонент теорије да се у свим стварима налазе делови свих других ствари, и да се мора сматрати да је све било у свему. У изведеном значењу, може се рећи да, пошто се све садржи у свему другом, онда било шта може да се објасни путем било чега другог. У примењеном смислу, то би значило да се елементи једне ствари могу применити и у било којој другој ствари, и феномен гејмификације потврда је тврдњи овог античког филозофа. Широко и директно примењива као ретко која друга ствар, гејмификација, односно, примена елемената и принципа из видео игре (или игре генерално) у не-играчким окружењима, постала је једно од најтраженијих нових технолошких решења. Њена примена је изузетно широка – од служби безбедности и бизниса, све до онога што је фокус овог рада, а то је процес учења и образовања. Циљ овог рада је да истражи феномен гејмификације образовања, тако што ће дефинисати и детерминисати факторе и елементе тог процеса, а онда анализом примера практичне примене овог феномена дати евалуацију тренутног стања, за пројекцијом даљег развоја овог све значајнијег феномена.

Кључне речи: гејмификација, образовање, учење, игра, видео игра

Увод

У једном од ранијих радова на тему гејмификације (видети више: Bjelajac and Filipović 2019), тај феномен смо, у хајдегеровском онтолошком смислу дефинисали као производ добијен имплантацијом бивствених компоненти и принципа егзистенције видео игара[1] у различите области живота у којима

* sasha.filipovic@gmail.com
** zdjbjelajac@gmail.com

[1] У првим годинама изучавања теорије и праксе гејмификације, заиста се углавном размишљало о видео играма. Међутим, све је више радова који под гејмификацијом посматрају коришћење игре уопште, у разним процесима, па и у процесу образовања.

игри, *a priori*, не би требало, нити могло да има места. Једна од тих области у којима је примена гејмификације можда најдаље отишла јесте образовање. То је због тога што гејмификација, једном од својих најпривлачнијих особина може суморну реалност свакодневног нужног делања брзо и лако да претвори у ескапистичку забаву која, стварајући привид алтернативне реалности[2] помаже људима да ослободе своје потенцијале и током игриве едукације лакше и трајније усвоје нова знања и нове вештине.

У метафизичком смислу, гејмификацију дефинишемо као феномен који настаје онда када се у видео игру као онтолошки абиотски супстрат усади *нешто,* што иначе не припада корпусу игре, али *нешто* што јесте компатибилно са бићем видео игре. Компатибилност је овде нужна да, иначе, гордо, малициозно и саможиво биће видео игре не би одбацило то *нешто* као тело страно самом бићу. У тој многоврсној симбиози, видео игра је увек нужно, не само темељ или носач на који се надограђују остали феномени, већ и најважнији део заједничког симбиотског организма, део који ствара и одржава суегзистенцију и битно партиципира у суштини бића нових феномена, који онда, као интегрални делови корпуса видео игара заживе свој нови и другачији живот, постижући лакше и брже резултате због којих иначе постоје. Гејмификација, односно, *примењена видео игра*, је данас планетарни тренд и све је заступљенија и неопходнија у областима попут економије, маркетинга, уметности, спорта, политике, образовања, васпитања, војних наука итд.

Игра кохабитира са људима од самог освита цивилизације. Игру није створио човек, она је пре-људска творевина која је на Земљи постојала пре човека. Стекавши свест, човек је на Земљи али и у дубинама свог унутрашњег света затекао и покренуо игру као саможиви божански рецидив која је, као и њен творац, сама себи циљ. Фридрих Ниче (нем. Friedrich Nietzche*)* је сматрао да игру треба оставити, да на миру, ослобођена свега и свих, постоји без циља и сврхе, јер што игру мање уплићемо у друга животна стремљења, и што се она више одвија без сврхе, „утолико пре у њој налазимо малену, али у себе заокружену срећу" (Niče 1983).

Затекавши се на Земљи, људи су се прво играли, па су тек после стицања свести почели да уче, најпре, од природе, па затим од других људи. По тој тези, учење и игра коегзистирају од самог почетка процеса учења. Многи археолошки налази сведоче о коришћењу стања појачане мотивисаности које код појединца ствара игра за брже и лакше усвајање нових знања (Артамонова 2018). Историја је показала да су симулације практичних ситуација и такмичарска конкуренција веома важне методе у процесу образовања, и да чак и површно проучавање корисних примера играчких облика образовања нуди велики број одговора Ипак, то су били само примални облици рудиментарне улоге игара у процесима едукације које не треба игнорисати, али би их, научне коректности ради, требало, бар за сада, третирати само као *ране спорадичне елементе гејмификације учења*.

[2] Креирање *игре алтернативне реалности (alternate reality game, ARG)* је један од најнапреднијих, најсофистициранијих и најинфлуентнијих алата из домена гејмификације (видети више: Palmer and Petroski 2016).

Прве назнаке организованог увођења игара у образовање појавиле су се у првој половини осамнаестог века. Тада су неке образовне институције почеле да у образовни процес уводе могућност освајања бодова за успешно решавање задатака и полагање испита. У литератури се помиње да су још 1737. године, у Кијевској духовној академији постојале игралачке референце на систем оцењивања за процену знања полазника академије (Титов 2003). Касније, појавом психоаналитичке теорије, развијени су програми управљања наградама који су познати као *системи бодовања*. По другим изворима, примарна гејмификација се појавила у касном деветнаестом веку, када је компанија *Sperry & Hutchinson* почела да користи посебне зелене марке као систем награђивања лојалности.

Почетком осамдесетих година прошлог века појавиле су се прве видео игре за децу које су, уз забаву, нудиле и образовне садржаје. Тада је за идентификацију новог жанра коришћен термин *"edutainment video games"* (видети више: Ranker 2019). Иначе, *Educational entertainment* или *образовна забава* је медиј у најширем смислу дизајниран првенствено за забаву, иако има извесну употребљиву вредност и за образовање. Термин је у теорију и праксу увео Волт Дизни 1954. године да би описао *True Life Adventures,* своју серију од 14 филмова. Медиј најчешће поседује садржај намењен подучавању, али има успутну забавну вредност. Користили су га академска заједница, корпорације, владе и други ентитети у разним земљама за ширење информација у школи или путем телевизије, радија и других медија да би утицали на мишљење и понашање гледалаца *(Rapeepisarn et al. 2006)*. За разлику од *edutainment* медија, *educational* медији, па и *educational video games* су медији првенствено дизајнирани за едукацију.

У септембру 1983. *Boston Phoenix* је известио да су *edutainment* игре ново фокусно подручје компанија за производњу играчког софтвера (Mitchell 1983). Исте године термин *edutainment* је коришћен за описивање пакета софтверских игара за микро рачунаре *Oric 1* и *Spectrum Microcomputers* у Великој Британији. Реклама за софтверски пакет назван *Arcade edutainment* може се наћи у разним бројевима часописа *"Your Computer"* из 1983. За нове софтвере је постала заинтересована и америчка влада која је спонзорисала пакет *Telford ITEC*. Од тада су многе друге рачунарске игре попут *"Seven Cities of Gold"* произвођача *Electronic Arts* објављене 1984. године, такође користиле *edutainment* као описни термин. Већина *edutainment* игара настојала је да подучи играче применом приступа учења заснованог на играма. Нови софтвери и иновативни начини учења су наишли на добар пријем код просветних радника и студената, па су видео игре које се могу сматрати образовним видео играма довеле до стварања жанра "*озбиљних игара*" чији је примарни фокус едукација, а не забава (Djaouti et al. 2011). Интересантно је напоменути да су управо edutainment видео игре биле један од кључних фактора који су спасли индустрију видео игара након њеног краха 1983. године у САД.

Етиологија гејмификације у образовању

Први покушај дефинисања појма који је означавао *примењене видео игре* датира из осамдесетих година прошлог века. Ричард Бартл (енг. Richard Bartle), професор на Универзитету у Есексу и пионир у масовним мултиплејер мрежним играма, тврдио је да је реч гејмификација првобитно значила „претварање нечега што није игра у игру“ (Werbach and Hunter 2012). Сам термин гејмификација први пут су употребили амерички програмер Ник Пелинг (eng. Nick Pelling) 2002. године и канадски експерт за гејмификацију Гејб Зихерман (eng. Gabe Zichermann) 2003. године. Гејмификација је тада схваћена као процес коришћења размишљања у игри и динамике игре за укључивање публике у активности и процес доношења одлука и решавања задатака. Ипак, до 2010. године професионална пословна заједница готово да није користила гејмификацију, нити је гејмификација била предмет проучавања у академском окружењу. Али већ 2012. године, Гартнер је гејмификацију, заједно са ”прилагођавањем и великим подацима” (customization and big data), ставио на листу *нових технологија на врхунцу потражње* (Hype cycle of emerging technologies 2011) (Burke 2012).

Гејмификација образовања није само назив за праксу која се користи у образовним процесима, макар само зато што гејмификација није једнодимензионални систем који нуди награде за извођење одређених радњи. Гејмификација у образовању је и алат који омогућава употребу механике видео игара у процесу учења. То је систем који оптимизује сам процес учења, и представља вишедимензиони приступ образовању који узима у обзир психологију, понашање и мотивацију ученика.

Суштина гејмификације је у коришћењу *играчких* техника у, иначе, *неиграчком* окружењу и у *неиграчке* сврхе, мада је то, на известан начин, скрнављење феномена игре као веома виско котираног нагона у примарном низу нагона људског бића. Ово због тога што игра, ако је права, па и видео игра, нема другу сврху нити други циљ до себе саме, односно, игра не би требало да служи било коме или чему (видети више: Fink 1984: 295). Од игре не би требало очекивати нити тражити било какав други циљ, осим пуког играња (видети више: Filipović 2016). Међутим, како ћемо у наставку рада видети, гејмификација као коришћење видео игре и њених принципа се све више користи у разним, неиграчким сегментима живота. Све може постати игра и за све се може направити игра. Већ су направљене стотине видео игара које се користе за лакши приступ решавању проблема у најтежим аспектима људског деловања, као што су медицина, војска, полиција и тајне безбедносне службе.

Један од бенефита примене видео игара или само игара у неиграчким делатностима је чињеница да се људи уз игру лакше одлучују да учествују у некој активности у којој иначе не би учествовали и да лакше и брже остваре циљ који су замислили сами, или који су за њих креирали стратези гејмификације. Гејмификација образовања или гејмификација учења је савремени образовни приступ који тежи да коришћењем система и елемената дизајна видео игара унапреди ангажованост ученика у настави. Приступ се своди на примењивање

елемената видео игара који су забавни и креирају готово трајну посвећеност игри као облику образовног контекста, односно наставног програма, чиме се утиче на понашање ученика са циљем да се настава учини забавнијом, а они постану активнији и мотивисанији (Smart 2018).

Приступи образовању и решавању проблема налик на игре уводе се на нове начине. Истраживачи са Универзитета у Вашингтону су 2011. године изазвали велику медијску пажњу својом игром *Foldit.* Истраживање је довело до решења мистерије о томе како кључни протеин може помоћи у излечењу ХИВ-а. Игра је привукла 46 000 учесника којима је, играјући игру требало само 10 дана да реше проблем на којем су научници радили 15 година. Недигиталне и дигиталне игре из стварног света засноване на сценаријима и решавању проблема постоје већ неко време, али тек последњих година ознака „озбиљна игра“ примењује се на ову врсту активности. (Anderson and Rainie 2012). Добар пример примене гејмификације у пракси (Radovanović 2019) је лансирање едукативне игре *Evoke*, коју је креирала Светска банка, како би подстакла младе људе да проналазе решења за највеће глобалне проблеме, попут глади и сиромаштва. Учесници који остваре најбоље резултате добијају посебне награде, као што су бесплатна школарина, бесплатни програми менторства или средства за подстицање приватног бизниса. Америчка војска је 2002. године дизајнирала игру *America's Army*, којом су потенцијални војници могли да тестирају своје вештине и способности, а најбољи играчи су добијали *беџеве части*.

Методика гејмификоване наставе се заснива на сличним педагошким принципима који се користе и за класичну наставу. Да би се одређени програм гејмификације наставе спровео, важно је најпре утврдити стање колектива. Зато се дефинише циљна група: поред година старости и година школовања, пожељно је утврдити и предзнање ученика. Потом је важно дефинисати циљеве наставног плана, и на основу тога структурирати цео програм, одредити тематске целине, значајне прекретнице, ток наставе, осмислити задатке, установити шему бодовања, и јасна и недвосмислена правила којима се руководе акције свих учесника (Smart 2018). Да би била успешно примењена, гејмификација мора да испуни одређене предуслове. Морају се дефинисати јасна правила, што обезбеђује да игра буде правична, занимљива и транспарентна. Важно је прилагодити карактеристике игре циљу због којег је настала, али и специфичностима учесника. Мора се пробудити такмичарски дух, чак и уколико је у питању игра у којој се човек такмичи *сам са собом*. Сви учесници морају имати јасне користи од играња и мора се направити систем напредовања. Изазови, награде и напредовање основни су елементи привлачности игре. Посебно је важно да играчи имају могућност да освојене награде замене за реалне награде у стварности (Radovanović 2019).

Гејмификација учења

Гејмификација учења је образовно-педагошки приступ мотивисању ученика за учење коришћењем дизајна видео игара и елемената игре у окру-

жењима за учење. Играње видео игара је планетарни феномен и стотине милиона деце и младих људи школског узраста сатима играју различите видео игре на различитом платформама. Зашто тај занос уз повремену егзалтираност не искористити за резидентно учење (видети више: Shatz 2015*)*. Класично учење може да буде досадно и депримирајуће. Циљ новог концепта едукације и васпитања је да се повећа заинтересованост и ангажовање ученика и студената кроз повећање интереса ученика за ток наставе и учења. Гејмификација, широко дефинисана, је поступак дефинисања елемената који садрже игре које те игре чине забавним и мотивишу играче да наставе да играју, и коришћење тих истих елемената у контексту не игре да би се утицало на понашање (Deterding et al. 2011). Другим речима, гејмификација је увођење елемената игре у ситуацију која није игра.

Које видео игре би могле да буду примери добре праксе гејмификације учења? Тешко је од неколико стотина апликација издвојити неколико, али у литератури постоји конзензус око одређеног броја најуспешнијих примера гејмификације у образовању (видети више: Loayza 2021, Преснякова 2020, Leclerq 2015, Schaaf and Quinn n.d., Daily 2019), попут *Khan academy, Coursera, Udemy, Memrise, Yousician, Duolingo, Tinycards, SoloLearn, Marriott, Nike Run Club, America's Army: Proving Grounds* и бројних других. Наравно, ово је само један од прегледа апликација које се користе за стицање знања и вештина. Постоји јако пуно различитих апликација, и свака од њих је интересантна, поучна и инструктивна у смислу имплементације техника гејмификације на образовни процес.

Педагошка заједница већ годинама тражи замену за класични систем образовања који показује све више мањкавости које одолевају свим напорима за модернизацију. Очигледно је да игре могу бити веома ефикасни делови образовних модела. Истраживања показују да приликом коришћења класичних модела образовања, 40 одсто студената током 20 наредних минута заборавља оно што су научили (George Washington University n.d). *Harvard graduate school of education* саопштава да само 56 одсто студената завршава четворогодишње студије за шест и мање година учења (George Washington University n.d). Истраживања потврђују да је то повезано са постојећим системским недостацима у образовним процесима, - класични школски систем све више заостаје за временом.

Гејмификација би могла да омогући атрактивно и интерактивно окружење које представља изазов за студенте, мотивише их да разумеју градиво, уместо да уче градиво напамет. Циљ гејмификације је и непосредни утицај и интеракција са наставом. Промене утичу на однос између садржаја образовног материјала и исхода учења, у зависности од природе понашања и ставова којима је гејмификација усмерена. Поред тога, гејмификација, ако се правилно примењује, може да укључи у себе, поред непосредног учења и знања о гејмификованим системима. Успешни предавачи треба, не само да предочавају својим студентима актуелно и интересантно официјелно градиво, већ и да их охрабрују и мотивишу за овладавање ширим дијапазоном знања.

Истраживање платформе *Talent LMS*[3] која се бави с*истемима за управљање учењем* донело је занимљива сазнања (Apostolopoulos 2019):

– 82% испитаника су изјавили да их систем учења гејмификацијом чини срећнијима у процесу наставе.
– 82% испитаника се залаже за увођење неколико нивоа тежине и сложености у образовном процесу као и за истраживачке садржаје које могу да истражују самостално
– 62% је саопштило да их конкуренција са другим учесницима додатно мотивише.

Према истраживању, спроведеном на Универзитету Колорадо о утицају симулација и игара на одрасле студенте, учесници процеса гејмифициране наставе су остварили (Pappas 2015):

– 14 процената повећања у оценама основних вештина
– 11 процената увећање нивоа фактичких знања
– 9 процената повећања нивоа ангажовања

Када се говори о најбољим и најлошијим претпостављеним динамикама и механикама гејмификације са аспекта студената, (Most and Least Preferred Gamification Strategies), приказани су следећи резултати (Pappas 2015):

– напредак на различитим нивоима (30%),
– број бодова (27%),
– повратне информације у реалном времену (26%),
– индикатори извршења (25%)
– канали активности (24%)
– поређење и конкуренција (13%)
– бити део историје или наратива (11%),
– аватари (3%),
– виртуалне валуте (2%).

Истовремено, нису све методе гејмификације погодне за апсолутно све учеснике образовног процеса; неки ће радити боље са одређеним групама од других. Ствар је у тестирању и прилагођавању. Циљ изградње гејмификованог система учења је да максимизира учешће ученика у програму током читавог процеса. Приступи гејмификованог учења фокусирају се на проширивање или модификовање постојећег процеса учења како би се створила ревидирана верзија процеса учења коју корисници доживљавају као игру.

[3] *TalentLMS* је *SaaS eLearning* платформа позната и као Систем за управљање курсевима, Систем за управљање учењем или Виртуелно окружење за учење. Првенствено је позициониран као алат за обуку запослених за мала и средња предузећа која нагласак стављају на употребљивост и радни ток у ширини карактеристика, али такође може да прими веће инсталације са хиљадама регистрованих корисника. Платформа нуди алате за креирање садржаја, израду тестова, управљање задацима, извештавање, интерне поруке и дискусије, анкете и друге. Такође се може користити за продају курсева на мрежи

Алати и трендови у гејмификацији у образовању

Постоји обиље софтверских алата за гејмификацију. Неки од њих се темеље на Интернету (cloud services) не захтевају инсталирање посебног софтвера и омогућавају приступ у било које време и са било ког места. Међу најпопуларнијим алатима за гејмификацију су: *Socrative, Kahoot!, FlipQuiz, Duolingo, Ribbon Hero, ClassDojo, Moodle* и *Goalbook. BadgeOS*™ и његов додатак *BadgeStack* су бесплатни додатак за *WordPress* који аутоматски креира различите врсте достигнућа и прави странице потребне за постављање система за означавање (Kiryakova et al. 2014).

Пројекат *Mozilla Open Badges* је пројект чији је циљ да омогући идентификацију и препознавање стечених знања и вештина ученика изван учионице. Путем Мозилиног пројекта *Open Badges* свако може да доноси победе и приказује значке путем заједничке техничке инфраструктуре.

Образовне институције користе *Learning management system* – LMS за управљање процесом учења и нуде разне електронске курсеве уз учење ресурса и активности (Weaver et al. 2008). LMS дозвољава интеграцију алата Веб 2.0 који побољшавају њихову функционалност и одговарају на нове образовне парадигме неопходне за сарадњу између свих учесника у учењу. LMS је погодно окружење за играње јер има алате за аутоматско праћење резултата и напретка ученика. Могуће је доћи до података о времену које су студенти потрошили за гледање и интеракцију са садржајем. LMS подстиче ученике да буду активни учесници у дискусијама, форумима и блоговима, да учествују у развоју садржаја учења стварањем *wiki* страница. Недавно је део LMS понудио нове функционалности повезане са гејмификацијом.

Docebo нуди апликацију за гејмификацију која омогућава администраторима да креирају награде које ученици могу да освоје за обављање активности унутар LMS (Docebo Help & Support). Апликација *Accord LMS* нуди многе друштвене функције које подстичу сарадњу и изградњу тима. Табеле са резултатима и значке награђују ученичке доприносе и достигнућа (Accord LMS). Табла има алат за постигнућа и омогућава студентима да стекну признање за свој рад. Награђивање ученика може их држати мотивисанима и укљученима у курсеве. Наставници могу навести критеријуме за издавање значки и уверења (Kiryakova et al. 2014).

Планетарна популарност и најшира употреба видео игара као темељног сегмента ИКТ, али и најпрофитабилнијег производа индустрије забаве (Filipović 2013), подстакла је мултидисциплинарну потребу да се видео игре научно обраде, и да се прецизно разуме и одреди шта их чини све више незаобилазним и незамењивим – и, у смислу овог рада, да ли се било који од елемената видео игре може применити на образовање. Главна привлачност гејмификације, али и важна разлика у односу на класично образовање је слобода коју она пружа ученицима и наставницима. Дефинисана су четири сегмента слободе игре - слобода напора, слобода неуспеха, слобода експериментисања и слобода самоизражавања (World Government Summit 2016). Ми смо у више наврата и у више радова упозоравали на разорно дејство опште алијенације изазване фра-

пантним смањењем количином личне слободе која стоји на располагању људима-појединцима. Зато посебно истичемо све врсте слободе коју у образовање уводи видео игра и које су посебно драгоцене ученицима који се осећају спутаним уобичајеним наставним методама. Видео игра је иначе препозната као ноуменон који у људски живот враћа неколико врста скоро па изгубљених слобода које су драгоцене за одржање и наставак живота каквог познајемо, насупрот неком новом типу живота које нам нуди све отуђенија корпоративна глобализација.

У својој обимној анализи коју су радили за World Government Summit под насловом *Gamification of education: How education can be improved with concepts drawn from video game*s, Oxford Analytica[4] је у теорију увела извесни дуализам оптимизма и скепсе када је у питању фактичка употребљивост концепата видео игара за образовање и васпитање. Основни утисак који се о гејмификацији стиче после увида у анализу је да је то приступ са огромним бројем предности, али који ипак има своја ограничења и нежељене ефекте.

Комбинација повећаног фокусирања на ангажовање ученика и могућности које пружа дигитално учење могли би да учине гејмификацију моћним алатом за едукацију најширих слојева. Међутим, на почетку треба рећи да, упркос својим предностима, гејмификација не може да буде универзална замена за класично образовање. Чак и без минуциозне анализе, стиче се утисак да је гејмификација логистиички и организационо значајно захтевнија од класичног образовања. Претпостављамо да ће бити пуно критичара гејмификације са становишта могуће ерозије демократичности новог образовног система. Људско друштво је потрошило векове да би омогућило сваком детету да се школује, сваком студенту који то жели и има довољно предзнања, да студира. Да ли ће се гејмификација учења показати компатибилном са глобално прихваћеним популистичким политикама едукације становништва или ће она бити, бар за дуги временски период намењена пре свега богатима? Како ће гејмификација проћи у Африци, Азији, сиромашним земљама Јужне Америке или Балкана?

Овде говоримо о етичкој праведности система јавног образовања који је основни предуслов за широко прихватање сваког новог концепта. Праведност је највећа препрека у плановима за гејмифицирано онлајн учење, и прво је питање које захтева свестрану анализу и квалификовани одговор. Праведност овде подразумева да свака особа која учи има приближне услове за рад, односно, свој рачунар и свој приватни и неометани простор за учење. Међутим, то није увек могуће.

Џена Конан (енг. Jenna Conan), стручњак за технолошку интеграцију у Епископалној школи All Saints у граду Форт Ворт (енг. Fort Worth) у Тексасу, истиче да већина породица у граду нема један рачунар по особи (Snelling and

[4] Oxford Analytica је компанија за независне геополитичке анализе и консалтинг, која користи глобалну мрежу експерата да саветује своје клијенте око њихових стратегија, операција, политике и инвестиција. Седиште компаније је у Оксфорду, Велика Британија, *https://www.oxan.com/*

Fingal 2020). Пошто гејмификација захвата и ширу област рада, могуће је да ће и родитељи да раде од куће, што значи да ће се у многочланој породици неколико особа отимати о један или два рачунара. То се можда може решити сетовањем свих мрежних апликација да раде на мобилним уређајима, али је стони рачунар или велики лаптоп ипак први избор за свакодневно напорно учење. Проблем може да представља и Wi-Fi мрежа. За наставнике или студенте који немају Wi-Fi у кући, држава или школски систем морају да осмисле како да купе или изнајме Wi-Fi приступне тачке, и да после тога дистрибуирају уређаје и приступне тачке (Snelling and Fingal 2020). При томе, треба нагласити да се претходни пример односи на град од скоро милион становника у најбогатијој и технолошки најнапреднијој држави у свету. Наравно да одмах следи питање како је то у другим, сиромашнијим земљама.

Ипак, гејмификација заслужује глобалну шансу и подршку. За почетак, треба направити добро осмишљен програм. Постоји бојазан да ће он захтевати велику финансијску подршку за обезбеђивање образовних и логистичких ресурса који ће омогућити потпуну имплементацију гејмификације. Верује се да државе неће желети да тек тако замене добро познато државно класично образовање нечим што неће моћи тако брзо да буде масовно прихваћено, и што још увек не гарантује пуну функционалност. Нема смисла нешто што данас добро функционише заменити нечим упитно функционалним. Зато се претпоставља да ће пуна гејмификација најпре бити понуђена ученицима и студентима приватних образовних установа на Западу. Ипак, сваким даним јасна граница између физичког света и дигиталних, виртуелних простора постаје мање видљива. Привлачност дигиталних простора сваким следећим новонасталим обликом постаје све већа (Бјелајац и Филиповић 2021). У самој тој чињеници можемо пронаћи довољно елемената за пројекцију будућности гејмификације, нарочито у учењу и образовању, имајући у виду пријемчивост дигиталног, а нарочито видео игре, код управо оне старосне групе која је у активном процесу учења и образовања.

Дискусија

У модерној историји, држава и владајуће елите су увек доста пажње поклањале образовању. У разним државама су примењивани различити концепти, али је расположиви новац увек био одлучујући фактор за избор концепта. Владајуће елите су увек за системско образовање бирале онај концепт који је у том моменту био *најисплативији начин преношења знања* (World Government Summit 2016). Када су књиге биле скупе и ретке, нарочито пре проналаска штампарије, настава се изводила у малим групама и само за децу богатих. Универзитети са својим бројним великим учионицама и амфитеатрима су створени као начин да се максимализује количина знања које би један наставник могао да пренесе у ограниченом временском периоду што већем броју студената (World Government Summit 2016).

У овом раду смо већ констатовали да је Gartner гејмификацију уврстио у *Hype cycle of emerging technologies*. Видео игре су нужно увеле образовање у неопходност озбиљне реконструкције. Гејмификација је већ етаблирана у водећи сегмент иновација у непрестано променљивом образовном систему који никада пре није био у тако озбиљном искушењу за темељно преобликовање. Будући да се, по једној тези, посредством ИКТ, образовни садржаји и предмети комуникације могу дистрибуирати много јефтиније на дигиталним медијима који чине ИКТ него у папирним књигама и пошто апликацијски софтвери могу пружити тренутне повратне информације, гејмификовани образовни системи, наводно, много мање зависе од броја, трошкова и расположивости наставника. Поред тога, уз мотивације засноване на играма, ученици имају мање потребе за сталном дисциплином, надзором наставника и повременим или сталним траумама које такав однос носи.

Ову тезу је тешко оспорити, али, једноставно, мора се констатовати да она подразумева енормно богато друштво које може сваком ученику или студенту да обезбеди логистику, рачунајући ту сав потребни хардвер и брзи и свугде доступни интернет. Извесне представе о могућностима и дометима коришћења ИКТ за вишестрану комуникацију у процесу учења, пружила је пандемија COVID-19. Искуства бројних, чак и богатих земаља везана за наставу на даљину у условима пандемије нису охрабрујућа и указују да пуна гејмификација учења јесте могућа и пожељна, али да ће до пуне имплементације проћи неколико деценија.

Гејмификација би могла друштву донети сличне проблеме које је својевремено донела аутоматизација процеса производње. Она неће уклонити потребу за наставницима, али још увек не постоји научни став о томе да ли ће, и колико ће наставника изгубити посао. У класичној настави се, мање више зна колико ученика може да надгледа један наставник. У гејмификованој настави би број ученика за које одговара један наставник могао да буде знатно већи, једноставно зато, што ће добар део наставничког посла да обавља софтвер. Сада говоримо о играма у процесу наставе. Већ сутра би то могла да буде вештачка интелигенција у процесу наставе и утврђивању прогреса у усвајању градива. Чудно би било да један број наставника не остане без посла. Критичари гејмификације тврде да ће то бити стотине хиљада, али апологете гејмификације тврде да ће, слично променама у производњи кроз аутоматизацију, наставници сада бити одговорни за даљински надзор активности ученика, стварање флексибилних образовних искустава и управљање социјалним потребама ученика у новим и изазовним окружењима друштвених игара (World Government Summit 2016).

Као и све друго што се тиче видео игара, и ова нова функција почиње лагано, као забава, али, што прича иде даље, постаје све озбиљније. Тако је и са новом улогом игара. Образовни систем јесте прихватио игру као решење за део својих проблема, али је сасвим могуће да ће игра ускоро да прерасте првобитни проблем. Образовни системи ће морати да укључе игре у све фазе својих процеса. Запад је већ научио да се у важним сегментима јавног живота, као што је јавно здравље, или образовање, ослања на приватни сектор и систем

донација и *charity* организација. Тако је и у сегменту гејмификације учења. Биће потребна велика сарадња са приватним сектором и непрофитним организацијама, које могу развити гејмификоване наставне планове и програме као што је сарадња *Quest to Learn's* са *Institute of Play* у Њујорку (Connected Learning Alliance n.d.).

Сама за себе, гејмификација не може да реши бројне потешкоће са којима се образовни системи широм света и даље суочавају. У Великој Британији, пораст броја ученика се поклопио са дугорочним падом броја квалификованих наставника. Несташица је посебно акутна у неколико обавезних предмета, као што су математика и природне науке, тако да постоји много школа у којима неспецијалисти предају ове предмете. Велика Британија предвиђа континуирани мањак у понуди наставног особља и очекује да ће гејмификација неких школских предмета ублажити проблем. Међутим, сви су изгледи да ће то бити само делимично решење (World Government Summit 2016).

Другим речима, класични образовни систем који, са мањим изменама постоји скоро један миленијум[5], налази се у великој кризи. Систем много кошта, а не даје потребне резултате мерене употребљивошћу свршених дипломаца у стварном раду после запослења. Поред тога, у многим земљама постоји недовољна жеља за школовањем. Млади људи се тешко одлучују за студирање, а ако се и упишу, лако напусте студије на универзитету. Традиционални образовни системи који раде на принципу *научи напамет* допринели су стварању проблема званог *Educated Unemployment* односно *образовани незапослени* (My Study Times 2021). Испоставља се да је, чак и у развијеном земљама, велики број дипломаца школа и универзитета, и поред дипломе о завршеном школовању, недовољно квалификован за већину модерних расположивих радних места. То је једна од најслабијих карика увођења гејмификације у наставни процес.

У модерно време, стицање знања је лако. Да би мотивисани млади човек стекао знање из великог дела корпуса људског сазнања, не мора нужно да студира пет или шест година излажући родитеље великим трошковима, а себе озбиљним траумама полагања испита. Са друге стране, дипломе које издају многи факултети, и које би требало да буду друштвено признање и неспорни доказ стеченог знања, све мање служе томе и све су више компромитоване а неке и безвредне. ИКТ данас нуди могућности самосталне едукације и стицања знања незамисливе пре само десет година.

Послодавци од запослених траже резултат, а не диплому. Модерно радно место подједнако тражи знање и вештине, а за армију савремених дипломаца управо је недостатак вештина препрека за успешно запослење. Постоје све бројнији докази да је гејмификација врло погодна за пружање и добијање теоријских знања и информација, али њена употребљивост у оспособљавању људи за креативност, предузетништво и аналитичност, односно вештине које траже послодавци није довољно утврђена (World Government Summit 2016). Међутим, образовна окружења пружају широку прилику за јавно-приватна

[5] Најстарији европски универзитет основан је у Болоњи 1088. године

партнерства у којима ће велике фирме спонзорисати или ко-дизајнирати циљеве предиковане за брзо преусмеравање или усавршавање потенцијалних запослених. Пре великих ревизија образовних система потребно је анализирати веће количине података из стварних сценарија наставе у свакој земљи у којој се разматра ревизија наставе и имплицирање гејмифициране наставе. Гејмификација ће сигурно бити део будућности образовања, али тек пошто опсежна мултидисциплинарна истраживања покажу где је то најкорисније.

Закључак

Још неколико речи о видео игри која је очигледни и својеврсни *spiritus agens* и *conditio sine qua non* гејмификације. Већ смо констатовали да онтолошко биће видео игре нема људско нити земаљско порекло. Извориште игре је у бескрају простора и времена које нас окружује и које нема ни крај ни почетак. Извориште, али и коначно одредиште игре је и у сићушном *инерспејсу (InnerSpace[6])* сваког човека који је икада ходао Земљом, као идентичној копији великог спољашњег космоса.

Видео игру због тога није могуће потчинити нити је навести или преварити да ради за другог, или да ради било шта друго, осим да се игра у игри. Као ни природу, видео игру није могуће обманути. Зато свеприсутност и свемогућност игре нипошто не представља решење за проблеме овог света, јер игра, каква је, не-збиљска и фантазмагорична не може, неће и не сме да игра живот, она сме само да га безгрешно и безпоследично опонаша. Видео игра више него иједна друга игра ствара поље маште и фантазије у коме се човек игра реалношћу, вођен рационалним или ирационалним интересима и тако и сам постаје начин устројства мисли и филозофског промишљања, посебно у све суморнијим и отуђенијим модерним временима. Са друге стране, гејмификација само узима елементе видео игре и примењује их на не-играчке концепте, а да тиме не трансформише ни видео игру као такву, нити концепте и системе на које су принципи гејмификације примењени. Игра, и видео игра, остају исти, док системи на које су њени принципи примењени благо еволуирају у нешто што је и пожељније и целисходније за остваривање процеса унутар тих система, уз ограничења која су аналогна онима за Анаксагорин аргумент, да се у свим стварима налази део свега, другим речима, да се све може објаснити преко било чега другог.

[6] *Universum interiorem*, унутрашњи свемир, унутрашњи космос као копија космоса у сваком човеку, унутрашњи свет човека на који он не може да утиче својом вољом.

Литература

1. Артамонова, Виктория Владимировна. 2018. „Исторические аспекты развития концепции геймификации". *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2/1(10), 54-63. DOI: 10.17748/2075-9908-2018-10-2/1-54-62
2. Бјелајац, Жељко Ђ. и Александар М. Филиповић. 2021. „Флексибилност дигиталних медија за манипулативно деловање сексуалних предатора". *Култура полиса,* XVIII(44), 51-67, DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.1r.2.01
3. Преснякова, Марина. 2020. „Геймификация в образовании: виды, компоненты, примеры". *Vuz24,* последњи приступ 03.04.2021, https://vuz24.ru/news/fakty-i-sobytiya/gejmifikaciya-v-obrazovanii-vidy-komponenty-primery.
4. Титов, Фёдор Иванович. 2003. *Императорская Киевская Духовная Академия в её трёхвековой жизни и деятельности (1615-1915 гг.)*, *2-е дополненное издание*. Киев: Гопак.
5. Anderson, Janna and Lew Rainie. 2012. The Future of Gamification. *Pew Research Center*, последњи приступ 02.04.2021, https://www.pewresearch.org/internet/2012/05/18/the-future-of-gamification/
6. Apostolopoulos, Aris. 2019. „The 2019 Gamification at Work Survey". *Talent LMS*. Последњи приступ 03.04.2021, https://www.talentlms.com/blog/gamification-survey-results/?aff=eli
7. Bjelajac, Željko and Aleksandar Filipović, 2019. „Gamification as an Innovative Approach in Security Systems", in *Proceedings of the 1st Virtual International Conference "Path to a Knowledge Society-Managing Risks and Innovation - PaKSoM 2019"*, 2019, 137-142. Belgrade: Mathematical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts
8. Burke, Brian. 2012. „Gamification 2020: What is the future of gamification". *Gartner*. Последњи приступ 02.04.2021, https://www.yumpu.com/en/document/read/12000546/gamification-2020-what-is-the-future-of-gamification
9. *Connected Learning Alliance*. „Institute of Play", последњи приступ 09.04.2021, https://clalliance.org/institute-of-play/
10. Daily, James. 2019. „The best gamification apps and techniques for your classroom", Book Widgets, последњи приступ 03.04.2021, https://www.bookwidgets.com/blog/2019/09/the-best-gamification-apps-and-techniques-for-in-your-classroom.
11. Deterding, Sebastian, Dan Dixon, Rilla Khaled and Lennart Nacke. 2011. „From game design elements to gamefulness: defining 'gamification'". In: *Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference: Envisioning Future Media Environments.* 9-15. New York: ACM. pp. 9–15. DOI: 10.1145/2181037.2181040
12. Djaouti, Damien, Julian Alvarez, Jean-Pierre Jessel and Olivier Rampnoux. 2011. *Origins of Serious Games.* In: *Serious Games and Edutainment Applications,*

eds. Minhua Ma, Andrea Oikonomou and Lakhmi C. Jain. London: Springer, 25-43, DOI:10.1007/978-1-4471-2161-9_3
13. Filipović, Aleksandar. 2013. „Video igre kao najozbiljniji biznis kreativne industrije na početku 21. veka", *Megatrend revija* 10(2), 177-192.
14. Filipović, Aleksandar. 2016. „Paradigma kulturološkog pozicioniranja video igre". Doktorska disertacija. Univerzitet umetnosti: Fakultet dramskih umetnosti.
15. Fink, Eugen. 1984. *Osnovni fenomeni ljudskog postojanja.* Beograd: Nolit
16. *George Washington University*. n.d. „Freshman Transition Initiative", последњи приступ 13.04.2021, https://www.freshmantransition.org/studentsuccess.php
17. Kyryakova, Gabriela, Nadezhda Angelova and Lina Yordanova. 2014. „Gamification in Education". In: *Proceedings of 9th International Balkan Education and Science Conference.* Edirne.
18. Leclerq, Antoine. 2015. „10 Amazingly Successful Examples of Gamification", *Potion,* последњи приступ 03.04.2021, https://potion.social/en/blog/10-amazingly-successful-examples-of-gamification.
19. Loayza, Jun. 2021. „The 10 Best Educational Apps that use Gamification for Adults in 2021", последњи приступ 03.04.2021, https://yukaichou.com/gamification-examples/top-10-education-gamification-examples/
20. Mitchell, Peter W. 1983. "A summer-CES report". *Boston Phoenix.*
21. *My Study Times.* 2021. „Problem of Educated Unemployment: Meaning, Causes, Solution", последњи приступ 06.04.2021, http://www.mystudytimes.com/problem-educated-unemployment-meaning-causes-solution-essay/
22. Niče, Fridrih. 1983. *Dionisovi ditirambi.* Beograd: Grafos.
23. Palmer, Charles and Andy Petroski. 2016. *Alternate Reality Games: Gamification for Performance.* Natick: AK Peters/CRC Press.
24. Pappas, Christopher. 2015. „The Top Gamification Statistics and Facts for 2015 You Need To Know", *eLearning Industry*, последњи приступ 08.04.2021, https://elearningindustry.com/top-gamification-statistics-and-facts-for-2015
25. Radovanović, Tamara. 2019. „Sve može postati igra", *Studentski dnevni list.* Последњи приступ 07.04.2021, https://www.studnel.com/it/item/1948-sve-moze-postati-igra.
26. *Ranker.* 2019. „The Best Edutainment Games of All Time", последњи приступ 03.04.2021, https://www.ranker.com/list/all-edutainments-list/reference
27. Rapeepisarn, Kowit, Kok Kai Wong, Chun Che Fung, and Arnold Depickere. 2006. Similarities and differences between „learn through play" and "edutainment". In: *Proceedings of the 3rd Australasian Conference on Interactive Entertainment*, 2006, 28-32. Perth: Murdoch University.
28. Schaaf, Ryan and Jack Quinn. n.d. „12 Examples of Gamification in Classroom", *Teach Thought,* последњи приступ 03.04.2021, https://www.teachthought.com/the-future-of-learning/12-examples-of-gamification-in-the-classroom/.

29. Shatz, Itamar. 2015. „Using Gamification and Gaming in Order to Promote Risk Taking in the Language Learning Process". *MEITAL National Conference.* 227-232. Haifa: Technion.
30. Smart, Snežana. 2018. „Gejmifikacija obrazovanja kao novi trend". *PC Press,* последњи приступ 10.04.2021, https://pcpress.rs/gejmifikacija-obrazovanja-kao-novi-trend/
31. Snelling, Jennifer and Diana Fingal, 2020. *„10 strategies for online learning during a coronavirus outbreak", ISTE*, последњи приступ 04.04.2021, https://www.iste.org/explore/learning-during-covid-19/10-strategies-online-learning-during-coronavirus-outbreak.
32. Weaver, Debbi, Christine Spratt and Cheniceri Sid Nair. 2008. „Academic and student use of a learning management system: Implications for quality", *Australasian Journal of Educational Technology,* 24(1), 30-41*,* DOI:10.14742/ajet.1228
33. Werbach, Kevin and Dan Hunter. 2012. *For the Win. How Game Thinking Can Revolutionize Your Business.* Philadelphia: Warton Digital Press c/o Perseus Books, Inc.
34. *World Government Summit.* 2016. „Gamification and the Future of Education", последњи приступ 06.04.2021, https://worldgovernmentsummit.org/api/publications/document?id=2b0d6ac4-e97c-6578-b2f8-ff0000a7ddb6.

GAMIFICATION OF LEARNING: USE OF VIDEO GAME IN EDUCATION PROCESS

Summary: The pre-Socratic Greek philosopher Anaxagoras was a proponent of the theory that in all things there are parts of all other things, and that it must be considered that everything was in everything else. In the derived sense, it can be said that, since everything is contained in everything else, then anything can be explained through anything else. In the applied sense, this would mean that the elements of one thing can be applied to any other thing, and the phenomenon of gamification confirms the claim of this ancient philosopher. Widely and directly applicable as rarely any other thing, gamification, that is, the application of elements and principles from video games (or games in general) in non-gaming environments, has become one of the most sought after new technological solutions. Its application is extremely wide - from security services and business, all the way to the focus of this paper, which is the process of learning and education. The aim of this paper is to research the phenomenon of gamification of education, by defining and determining the factors and elements of that process, and then, by analyzing examples of practical application of this phenomenon, give an evaluation of the current situation, with a projection of the further development of this increasingly important phenomenon.

Keywords: gamification, education, learning, game, video game

БОГДАН БРУДАР
НЕНАД ПЕРИЋ*
Универзитет Метрополитан
Београд

UDC: 111.852:141.319.8
Прегледни рад
Примљен: 22.04.2021
Одобрен: 16.05.2021
Страна: 119–126
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.2.02

ТРАНСХУМАНИЗАМ И ЊЕГОВ ОДНОС СА УМЕТНОШЋУ

Сажетак: Рад анализира идеју и дефиницију трансхуманизма, као и његове струје и однос са идејом трансцедентности. Приказује различите врсте уметности и дела која имају везе са трансуманистичким идејама или их пак најављују. Поред тога, бави се могућности које пред човечанством постоје на основу даљег развоја трансхуманизма у смислу предности и опасности које стоје пред њим. Поентира са идејом да уметност данас поред свих циљева има и тај да укаже на мрачне могућности развоја људског рода и потенцијалне негативне аспекте трансхуманиза разоткрију пре него ли они постану реалност. Обзиром да уметност треба да покрене човека на размишљање пред ауторима који се баве темама које имају везе са трансхуманизмом се намеће одговорност да наведено прикаже и анализира поштујући концепт уметничке слободе и стваралаштва, док је на конзументима уметности да критички анализирају трансхуманистичке идеје и садржаје.

Кључне речи: трансхуманизам, филозофија, уметност, технологија, футуризам

Увод-концепт трансхуманизма

Трансхуманизам је релативно млад термин први пут употребљен средином 20. века (Harrison, & Wolyniak 2015). Настао је као плод темељног сагледавања технолошког напретка људског рода, као и све већег препуштања предностима нових технологија, али и присутности и занемаривању опасних претњи које оне носе. Трансхуманизам би се најлакше могао дефинисати као интелектуални покрет и начин размишљања о будућности који се заснива на идеји да људска врста у свом тренутном облику не представља крај нашег развоја, већ компаративно рану фазу. Под утицајем покретачких дела научне фантастике, трансхуманистичка визија трансформираног будућег човечанства

* nenad.peric©metropolitan.ac.rs, 0652699597

привукла је многе присталице, као и противнике са широким спектром перспектива, укључујући филозофију и религију. Међутим, трансхуманистичке идеје се могу лоцирати још од Епа о Гилгамешу преко античког мита о Икару до средњевековног мотива фонтане младости и најбитнијег дела средњевековног мислиоца Ђованија Пика де ла Мирандоле написано 1486 године, О достојанству човека, у којем се дискутује о могућности човека да сам одреди и надвиси вид постојања који му је дат (della Mirandola 1956).

У модерно доба лучоноше трансхуманизма су свакако Бенџамин Френклин са својом идејом криогенизације из средине деветнаестог века (да би могао да види каква је Америка за стотину или више година), као и Фридрих Ниче са својом тезом о натчовеку (крај девет, између којих је настала Дарвинова теорија еволуције, као везивно ткиво ове две идеје, футуристичко-медицинског проила и филозофског (Franklin 1956; Ниче 2011). Ипак, за популаризацију трансхуманизма најзаслужнија је Нова школа, тачније један од њених професора, ФМ-2030 (Fereidoun M. Esfandiary) са својом књигом Да ли си ти трансчовек, која је заснована на идејама италијанског футуризма с почетка 20. века и која говори да ће људи средином 21. века постати бесмртни, тачније победиће старење путем унапређивања људског тела технологијом (FM-2030 1989). Још једна личност је изузетно битна за трансхуманизам-британски филозоф Макс Мор, који је 1990. године основао удружење филозофа базирано на футуризму и трансхуманизму (Hughes 2004) и дао најзначајнију дефиницију трансхуманизма: Трансхуманизам је скуп животних филозофија које тражи наставак и убрзање еволуције интелигентног живота изван његовог тренутног људског облика и људских ограничења помоћу науке и технологије, вођене принципима и вредностима који промовишу живот (Max 1998).

Најзначајнија трансхуманистичка теза је да ће људска бића једног дана бити у стању да се трансформишу у различита бића са способностима које су у таквој мери проширене у односу на тренутно стање да ће заслуживати нови назив: постхуманих бића. Због тога је концепт постхуманизма је јако битан за трансхуманизам. Једно од главних начела трансхуманизма говори да сваке нове технологије отварају нова поља, међу којима доста њих занемарују установљену људску етику и самим тим отварају могућност да ће се људи толико променити да ће постати потпуно друга бића (Nik 2005). Дона Харавеј посебно је утицала на развој идеја о односима између тела, науке, рода и технологије пишући о киборгу као фигури која обележава савремено доба (Haraway 2007).

Трансхуманизам и трансцеденталност

Трансхуманизам је свакако филозофски покрет. Иако је својим учењем ван духовне вере и спиритуализма, има доста заједничких црта са појмом трансцеденталности. Већина трансхуманиста су атеисти, што имплицира да сматрају како се путем технологије може победити смрт, док код присталица филозофије трансцеденталности, људско биће се састоји из духовног, али и

материјалног ентитета. Материјални ентитет има одређени век трајња, док је духовни вечан.

Можда је контроверзност око трансхуманизма баш то што човек може да постане оно што се вековима сматрало божанством и што је овога пута то реално замисливо јер је технологија у претходних неколико деценија доживела највећи напредак у познатој историји човечанства и питање је којим током ће се тај напредак одвијати. Самим тим трансхуманизам се може гледати и као један од наставака трансцендентности, јер се базира на томе да ли ће човек успети једног дана да победи смрт у буквалном смислу. Међутим, људи који подржавају трансхуманизам обично наводе и негативне ефекте које ова идеја може да носи, посебно експлоатацију и злоупотребу технологије како би се људи лакше манипулисали, са чиме се аутори слажу (и што ће аутори елаборирати даље у раду).

Различите струје трансхуманизма

Као и у свакој филозофској пракси, код трансхуманизма постоје варијације код идеја поклоника ове филозофије, самим тим настају различите струје са својим припадницима где се међусобно разликују идеје, док сам оквир остаје исти. Неке од тих струја су следеће:

– Постполитицизам – идеја да се створи постдемократско друштво базирано на разуму и бесплатној доступности технологија људима. Покушај да се превазиђе политички компас узимајући квалитете и одбацивајући негативности наведених страна (Gayozzo 2018).
– Демократски трансхуманизам – политичка идеологија која спаја либералну, социјалну и радикалну демократију са трансхуманизмом (Hughes 2002).
– Екстропианизам – рана школа транхуманизма која је базирана на проактивном приступу теорији еволуције (More 1990).
– Имортализам – морална идеологија која се заснива на идеји да се бесмртност достиже технолошком унапређивању људи и да је та замисао има апсолутно позитивну конотацију и да треба стремити ка томе, као и да треба да се улаже у развој који би то једног дана омогућио (Hamilton 2012).
– Сингуларитарианизам – идеологија која се залаже за апсолутну примену технолошке сингуларности где време престаје да има улогу и вештачка интелигенција достиже ниво суперинтелигенције (самосвесни суперпроцесор или било која интелигенција која далеко надмашује људску), као и максимално залагање да се то оствари (Kurzweil 2005).
– Постгендиризам (Постполизам) – филозофија трансхуманизма која се базира и залаже за неутралисање полова код људи и технолошки поткованом методом размножавања потпуно вантелесног типа (Dvorsky, & Hughes 2008).
– Либертаријански трансхуманизам – идеологија која спаја филозофију трансхуманизма и либертаријанску политички идеологију (спајање трансхуманизма и слободног капитализма (Ник, 2005).

Може се приметити да готово све струје трансхуманизма са собом носе мању или већу контроверзност у смислу моралних и етичких недоумица које се отварају у смису правца кретања људског рода и човека као бића.

Трансхуманизам у уметности

Појавом трансхуманизма, чак и у његовом најранијем облику, бројни писци почињу да примењују идеје те филозофије у својим књигама. Међутим, већина аутора која се бави анализом или критиком трансхуманизма у пољу уметности грешком увезује многа дела са трансхуманизмом иако она не прате његову основну идеју-унапређење човека и његових физичких и/или интелектулних способности (па и дуговечности) уз помоћ науке, технологије и медицине. Дакле, стварање киборга који нису базирани на људском организму или даље робота не треба повезивати са трансхуманизмом.

Бројни романи који се баве темама трансхуманизма отварајући дискусију о врлинама и проблемима ове идеје, Међу њима су: Роберт А. Хеинлајн (серијал Лазарус дугачки, 1941–1987), који се бави идејом продужетка живота медицинским захватима у оквиру програма који контролише једна породица и где главни јунак у другом делу серијала има прилике да види своје женске бебе-клонове које су рођене/добијене генетским инжењерингом. Крвава музика (1985) Грега Бера у којој се најављује технологију која данас постоји-а то је имплантирање мини робота у крв (у случају књиге компијутера), који побољшавају способности и лече болести. Данас се, на пример, ова технологија користи на експерименталном нивоу за чишћење кардио-васкуларног система. Зеногенеза (1987–1989) Октавије Батлер која се бави идејама генетских манипулација, бионжењерингом и хибридним облицима живота, од којих су прве две данас веома актулне, а трећа се налази у раличитим фазама имплементације у одређеним лабораторијама које своје експерименте и открића често држе у тајности. Просјакова триологија (1990–94) Ненси Крес која се исто бави генетским инжењерингом и добијањем „побољшаног“ човека који при томе не захтева сан. На сличном трагу су и књиге Грега Егана Дијаспора (1997) и Ричарда К. Моргана Могућност једног острва (2005).

Филмска уметност је антиципирала многе трансхуманистичке идеје које су потом постале предмет разматрања, етичке дилеме и контроверзе са којима се човечанство сусреће (Ђорђевић, 2016). Међу филмовима који имају елементе или се баве трансхуманизмом издвајају се Ратови звезда Џорџа Лукаса, који је створио најпознатијег киборга-Дарта Вејдера, који заслужује кратку анализу. Наиме, оног тренутка када је млади џедај ратник Анакин Скајвокер прешао на „тамну страну силе”, он је задобио веће личне моћи. Али, његов морални пад ускоро је испраћен физичким сакаћењем, те након тога и претварањем у човека-машину. Њагова дехуманизација у моралном смислу била је праћена и дехуманизацијом у физичком смислу. Након што је постао киборг и добио ново име Дарт Вејдер, његов пад у зло је настављен све до завршетка саге. Тек у последњем делу (Ратови звезда, епизода VI: Повратак Џедаја, у Дарт Вејдеру побеђује Анакин Скајвокер и реафирмисана морална и људска страна његове личности и он својеручно убија злог императора Палпетина.

Сличности са Дартом Вејдером има Робокап Пола Верховена из 1987. где рањени полицајац из дистопијског Детроита сутрашњице након замене делова тела вештачким механизмима постаје „чистач" овог града оптерећеног криминалом. Филмски Робокап ишао је на руку тадашњим (у то време спорним) идејама о потреби милитаризације регуларне полиције и њеним интензивнијим наоружавањем (у виду борбених возила, дугих цеви и полуаутоматског оружја, итд.). Истовремено, овај филм представља критику индустријализације у САД и замене људи у фабричким халама роботима током седамдесетих година 20. века. Киборг полицајац се у овом филму појављује као немилосрдни, готово фашистички чистач друштва од оних које „снаге хегемоније" доживљавају као некакав социјални талог. Због тога поједини критичари у лику Робокапа препознају афирмацију полицијске државе и испрограмираних полицајаца који беспоговорно извршавају наређења естаблишмента. Овај лик полицајца-киборга који роботски прецизно елиминише криминалце појављује се и у филмским наставцима снимљених у првој половини наредне деценије (Ђорђевић 2016).

Посебно злокобно, али и реално делује могућност претварања обичних војника у усавршену машину за убијање без било каквих људских емоција и способности емпатије коју пружа филм Универзални војник Роланда Емериха из 1992 (Universal Soldier, Roland Emmerih). Сценариста је вероватно добио идеју на основу два позната (и вероватно већег броја непознатих експеримената): нацистичког третмана током друге половине Другог светског рата одређених СС јединица наркотицима и војске САД у Вијетнамском рату зарад повећања фокуса, добијања војника који мање спава, нема осећај кривице, итд. Следе филмови Гатака Ендруа Никола (Gattaca, Andrew Niccol) из 1997, култна триологија Матрикс-Matrix (1999-2003)[1], Екс Махина Алекса Гарланда (Ex Machina, Alex Garland), и др. Ту су и телевизијске серије: Доктор Ху (1963-)-Doctor Who, Звездане стазе (1966-)-Star Wars, Борбена звезда Галактика-Battle Star Galactica (1978-2009), Црно огледало (Black Mirror) из 2011. Трансхуманизам је веома популарна тема у јапанским мангама (стрип) и аниме (цртана серија или филм): Галакси експрес 999 (Galaxi Express 999) из 1978, Гандам (Gandam) из 1979, Семе јабуке (Apple Seed) из 1895, култни Дух у шкољки (Ghost in the Shell)[2] из 1989, Неон Генесис Евангелион (Neon Genesis Evangelion) из 1995, итд. Један специфични медијум у индустрији забаве, али у последње време све више уметничког карактера коме није стран појам трансхуманизма су видео, тачније компјутерске игре. Игре које се баве трансхуманизмом су све чешће, у последње време много чешће него филмови, а неке од већ етаблираних су следеће: серијал Халф Лифе (Half Life) од 1998 до данас, серијал Метал Гир Солид (Metal Gear Solid) од исте године до данас, Сид Mejerov Алфа Кентаури (Sid Meier's Alpha Centauri)[3] из 1999, серијал Деус Екс (Deus Ex) од 2000 до днас, Иб Онлајн (EVE Online) из 2003, серијал Био Шок (BioShock) од 2007 до данас, серијал Крајзис (Crysis), од 2007 до 2013 и др.

[1] Настала од трилогије романа за чију популаризацију су заслужна браћа Вачауски (сада су трансексуалне сестре...).
[2] Са истоименим филмом холивудске продукције из 2017.
[3] Као и више видео игара којима је споменута била инспирација за сличан сценарио.

Трансхуманизам се често данас провлачи као идеја у стриповима и компјутерским играма. Сценарији који су присутни у идејама симпатизера, али и противника трансхуманизма, коначно путем нових технологија представљене су на врло уверљив начин. Најпознатији стрипови овог типа су Марвелови (тада под називом Timely Comics) Капетан Америка (Captain America) од 1941 до данас и Челични човек (Iron Man) од 1963 до данас, Ди-сијев (DC Comics) Трансметрополитан (1997), Топшелфови (Top Shelf Productions) Сурогати-The Surrogates (2006).

Када говоримо у трансхуманизму у контексту уметности, не може се заобићи врло аутентични концептуални уметник под називом Стеларк. Он је један од ретких уметника који провлаче идеју трансхуманизма кроз скоро сваки свој рад. Полази од тога да је људско тело застарело и да га треба унапредити и у том контексту сарађује са инжењерима и научницима како би нашли начин на који би унапредили људско тело. Као и већина људи који покушавају да помере границе, сам је себи заморче. Кроз своје перформансе где обично бива накинђурен разним технолошким екстензијама, показује како би то било када би се спојио човек са машином. Најпознатији је по томе што је уградио, тачније одгајио путем култивисања ћелија, вештачко уво у својој подлактици (Stelarc 2005). Овде треба споменути и контроверзну француску концептуалну уметницу Орлан која на другачији начин „унапређује“ своје тело. Путем пластичне хирургије она мења свој изглед како би наводно спојила праву слику свог духа и тела у једно. Тај концептуални приступ назвала је „карнална уметност“, што у буквалном преводу значи уметност меса (O’Brayan, 2004).

Уместо закључка: предност или претња трансхуманизма и улога уметности

Многе идеје футуристичара и аутора у области уметности, нарочито у жанру научне фантастике су у своје доба огромној већини савременика изгледале невероватно, а обистиниле су се. Набројаћемо само неке: лет и човек на Месецу, роботи, трансплатација органа, вештачка интелигенција, итд. То ће се десити и у случају многих трансхуманистичких идеја и замисли. Поља које нове технологије отварају, пркосе до сад познатој структури функционисања свакодневног човека. Идеја (на којој се активно ради) да се човеков имуни систем толико унапреди нанотехнологијом да му повећа животни век за педесет или више година, враћање слепом човеку вида или глувом слуха уз помоћу синтетичких очију или бубних опни, замисао да се свест из мозга пребаци на хард диск и друге отварају позитивне могућности, али, истовремено, и могућности злоупотребе. На пример, послодавцима посебно примамљиво може деловати идеја унапређења радних способности запослених – радници киборзи би могли да раде дуже, боље, прецизније уз мањи утрошак времена и енергије. У то смислу неке компаније већ користе егзоскелетна помагала која омогужавају њиховим радницима све споменуто.[4]

[4] Најбољи преглед тренутно пружа сајт https://exoskeletonreport.com

Како примећује Дона Харавеј, ствара се контура неке могуће тоталитарне дистопије будућности. Трансхуманистички интонирана реклама упућена запосленима у блиској будућности може гласити слично као у најтамнијим дистопијама: „Постаните киборг о трошку наше компаније" (Haraway 2007). Као што су роботи све више мењају раднике (тренд траје од самог успостављања роботизоване производње), може се догодити да људи који су добровољно постали киборзи замене класичне раднике. У епохи киборга и трансхуманизма класични биолошки човек постаје превазиђен и „застарео" (Ђорђевић 2016).

Питање је како ће се трансхуманизам као филозофија развијати, имајући у виду да већ сада има неколицину различитих струја које су у основи сличне, али имају доста разлика када је етика у питању. Сигурно је да ће се неке тезе трансхуманизма делом остварити, али уз велику опасност да ће нове технологије и унапређење постојећих више имати функцију профита произвођачима – корпорацијама и што веће контроле људских маса. Оно најбоље ће сигурно припасти богатима, а оно од чега богати и власти имају највише користи лако може бити пласирано осталима као нешто добро, али са скривеном мрачном страном.

Идеална ситуација би била када би се филозофије трансхуманизма и трансцеденталности компензовале и направиле неки баланс. Да узму у обзир све предности које технологија може донети у побољшању људског живота, као и да се осврне на претње које она доноси, тако да се човек не одрекне духовности и своје везе са природом и самим собом.

Поред свих других циљева, уметност данас има и тај да укаже на могуће негативне правце развоја људског рода и исто тако потенцијалне негативне аспекте трансхуманиза разоткрију пре него ли они постану реалност. Пошто уметност треба да покрене човека на размишљање, пред ауторима који се баве темама које имају везе са трансхуманизмом се намеће одговорност да их, поштујући концепт уметничке слободе и стваралаштва, свеобухватно прикажу, док је на конзументима уметности да критички анализирају трансхуманистичке идеје и садржаје.

Литература

1. Harrison, Peter & Wolyniak, Joseph. (2015). "The History of 'Transhumanism'", *Notes and Queries*. 62 (3): 465-467.
2. Pico della Mirandola, G. (1956). *Oration on the dignity of man*. Chicago: Gateway Editions.
3. Franklin, B., et al. (1956). *Mr. Franklin: a selection from his personal letters*. New Haven: Yale University Press.
4. Ниче, Ф. (2011). *Тако је Говорио Заратустра*. Београд: Дерета.
5. FM-2030. (1989). *Are you Transhuman?*, New York: Warner Books.
6. Hughes, J. (2004). Citizen Cyborg: Why Democratic Societies Must Respond to the Redesigned Human of the Future. Westview Press.

7. Max, M. (1998). *The Extropian Principles-A Transhumanist Declaration*, v. 3.0. http://mrob.com/pub/religion/extro_prin.html
8. Nik, B. (2005). History of Transhumanist Thought, *Journal of Evolution and Technology* , 14(1): 1-25.
9. Haraway, Dona. (2007). When Species Meet, Minneapolis: University of Minnesota Press.
10. Gayozzo, P. (2018). *Extrapolitical Theory and Postpoliticism*, Institute for the Develop of Extrapolitical Proposals.
11. Hughes, J. (2002). *Democratic Transhumanism 2.0*, https://ieet.org/index.php/IEET2/more/1339/
12. More, M. (1990). Transhumanism: Toward a Futurist Philosophy, Extropy 6 (Summer): 6–12.
13. Hamilton, C. (2012). *Chasing Immortality-The Technology of Eternal Life: An interview with Ray Kurzweil*, https://web.archive.org/web/20120606134650/http://www.enlightennext.org/magazine/j30/kurzweil.asp
14. Kurzweil, R. (2005). *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*, New York: Viking Penguin.
15. Dvorsky, G. & Hughes, J. (2008) *Postgenderism: Beyond the Gender Binary*, Institute for Ethics and Emerging Technologies: 44-57.
16. Huges, J. (2002) *The Politics of Transhumanism*, 2001 Annual Meeting of the Society for Social Studies of Science Cambridge, MA.
17. Ђорђевић, Ђ. (2016) Филмске дистопије и трансхуманизам - киборг - од филмског мита до реалности, *Култура*, бр. 152, стр. 26-42.
18. Stelarc (2005). *The Monograph*, Ed. Marquard Smith. Cambridge, MA: The MIT Press.
19. O'Bryan, J. (2004). *Carnal Art: Orlan's Refacing*, Minnesota: University of Minnesota Press.

TRANSHUMANISM AND ITS RELATIONSHIP WITH ART

Summary: The paper analyzes the idea and definition of transhumanism, as well as its currents and relationship with the idea of transcendence. It presents different types of art and works that have to do with transhumanist ideas or that precede them. Furthermore, it deals with the possibilities, brought before humanity based on the further development of transhumanism in terms of the advantages and dangers that lie ahead of it. It emphasizes the idea that art today, aside from its main principles, also has to point out the dark possibilities of the development of the human race and reveal the potential negative aspects of transhumanism before they become a reality. Art should inspire thought, so the authors who deal with topics related to transhumanism have the responsibility to present and analyze it while giving respect to the concept of artistic freedom and creativity, while the art consumers are to critically analyze transhumanist ideas and contents.

Keywords: transhumanism, philosophy, art, technology, futurism

АНА ЈЕВТОВИЋ
Филозофски факултет
Ниш

UDC: 316.77:32.018.5
Прегледни рад
Примљен: 14.04.2021
Одобрен: 18.05.2021
Страна: 127–141
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.2.03

МЕДИЈСКЕ ПРЕСУДЕ У ДИСКУРСУ СРПСКЕ ДНЕВНЕ ШТАМПЕ

Сажетак: У савременом, дигиталном друштву сведоци смо свакодневних промена. Све постаје роба, па чак и информација. Без обзира да ли је у питању медијска вест или обично мишљење написано на друштвеним мрежама, информација се претвара у производ који има своју цену, потрошаче и тржиште. Још са настанком масовних медија појављују се бројне комуникационе теорије које покушавају да одгонетну како садржаји утичу на производњу понашања, која врста порука најбоље производи одређене ефекте и какве су дугорочне последице на друштво? Квантитативном и квалитативном анализом садржаја насловних страна шест дневних новина у Србији (*Информер, Вечерње новости, Блиц, Курир, Данас и Ало*), у интервалу од 17. јануара до 1. фебруара 2021. године, истраживане су карактеристике модела и наратива који се користе у приказивању случаја познатог српског редитеља и учитеља глуме Мирослава Мике Алексића који је осумњичен за сексуално злостављање ученица. Користећи теорију дневног реда, теорију оквира, као и теорију хиподермичке игле покушаћемо да дођемо до одговора – да ли и у којој мери можемо да се „одбранимо" од медијских мишљења којима нас свакодневно „бомбардују" и могу ли медији „осуђивати" пре правних институција.

Кључне речи: дискурс, штампа, наративи, комуникационе теорије, манипулација.

Прве две деценије XXI века суштински мењају наше свакодневно окружење, а да много пута тога нисмо ни свесни. Енормно учешће „нових медија" постало је део наших свакодневних навика - од коришћења мобилних телефона, смс-ова и мејлова, преко детињастог стављања „3Д наочала" да би видели нову димензију *виртуелне реалности,* до честе и претеране употребе *видеоигрица* или *четовања* на социјалним мрежама које су нас дефинитивно одвојиле од света традиционалних игара и детињства. У царству „глобалног села" све

више се осећамо изгубљеним и несигурним, тако да ушушкани у топле наративе медија који нас окружују покушавамо да разумемо шта нам се то дешава и са којим проблемима се свет суочава? Нова цивилизација не може се разумети кроз старе комуникативне обрасце, јер дигитална агенда друштвених медија са алгоритмовима и кликовима редизајнира стара гледишта, судове, аргументе и мишљења, тако да се слике које су се некада подразумевале као закључци у пракси могу изгледати другачије од реалних. У фокусу наше пажње биће промене које настају у медијској индустрији, односно промени дискурса којима се привлачи пажња аудиторијума и повећава време присности са реципијентима.

Стари модел новинарства, промовисан у златно доба штампе, као ширење готових, једносмерних информација полако се повлачи пред налетима нових теорија које образују савремену матрицу информационо-комуникационих струјања, декларативно омогућавајући свима да говоре о свему и сваког тренутка! „Битно се мењају садржај и смисао људске интеракције, јер се комуникациона моћ усмерава ка полуобразовним масама које под утицајем медија промовишу потрошачки конзумеризам".[1] Нит која увек повезује медије крије се у њиховој невидљивој моћи да утичу на ставове и понашање аудиторијума. У позадини се прикривало како је њихов директни утицај тешко установити, при чему су бројне комуникационе теорије имале задатак да их идентификују, структуирају и објасне. Пропагандно усмерене поруке обликују мишљења људи, али и перспективе из којих посматрају одређени друштвени проблем креирајући поделе, конфликте, сличности или разлике... Интернет је променио новинарство, али и укинуо географију и временска ограничења, што је у пракси означило отворено тржиште информација и битку за ексклузивом, рејтинзима и тиражима. Настала је трка за сензацијама, спектаклима, аферама и спинованим догађајима који ће својим клијентима обезбедити жељени публицитет и славу, макар по цену губљења етичности и запостављања професионалних новинарских стандарда.

У суштински измењеним околностима, са свих страна вребају поруке са основним задатком да нас информишу, али и жељом да намаме, заведу и убеде. Јевтовић, Петровић и Арацки скрећу пажњу на модел 3К – *кратко, крупно и креативно* – као нови мото комерцијалних грабљиваца који креирају амбијент у коме данас живи и ради новинар. То је блиско тумачењу Сњежане Миливојевић како „медији много више учвршћују него што мењају постојећа мњења."[2] Ова теоретичарка добро запажа како масмедији раде у циљу спровођења идеологије, „како би промовисала одређена значења и погледе на свет и како би служила једним друштвеним интересима више него другим".[3] При томе, за наше истраживање важан је став да популарне форме кроз које се идеологија шири готово неприметно, финијим стратегијама убеђивања не морају

[1] Јевтовић З, Петровић Р. и Арацки З. (2014): Жанрови у савременом новинарству, Јасен, Београд, стр. 16

[2] „Дакле, медијске поруке врло мало, или чак ништа, не могу да измене у когнитивном пољу појединца али зато помажу да се учврсте ставови који већ постоје." Више у: Миливојевић, С.: Јавност и идеолошки ефекти медија, *Пешчаник*, 2009.

[3] Исто.

бити само политички садржаји. Теопретичарка медија то констатује јер поруке које се дефинишу као неполитичке су заправо најважније за разумевање савремене културе, док популарни медијски садржаји „гарантују трајност и прихватљивост преовлађујућег „смисла стварности. Њиховом анализом припремљен је терен за касније разматрање хегемоније, која је у оквиру медијских студија, најзначајније подручје идеолошког деловања медија."[4]

Промена перспектива важна је за демократичност сваког друштва, јер бавећи се *Другима* медији обликују стварне детерминанте друштвеног понашања. Отуда у средишту нашег интересовања карактеристике модела и наратива који се користе у приказивању случаја познатог српског редитеља и учитеља глуме Мирослава Мике Алексића, осумњиченог за сексуално злостављање ученица. Проучавањем доминантних наратива и дискурса у медијима можемо добити јасну слику о било којој друштвеној теми и њеној заступљености, па самим тим и значају који јој се даје. Схватање медијских учинака постало је друштвено важно и одговорно питање, јер располућено и дубоко подељено српско друштво и у овом случају има дијаметрална гледишта: од оних по којима је власт спиновала аферу у одређеном тренутку како би маргинализовала своје унутрашње несагласје и случај Јованица, до прича како је осумњичени типичан ретро-националиста са маскама које треба скинути? Морални миље у којем се наши животи одвијају добрим делом је резултат инструментализације огромне количине информацијског вишка који се генерише у пропагандном балону руморне и информативне комуникације.

Теоријски оквир рада

Чињеница је да нам у све богатијем и разуђенијем информацијском амбијенту медији усмеравају пажњу на одређене проблеме и сугеришу на важна друштвена питања. Они то раде кроз избор и приказ тема у вестима, извештајима, интервјуима и другим жанровима. Зато је важно полазиште овог рада теорија дневног реда (енгл. *Agenda Setting Theory*), једна од најмоћнијих медијских вештина јер начином на који медији бирају и представљају одређену тему, „*те утицајем који тај одабир и представљање имају на то како ће јавност перципирати дату тему*" креира се слика о неком догађају или процесу.[5] Према овој теорији, две су основне функције медија масовног комуницирања: додељивање статуса и наметање друштвених норми. У нашем случају дневне новине додељују статус одређеним темама, питањима, проблемима, појединцима или организацијама тиме што више или мање говоре о њима, или их уопште не помињу, и што успостављају хијерархију њиховог статуса редоследом, обимом и формом *порука*, као и уредничким интервенцијама. Мирко и Невена Милетић објашњавају како медији „целином посредованих садржаја

[4] Миливојевић, С., Критичка традиција у истраживању медија: културне студије, *СМ,* Beograd, 2008: 42.

[5] H.I. Chyi, M. McCombs (2004) *Media Salience and the Process of Framing: Coverage of the Columbine School Shootings*, Journalism & Mass Comunication Quarterly, Vol.81, No.1. str.23.

сугеришу норме и вредности, који су у складу са нормативним поретком и преовлађујућим вредносним системом у друштву. Остваривање ових функција могуће је у спрези са специфичном дисфункцијом медија масовног комуницирања – тзв. *наркотичком дисфункцијом*".[6]

На ову теорију се надовезује и *теорија оквира* која нам објашњава на који начин медији пласирају информације, односно, како се дефинише проблем и „прозор" кроз који ћемо да их посматрамо. Теорија оквира или *framinga* представља интерпретативни оквир медијске стварности. [7] Појам оквира се може односити на један или више догађаја, али исто тако може се користити „тако да бира и истиче једна, а прикрива друга обележја стварности на начин који казује доследну причу о проблемима, њиховим узроцима, моралним импликацијама и решењима." [8] Фрејминг је важан јер се у спиновањима јавности „не користи само за одабир вести јер реципијент користи постојеће интерпретативне оквире, већ да би на основу извештавања развијао нове оквире. Постоји међусобно деловање између оквира у текстовима вести и оквира код јавности. На темељу оквира уобичајеније је тексту приписати одређено значење". [9] Оквир обликује перцепцију маса, често имлицирајући узрок, али и решење проблема. Ентман (Entman), који се међу комуниколозима посебно бавио овом темом, прецизира да уоквиравање укључује „укупну комуникацију текста или поруке с циљем да се промовише одређени аспект једне перцепције стварности и да се тај аспект истакне на тај начин да подржава специфичну дефиницију проблема, узрочне интерпретације, моралну евалуацију и третман препорука".[10] „Оквир или фрејм је отисак моћи" – додаје даље Ентман, што имплицира и на значај који му он придаје у анализи публикованих наратива.

У лаичкој јавности одомаћено је схватање да медији својим извештавањем често претходе доношењу политичких одлука, тако да било која форма стигматизације, демонизације или таргетирања фаворизује позицију актера који је мета писања. „Ако штампа у Србији креира реалност под утицајем политичко-корпоративних интереса онда медијска реалност може бити различита од објективне реалности, што потенцира опасност погрешних представа које се обликују у свести аудиторијума?" [11]

---

[6] Милетић, М. и Милетић, Н.: *Комуниколошки лексикон*, Мегатренд универзитет, Београд.

[7] Термин оквир (фраме) установио је Гофман (Goffman)м, дефинишући га као „интерпретативну шему која омогућава појединцима да лоцирају, сагледају, идентификују и означе појаве или животна искуства". У: Erving Goffman, *Frame analysis: An essay on the organization of experience*, 1986: 21.

[8] Entman R. (1996): Reporting Environmental Policy Debate: the Real Media biases, prema Tomić, Z. *Odnosi s javnošću – teorija i praksa*, Zagreb, Sarajevo, 2016: 195.

[9] Kunczik, M. i Zipfel, A: Uvod u znanost o medijima i komunikologiju. Zaklada Friedrich. Ebert, Zagreb, 2006. 105.

[10] Robert M. Entman, „Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm", *Journal of Communication,* 1993, pp. 51–58 .

[11] Јевтовић, Зоран „Ко говори у дневној штампи Србије", из зборника „Веродостојност медија, домети медијске транзиције, ФПН, Београд, 2011: 178.

Методологија

У овом раду примењивали смо квалитативну и квантитативну анализу садржаја шест дневних новина у Србији у периоду од 17. до 1. фебруара 2021. године (*Информер, Вечерње новости, Блиц, Курир, Данас и Ало*). Према доступним подацима, анализиране новине имају велику читаност, а неки од њихових портала су међу најпосећенијим у земљи, па се може рећи како својим писањем утичу на ставове читалаца. Истраживали смо какве су насловне композиције коришћене у приказивању случаја учитеља глуме Мирослава Мике Антића, осумњиченог за сексуално злостављање ученица (познатих глумица). Желели смо да укажемо на то да ли и у којој мери дневна штампа усмерава друштвену агенду у приступу проблему сексуалног насиља над женама у српском друштву? Да ли медији, и како, својим насловима подстичу атмосферу у којој жене неће ћутати? Интересујући се за ужи предмет истраживања нећемо дубље улазити у етичност извештавања јер би то могла бити посебна тема неког рада.

У оквиру сваког броја анализиран је укупан садржај насловних страна и издвојене су оне на којима се на било који начин обрађује тема повезана са Мирославом Алексићем (наслови везани за сведочење глумица Милене Радуловић и Иве Илинчић, реакције људи из света културе, као и изјаве адвоката и других заинтересованих личности). У анализи нисмо разматрали да ли је на насловним странама ово централна или периферна тема, односно само елемент неке друге теме или део ширег контекста. У укупан узорак су укључени сви елементи насловне композиције (наднаслови, наслови, поднаслови), као и делови текста на насловној страни (карактеристични за *Данас*), у којима је споменут редитељ Алексић. Простор који је обухваћен истраживањем је територија Републике Србије на којој су дистрибуиране наведене новине.

Резултати истраживања

У посматраном временском интервалу објављено је укупно 365 текстова који су обрађивали 86 различитих тема. Од тога, питање које је у фокусу нашег истраживања помињано је 70 пута, што указује да му је штампа дала значајан публицитет (од тога 12 наслова су реакције на исповест глумице Милене Радуловић). „Штампа можда у највећем броју случајева није успешна у томе да говоре људима шта да мисле, али она је изванредно успешна у томе да људима каже о чему да мисле." (Mc Combs and Shaw, према Радојковић, Ђорђевић 1981, 128). Ово је један од основних постулата *теорије дневног реда* (agende setting theory), чији су утемељивачи Мек Комбс и Шоу. Заправо оштра оптужба за силовање убедљиво је највише помињана на насловним странама, при чему је презумпција невиности потпуно заборављена.[12] Тема која се такође у

[12] Једна од најважнијих уставних и међународноправних гаранција окривљеног јесте управо *претпоставка невиности*. Наиме, реч је о процесном механизму којим се окривљени ослобађа терета да доказује своју кривицу. Аналогно томе се терет доказивања кривице окривљеног пребацује на супротну страну, односно на тужиоца. Медији не треба да унапред суде ухапшеном јер је он невин све док се не докаже супротно!

значајном проценту задржавала пажњу аудиторијума јесте вакцинација и коронавирус (50 пута), затим председник Србије Александар Вучић 22 пута (од чега је 10 наслова било посвећено афери „прислушкивање”). Ваљало би нагласити и да се још 11 текстова повезују са извештавањем о прислушкивању председника државе, а у којима се помиње бивша државна секретарка МУП-а Дијана Хркаловић.

ГРАФИК 1 - *Удео тема у укупном броју насловних блокова (или текстова) на насловницама анализиране дневне штампе у Србији.*

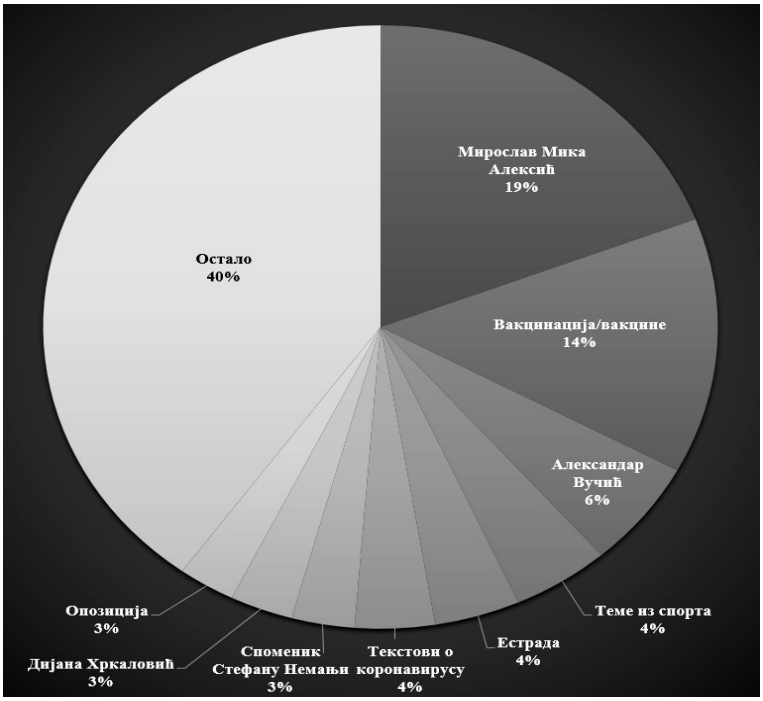

Према теорији жанрова и кодексу професије новинари не би требало да износе тврдње, да се укључују у расправе или да доносе своје судове о сукобљеним позицијама, али наша анализа ће показати да у српској штампи то није случај! Актуелна су извештавања о новом соју короне, као и споменику Стефану Немањи који је свечано отворен у овом периоду. Међутим, тема која се намеће у свим штампаним издањима је наводно силовање од стране познате јавне личности, које је својим детаљима и наративима подигло јавност на ноге. Први текст објављен је у *Блицу* 17. јануара 2021. године, са насловним блоком „Више малолетница прошло кроз пакао у школи чувеног учитеља глуме – Мирослав Мика Алексић нас силовао и злостављао – Милена Радуловић: Ово је монструозна мрежа интелигентно склопљена у највишем кругу друштва, од најранијих година упакована у најплеменитије форме уметности и религије човека који, корак по корак, зна шта ради и с предумишљајем долази до циља”. Последњег дана анализе текст је објављен једино у *Алоу* и то „Сексолог Александар Милошевић: Алексићу не треба простата да би силовао!”

ГРАФИК 2: *Појединачни удео анализиране дневне штампе у Србији у укупном броју насловница везаних за случај Мирослава Мике Алексића у посматраном периоду.*

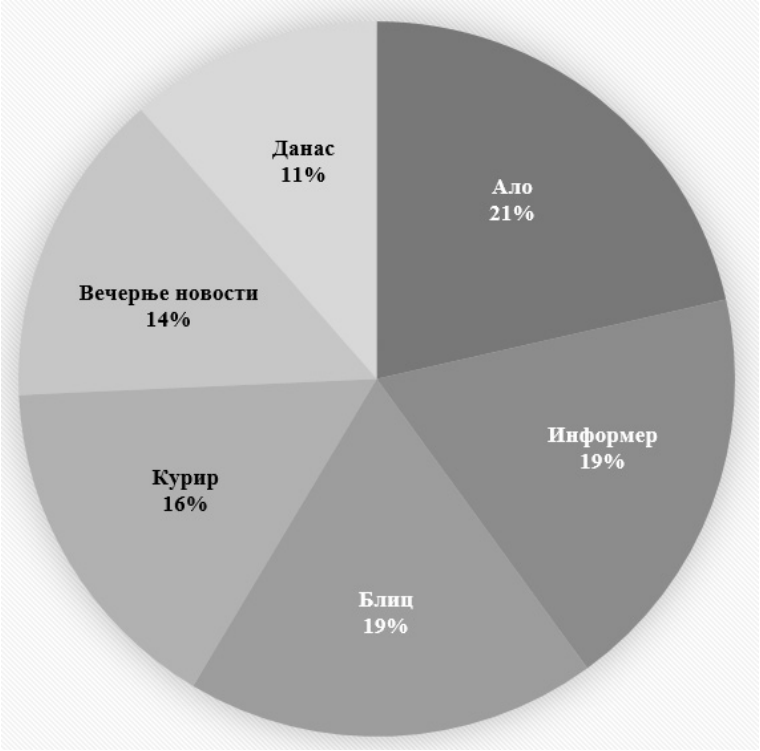

Посматрајући квантитет извештавања, уочава се да готово сви имају континуитет осим новина *Данас* (осам текстова на ову тему), али не треба игнорисати ни податак да је ово новина која има викенд двоброј. Највише простора овој теми дали су дневни листови *Ало, Курир* и *Информер* (укупно 56%), па можемо да закључимо како таблоидне новине циљају на снажнији утицај у јавности. Полутаблоиди *Вечерње новости* и *Блиц* такође имају висок удео у аудиторијуму (скоро трећина текстова), а изазову није одолела ни озбиљна штампа (*Данас* 11%). Селебрити особе увек привлаче високу пажњу медија, посебно када је скандал у питању, а драматизацији доприносе детаљи који свакодневно испливавају на површину, дижући тираже и читаност штампе. Насиље над женама у Србији је доста честа појава, али занимање за овај случај је увећано због чињенице да су жртве познате младе глумице.[13] Осетљиве, деликатне, прикривене и недостојне информације снажно утичу на човеково понашање, посебно када угрожавају слободу и достојанство појединца. Са

[13] Најмање 22 жене изгубиле су живот током 2020. године због насиља у породици. „Седам жена убијено је ножем, пет секиром, три пиштољем, три су пребијене до смрти, једна је убијена аутоматском пушком, једна активирањем бомбе, док су две жене убијене на друге начине", наводи се у саопштењу невладине организације Аутономни женски центар. Према подацима невладиних организација, годишње се пријави око седамдесет силовања, што је тек петина од стварног броја

једне стране осећаји беспомоћности и резигнације; са друге охолости и господарења Другима - у јавном простору креирају илузију подршке једној или другој опцији.

Анализа - Тематизација извештавања

Медији нас, својим избором тема, као и начином на који нас информишу, упућују на оно што је „важно", као и „на шта да обратимо пажњу". У вртлогу информација, човек из страха да неће моћи све да их обради, све више се ослања на медије. „Прихватајући здраво за готово медијску понуду једностраних, униформних и опрезно прерађених порука, човек губи свест о томе да је све даље од истине и да гуши властите потенцијале за стварање значења и самостално приписивање смисла појавама о ком су га известили медији"[14]. На насловној страни дневне новине „Блиц" 17. јануара освануо је наслов „Мирослав Мика Алексић нас силовао и злостављао". Пошто дневне новине увек претходно вече на свом порталу објаве шта нас очекује сутрадан у штампаном издању, ова вест је као бомба осванула на свим порталима, али ју је у принтаном облику имао само „Блиц". Ексклузивна информација са бомбастичним одјеком била је толико снажна да је Алексић исте вечери и званично ухапшен!

Слика 1.: *Насловне стране анализираних новина 18. јануара 2021.*

[14] Стојковић, Ивана; Петковић Велибор „Медијска представа о природним катастрофама у Србији – манипулација и дезинформације", стр. 328

Глумица Милена Радуловић је у интервјуу за исте новине испричала да су она и неколико девојака, од којих су неке и малолетне, пријавиле полицији да их је силовао или сексуално узнемиравао власник школе глуме: „*Шест година сам била у школи Мике Алексића када ме је силовао. Имала сам 17 година. То се није догодило једном. Понављало се*"[15]. У интервјуу је тврдила да је у питању систем злостављања који је темељно грађен деценијама. О детаљима злостављања није причала, већ је рекла: „*Мика је водио рачуна да се то (сексуално злостављање, прим. нов.) догоди у току часа, али у соби поред оне у којој су били остали ученици, или у периоду када се због пријемног на ФДУ интензивира рад. Није остављао простор да неко посумња да се ту дешава нешто толико ужасно*"[16]. Појединац који конзумира медијске садржаје „предаје се погрешном уверењу да *знати* за дневни проблем значи *учинити* нешто у вези са њим", тврде Лазарсфелд и Мертон у тексту „Масовно комуницирање. Популарни укус и организована друштвена акција" (*Mass Communication. Popular Taste and Organized Social Action*, 1960). Морална брига се шири јавним просторима, чиме расте и број актера који би желели да изнесу своје вредносне судове о актуелној теми. Какви наслови нас чекају већ сутрадан? Од анализираних дневних новина на свакој видимо ову тему. Међутим, приметна је разлика у начину извештавања. *Данас* је као ударни наслов имао „Страшна прича глумице отворила Пандорину кутију", док је у *Вечерњим новостима* извештавање било у форми питања – „Редитељ Алексић силовао ученице?" Остали су говорили о школи страха и давали Алексићу епитете попут „манијак, педофил"...[17] Социјална мобилност читалаца исцрпљује у самом чину *рецепције* порука, психичким механизмима идентификације и пројекције, којима се надомешта реална друштвена акција.

Селектованим, обрађеним, али и конструисаним причама медији се труде и да наметну доминирајући наратив као начин мишљења.[18] Улога и значај скандала у свакој заједници детерминисани су статусом који им медији додељују, а у штампи их је најлакше уочити анализом насловних страница. При томе, креирање насловних блокова, избор чињеница и аргумената, углова интерпретирања, величина фотографије или слова, интензитет објављивања и сличне технике усмеравања пажње показују значај теме и приступа који развијају уреднички тимови. Медијски оквир је „процес у којем се тема приказује из одређеног угла, могуће и из више углова, и публика се позива да изведе одређене закључке"[19]. Начин на који ће се одређена проблематика интерпретира-

[15] https://www.blic.rs/vesti/hronika/milena-radulovic-miroslav-mika-aleksic-optuzbe-silovanje-seksualno-zlostavljanje/5fj8cjv

[16] https://www.blic.rs/vesti/hronika/milena-radulovic-miroslav-mika-aleksic-optuzbe-silovanje-seksualno-zlostavljanje/5fj8cjv

[17] Према Кодексу новинара Србије „Новинар је дужан да поштује правило претпоставке невиности и не сме никог прогласити кривим до изрицања судске пресуде"

[18] Стивен Корман (Steven R. Corman) са групом америчких стручњака за пропаганду разликује „причу" и „наратив". Отудао причу дефинише као „низ догађаја, који укључују учеснике и деловање, који су засновани на жељи (која често потиче из конфликта) и која води до стварног или пројектованог разрешења те жеље", док је сам наратив „систем прича које деле теме, форме и архетипове" (2011, p. 36-37).

[19] Џајлс, 2011:161

ти, као и интензитет објављивања, визуелно одређивање места и простора на насловној страни, зависи од уредничке оријентације медијске куће. Управо због све веће доступности информација и брзине којом се оне преносе, посебно су интересантни садржаји дневне штампе, јер у њима можемо да препознамо идеолошке поруке које су прилагођене интересима владајућих структура. Терија је то давно препознала кроз хиподермички модел у којем „масовни медији 'убризгавају' идеје, ставове и диспозиције за деловање пасивним, атомизованим, за манипулацију изузетно пријемчивим појединцима. Свака порука има за циљ да изазове промене у ставовима/понашању у складу са интенцијама пошиљаоца."[20] У свим верзијама С-Р теорија које су се појављивале све до шездесетих година двадесетог века (поткожне (хиподермичке) игле, теорија магичног метка...), комуникација је једноставан, линеарни процес усмерен на мишљење појединца, док се у новије време таргетира већи аудиторијум.

И теорија и пракса новинарства у свету сагласни су у оцени важности насловне структуре текста, која представља симболички мамац за освајање пажње читалаца[21]. Када говоримо о медијском извештавању о осумњиченом Алексићу можемо да уочимо карактеристичне обрасце. Издања попут *Вечерњих новости* обавештавају да се шири круг злостављаних и како су се појавиле нове оптужбе за силовања, *Данас* пише о причи која је покренула лавину и оснажила Србију. *Блиц* 19. јануара доноси исповест друге глумице Иве Илинчић са насловом „Стидела сам се зато што ме је злостављао – *Шест година сам ћутала. Буквално ником нисам рекла. Ни мами, ни тати, ни сестри, ни тадашњем дечку, садашњем...Никоме. Стидела сам се, преузела сам његову срамоту, осећала сам се као саучесник. Била сам мала, нисам схватала да нисам саучесник већ жртва једног изразито интелигентног човека*". У том тренутку *Ало* напада глумце који иступају јавно да коментаришу тему, уз осуду „срамно понашање – зашто ћутите?". Овде се препознаје исправност размишљања Стјуарта Хола (Stuart Hall), једног од оснивача британских студија културе, који констатује да ствари немају значење по себи, већ да га добијају на основу договора унутар заједнице. Језик је стуб сваког друштва, „репрезентациони систем", посредством којег можемо да саопштавамо наше мисли, осећања и идеје, при чему значења зависе од „језичких игара", односно од дискурса. Хол издваја језик јер се њиме продукују репрезентације које дају значење објектима и лицима која се представљају (Hall 2014).

Таблоидни журнализам привидно води бригу о жртвама, док у позадини кроз привид њихове славе стимулише природни инстикт људи да се интересују за животе селебритија. Тако *Курир* преноси „Микине заповести: овако је говорио девојчицама – све су жене курве, можете да будете елитне проститутке или уличарке", док *Информер* износи „шокантне детаље из истраге: Мика силовао и девојчицу од десет година". Наредних дана у таблоидима можемо да

[20] Корене оваквих размишљања видимо још код Шенон - Виверовог модела масовне комуникације ("ко каже, шта, коме, којим средствима и са каквим ефектима"). Више у: Shannon Claude Elwood (1948), "A Mathematical Theory of Communication", *Bell System Technical Journal*, 27, pp. 379–423 & 623–656, July & October, 1948.

[21] Теоретичари тврде да скоро 70 одсто читалаца у новинама прво прочита наслове, а онда се опредељује ком тексту ће посветити ширу пажњу (Јевтовић и др., 2014: 56).

видимо епитете попут монструм, мучитељ, силоватељ, животиња, хохштаплер, „да ли је нормалан", као и здравствено стање осумњиченог „Мика нема простату и не може да силује". *Блиц* се бави темама као што су „истражујемо како и зашто нам се догодио Мирослав Антић", „необјашњиве сцене у центру Београда – Алексић у притвору, а његова школа и даље ради", преноси нову исповест неименоване жртве са насловом „Силовао ме је скоро сваког уторка, седам месеци", како је Алексић контролисао своје жртве итд. Таблоиди упозоравају да постоје „манијаци из високог друштва: Мика није једини, сексуални предатори вребају у школама, на факултетима, у болницама..."[22] На свакој насловној страни имамо информацију о сведочењима глумица Милене и Иве, као и колико су дуго давале исказе. Што се тиче другачијих наслова, односно, нечега што је у „одбрани" осумњиченог, на насловници *Курира* 23. јануара имамо „Бестидни потез учитеља глуме: Срамно: одбрана Мике Алексића покушава да релативизује злочин сликом жртве са силоватељем" и сутрадан у *Новостима* изјаве заступника жртава и браниоца осумњиченог „Југослав Тинтор: Подмећу да нема довољно доказа; Зоран Јаковљевић: Медији преузели улогу судија". Лавина која је покренута у јавности кулминира исповестима на друштвеним мрежама, па тако не чуди што је на насловној страни *Данаса* 21. јануара упозорење да се „предатори пријаве држави, а не друштвеним мрежама".

Нове „теорије завере" појављују се када *Курир* 25. јануара објављује ексклузиву „Мучитељ – Милена Радуловић написала сценарио и снима серију која ће описати све страхоте из Микине школе". Наредних дана, са насловних страна овог листа сазнајемо да је Бјелогрлић први прочитао сценарио и да су се професори следили кад су сазнали да је Миленин сценарио истинита прича. Други таблоиди (Ало) нам преносе бруталну поруку коју је глумица послала силоватељу „Пи*ко, ја сам Милена!" Јавна комуникација у штампаним медијинма обично одсликава ставове политичких, економских, културолошких и других интересних актера и група, који из сенке утичу на уређивачку политику, како би постављањем информацијске агенде (agenda setting), уоквиравањем (framing) и прајмингом (priming) испровоцирали одређене менталне реакције. Када се делови стварности селектују као значајни, стављају се у одређени референтни оквир чиме се повећава или смањује њихова изложеност аудиторијуму. У том контексту значајан је и појам тематског уоквиравања, којег Роберт Ентман (Robert Entman), види као процес „одабира и истицања одређених аспеката неких догађаја или тема и њихово повезивање тако да се промовише одређено тумачење, вредновање и/или решење" (Entman u Kastels 2014, 197).

Резултати:

Таблоидизација са мирисом пресуде

Из анализираног садржаја можемо да закључимо да је део медија акценат ставио на извештавање о случају, док су други инсистирали на сензацио-

[22] Курир, насловна страна 21.1.2021.

налистичким насловима, па могло би и да се каже да су емоционалним конструкцијама покушали да изазову моралну панику како би увећали продају. Извештавање о друштвено комплексној теми каква је сексуално злостављање све је даље од непристрасних, објективних и веродостојних представа, већ углавном информација постаје добро упакован производ који никога не оставља равнодушним. Медијски оквир кроз који је јавност извештавана очигледно је наметнут. То добро илуструје наслов *Курира* који 22. јануара доноси вест да је „Мирослав Алексић 35 година сексуално напаствовао ученице". Овакви наслови не могу да испровоцирају аналитичку свест код читалаца. Зато морамо да поставимо питање – какав и чији је интерес креирање овакве медијске агенде?

Уколико подржавамо став да медији својим извештавањем утичу на креирање ставова код публике, онда сносе и одговорност за морални развој или посрнуће друштва. Примењујући Ентманово схватање о *селекцији* и *истицању* као два нераздвојна елемента у конструисању медијских оквира уочавамо како различите интерпретације истог догађаја у различитим новинама не нуде критички избор као резултат комуникације, већ оснажују једнодимензионалну слику која унапред сугерише кривца. Ентман је то предвидео када је наводио како „оквири имају најмање четири локације у комуникацијском процесу: комуникатор, текст, прималац и култура,[23] Таблоидизација је променила систем пажње обичног конзумента медијских порука, тако што је култура маргинализована и измештена из фокуса. У поремећеном вредносном систему сензационализам и спектакл постају приоритет у медијском извештавању, што дугорочно мења читаво друштво? Циљ нашег истраживања није у проблему одговорности оптуженог Алексића, јер је питање кривице надлежност судских органа, али чињеница је да медијско извештавање о овом случају није било професионално етично. Кодекс новинара Србије наводи да „наслов текста/прилога подлеже истим етичким принципима као и сам текст/прилог"[24].

Насловне стране штампе представљају одраз уређивачке политике, а са њима се сусрећу и они који нису њихови читаоци: да ли случајним погледом док чекају у реду или посредством друштвених мрежа. Мишљења све сегментарнијих јавости и ставови аудиторијума нису увек идентични и разликују се концептуално на најмање три начина: прво, мњења се сматрају видљивим, вербалним одговорима на проблем, док су ставови предиспозиције или тенденције. Друго, иако оба претпостављају прихватање или неприхватање, ставови се више односе на афекат (фундаментално допадање или недопадање), а мњења много више на когниције (на пример, свесну одлуку да се подржи или супротстави извесној политици). Треће, и можда најзначајније, став је традиционално концептуализован као глобална, трајна оријентација ка генералној класи појава, док је мњење више ситуационо, односи се на посебан проблем у одређеном сетингу. Такође, на многим телевизијама у јутрањем програму пос-

[23] Robert M. Entman, „Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm", *Journal of Communication*, op.cit., p. 52 .
[24] Кодекс новинара Србије, 2009.

тоји „прелиставање", тако да је велики домет информација које „красе" насловне стране. Иако штампа у трци са дигиталним медијима губи корак, не смемо да занемаримо да је њена улога у форсирању одређених слика у јавности и даље значајна. У највећој мери слике које стварамо о свету заснивају се на основу онога што нам медији кажу: „прецизније, резултат посредованог погледа на свет је тај да приоритети медија снажно утичу на приоритете јавности. Елементи истакнути у медијској агенди постају инстакнути, наглашени и у људском уму."[25] Добитна комбинација за читаност јесте вест која се обраћа срцу читаоца, док страх за безбедност нас и наших најближих расте. Уколико постоје и ласцивне или емоционално трауматичне фотографије, онда је утицај гарантован!

Закључна разматрања

Политички и медијски системи сваке државе представљају резултат делања актера који имају јаке ресурсе и који су моћни интерпретатори стварности. Уверење да су штампани медији агенти утицаја овим радом је потврђено. Анализа насловних страница шест утицајних штампаних новина у Србији током извештавања о случају наводног силовања од стране учитеља глуме Мирослава Мике Алексића показала је разорну снагу таблоида и клијентелизам сензационалистичких наратива. У садејству са друштвеним мрежама и порталима они су у стању да намећу „правила" и формирају обрасце мишљења, чиме се у идеолошком смислу мења референтни оквир комуникационе парадигме. Да би се процес уоквиравања у извештавању о овом случају објаснио до краја, послужићемо се Ентмановом дефиницијом, у којој он каже да оквири „типично, дијагностификују, евалуирају и преписују" односно да оквири „дефинишу проблеме, дијагностификују узроке, евалуирају узрочнике и њихове ефекте и сугеришу лекове за уочене проблеме".[26] Таблоидно сивило комерцијализацијом вести и извештаја постепено конструише барометар стереотипа у популарној култури, тако да забава, обмане, вулгарност, гламур, насиље и примитивизам потискују истраживачко, трагалачко и одговорно новинартсво. У теоријском погледу реактуелизује се чувена мисао Бернарда Берелсона (Bernard Berelson) – „неке врсте комуникације о неким темама, доведених до пажње неке врсте људи, под неким условима, изазивају неке врсте ефеката".[27] Њену неодређеност неки виде као потврду врхунског академског опреза, док су други ближи тумачењу да је реч о о тешкоћама у доказивању медијског утицаја. Другим речима, медији агендом дневног реда највише учвршћују уверења која већ постоје, док их у стварности веома мало мењају. Јавна сфера и даље је отворени простор за све бројније информације, али да би биле видљиве на

[25] McCombs, E. Maxwell, *The Agenda-Setting Role of the Mass Media in the Shaping of Public Opinion*, 2002:2, dostupno na: http://www.infoamerica.org/ documentos_pdf/mccombs01.pdf

[26] Robert M. Entman, „Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm", *Journal of Communication*, op.cit., p. 52 .

[27] Berelson, B. (1950) "Democratic Theory and Public Opinion", *Public Opinion Quarterly*, 16, 313-330.

друштвеној сцени неопходно је да садрже елементе којима „купују" пажњу аудиторијума. Који комуникацијски модели и који актери ће избити на површину – остаје отворено питање на које је могуће одговорити само емпиријски. То значи да би неко друго истраживање у промењеним околностима (контексту) вероватно дало другачије резултате и теоријске оквире.

Литература

1. Berelson, B. (1950): "Democratic Theory and Public Opinion", *Public Opinion Quarterly*, 16, 313-330.
2. Goffman, E. (1986): *Frame analysis: An essay on the organization of experience*, Northeastern University Press eddition (reprint), Boston.
3. Entman, R. M.: „Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm", *Journal of Communication* Volume 43, Issue 4, December 1993.
4. Kunczik, M. i Zipfel, A (2006): *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*. Zaklada Friedrich. Ebert, Zagreb.
5. Lazarsfeld, P.; Merton, R. (1960): „*Mass Communication. Popular Taste and Organized Social Action"* , University of Illinois Press.
6. Јевтовић З, Петровић Р. и Арацки З. (2014): *Жанрови у савременом новинарству*, Јасен, Београд.
7. Јевтовић, З., „Етичност дневне штампе у Србији", Српска политичка мисао 2/2011.
8. Јевтовић, З. „Ко говори у дневној штампи Србије", из зборника „Веродостојност медија, домети медијске транзиције, ФПН, Београд, 2011.
9. Hall, S. (2014). Encoding and decoding the message. In J. Angermuller, D. Maingueneau and R. Wodak (eds.), The Discourse Studies Reader: Main currents in theory and analysis (111-121). Amsterdam: John Benjamins, Publishing Co.
10. Halverson, J., Goodall, H. L.,Jr., & Corman, S. C., (2011): *Master Narratives of Islamist Extremism*. Palgrave/Macmillan
11. Milojević, A. (2009): Kritička teorija o masovnom komuniciranju. *CM-Časopis za upravljanje komuniciranjem*, godina IV, broj 11: 45-78.
12. Milivojević, S. (2008): Јавност и идеолошки ефекти медија, *Пешчаник*, 31.8-2009.
13. Milivojević, S. (2009): Kritička tradicija u istraživanju medija: kulturne studije. *CM-Časpois za upravljanje komuniciranjem*, godina V, broj 8: 29-51.
14. Милетић, М. и Милетић, Н. (2012): *Комуниколошки лексикон*, Мегатренд универзитет, Београд.
15. Радојковић Мирољуб, Ђорђевић Тома, „Основе комуникологије" Факултет политичких наука, Београд, Чигоја штампа, 1981.
16. Tomić, Z. (2016): *Odnosi s javnošću – teorija i praksa*, Zagreb, Sarajevo.
17. H.I. Chyi, M. McCombs (2004) *Media Salience and the Process of Framing: Coverage of the Columbine School Shootings*, Journalism & Mass Comunication Quarterly, Vol.81, No.1.

18. Corman, S. R. (2011). Understanding the role of narrative in extremist strategic communication. In L. Fenstermacher and T. Leventhal (eds.), *Countering violent extremism: scientific methods and strategies* (36-43). Washington, DC: NSI Inc.
19. Џајлс, Д (2011): *Психологија медија*, Београд, Clio.
20. Shannon, C. E. (1948): „A Mathematical Theory of Communication", *Bell System Technical Journal*, 27, pp. 379–423 & 623–656, July & October, 1948

Вебографија

1. McCombs, E. Maxwell, *The Agenda-Setting Role of the Mass Media in the Shaping of Public Opinion*, 2002, dostupno na: http://www.infoamerica.org/ documentos_pdf/mccombs01.pdf.
2. Стојковић Ивана, Петковић Велибор „*Медијска представа о природним катастрофама у Србији – Манипулација и дезинформације*": https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/zbornici/2015/download/1383_85fb44d09dc842f67f29e8229b83cb6b

MEDIA TRIALS IN THE DISCOURSE OF SERBIAN DAILY PRESS

Summary: In a contemporary and digital society we have been witnessing frequent changes and everything has become a commodity, even a piece of information. Whether it is news in the media or an opinion written on social media, information is transformed into a product that has its own price, consumers and market. Since the occurrence of the mass media, numerous communication theories have been emerging which try to interpret how content affects the construction of behavior, what type of message produces certain effects and what are the long-term consequences for the society? Applying the quantitative and qualitative content analysis of the front pages of the six daily newspapers in Serbia (*Informer, Večernje novosti, Blic, Kurir, Danas* and *Alo*) between January 17 and February 1, 2021 we investigated the characteristics of the models and narratives used in presenting the case of the well-known Serbian director and acting teacher, Miroslav Mika Aleksić, who has been accused of sexually abusing female students. Using the theory of the agenda, the framework theory, as well as the hypodermic needle model, we will try to provide an answer to the question – whether and to what extent we can "defend" ourselves from media opinions which keep "bombing" us every day and can the media "reach a verdict" before legal institutions.

Keywords: discourse, press, narratives, communication theories, manipulations

АЛЕКСАНДАР МАТКОВИЋ*
Факултет за европске правно-политичке студије
Нови Сад

UDC: 27-4:316.624
Прегледни рад
Примљен: 23.03.2021
Одобрен: 18.04.2021
Страна: 143–156
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.2.04

ВЕРСКА МОРАЛНА ПАНИКА И ЊЕНЕ ДРУШТВЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ**

Сажетак: У раду се кроз интердисциплинарну анализу истражује феномен верске моралне панике, схваћене као уже одређене врсте општег појма моралне панике. Кроз четири тематске целине, разматрају се општа обележја наведене појаве, узроци њеног настанка, генералне последице које је оставила на друштво, као и правна обележја радњи повезаних са њених изазивањем и ширењем. Међу општим закључцима, наглашено је да изазивање и ширење верске моралне панике, осим етичке непримерености, истовремено дубоко задире у домен правне недопуштености, будући да се у оквиру таквог деловања могу препознати обележја бића бројних и веома разнородних кривичних дела. У томе правцу, сугерисано је паралелно развијање свести код грађана како поводом моралне неадекватности изазивања и ширења предметне друштвене узнемиреност, тако и у погледу позитивноправних механизама забране наведеног понашања и правних последица које у томе смислу могу наступити за учиниоца.

Кључне речи: морална паника, дискриминација, равноправност, верска нетрпељивост, злочини из мржње.

О моралној паници уопште и савременој верској моралној паници

Морална паника може бити дефинисана на различите начине. Једно језгровито одређење представља је као „интензивно осећање угрожености и страха присутно у популацији поводом питања за које се чини да угрожава друштвени поредак” (Jones and Jones 1999). Према аутору Коену, свака морална паника поседује следећа кључна обележја: а) нешто или неко дефинише се као

* al.matkovic@gmail.com

** У овом раду коришћени су сегменти докторске дисертације „Кривично-правни аспекти окултних ритуалних активности” аутора Александра Матковића која је одбрањена на Правном факултету Универзитета Унион у Београду 31. маја 2016. године.

претња одређеним општим вредностима или интересима заједнице; б) ову претњу медији приказују у лако препознатљивој, стереотипној и сензационалистичкој форми; ц) нагло расте забринутост јавности; д) јавља се реакција власти или оних који утичу на стварање јавног мњења; е) паника се повлачи или резултира друштвеним променама (према: Tompson 2003, 16).[1] Како се уочава, ради се о појави која се може испољити у најразличитијим сегментима друшвене стварности. За нашу анализу, међутим, од значаја је само онај сегмент који се тиче материје духовности и религиозности, превасходно у конекцији са новим религијским покретима.

Верска морална паника представља хетерогену појаву са дугим историјским континуитетом. Услед природе теме проучавања, фокусираћемо се на савремену антикултну друштвену узнемиреност, са нарочитим акцентом на *satanic moral panic* поткатегорију. Сатанистичка морална паника (енг. *satanic [moral] panic*, скр. S[M]P) представља екстремни пример верске моралне панике. Ова друштвена појава суштински је допринела уношењу конфузије на пољу разграничења реалних и неутемељених навода о постојању криминалитета повезаног са окултним садржајима.[2] Пре свега, општа и најкарактеристичнија особина наведене појаве јесте постојање уверења у присуство одређених, шире или уже распрострањених, окултно-магијских, најчешће сатанистичких удружења (уобичајено дефинисаних као „секте" и „култови").[3] Према наводима, њихово деловање има деструктиван карактер, чиме се угрожава становништво и ремети нормално функционисање саме друштвене заједнице. Као жртве таквих верских организација, најчешће се појављују деца и омладина (Bromley 1991; Robbins 2002). Иако постоје бројне варијације и модалитети описа наводног испољавања ове претпостављене друштвене опасности, могу се ипак издвојити нека од најчешће истицаних кривичних дела која се стављају на терет следбеницима поменутих духовних уверења. Сходно уобичајеној представи, сматра се да таква лица врше ритуална убиства, силовања, отмице, канибалистичке активности - укратко, да угрожавају своје жртве на најразличитије начине, а све у циљу задобијања одређених магијских моћи током различитих ритуалних поступака (Bromley 1991; MacHovec 1992). Осим побројаних кривичних дела, на терет описаних хипотетичких криминално-окултистичких групација ставља се и врбовање чланства,[4] нарочито омладине, тзв. „испирање мозгова", навођење на самоубиство, навођење на употребу наркотика, на проституцију и промискуитетно понашање уопште, као и друге противправне, односно друштвено непожељне активности (Matković 2016a; Olson-Raymer 1990).

У погледу профила чланова описаних деструктивних организација, фреквентно се сусрећу претпоставке да њихови припадници често заузимају ути-

[1] Уопштено о политиколошким и безбедносним аспектима моралне панике у: Béland 2005; Kappeler and Kappeler 2004; Robin 2004; Rothe and Muzzatti 2004; Ungar 2001.

[2] О савременом окултизму уопште и његовом испољавању у модерном друштвеном амбијенту, видети: Elijade 1983; Lazar 1991.

[3] За дефиниције појмова „секта" и „култ", као и о њиховој употреби, видети: Đorđević 1998; Ђорђевић 2003.

[4] О „врбовању" чланства култова више у: Young and Griffith 1992.

цајне положаје у друштву, да уживају углед и поштовање заједнице и сл. На тај се начин, наводно, њихова криминална делатност лакше одржава у тајности, а друштвени положај омогућава им реализацију криминалних аката путем специфичних, софистицираних метода (Bromley 1991).[5]

Као што се може закључити, овакав тип моралне панике има веома далекосежне резултате у погледу обликовања друштвене свести поводом постојећег, будућег или пак сасвим хипотетичког, неутемељеног криминалитета који се доводи у везу са верско-духовним (по правилу окултним) садржајима, што са собом повлачи бројне и хетерогене последице(Matković 2016a).[6]

Узроци настанка

Савремена антикултна морална паника заправо јесте модерни израз опште друштвене узнемирености повезане са страхом од постојања окултних садржаја унутар држава европског културног утицаја (Nathan and Snedeker 2001; Robbins 2002). Свакако најпознатији и најстрашнији историјски примери ове појаве били су велики прогони особа за које се претпостављало да су се бавиле магијом и чаробњаштвом (тзв. „лов на вештице”), који су били омасовљени на простору Европе и појединих европских колонија од XV до пред крај XVIII столећа (Gato Kanu 2008).

Узроци настанка савремене антикултне моралне панике, као и свих тековина које је она са собом донела (пре свега: настанак и експанзија антикултног друштвеног амбијента, антисатанистичка пропаганда, масмедијски евангелизам - популарно назван „телевангелизам” и др) вишеструки су. Према једном становишту које заслужује пажњу, кључни разлози који су утицали на настанак и одржање модерне верске антикултне панике јесу: а) хришћански фундаментализам; б) покрет против култова/ антикултни покрет (енг. *the anti-cult movement*, скр. *ACM*); ц) експанзија сатанистичких цркава и сатанистичких верских заједница; д) нови талас „покрета спаситеља деце” (енг. *the child-saving movement*); е) покрет бивших припадника култова (Richardson, Best and Bromley 1991). Прихватајући наведено, понудићемо и додатни модел систематизације: 1. деловање из истинске жеље да се помогне категоријама становништва за које се сматра да су угрожене, односно услед истинске уверености пропагатора оваквих идеја у њихову истинитост; 2. активизам мотивисан прагматичним побудама; настојање да се остави утисак о постојању угрожености и опасности како би се остварио одређени лични или други интерес, односно свесно обмањивање или пренаглашавање потенцијалне опасности зарад остварења личних циљева. Као један од разлога за описана деловања без сумње се може истаћи искрено уверење у постојање описане штетне појаве и жеља да се помогне претпостављеним жртвама. Одређени број припадника организација

[5] О сличним политичким теоријама завере уп. и: Oliver and Wood 2014; Räikkä 2009; Sunstein and Vermeule 2009.

[6] О реалним обележјима криминалитета повезаног са сатанизмом, односно окутлизмом, видети: Lanning 1989; Matković 2016b, 2017; Olson-Raymer 1990.

за сузбијање мањинских духовних заједница и индивидуалних активиста из најбољих намера приступа борби против ове појаве, ослобођено других, крајњих побуда, попут користољубља, жеље за славом и др. (упоредити Jenkins 2004). Међу разлозима друге категорије, односно свесним настојањима да се непостојећа опасност прикаже као заправо постојећа или као далеко већа него што је заиста случај, зарад личних или колективних циљева пропагатора, као примарни мотиви истичу се: 1. жеља за обрачуном са религијском и општедруштвеном конкуренцијом; 2. жеља за истицањем и за лидерством; 3. жеља за стицањем материјалне користи. Први мотив, дакле, јесте жеља за обрачунавањем са новим, мањинским и другим верским организацијама које нису у већини у датом друштву, али и са другим друштвеним појавама које нису у директној вези са религијом. Пример тога јесте истицање опасности од тзв. „новог доба" и искушења које оно доноси у виду сексуалних слобода, популарне културе и њених тенденција, општих питања морала, животних начела, односа ка религији итд. У томе смислу, изазивање и ширење верске моралне панике представља погодно оруђе за профанизацију религијских, друштвених и других поставки које нису усклађене са религијском догмом коју поједини религијски фундаменталисти унутар одређеног друштва пропагирају (Blagojević 2005; Ђорђевић 2002). Овде може постојати комбинација искрене жеље да се помогне, тј. уверења да тзв, „култна опасност" заиста постоји, удружених са острашћеношћу која наводи на жељу да се обрачуна са неистомишљеницима, тј. да се искорене сва размишљања која се разликују од сопственог. Друга, још екстремнија комбинација коју можемо замислити јесте она према којој би одређени број религијских екстремиста и сам не веровао у своју пропаганду, али би свесно инсистирао на њеном ширењу, како би постигао бенефиције за сопствену религијску групацију и уједно елиминисао конкуренцију у виду мањинских религијских заједница, које се у том циљу излажу нападу и прогону. Све ово, као и у претходном случају, може бити комбиновано и са другим разлозима, попут жеље за стицањем материјалне користи, психопатолошким поремећајима и др. (Matković 2016a).

Жеља за истицањем и за лидерством јесте још један важан мотив описаног активизма. У питању је настојање да се дође у центар медијске и уопште, друштвене пажње; потреба за афирмисањем у улози организатора сопствене активности, односно у светлу представника одређене организације, уз или без прибављања других бенефиција које следе из реченог (примера ради, материјално богаћење и сл). Може се односити на истицање улоге и значаја самог појединца који иступа, или пак на пропагирање целокупне религијске или друштвене организације којој појединац припада, а све у циљу задовољења наведених побуда. Што се тиче трећег понуђеног мотива (жеља за стицањем материјалне користи), он се може манифестовати у више различитих облика, при чему су најзначајнији случајеви који се односе на: а) припадништво хијерархијској структури одређене верске или духовне заједнице; б) пружање различитих стручних услуга чији опстанак директно зависи од постојања уверења у истинитост „култне опасности" која наводно прети друштву (упоредити Jenkins 2004). Узевши у обзир да друштвена реалност, на жалост, показује како се

истинска духовност веома често ставља на искушење,[7] није тешко доћи до закључка како жеља за стицањем материјалних преимућстава лако може утицати на посезање за антикултном пропагандом као погодним оруђем остварења наведених циљева. На овај начин, појединци или део колектива унутар конкретне верске заједнице нуде духовно спасење поводом описане друштвене појаве чију (најчешће недовољно и непримерено аргументовану) хипотетичку опасност потенцирају пред широм популацијом, обезбеђујући на овај начин прилив нових симпатизера или чланова, чиме се уједно остварује доток материјалних средстава у корист заједнице и њених руководилаца. Другопоменути, веома значајан мотив за бављење антикултним активизмом јесте жеља за економском добити стеченом на основу пружања различитих стручних и псеудостручних услуга у циљу помоћи наводним жртвама појединих верских организација или учења (Jenkins 2004). Овде се јављају лица различитих професија: психијатри, психолози, социјални радници и др; лица која нуде сличне професионалне услуге, али која немају неопходне стручне компетенције; коначно, приватно обезбеђење, телохранитељи и други појединци који породицама „заврбованих" припадника нуде услуге отмице или заштите наводно угрожене особе. Такође је веома карактеристична појава неоснованог самопроглашавања експертом за одређену област (карактеристични називи: „сектолог", „стручњак за борбу против секти", „експерт за питања секти и култова"), без постојања икаквих формалних квалификација које би дале основ за такво представљање, а веома често и без правног овлашћења за иступање у том својству- примера ради, уколико се ради о насилном одвођењу појединаца или о спречавању слободе кретања и деловања, психичкој или физичкој тортури, кажњавању и сл. (упоредити MacHovec 1992).

За крај, треба поменути још две околности које могу бити од значаја за предметну проблематику. То су: а) општи феномен профанизације „непознатог" и б) могућност постојања различитих психичких поремећаја код особа које изазивају и шире верску моралну панику (Matković 2016а).

Опште тековине и друштвене последице

Досадашњим научним и стручним деловањем у различитим областима, утврђено је да су наводи о опасностима које друштву прете од утицаја нових религиозних покрета у највећем броју случајева неистинити, или пак крајње пренаглашени. Међутим, иако садржина поменутих узнемирујућих тврдњи углавном нема поткрепљење у реалности, последице које су наступиле под утицајем њиховог настанка и проношења свакако јесу реалне и вишеврсне.[8] На општем друштвеном плану, савремена верска морална паника допринела је драстичном порасту несигурности становништва и генералном узнемиравању

[7] Довољно је осврнути се на бројне примере унутар најомасовљенијих светских религија, односно цркава, где се, насупрот основним начелима конкретне вере, како код следбеника, тако и код појединих духовних лидера, ипак сусрећу појаве попут утилитарности, склоности ка етички непримереном, али и правно неоснованом личном богаћењу и сл.

[8] Уопштено о друштвеним последицама деловања антикултног покрета у: Đorđević 1999.

јавности. Пропагирањем таквих навода креирана је специфична атмосфера „колективне параноје" која је допринела подозривости, осећању несигурности, дискриминацији потенцијално „сумњивих" појединаца. Чини се оправданим окарактерисати означену појаву као својеврстан модерни облик „лова на вештице", услед значајне сличности наведених савремених и историјских прогона (Nathan and Snedeker 2001; Robbins 2002). Поводом правних аспеката, треба указати на утицај који је антикултни активизам остварио на област законодавства. Од почетка 1990-их година, на простору САД, а потом и у појединим другим државама настају специјализовани, антикултни прописи, чија садржина указује на законодавчево усвајање претпоставке о истинитости навода описане моралне панике. Уважавајући накнадно доказану неутемељеност наведених тврдњи, евидентно је да су легислативне интервенције ове врсте представљале веома значајну негативну последицу постојања и распростирања СМП.[9] Јака антикултна пропаганда неповољно је утицала и на рад правосуђа, што је имало утицаја како на утврђивање степена кривице учиниоца, тако и на избор и висину изречене санкције (Reichert and Richardson 2012). Даље, може се приметити да се антикултни друштвени активизам инспирисан сатанистичком моралном паником, уместо да докаже основаност навода о хипотетичком противправном понашању, насупрот жељеном циљу, управо сам нашао у сфери противправности. Наиме, у склопу СМП уочава се значајан број поставки које су допринеле уношењу немира и несигурности међу становништвом. Описани друштвени амбијент директно је допринео вршењу различитих кривичних дела којима је заједнички именитељ била жеља за супротстављањем претпостављеној друштвеној опасности сатанистичко-окултистичког усмерења. Самим тим, узроке описаног „антиокултистичког криминала" такође треба тражити у настанку и експанзији СМП. Међутим, и само пласирање и ширење описане моралне панике, као и пружање појединих стручних услуга у вези са њом, може задирати у област противправности.[10]

Изузетно је важно увидети парадоксално дејство ове друштвене појаве. Антикултна морална паника, уместо доприношењу разоткривања (непостојеће) криминалне завере, управо је допринела експанзији реалног криминалитета повезаног са окултизмом. На тај начин, она је у великој мери постигла управо супротан ефекат – послужила је као „реклама" и додатни стимуланс за приближавање окултним садржајима, при чему су њени наводи о деструктивним активностима послужили као директан водич за нове генерације окултиста и псеудоокултиста(упоредити Crews and Montgomery 1996; Fine and Victor 1994; Jenkins 2004; Lowney 2002).

Једна од најтежих последица антикултне моралне панике тиче се следећег: уместо доказивања ритуалне окултистичке природе злочина, за које се испоставило да немају поткрепљење у стварности, ширење узнемиреності допринело је умањењу значаја реално постојећег криминалитета и других друштвених проблема, који су бивали маргинализовани уколико би се доказало да не поседују окултно-ритуална обележја. Најкарактеристичнији пример за

[9] О овом питању више у: Матковић 2016c; Matković 2016d; Young 1994.
[10] Видети наредни одељак овога рада.

то јесу оптужбе поводом наводног „сатанистичког ритуалног злостављања" деце (енг. *Satanic Ritual Abuse*, скр. SRA),[11] наспрам итекако постојећег, а током зенита СМП скрајнутог проблема реалног злостављања припадника дечије популације. Слично реченом, у оквиру СМП навода веома је популаризована идеја о штетном утицају на децу и омладину који претпостављени сатанисти остварују путем савремених уметничких, медијских и других садржаја, чиме се настојао објаснити већи број девијантних понашања малолентика. Таквим неоснованим оптужбама и „тражењем кривца са стране" одвраћа се пажња са објективно постојећих друштвених проблема повезаних са малолетницима и избегава се суочавање са њиховим правим узроцима (Douglas et al. 2006; Matković 2016a; Robinson 2007, 2010).

Кривична дела повезана са изазивањем и ширењем верске моралне панике

Стварајући верску моралну панику, ширећи је, односно делујући под њеним утицајем, грађани могу извршити различита кривична дела. Из досадашње анализе, закључује се да се приликом пропагирања поменуте моралне панике, односно у оквиру поступања сходно њеним наводима, недвојбено сусреће вршење разнородних злочина. Поводом слобода и права зајемчених Уставом (Устав Републике Србије 2006), за предмет наше анализе нарочито су значајни следећи чланови који имају непосредну примену: забрана дискриминације (чл. 21); забрана изазивања расне, националне и верске мржње (чл. 49). Овим уставним одредбама забрањује се, између осталог, сваки облик верске дискриминације, као и изазивање и подстицање мржње и нетрпељивости по основу верских убеђења.

У погледу кривичних дела предвиђених Кривичним закоником (КЗ 2005),[12] можемо формирати три основне категорије. Првој припадају кривична дела извршена у склопу обликовања и ширења саме моралне панике. У другу категорију сврставају се злочини који настају као последица пружања „стручне" помоћи од стране лица која нуде своје услуге при помоћи претпостављеним жртвама верских секти, култова, односно других верских и духовних заједница. Коначно, као трећа група, уочавају се кривична дела која представљају резултат деловања у складу са усвојеним уверењима насталим услед изложености утицајима моралне панике. Прво ће бити размотрена последња категорија.

Унутар означене групе, обухваћени су различити злочини. За почетак, веома је важно истаћи дело изазивање националне, расне и верске мржње и нетрпељивости (чл. 317 КЗ). Како се из законског описа може закључити, том одредбом санкционисан је веома широк спектар противправних деловања која

[11] Детаљније о SRA феномену у: Faller 2003; Fontaine 1998; Nathan and Snedeker 2001; Noblitt and Perskin 2000; Ross 1995.

[12] Сви законски чланови цитирани или поменути у даљем тексту односе се на Кривични законик Републике Србије (КЗ 2005).

могу стајати у конекцији са верском нетолеранцијом и верском дискриминацијом. Као типична, истичу се и различита кривична дела против живота и тела. Појединци или групе, инспирисани антипропагандом упереном против мањинских верских заједница или нетрадиционалних индивидуалних верских уверења, у одређеном броју случајева одлучују се на физички обрачун, тј. на напад на лица за која сматрају да представљају друштвену опасност. У том смислу, карактеристичне су следеће инкриминације: лака телесна повреда (чл. 122 КЗ), тешка телесна повреда (чл. 121 КЗ), учествовање у тучи (чл. 123 КЗ), угрожавање опасним оруђем при тучи или свађи (чл. 124 КЗ). Међутим, може се радити и о неким од најтежих кривичних дела из ове категорије: убиство (чл.113 КЗ), тешко убиство (чл. 114 КЗ), убиство на мах (чл. 115 КЗ). Као део исте категорије, треба издвојити и кривична дела против части и угледа. Карактеристично дело јесте повреда угледа због расне, верске, националне или друге припадности из члана 174 КЗ. Осим тога, може се радити и о следећим делима: увреда (чл. 170 КЗ); изношење личних и породичних прилика (чл. 172 КЗ). Пре брисања из Кривичног законика, свакако је у оптицају била и клевета (чл. 171 КЗ). Такође, могу се сусрести и различита кривична дела против слобода и права човека и грађанина. Наведимо нека: угрожавање сигурности (чл. 138 КЗ), прогањање (чл. 138а КЗ), злостављање и мучење (чл. 137 КЗ) отмица (чл. 134 КЗ) принуда (чл. 135 КЗ) повреда слободе исповедања вере и вршења верских обреда (чл. 131 КЗ), противправно лишење слободе (чл. 132 КЗ) и др. Од кривичних дела против јавног реда и мира, истиче се насилничко понашање (чл. 344 КЗ). Бројни су и примери напада на имовину мањинских верских заједница. У томе смислу, карактеристични су различити деликти са обележјима вандализма. То су, примера ради: напад на верске храмове мањинских заједница, на другу непокретну и покретну имовину у власништву конкретне заједнице, на приватну имовину њених чланова. Међутим, ту долази у обзир и сваки други вид угрожавања имовине појединаца или група мотивисан нетолеранцијом у погледу њихових верских или духовних опредељења. Имајући у виду речено, најкарактеристичнија имовинска кривична дела јесу уништење и оштећење туђе ствари (чл. 212 КЗ) и одузимање туђе ствари (чл. 211 КЗ). Међутим, услед чињенице да се описаним деструктивним понашањем често доводе у опасност и друга, неимовинска добра, као и имовина велике вредности (у случају подметања пожара, употребе експлозивних направа и сл), може бити реч и о другим врстама злочина из категорије кривичних дела против опште сигурности људи и имовине. Карактеристично је изазивање опште опасности (чл. 278 КЗ), а у случају наступања нарочито тешких последица и дело прописано чл. 288 КЗ - тешка дела против опште сигурности.

У погледу друге категорије коју смо формулисали, тј. противправних радњи извршених у оквиру пружања услуга наводним жртвама мањинских верских заједница, односно њиховим породицама и пријатељима, осим наведених, сусрећу се и друга, разнородна кривична дела. Када је реч о насилном одвођењу лица, ограничавању слободе кретања, односно насилном спречавању упражњавања верске праксе, може се радити о наведеним кривичним делима против слобода и права човека и грађанина. Ако те услуге које се пружају обу-

хватају послове обезбеђења, као и физичког супротстављања лицима из окружења „жртве" или пак самој жртви, долази до извршења неких од цитираних кривичних дела против живота и тела. Уколико се лице неосновано издаје за стручњака у некој од области које се тичу помоћи „жртвама", може бити реч о кривичном делу неовлашћено бављење одређеном делатношћу (чл. 353 КЗ). Такође, ако је реч о пружању услуга које захтевају стручне квалификације које лице које их пружа не поседује, односно када лице обећава пружање услуга које није у могућности да пружи, или пак на други начин доводи у заблуду кориснике својих услуга, стичу се обележја неких од кривичних дела против имовине: превара (чл. 208 КЗ), ситна крађа, утаја и превара (чл. 210 КЗ) и др. Ако лице које нема неопходне формалне квалификације пружа услуге које задиру у домен психијатрије, може доћи до извршења кривичног дела надрилекарство и надриапотекарство (чл. 254 КЗ). Коначно, када особа медицинске струке (по правилу психијатар) нуди помоћ у погледу одређених метода лечења који нису прихваћени у струци (примера ради: „ментално депрограмирање", „лечење духовних болести зависности" и др) , зарад наводне помоћи пацијенту, сматрамо да се, под одређеним околностима, може радити о извршењу кривичног дела несавесно пружање лекарске помоћи (чл. 251 КЗ).

У оквиру преостале групе, односно кривичних дела извршених у склопу формирања и ширења моралне панике, фреквентно се сусрећу обележја кривичног дела изазивања националне, расне и верске мржње и нетрпељивости из чл. 317 КЗ. Такође, примећују се и дела против части и угледа: увреда (чл. 170 КЗ), изношење личних и породичних прилика (чл. 172 КЗ), а раније и клевета (чл. 171 КЗ - пре брисања из Кривичног законика). Поред тога, нарочито је значајно кривично дело изазивање панике и нереда (чл. 343 КЗ). Важно је истаћи да се квалификовани облик овог дела односи на извршење путем средстава јавног информисања или сличних средстава, на јавном скупу и сл. Сходно томе, основано је уочити да се обележја поменутог кривичног дела стичу како приликом самог изазивања моралне панике од стране појединаца или група, тако и приликом преношења таквих навода путем медија. Имајући у свести учесталост појављивања неистинитих сензационалистичких медијских навода инспирисаних верском моралном паником,[13] изузетно је важно приметити како наведено понашање није само непримерено захтеву за објективним извештавањем и генералној професионалној етици, већ се таквим деловањем испуњавају услови за кривично гоњење аутора и других одговорних лица.

Може се констатовати да постоји веома снажна веза између стварања и ширења моралне панике, односно деловања у складу са њеним поставкама, са

[13] У циљу сликовитог предочавања ове категорије медијског сензационалистичког извештавања, указујемо на наслове следећих одабраних новинских чланака из домаће штампе релативно новијег датума: „Satanisti haraju Srbijom" (N. S. 2007); „Dramatično- u sektama u Srbiji 200 000 ljudi, bave se pedofilijom i prostitucijom!" (Anonimni autor 1. 2014); „Srbija u paklu sekti: Satanisti navode više od 200.000 ljudi na pedofiliju i prostituciju!" (Anonimni autor 2. 2014); „Strašno: U Srbiji deluje više od 40 sekti, od kojih su mnoge satanističke!" (Batinić 2013); „Satanisti mu naredili: Pobij Srbe" (Stojadinović 2007); „Kolju, kasape, jedu..." (Ivančević 2007); „Orgije na groblju: Srpski političari u satanističkoj porno-sekti" (Ilić 2013). За старије новинске чланке (из 1990-их година), видети: Đorđević 1998, 1999.

једне и вршења разнородних кривичних дела, са друге стране. При томе треба имати у виду да вршење кривичних дела у склопу једне од три понуђене категорије „борбе" против верских неистомишљеника не искључује извршење злочина својствених другим двема категоријама. То постаје додатно уочљиво када се има у виду да антикултно деловање појединца није нужно лимитирано само на једну од три понуђене групе, већ је могуће (и у пракси уочљиво) паралелно ангажовање на пољу више њих. Такође, важно је истаћи да су ово само нека од кривичних дела која се могу очекивати и која се сусрећу у контексту постојања и распростирања наведене моралне панике, при чему је реално претпоставити да поједини случајеви у пракси испољавају и обележја других инкриминација (Matković 2016a).

Финални закључци

Верска морална паника, као подврста феномена моралне панике, ван сваке сумње представља негативну савремену друштвену тенденцију која изазива бројне последице. Те последице се манифестују на различитим пољима-општедруштвеном, правном, политичком, моралном, психосоцијалном и др. Означена појава поседује историјски континуитет постојања и распростирања; узроци њеног настанка и (општег и појединачног) испољавања комплексни су и вишеврсни, а њено савремено присуство је глобалног карактера. Фокусирајући се на правне аспекте, треба уочити да се приликом изазивања и ширења верске моралне панике, као и приликом даљег, ланчаног деловања у складу са наводима њених пропагатора, могу стећи обележја различитих кривичних дела. Ти злочини припадају веома хетерогеним категоријама и могу варирати од кривичних дела против живота и тела, против слобода и права човека и грађанина, против здравља људи, против части и угледа, преко различитих имовинских деликата, све до кривичних дела против опште сигурности људи и имовине и дела против уставног уређења и безбедности државе. Отуда је важно истаћи значај истовременог препознавања и моралних и правних аргумената који се тичу непримерености, односно недопуштености вршења дискриминације и стигматизације сходно обрасцу верске моралне панике. У томе смислу, сугерише се паралелно развијање свести код грађана како поводом етичких неадекватности изазивања и ширења предметне друштвене узнемиреності, тако и у погледу позитивноправних механизама забране наведеног понашања и правних последица које у томе смислу могу наступити за учиниоца.

Литература

1. Anonimni autor 1. 2014. „Dramatično- u sektama u Srbiji 200 000 ljudi, bave se pedofilijom i prostitucijom!" *Večernje novosti Online*, 24.11.2014. http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:521093-U-sektama-u-Srbiji-200000-ljudi-bave-se-pedofilijom-i-prostitucijom.

2. Anonimni autor 2. 2014. „Srbija u paklu sekti: Satanisti navode više od 200.000 ljudi na pedofiliju i prostituciju!" *Kurir*, 24.11.2014. http://www.kurir.rs/vesti/drustvo/srbija-u-paklu-sekti-satanisti-navode-vise-od-200000-ljudi-na-pedofilliju-i-prostituciju-clanak-1621538.
3. Batinić, M. 2013. „Strašno: U Srbiji deluje više od 40 sekti, od kojih su mnoge satanističke!" *Telegraf*, 31.08.2013. http://www.telegraf.rs/vesti/786476-strasno-u-srbiji-deluje-vise-od-40-sekti-od-kojih-su-mnoge-satanisticke.
4. Béland, Daniel. 2005. *The Political Construction of Collective Insecurity: From Moral Panic to Blame Avoidance and Organized Irresponsibility*. Cambridge: Minda de Gunzburg Center for European Studies, Harvard University.
5. Blagojević, Mirko. 2005. *Religija i crkva u transformacijama društva: sociološko-istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju / I.P. Filip Višnjić.
6. Bromley, David G. 1991. „Satanism: The new cult scare." In: *The Satanism Scare*, eds. James T. Richardson, Joel Best and David G. Bromley, 49-72. Hawthorne: Aldine De Gruyter.
7. Crews, Gordon, and Reid Montgomery. 1996. „Adolescent Satanist: A Sensible Law Enforcement Approach." *Journal of Police and Criminal Psychology*, Society for Police and Criminal Psychology / Springer Publications, New York, 11(1): 13-18.
8. Douglas, John E, Ann W. Burgess, Allen G. Burgess, and Robert K. Ressler. 2006. *Crime Classification Manual: A Standard System for Investigating and Classifying Violent Crimes*, second edition. San Francisco: Jossey-Bass (imprint of John Wiley & Sons, Inc).
9. Đorđević, Dragoljub. 1998. *Proroci „nove istine"- sekte i kultovi (šta treba da znamo o novim religioznim pokretima?)*. Niš: JUNIR.
10. Đorđević, Dragoljub. 1999. „Anti-cult movement- a possible expression of religious intolerance." *Facta universitatis - series: Philosophy and Sociology*, University of Niš, Niš, 2 (6/2): 258-266.
11. Ђорђевић, Драгољуб. 2003. *Секте и култови*. Београд: ИП Жарко Албуљ.
12. Ђорђевић, Јелена. 2002. „Култура као чинилац транзиције и модернизације." *Теме*, Универзитет у Нишу, Ниш, 24(3-4): 259-268.
13. Elijade, Mirča. 1983. *Okultizam, magija i pomodne kulture*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
14. Faller, Kathleen. 2003. *Understanding and assessing child sexual maltreatment*, second edition. Thousand Oaks: Sage Publications.
15. Fine, Gary, and Jeffrey Victor. 1994. „Satanic Tourism – Adolescent Dabblers and Identity Work." *The Phi Delta Kappan*, PDK International, Arlington, 76(1): 70-72.
16. Fontaine, Jean La. 1998. *Speak of the Devil: allegations of satanic abuse in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
17. Gato Kanu, Tersila. 2008. *Veštice- ispovesti i tajne*. Beograd: Clio.

18. Ilić, Sanja. 2013. „Orgije na groblju: Srpski političari u satanističkoj porno-sekti.” *Kurir*, 28.04.2013. http://www.kurir.rs/orgije-na-groblju-srpski-politicari-u-satanistickoj-porno-sekti-clanak-766593.
19. Ivančević, T. 2007. „Kolju, kasape, jedu...” *Press Online*, 06.09.2007. http://www.pressonline.rs/info/hronika/19446/kolju-kasape-jedu.html.
20. Jenkins, Philip. 2004. „Satanism and Ritual Abuse.” In *The Oxford Handbook of New Religious Movements*, ed. James R. Lewis, 221-242. New York: Oxford University Press.
21. Jones, Marsha, and Emma Jones. 1999. *Mass Media*. London: Macmillan Press.
22. Kappeler, Victor E, and Aaron E. Kappeler. 2004. „Speaking of Evil and Terrorism: The Political and Ideological Construction of a Moral Panic.” In *Terrorism and Counter-Terrorism: Criminological Perspectives*, ed. Mathieu Deflem, 175 – 197. Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
23. Lanning, Kenneth V. 1989. *Satanic, occult, ritualistic crime: A law enforcement perspective*. Quantico: National Center for the Analysis of Violent Crime, FBI Academy.
24. Lazar, Žolt. 1991. *Okultizam danas*. Novi Sad: samoizdanje.
25. Lowney, Kathleen. 2002. „Teen Satanists are Rebelling Against the Dominant Culture.” In *Satanism*, ed. Tamara Roleff, 67-91. San Diego: Greenhaven Press.
26. MacHovec, Frank. 1992. „Cults: Forensic and therapeutic aspects.” *Behavioral Sciences and the Law*, John Wiley & Sons, Hoboken, 10(1): 31-37.
27. Matković, Aleksandar. 2016d. „Antikultna legislativa u Sjedinjenim Američkim Državama.” *Pravni zapisi*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Beograd, 7 (1): 134-152.
28. Матковић, Александар. 2016c. „Француски Закон бр. 2001-504 од 12. јуна 2001. као извор верске дискриминације и друштвене дестабилизације.” *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, Адвокатска комора Војводине, Нови Сад, 88(5): 199-216
29. Matković, Aleksandar. 2016b. „Krivična dela povezana sa okultizmom–pojam, pasivni subjekti i objekti radnje izvršenja.” *Crimen*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 7 (2): 207-222.
30. Matković, Aleksandar. 2016a. „Krivično-pravni aspekti okultnih ritualnih aktivnosti.” Doktorska disertacija. Univerzitet Union u Beogradu: Pravni fakultet.
31. Matković, Aleksandar. 2017. „Kriminalitet i satanizam–međusobni odnos i obeležja krivičnih dela.” *Pravni zapisi*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Beograd, 8 (2): 296-316.
32. Nathan, Debbie, and Michael Snedeker. 2001. *Satan's Silence: Ritual Abuse and the Making of a Modern American Witch Hunt*, second edition. Linkoln: Authors Choice Press.
33. Noblitt, James, and Pamela Perskin Noblitt. 2000. *Cult and Ritual Abuse – It's History, Anthropology and Recent Discovery in Contemporary America*, second edition. Santa Barbara: Greenwood Publishing Group.
34. Oliver J. Eric, and Thomas J. Wood. 2014. „Conspiracy Theories and the Paranoid Style(s) of Mass Opinion.” *American Journal of Political Science*, Wiley-Blackwell, Hoboken, 58(4): 952-966.

35. Olson-Raymer, Hayle. 1990. *Occult Crime: A Law Enforcement Primer*. Sacramento: Office of Criminal Justice Planning.
36. Räikkä, Juha. 2009. „On Political Conspiracy Theories." *The Journal of Political Philosophy*, Wiley-Blackwell, Hoboken, 17(2): 185-201.
37. Reichert Jenny, and James T. Richardson. 2012. „Decline of Moral Panic: A Social Psychological and Socio-Legal Examination of the Current Status of Satanism." *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, University of California Press, Oakland, 16(2): 47-63.
38. Richardson James T., Joel Best, and David G. Bromley. 1991. „Satanism as a Social Problem." In *The Satanism Scare*, eds. James T. Richardson, Joel Best and David G. Bromley, 3-21. Hawthorne: Aldine De Gruyter.
39. Robbins, Susan. 2002. „Social and Cultural Forces were Partially Responsible for Satanic Panic." In *Satanism*, ed. Tamara Roleff, 91-103. San Diego: Greenhaven Press.
40. Robin, Corey. 2004. *Fear: The History of a Political Idea*. New York: Oxford University Press.
41. Robinson, Bruce. 2007. „Ritual Abuse (RA)." *Religious Tolerance*. http://www.religioustolerance.org/ra.htm.
42. Robinson, Bruce. 2010. „Satanic Ritual Abuse (SRA)." *Religious Tolerance*. http://www.religioustolerance.org/sra.htm.
43. Ross, Colin. 1995. *Satanic Ritual Abuse: Principles of Treatment*. Toronto: University of Toronto Press.
44. Rothe, Dawn, and Stephen L. Muzzatti. 2004. „Enemies Everywhere: Terrorism, Moral Panic, and US Civil Society." *Critical Criminology*, Springer Netherlands, Dordrecht, 12(3): 327–350.
45. S. N, „Satanisti haraju Srbijom." *Press Online*, 03.09.2007, http://www.pressonline.rs/info/hronika/19234/satanisti-haraju-srbijom.html, 26/12/2014
46. Stojadinović, M. 2007. „Satanisti mu naredili: Pobij Srbe." *Pravda*, 03.09.2007.
47. Sunstein, Cass R., and Adrian Vermeule. 2009. „Conspiracy Theories: Causes and Cures." *The Journal of Political Philosophy*, Wiley-Blackwell, Hoboken, 17(2)/2009: 202-227.
48. Tompson, Kenet. 2003. *Moralna panika*. Beograd: Clio.
49. Ungar, Sheldon. 2001. „Moral panic versus the risk society: the implications of the changing sites of social anxiety." *British Journal of Sociology*, Taylor & Francis Ltd, Milton Park, 52(2)/2001: 271–291.
50. Young John, and Ezra Griffith. 1992. „A Critical Evaluation of Coercive Persuasion as Used in the Assessment of Cults." *Behavioral Sciences and the Law*, John Wiley & Sons, Hoboken, 10(1): 89-101.
51. Young, Mary de. 1994. „One Face of the Devil: The Satanic Ritual Abuse Moral Crusade and the Law." *Behavioral Sciences and the Law*, John Wiley & Sons, Hoboken, 12(4)/1994: 389-407.

Прописи:

1. Кривични законик [КЗ], „Службени гласник Републике Србије”, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019.
2. Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 98/2006.

RELIGIOUS MORAL PANIC AND ITS SOCIAL CONSEQUENCES

Summary: This paper analyzes the phenomenon of religious moral panic, seen as a specific type of general sociological concept of moral panic. The first section presents the general characteristics of this phenomenon. The second section is a discussion about the causes of its origin, which consists of pointing out and observing the key factors that contributed to it. Within the third section, we pointed out the general consequences that the phenomenon of religious moral panic left on society. The final section contains a legal analysis of the characteristics of actions that are connected to the inciting and expansion of moral panic, in terms of recognizing their illegality and the specific offenses that are associated with them. Among the general conclusions, it was emphasized that incitement and spreading of religious moral panic, in addition to ethical impropriety, also delves deeply into the domain of illegality, because such behavior is legally associated with numerous and diverse crimes. In this regard, it was suggested to make parallel efforts towards raising awareness among citizens about the moral inadequacy of such acts, as well as about legal mechanisms for their prohibition and stipulated legal consequences for the perpetrators.

Keywords: moral panic, discrimination, equality, religious intolerance, hate crimes

НЕНАД СПАСОЈЕВИЋ
Институт за политичке студије
Београд

UDC: 35
Прегледни рад
Примљен: 29.04.2021
Одобрен: 14.05.2021
Страна: 157–167
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.2.05

СЕМАНТИЧКО ОДРЕЂЕЊЕ И САВРЕМЕНА УПОТРЕБА ТЕРМИНА POLICY

Сажетак: Вековима уназад, термин политика је одувек био актуелан, али и да се њиме бавио веома велики број људи. Његова актуелност није престала ни данас, већ се напротив само увећавала, што за последицу има прожимање овог термина кроз велики број области. Међутим, реч политика као термин није универзалног значења како је многи у српском језику често погрешно перципирају. Разматрајући семантичко одређење појма политика, долази се до неколико термина који овај појам шире одређују у зависности од контекста у којем се он употребљава. Један од три термина који се у свету све учесталије користи, а помаже при поменутом одређењу јесте *policy*. Овај термин почео је све чешће да се користи у последњих неколико деценија, дајући првобитном термину политика шире значење. Термин *policy* би се у српском језику преводио као политика, односно чешће као јавне политике и врло често се везује за јавну управу и администрацију. Из тог разлога овај рад има за циљ да појасни само значење термина *policy*, али и да представи његов савремени развој и употребу. Такође, анализом треба утврдити и где то све овај термин налази своју примену, као и шта је то све допринело кроз историју да он тек последњих деценија постане израженији.

Кључне речи: семантичко одређење, политика, policy, јавне политике, public policy, јавна управа

Значај језика и одређење различитих значења термина политика

Кроз историју настајала су и нестајала многа царства, државе и заједнице које су људи формирали. Свима њима било је заједничко постојање писама и језика помоћу којих су се споразумевали међусобно и са становницима других заједница. Писма попут клинастог (око 3.100 п.н.е), египатских хијероглифа (око 3.000 година п.н.е.) или линеарно писмо (око 2.000 година п.н.е), сматрају се најстаријим дешифрованим писмима (Drucker 2006, 12). Ова писма

представљају такође културно и историјско благо читавог света, а посебно због њиховог вишемиленијумског постојања. Данас, захваљујући убрзаним променама које се дешавају, комуникација би требало да је далеко лакша између грађана различитих држава. Међутим, и поред напретка технологије која олакшава умрежавање, и даље постоје проблеми у разумевањима, што су последице пре свега неких претходних дешавања.

Динамичност промена у људској цивилизацији последњих неколико векова довела је и до промена у говору и употреби речи широм света. Тако су поједине речи еволуирале мењајући своја значења, а велики број њих је изгубио на употреби, односно постајале су архаизми. Те промене су биле последица и глобалних промена те су зато поједини језици попут енглеског, шпанског, португалског добили више корисника захваљујући својевременим освајањима нових територија. Чувени политиколог Семјуел Хантингтон (*Samuel Huntington*) дефинисао је термин *lingua franca* који се односи на језик који се у великој мери употребљава и ван граница подручја у коме је матењи језик. Међу данас постојећим преко 6.000 језика који су у потреби велики број њих је пред изумирањем, јер се смањује број људи који путем њих комуницирају. Уз то, енглески као најдоминантнији светски језик у будућности ће према мишљењу Семјуела Хантингтона кроз раст кинеске присутности широм света, врло вероватно препустити ову водећу улогу мандаринском језику (Арежина 2016,302). Имајући у виду да је број корисника интернета у свету све већи, добро је представити заступљеност језика на другачији начин. Тако према подацима светски познате специјализоване агенције за истраживања Statista, рађена су истраживања од јануара 2020. године како би се утврдило који језици се највише користе на интернету. Појединачно гледано, најзаступљенији су енглески (25.4%), кинески (19.4%), шпански (7.9%), арапски (5.9%). Уз мања одступања, ово су и најзаступљенији светски језици и ван виртуелног домена (Statista 2021).

У дефинисању језика ствара се класификација на три врсте језика који се издвајају наспрам поређења разлика које постоје између њих. Тако постоји *природни језик* који је настао спонтано и који се везује за развој једног друштва. То је живи језик који се развија, уређује и мења временом кроз коришћење од стране самих људи који њиме говоре. Ови језици нису призвољни по себи, већ напротив су уређени по различитим правилима и одредбама које усмеравају њихово правилно коришћење. Са друге стране, *вештачки језик* је језик симбола. Као једнозначан далеко је јаснији од других језика, те је зато највише примењив у природним наукама. Међутим, поред претходно наведених, *научни језик* је за разјашњење различитих термина политике посебно важан за истаћи. Научни језик је далеко прецизнији од природног, што се огледа првенствено преко одређених стручнијих и комплекснијих термина, а који ће се у овом дефинисању провлачити кроз целокупан рад. У зависности од научних области могу се издвојити и посебни стручни језици попут језика политике, односно политичког језика, који се свакако разликује од природног језика (Милосављевић и Радосављевић 2003, 101–102).

Из наведене класификације је важно истаћи разлике јер, примера ради, у политичким наукама, али и осталим друштвеним наукама тешко је применити

вештачки језик због његове изразите супротности у односу на ове науке (Арежина 2016, 297). Проблеме дефинисања различитих термина указао је и професор Драган Симеуновић који истиче да сви политички термини или представе имају неку изражену супротност. То овим терминима даје полемички смисао. Исто тако он сматра да чести политиколошки термини попут: држава, диктатура, република, тоталитарна државе и других могу бити неразумљиви у случају да се њиховом употребом не прецизира ко у тој полемици треба да буде оповргнут или погођен (Симеуновић 2002, 273).

Иако својствена човеку, политика је старија од човека, или како је то Морис Диверже (*Maurice Duverger*) истакао „политика се појавила на земљи пре човека" (Симеуновић 2009, 39).Тако се прапочеци политике у виду појава попут ауторитета или хијерархије могу доказати и у животињском свету код пчела или мрава. Ту се свакако истиче и организација колектива и свест о заједници код ових бића, што додатно указује на постојање политике и пре човека. Реч политика је старогрчког порекла, а притом постоји читав низ речи који су коришћење за одређење политике, односно са њом повезаних термина заједнице и живот у њој. Тако реч која представља корен свега – *polis* означава заједницу коју су образовали грађани, али исто тако представља и град–државу. Из ове речи су изведени и остали термини попут *politeia*, *polites* и *ta politika*. Међутим, у европске језике политика је дошла преко латинских израза *politia* і *politica*, које су опет баштина старогрчких речи. Гледано кроз семантику када је политика у питању, еволуција ове речи од античких времена, преко њеног прихватања у европске језике довела је до тога да се током XIX и XX века овај термин разгранао. То се најбоље може видети у погледу широке примене овог термина и излажења из некадашњих оквира, што само показује општост и значај овог термина (Матић 1993, 872).

Да је политика одувек била један веома значајан и широко распрострањен термин када се говори о научним истраживањима у прилог говори и велики број мислилаца и аутора који су се њеним изучавањем бавили. У античком свету суштински гледано политика је представљала реализацију идеја унутар заједница. Када се каже идеје мисли се на општу корист и добро, али и на правду, што је значило да ако човек индивидуално тежи да усаврши своје моралне особине, тако он и унутар заједнице тежи општем добру. Те тако оно што је за човека етика, то је политика за заједницу. У овом општем одређењу између Аристотела (*Aristotle*) и Платона (*Plato*) нема разлика, као што их нема ни када се укључе Цицеронова (*Cicero*) схватања. Према њима, политика је својствена човековом деловању, а то се види и у тежњама ка стварању савршених заједница. Да би се таква заједница створила неопходно је константно постојање активности у које су укључени грађани како би се постигло највише могуће добро за целокупну заједницу (Матић 1993, 873).

Наспрам античких и средњевековних гледишта политике, могу се издвојити и нека од савремених. Тако велики број супротстављених интересеа и потреба код људи, као и начина како да се они реализују код људи доводи или до сукоба или до сарадње. Хана Арент (*Hannah Arendt*) политику види као нешто што је најрационалније, односно што је усаглашено деловање. Али,

како она исто тако истиче, она је много чешће и борба пре него неки вид рационалног договора у оквиру прихваћених правила (Симеуновић 2009, 59). На правцу поменутих сукоба, чест проблем је и недовољна количина вредности и ресурса при у расподелама. Зато теоретичар Истон (*David Easton*) политику схвата као један скуп, односно мрежу активности и одлука помоћу којих се врши ауторитативна расподела тих вредности унутар друштва од стране владајућих органа (Easton 1964, 130–133).

Све претходно наведено нас доводи до кључне поделе када се разматра различито значење термина политика. Обичног човека кога и не интересује толико разликовање појединих сличних или повезаних термина, случај са термином политика може довести у ситуацију да погрешно интерпретира ову реч у одређеном контексту. За то су посебан проблем погрешне одреднице, али и непостојање јасних и конкретних дефиниција ове речи у речницима, лексиконима или појединим енциклопедијама. Тако термини *polity*, *politcs* і *policy* представљају термине који се односе на политику, али сваки од њих има посебно значење, односно различиту примену у говору. Иако у примеру енглеског језика постоји јасно дефинисање ова три различита термина, у чему овај језик има велику предност, то ипак није случај и са многим светским језицима као што су чак и веома распрострањени језици попут француског или немачког. Скупу језика који имају баријере у дефинисању вишеслојног термина политика припада и српски језик. Оно у чему се огледа предност енглеског језика када су ова три термина у питању јесте све приметније укључивање ових речи у политичко–научни сленг великог број држава света (Симеуновић 2009, 70–71).

Термин *polity* односи се на институционалну димензију политике и ту се пре свега мисли на уставни поредак унутар једне државе. Појмови *politics* і *policy* се креирају и реализују у оквирима онога што је под *polity* дефинисао. А када се говори о дефинисању, *polity* се може исказати на три начина. Прво се полази од устава као најважнијег правног акта који уређује односе међу органима, док други начин обухвата примену законске регулативе која ближе уређују и регулишу те односе. На крају, ту је и трећи начин који обухвата разне друштвене норме и обичаје као неписана правила која уређују политички живот и арене за разна политичка и друштвена надметања. Са друге стране *politics* би био окарактерисан као политичка арена, односно место сучељавања различитих ставова, идеја, интереса и циљева. Овај термин има процедуралну димензију саме политике, што омогућава уоквиравање поменутог подручја где се одвијају различити политички процеси. Тим процесима актери, било да су појединци или групе, креирајући и реализовајући своје политике теже остваривању својих коначних циљева. Они могу довести или до сукоба или интеграција и сарадњи, што представља карактеристично обележје овог надметања. Ако су изгледи за компромисна решења већи онда је реч о либералним демократијама, док се у супротном случају може говорити о ауторитарним системима (Степанов 2008, 40–41).

Као последњи термин у овом разјашњењу остаје *policy*. Етимолошки гледано термин *policy*, потиче од грчке речи за град/државу – *polis*. И у латин-

ском језику се налази иста основа, *politia* што значи држава. Иако се више везује за савремену употребу, термин *policy* је своје корене који се везују за данашње значење имао донекле у средњевековној Енглеској. Реч *politicie* се у Енглеској својевремено користила за означавање послова власти/државе, односно за управљање јавним пословима (Dunn 2004, 34). Најједноставније речено, под њиме се обухвата дефинисање како би заправо једна политика требало да изгледа и буде реализована у одређеном временском периоду. Овај термин представља нормативни и садржнски аспект под који не подпадају само политички субјекти, него у великој мери и различити покрети, групе грађана, удружења, заинтересовани појединци, стручњаци и други актери. *Policy* зато обухвата све активности поменутих актера којима се многобројне политике и друштвени проблеми уређују како би се остварила максимална добробит за целокупно друштво (Степанов 2008, 41). Са термином полицу повезан је и термин *public policy* односно на српском – *јавне политике*. Међу бројним дефинисањима овог термина уопштено се може издвојити да су јавне политике практични начини помоћу којих се одређени проблеми, већих или мањих размера уређују како би заједница и њени чланови били задовољени. Са њиховом појавом, почело је да расте и интересовање у научним истраживањима, те и веће потребе за њеним даљим развојем и већом применом у стварању функционалнијих друштава и задовољења његових потреба (Ђорђевић 2010, 92).

Као што се из ове терминолошке анализе да приметити, у српском језику, као и у многим другим светским језицима не постоје посебни изрази којима би се као у случају енглеског језика раздвојила политика као један крајње вишезначни термин. Ово је у српском језику довело до тога да се реч политика користи као универзални термин којим се занемарује постојање других поменутих значења. Како је својевремено приметио аналитичар Клаус фон Бајме (*Klaus von Beyme*) глобализација је довела до ширења енглеског језика и примене речи из тог језика и у домену научног вокабулара у многим државама света. Такав је случај и са ова три термина, а то за последицу има стварање рогобатних научних језика, који примајући разне термине попут поменутих доводе до накнадних проблема у комуникацији. То се најбоље може приметити у усменој комуникацији. И док је писана комуникација у оваквим случајевима лакша за разумевање, у усменој интеракцији настају проблеми са нејасноћама примене различитих термина (Симеуновић 2009, 71).

Основи за настанак термина *policy* и улога јавне управе на његову већу примену

Као што је у претходном делу анализирано *policy* представља нормативно – садржнски део политике којим се уређују друштвене области живота. Са друге стране, *public policy*, (у наставку рада употребљаваће се термин на српском језику – јавне политике) користе се као предлози и начини како да се поједини проблеми у друштву реше путем *policy* (односно политика). Оно што

се издваја као спона ова два термина јесте то што се помоћу јавних политика, без обзира да ли их креирају надлежни органи или представници невладиног сектора, долази до употпуњавања онога што је дефинисано политикама. На тај начин се овом споном остварује допуњавање онога што може да се окарактерише као лоша или недовољно функционална политика. Међутим, овај термин није био одувек толико значајан као што није ни јавна политика. Али, да би се разумео њихов значај потребно је вратити се неколико векова назад, како би се приказао развој јавне управе унутар тадашњих држава, који је временом довео до промена које ће полицу давати све више на значају.

Када се говори о управи мора се истаћи да је и она као и политика један сложен појам. Иако се често користи у говору, и у случају овог термина постоје погрешне интерпретације, а томе у прилог посебно иду чињенице да оно што је некада обухватао овај термин, није исто и данас. Настанком савремених држава током прве половине XIX века, њихово постојање је било незамисливо без постојања онога што је тадашња управа обухватала, а то су полиција и војска (Поповић 1981, 23). Међутим, када се говори о савременијој управи у Европи, потребно је поменути средњевековне градове. Наиме, градови–тврђаве представљају једну важну основу за развој политике, јер су ти градови представљали не само заједнице него и центре многих дешавања и основе развоја многих важних друштвених области. Развој ових средњевековних градова помогао је развој локалних самоуправа, које су у свом данашњем модерном функционисању уско повезане са јавном управом. Настанак онога што данас сматрамо локалном самоуправом везује се за настанак грађанског друштва. Свој потпуни смисао који је значио постојање и поделе власти на три гране, локална самоуправа добиће са буржоаском револуцијом и оснаженим грађанским друштвом (Ђорђевић 2002, 28–29;42–43).

Иако је управа добијала на свом значају још од француске буржоаске револуције, као почетак теоријског разматрања и уопште увођења у ове расправе везују се за Вудроу Вилсона (*Woodrow Wilson*). Он је у чланку Студија о администрацији, објављеном 1887. године приметио да се тек током XIX века појављује питање значаја администрације. Како овај аутор примећује, администрација није раније на себе привукла пажњу, за шта он сматра да је најодговорнија извршна власт. Изједначавајући администрацију са јавном управом он истиче непостојање интересовања и код тадашњих мислилаца, јер је фокус извршних власти био увек пре на прављењу и брзом спровођењу закона, а детаљима би се бавили углавном по доношењу закона (Миленковић 2019, 19). Када се посматра са теоријског становишта, првобитно је настао појам државне управе, па тек јавне управе, што је последица везивања термина управа за термин државе. На тај начин управа се сматрала функцијом вршења власти, што је њен правни значај све више повезивало са појмом правне дражве. Каснијим ширењем термина држава у правном погледу долази и до тога да се држава перципирала као јавна служба која је ту за потребе грађана, али и као *Welfare State*, односно као држава благостања (Миленковић 2013, 31–32).

Улога и значај *policy* и *publicpolicy* у стварању функционалнијих савремених друштава

Као што је у претходном делу представљено развој јавне управе је трајао дуги низ година док се није дошло до онога што данас сматрамо јавном управом. Тако је историјски гледано управа прошла кроз три фазе. У првој управа је схваћена кроз концепт државне управе као власти. Током друге фазе истицана је њена пре свега социјална функција, односно управе као јавне службе за задовољење општих интереса, док се у трећој фази под утицајем више теоријских праваца, управа посматра као регулатор друштвених процеса. Оно што је посебно важно за ову фазу јесте чињеница да управа више не врши само задовољење потребе грађана, већ она постаје контролор и регулатор свих активности у које се укључују и актери из невладиног приватног сектора (Миленковић 2019, 26–27).

Са друге стране, креирање јавних политика је такође процес који настаје и почиње да добија на значају последњих деценија. Ипак, његови почеци се могу наћи још у Месопотамији, али више у домену законских разматрања у дефинисању власти. Међутим, основе у креирању јавних политика које захтевају већу укљученост других актера, могу се наћи у обрисима тек током XIX века, када се јављају поједина удружења попут Манчестерског друштва или Бечког филозофског круга. Ова и слична удружења ставила су временом свој фокус рада на различита истраживања и мерења путем којих су добијали податке неопходне за приказивање проблема унутар њихових друштава (Ђорђевић 2009, 39–41).

Двадесети век представља период посебних промена у домену разматраних термина. Посебност овог века јесте и у држави благостања која на себе преузима многе социјалне теме у циљу обезбеђивања грађанима неопходних услова за бољи живот. У Сједињеним Америчким Државама ово посебно може да се примени по питању Велике депресије, када тамошње администрације почињу да јачају значај јавних политика у циљу решавања настојећих проблема. И док су током XIX века постојали ретки случајеви вандржавног истраживачког ангажовања, током XX века они се посебно активирају. Тако у овом веку све више јачају друштвене науке, али и научни институти, који ће после Другог светског рата посебно почети да се баве темом рада администраије и учествовања у анализама друштвених проблема (Ђорђевић 2009, 42–43).

Са опоравком од последица Другог светског рата настајао је један другачији економски приступ западноевропских држава, који је изузетно важан за даљу анализу савремене примене термина *policy* и *јавна политика*. Један од најизраженијих елемената новог мешовитог економског система био је државни интервенционизам, који је довео до уплитања државе у економији у погледу реуглација и субвенција, које су често ишле у спој са израженим државним планирањем. Велика улога државе довела је и до инсистирања на већој сарадњи државног и приватног сектора са радничким синдикатима и представницима невладиног сектора. Заједничким залагањима *Welfare State* је довела до

решавања и ефикасног уређивања економских питања у државама пре свега Западне и Северне Европе (Беренд 2009, 219–220; 259–263). Тако уз изражени државни интервенционизам и регулацију почиње да расте значај термина јавна политика у оном погледу како се данас разуме. Томе је највише допринело што је током развоја државе благостања у фокусу било укључивање осталих актера за које је било важно регулисање ових политика.

После бурне 1968. године и студентских демонстрација широм Европе, али и других делова света, започиње равој нових друштвених покрета. Оно што је била одлика ових покрета јесте хетерогеност чланства, али и заговарање решавања великог броја нових проблема са којима се тадашње друштво сусретало (Павловић 2009, 109–112; 227). Појава ових друштвених покрета довело је до потребе за развојем политике на свим нивоима, али исто тако и за укључивањем многих актера. На правцу овога и јавне политике су све више добијале на значају. Поред овога у Сједињеним Америчким Државама расте и број различитих *think tank* непрофитних организација које додатно подстичу детаљну анализу приликом креирања политика. Ти процеси се из САД–а, временом селе и у друге делове света, а убедљиво највише у европске државе (Ђорђевић 2009, 42). Као што се може приметити државе у којима је дошло до већег развоја у примени ових политика су демократског уређења. То не треба да зачуди, с обзиром да је за ово потребно да постоји висок ниво укључености свих актера у целокупни процес.

Демократска друштва су најбоље тле које пружа могућност за примену процеса креирања и анализе јавних политика. Њихов значај за сам квалитет живота је неспоран, а на примерима многих западноевропских држава може се приметити висок степен посвећености када су разматрања и креирања ових политика у питању. Да би једна политика била делотворна није потребно само је усвојити, већ приликом њеног креирања укључити и широк спектар осталих актера који имају знања и стручност неопходну при њиховом креирању. Како би се спречили пропусти у раду неопходне су честе провере и мониторинг посебно од стране цивилног сектора, када се говори о самом процесу реализације донетих политика, те је зато важна укљученост свих заинтересованих страна. Ово није проблем када се говори о САД–у или западноевропским државама. Наиме, у њима постоји висок степен партиципативности интересних група, стручњака, медија и других актера који прате, помажу и контролишу целокупни процес креирања политика. То је довело до тога да у поменутим пре него у другим државама дође до креирања јавних политика од стране вандржавних актера који су на агенде администрацијама истакли бројне проблеме (Ђорђевић 2009, 171–175).

У анализама које су спроводили чланови једног британског Института током прве декаде XXI века дошло се до резултата који изазивају одређену дозу забринутости. Наиме, њихове анализе су показале висок степе незаинтересованости код надолазећих генерација службеника који су задужени за креирање политика. На те мањкавости су указивали и политичари у Великој Британији који истичу да креатори политика стварају нешто што не само да има одређене дозе мањкавости, него и да то може имати озбиљних последица ду-

горочно гледано. Томе треба додати и непредвиђене додатне трошкове које ови пропусти могу изазвати. Због оваквих и сличних пропуста у раду администрација који се временом јављају у скоро свим државама започете су и многобројне студије које испитују постојање оваквих проблема, а све у циљу превазилажења истих (Hallsworth, Parker and Rutter 2011, 16–17).

Да су многи фактори неопходни за успешно креирање и реализацију политика унутар једне државе, као доказ може послужити Србија. Проблем који се уочава је баш у недостатку тих елемената који су углавном последица споре транзиције и политичких и друштвених дешавања на унутрашњем и спољном плану ове државе. У том процесу посебно се могу истаћи споре и недовршене реформе администрације. Недовољна залагања за примену правне регулативе која би модернизовала администрацију у Србији довела су до хроничних проблема како на државном, тако и на локалном нивоу. Оно што је посебно приметно у Србији када је креирање политика, али и доношење стратешких и законодавних аката у питању, јесте недовољна укљученост и често занемаривања цивилног сектора (Ђорђевић 2010, 110–112). Иако је у последњих неколико година приметан раст интересовања цивилног сектора за пружање критика и савета којим желе да укажу на аномалије при доношењу политика или давањем предлога путем јавног заговарања, однос на овој релацији је и даље веома лош.

Ако се вратимо на почетну анализу о значењу и различитим схватањима политике, видећемо колико је то битно за објашњење данашњег значаја термина *policy*. Наиме, само његово генерално разматрање захтева повратак у назад од неколико векова. Сва та различита схватања политике временом су бивала допуњивана од стране многобројних мислилаца и истраживача, али очито да је у циљу постизања задовољења општег добра унутар што већег броја друштвених области живота недостајао термин попут *policy*. Ту није ствар у недостатку лингвистичког решења за уређење претходно поменутог, колико је било потребно временом доћи до дефинисаних начина којим би се те области што свеобухватније уредиле. Зато је кроз историјски приказ у овој анализи представљен тај недостатак.

Закључак

Анализирајући семантичко одређење термина *policy* може се закључити да се он одомаћио широм света као модеран термин прилагођен данашњем времену. Као и у случају са многим другим речима и са политиком је кроз време дошло до појединих лингвистичких промена. Ово заправо није никаква новост јер данашњи свет је у константно брзом напретку и промене су честа појава и када се говори о речима и језику. Зато термин *policy* на правцу модернизације јавне управе у последњих неколико деценија широм света добија све већи значај и примену. Креирајући јавне политике у многим областима друштва, јавна управа многих држава је учинила да се овај термин пре свега додатно утемељи у свом значењу, али и да добије на већем значају. Оно што је важ-

но такође истаћи је да то није термин који се користи од пре неколико година, али свакако да је последњих пар деценија све актуелнији.

За разлику од енглеског, у српском језику термин политика често је тешко разграничити и образложити. Том проблему доприноси и то што велики број грађана употребљава реч политика када мисли само на дневну политику и на свакодневне проблеме, не схватајући да овај термин има много шире значење. На правцу тога је и била првобитна терминолошка анализа како би се утврдиле разлике. Ипак, проматрајући тренутно стање, у Србији пре свега термин *policy* добија на значају када се говори о јавним политикама као предлозима за уређивање или решавање појединих друштвених проблема. Самим тим, иако споро, овај термин постепено улази у свом правом значењу у свакодневну употребу код грађана у Србији. С друге стране, у свету, пре свега у развијеним и уређенијим демократским државама, овај појам је доста пре постао заступљенији. Зато и треба очекивати да он убудуће буде још актуелнији и употребљиван широм света, за шта ће бити неопходно укључивање већег броја вандржавних актера који углавном јавне политике користе како би истакли неопходност решавања многобројних друштвених проблема.

Литература

1. Арежина, Вера. 2016. „Значај језика у политичким наукама.” *Култура полиса: часопис за неговање демократске политичке културе* Вол. 13(29): 295–307.
2. Беренд, Т. Иван. 2009. *Економска историја Европе у XX веку: економски модели од laissez–faire до глобализације*. Београд: Архипелаг.
3. Drucker, Johanna. 2006. *Алфабетски лавиринт: слова у историји и имагинацији*. Нови Сад: Stylos.
4. Dunn, N. William. 2004. *Public Policy Analysis – An Introduction*. New Jersey: Pearson.
5. Ђорђевић, Снежана. 2009. *Анализа јавних политика*. Београд: Факултет политичких наука, Чигоја штампа.
6. Ђорђевић, Снежана. 2010. „Појам јавне политике и начин дизајнирања политике.” *Српска политичка мисао* Вол. 17(3):91–116.
7. Ђорђевић, Снежана. 2012. *Ренесанса локалне власти: упоредни модели*. Београд: Факултет политичких наука: Чигоја штампа.
8. Easton, David. 1964. *The Political System: an enquery into the state of political science*. New York: A. A. Knopf.
9. Hallsworth, Michael, Simoni Parker, and Jill Rutter. 2011. *Policy making in the real world: Evidence and Analysis*. London: Institute for Government.
10. Матић, Милан. 1993. *Енциклопедија политичке културе*. Београд: Савремена администрација.
11. Миленковић, Дејан. 2013. *Јавна управа: одабране теме*. Београд: Факултет политичких наука: Чигоја штампа.

12. Миленковић, Дејан. 2019. *Савремене теорије и модерна управа*. Београд: Факултет политичких наука: Чигоја штампа.
13. Милосављевић, Славомир, и Иван Радосављевић. 2003. *Основи методологије политичких наука*. Београд: Службени гласник.
14. Павловић, Вукашин. 2009. *Друштвени покрети и промене*. Београд: Службени гласник.
15. Поповић, Славољуб. 1981. *Нека питања у вези са развојем савремене управе*. Београд: Архив за правне и друштвене науке.
16. Симеуновић, Драган. 2002. *Теоријаполиитке – основи политичких наука*. Београд: Удружење Наука и друштво.
17. Симеуновић, Драган. 2009. *Увод у политичку теорију*. Београд: Институт за политичке студије.
18. Statista. 2021. "Most common languages used on the internet as of January 2020, by share of internet users." 26. фебруар 2021. https://www.statista.com/statistics/262946/share-of-the-most-common-languages-on-the-internet/.
19. Степанов, Радивој. 2008. *Увод у политику и политички систем: polity, politics, policy*. Нови Сад: Филозофски факултет: Mediterran publishing.

SEMANTIC DEFINITION AND MODERN USE OF THE TERM POLICY

Summary: Centuries ago, the term politics has been relevant, but it has also been practiced by a very large number of people. Its relevance has not ceased even today, but on the contrary has only increased, which results in the permeation of this term through a large number of areas. However, the word politics as a term is not of universal meaning as many in the Serbian language often misperceive it. Considering the semantic definition of the term policy, we come to several terms that define this term more broadly depending on the context in which it is used. One of the three terms that is increasingly used in the world, and helps with the mentioned definition, is *policy*. This term has become increasingly used in the last few decades, giving the original term politics a broader meaning. The term policy would be translated in Serbian as politics, ie more often as public policies and is very often associated with public service and administration. For this reason, this paper aims to clarify not only the meaning of the term *policy*, but also to present its contemporary development and use. Also, the analysis should determine where this term finds its application, as well as what has contributed throughout history to make it more used in recent decades.

Keywords: semantic definition, politics, policy, public policies, public administration

СЛАЂАН РАНКИЋ*
Факултет политичких наука
Београд

UDC: 316.334.3:497.7“2020“
Прегледни рад
Примљен: 31.01.2021
Одобрен: 18.03.2021
Страна: 169–189
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.2.06

РАСРКШЋЕ ПОПУЛИЗАМА – СЛУЧАЈ ЛОКАЛНИХ ИЗБОРА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 2020

Сажетак: Циљ овог рада јесте да истражи садржај популистичког дискурса у случају локалних избора у Босни и Херцеговини 2020, методом критичке анализе дискурса, ослањајући се на Лаклауову теорију популизма као политичке логике. Сам аналитички узорак се састоји из интервјуа политичких лидера значајнијих српских и бошњачких странака, као и интервјуа неких истакнутих чланова тих странака. Прецизније, у овом раду је обрађен дискурс: Бакира Изетбеговића, Милорада Додика, Нермина Никшића, Предрага Којовића, Елмедина Конаковића, Бранислава Бореновића, Драшка Станивуковића, Небојше Вукановића, Срђана Маднића, Богића Богићевића и Високог представника Валентина Инцка. Одабрани интервјуи одржани су за време локалних избора у Босни и Херцеговини, односно у октобру и новембру 2020. Моја анализа је показала да сви актери репродукују једну или више форми популизма, односно најчешће национал и про-државни популизам. Поред тога, водитељи који су водили интервјуе су и сами репродуковали популистички дискурс, пре свега водитељи Н1 и Фејс ТВ.

Кључне речи: популизам, национал популизам, моменат оснивања, нација, национализам, празан означитељ, ланац једнакости

Увод

Босна и Херцеговина (Бих) је јединствен случај за политикологе. То је земља у којој три народа учествују у једном специфичном режиму поделе моћи и њихови језици су међусобно разумљиви. Стога је у БиХ дискурзивна интеракција три заједнице интензивнија, те ова учесталост контаката заједно са сличношћу три језика олакшава истраживачка рад, а пре свега компаративну анализу. У овом раду истраживан је дискурс српских и бошњачких поли-

* sladjank@hotmail.com

тичких елита. Сам појам дискурса је суштински споран и постоји низ дефиниција. За потребе овог рада дискурс дефинишем као „мрежу, структуру или поредак наратива, шему приповедања о друштвеним ситуацијама и догађајима" (Тепшић 2019, 57). С обзиром да су ове шеме приповедања огромне, чак бесконачне, нужно је ограничити се на релевантан узорак као објекат анализе.

Лене Хансен (*Lene Hansen*) саветује да истраживачи требају да се воде трима критеријумима при избору релевантних текстова. У складу са њеним упутима, интервјуи који ће бити анализирани „карактеришу јасна артикулација идентитета и политика, нашироко су читани и праћени и имају формални ауторитет да дефинишу политичке позиције." (Hansen 2006, 76). Као прво, одабрани интервјуи одржани су за време изборне кампање и интервјуисани су политички лидери као учесници изборне кампање. Због тога они су имали подстицај да јасно артикулишу своје идентитет и политике. Поред тога, специфична тријалистичка структура БиХ подстиче јасну артикулацију националних идентитета. Као друго, одабрани интервјуи треба да буду нашироко праћени. Овај рад је пре свега усредсређен на три телевизијске куће: Фејс ТВ, БН ТВ и Н1. Ове три куће су релативно популарне на Јутјубу где имају: 190 000, 202 000 односно 269 000 претплатника. (Social Blade 2020). Пошто Јутјуб публика није нужно пресликана ТВ публика, удео ових кућа у гледалачком телу је такође узет у обзир. "Audience measurement" компанија, подружница компаније „Nielsen", спроводи истраживања гледаности ТВ канала у БиХ. Према њиховом најновијем истраживању БН ТВ има највећи удео у ТВ публици БиХ. (BNTV 2020a). Пошто су ове бројке склоне промени из године у годину, овај рад је такође обрађивао и БХРТ и РТРС као етаблиране ТВ куће у БиХ, са додуше скромнијим онлајн присуством. На послетку, одабрани текстови треба да имају формални ауторитет да дефинишу политичке позиције. Интервјуисани су председници странака, истакнути чланови странака или вође политичких институција. Као такви они поседују формални ауторитет да дефинишу политичке позиције. Избор емисија је такође вођен Хансениним критеријумима релевантности. Наиме, Сенад Хаџифејзовић („Фејс то фејс", Фејс ТВ), Сузана Рађен Тодорић („Пулс", БН ТВ) и Мато Ђаковић („Телеринг", РТРС, раније ОБН ТВ) су водитељи и новинари са дугогодишњим искуством медијских радника и градитеља јавног мњења (opinion makers) у БиХ. Амир Зукић као директор програма Н1 БиХ и водитељ „Пресинг" емисије на истој телевизији је такође утицајна медијска личност већ неколико година. У поглављима испод ће бити јасно да ове медијске личности нису пуки медијум за политичке поруке њихових гостију. Напротив, они уоквирују (frame) и усмеравају разговор, те тиме сами показују знаке популистичког дискурса.

Популизам као политичка логика

Популизам као политичка логика јесте изум Ернеста Лаклау (*Ernesto Laclau*), али је временом преузет од стране других научника. Лаклауов рада на

проблему популизма ослања се на његове и Муфине (*Chantal Mouffe*) раније радове, превасходно на њихово капитално дело (*Hegemony and Socialist Strategy)*. Овде су они изнели своје кључне теоријске концепте, које ће касније разрађивати у другим радовима. Најбитнији за овај рад и они који су онтолошка база Лаклауовог (*On Populist Reason)*, су следећи концепти: логика изједначавања, логика диференцијације, позиција демократског субјекта, позиција популарног субјекта, лебдећи елементи и органска криза. Логика изједначавања или логика еквивалентности је просто „логика симплификације политичког простора", док је логика диференцијације „логика његове експанзије и све веће комплексности". (Mouffe and Laclau 2014, Kindle[1] 2848-49). Ако прва логика превлада у одређеној политичкој групи, онда то место у пољу дискурзивности постаје позиција популарног субјекта, као „позиција која чини основу за дељење политичког простора на два антагонистичка кампа", насупрот позицији демократског субјекта, која је јасно омеђена политичка позиција, али не дели политичко поље на два антагонистичка кампа. (Mouffe and Laclau 2014, Kindle 2869-71). Тек када лебдеће елементе, дакле одређене демократске захтеве, артикулише одређена политичка група унутар ланца једнакости, онда настаје позиција популарног субјекта. Да би до ове еквивалентног уписивања дошло, нужно је да се друштво налази у органској кризи. Лаклау, позивајући се на Грамшија (*Antonio Gramsci*), је органску кризу дефинисао као „конјунктуру где долази до општег слабљења релационог система који одређује идентитете одређеног друштвеног и политичког простора, и где, услед тога, долази до бујања лебдећих елемената." (Mouffe and Laclau 2014, Kindle 2960-62).

Иако је хегемонија наслов њиховог капиталног дела, сам концепт хегемоније је остао нејасан. На изглед се могао разумети као дискурзивна формација, коју одржава један ланац једнакости и која држи моћ у друштву. Ипак Лаклау је хегемонију врло јасно дефинисао у свом (*On Populist Reason)*. Ту ју је одредио као „операцију којом један партикуларитет преузима на себе немерљиво универзално значење/означавање [signification]" и назива ове партикуларитете који отелотворују недостижне целовитости, празним означитељима [empty signifiers] (Laclau 2005, 70). За Лаклау популизам је врста политичке логике, заснована на градњи унутрашњих граница и одређивању институционалног Другог (Laclau 2005, 117). Затим се мора одабрати име за празног означитеља ланца једнакости и у тај ланац једнакости се еквивалентно уписује мноштво демократских захтева. Ово су три аспекта популизма као политичке логике. Међутим, Лаклау истиче да постоје одређени предуслови да би се популизам појавио. Три су предуслова кључна: агонистичка граница између народа и елите, еквивалентно артикулисање захтева и уједињење у стабилан систем идентификације (Laclau 2005, 74). Граница је кључни елемент популизма по Лаклау, јер „је судбина популизма везана за судбину политичке границе; ако граница пропадне народ као историјски субјект се распада." (Laclau 2005,

[1] Одредница „kindle" значи да је цитирано дело киднле е-књига, које немају нумерације страница. Уместо тога користе систем „локација". Стога бројеви означавају локације цитираног текста унутар е-књиге.

89). Како овај процес заправо тече? Један захтев, симбол или лидер се уздиже на позицију празног означитеља шире универзалности, народа. Затим се гради ланац једнакости око овог празног означитеља и тај ланац се шири, постепено стварајући популарни идентитет који сам постаје празни означитељ. (Laclau 2005, 95-96). Затим тај популарни идентитет постаје предмет афективног улагања од стране народа који се са њим идентификује, што је кључан елемент популизма. (Laclau 2005, 115-17). Овде је нужно напоменути шта је тачно агонизам. Сам концепт је иновација Шантал Муф, инспирисан Шмитовим (*Carl Schmitt*) антагонизмом, али и директно супротстављен концепту антагонизма. По Муф постоје три врсте Других у модерним демократијама: конкуренти, непријатељи и супарници. Први се боре унутар система и не доводе у питање владајућу хегемонију, други траже уништење својих непријатеља или њихово искључивање из политичког поља, док се трећи агонистички боре за спровођење својих хегемонистичких пројеката, али признају легитимитет Другог унутар политичког поља. (Mouffe 2013, Kindle 274-300). Примера ради, СПД (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*) и ЦДУ (*Christlich Demokratische Union Deutschlands*) у Немачкој бисмо могли дефинисати као конкуренте, док би Линке (*die Linke*) и АФД (*Alterantive fur Deutschland*) били супарници ЦДУ-ЦСУ-СПД хегемонистичком пројекту.

Ако се вратимо на тему овог рада, Републику Српску (РС) можемо да одредимо као популарни идентитет настао из хегемонистичке борбе. Према Муф „циљ хегемонистичке борбе састоји се из де-артикулисања устаљених пракси постојеће формације и, путем трансформације ових пракси и институционализацијом нових, успостављање чворних (nodal) тачака нове хегемонистичке друштвене формације." (Mouffe 2018, Kindle 596-600). Оно што је кључно према Муф, ниједна политичка граница нити идентитет није трајан. „Народ и политичка граница која дефинише супарника јесу конструисани кроз политичку борбу и они су увек подложни ре-артикулацији кроз контрахегемонске интервенције." (Mouffe 2018, 833-36). Примењујући овај онтолошки апарат, можемо објаснити стање у БиХ 1990их. Наиме, почетком 1990их успостављена је агонистичка граница између нових националистичких елита и владајуће комунистичке елите у СФРЈ и СРБИХ као њене републике. СДА, ХДЗ и СДС су створили контра-хегемонски блок, док се комунистичка елита распала дуж линије реформисти против старе гарде. Уместо да створе стабилан систем идентификације, нова националистичка елита се сама распала дуж националних граница у року од две године. Другим речима, елементи ланца једнакости су били де-артикулисани и ре-артикулисани у нове „популарне идентитете" у виду националних заједница и створена је нова агонистичка граница. Ова агонистичка граница прерасла је у антагонистичку, кулминирајући ратом који почиње 1992. и траје до 1995. Према томе, БиХ није могла да досегне степен стабилног система идентификације, за разлику од РС која је то успела.

Субир Сина (*Subir Sinha*) у његовом делу (*Fragile Hegemony: Modi, Social Media, and Competitive Electoral Populism in India),* анализирао је успон Нарендре Модија (*Narendra Modi*) и његове БЈП (*Bharatiya Janata Party*) странке у

Индији, користиће се Лаклауовом теоријом популизма. Позивајући се на Мазолениа (*Mazzoleni*), Сина наводи да „у данашњем медијима прожетом [saturated] свету, конструкције лидера и народа су посредовани популарном културом и мас медијима (Mazzoleni 2007), где прва врши улогу резервоара значења из кога популисти вуку свој стил и садржај, а други су место и механизам њихове дисеминације." (Sinha 2017, 4160). Сина тако тврди, што Лаклау имплицира, да је избор празног означитеља ограничен локалном културом. Примера ради, разне групе које је Моди везао у свој ланац једнакости прозване су пежоративно „бахтима" односно следбеницима. Овај термин су затим бахти усвојили као свој, дали му позитиван значај и преобразили га у празног означитеља целог ланца једнакости око Модија и БЈП. „Да бисте формирали против-народ морат да имате против-архиву на којој ћете да градите против-наратив. " (Shina 2017, 4175). То је управо оно што је Моди урадио. Користио је богату архиву говора, Викиликс докумената, других докумената, новинских чланак и сл., који су доприносили градњи слике Конгресне партије као корумпиране и династичке партије, под контролом Нехруових и Гандијевих династија. Када је у питању тема овог рада, популисти у БиХ су на сличан начин ограничен и обликовани постојећим политичким и културним архивама. На пример, српска страна користи *Исламску декларацију* Алије Изетбеговића као фокалну тачку из које конструишу наратив о Бошњацима, односно бошњачкој елити и ратној Републици БиХ као исламистичким. Насупрот томе, бошњачка страна се ослања на *Меморандум Српске академије наука и уметности* као своју фокалну тачку са које граде наратив о Србима, српској елити, Републици Српској, Србији и ЈНА као агресорима и великосрпским националистима. На унутрашњем плану, унутар двају националних група, разни говори, новински чланци и интервјуи су фокалне тачке са којих се гради наратив о корумпираној елити, насупрот народу које опозиционе партије представљају.

Ана Центо Бул (*Anna Cento Bull*) у њеном раду (*The role of memory in populist discourse: the case of the Italian Second Republi*c), усваја теорију популизма као политичке логике и идентификује један њен кључни недостатак. Она тврди да популисти користе „заједничке митове засноване на колективном сећању једне замишљене прошлости" коју користе да другачије замисле и реконструишу „момент настанка нације[2] и/или демократије" (Cento Bull 2016, 213-14). Она наводи да се „може сматрати да конструкција 'народа' захтева не само развој празних означитеља, већ и конструкцију снажних митова који привлаче колективно сећање замишљене прошлости како би се одредило ко припада 'народу'" (Cento Bull 2016, 217). Другим речима, митови о моменту настанка нације су то додатно везивно ткиво, које даје садржај празном означитељу и омогућава да се стабилан систем идентификације развије и „стегне". Сам концепт момента настанка преузима од Ричија Севиџа (*Richie Savage*), који је сматрао да момент настанка представља „илузију некада постојећег уједињеног друштва које би иначе било савршено само да није смутње или

[2] Можда је момент постања овде бољи превод, јер се „founding myth" преводи и као мит о постању неког или нечег

нереда које представља 'непријатељ'" (Savage 2012, 31). Теорија популизма као политичке логике је имплицитно против-хегемонијска, у смислу да она треба да буде оружје некога ко се бори против успостављеног хегемонског пројекта. Ово не мора нужно да буде случај додуше, јер владајућа елита може врло лако да користи популистичку логику да представи против-хегемонијско Друго као претњу друштву и држави, тиме стабилизујући сопствени ланац једнакости. У БиХ, земљи са комплексном политичком структуром, хегемонски блок може да влада у кантону, да буде против-хегемонска снага у ентитету, а да суделује у хегемонској структури сопствене националне групе на државном нивоу. Ово је случај са Сарајевском четворком[3], што ћу показати у наредним поглављима.

Нација против Државе

Вероватно централи конфликт босанских популизама јесте питање односа државе и њених нација. Прво, треба да дефинишемо неколико концепата. Под термином држава подразумевам политички ентитет који има: трајну популацију, јасно одређену територију, владу и капацитет да улази у међународне односе са другим државама. (the Montevideo Convention, Article 1, 1936, 25). Када је у питању нација, постоји неколико приступа проблемима нације и национализма и улазак у ову проблематику је ван опсега овог научног рада. Када говорим о нацији о овом раду користим дефиницију Бенедикта Андерсона (*Benedict Anderson*), који нације дефинише као „замишљене заједнице и замишљене као инхерентно ограничене и суверене" и такође као „чврсту заједницу која се креће уз (низ) историју." (Anderson 2016, 6, 26). Ова дефиниција наглашава конструисану, волунтаристичку и колективну природу нације, али и њену дуговечност и историјски дугу истакнутост као облика идентификације. Према овом приступу Срби су нација јер себе замишљају као ограничен и суверен народ, који се заједно креће кроз историју као чврста заједница већ миленијум. Национализам са друге стране јесте „идеолошки покрет за достизање и одржавање аутономије, јединства и идентитета у име становништва које одређен број његових чланова сматра за стварну или потенцијалну націју." (Smith 2014, Kindle 223-25). Смит (*Anthony Smith*) такође даје и дефиницију етније или етничке заједнице као „именоване популације људи која дели митове о заједничком пореклу, заједничко историјско сећање, један или више елемената заједничке културе, везу са домовином и дозу солидарности, барем међу елитама." (Smith 2014, Kindle 1369-71). Ово разликовање нације и етније је јако битно, јер превасходно код „про-босански странака" у Федерацији БиХ (ФБиХ) постоји пракса именовања нација етничким заједницама, чиме се дискурзивно њима умањује статус. Још једна честа дискурзивна стратегија јесте именовање нових популистичких странака „десничарима". Такве партије, осим што им је нација референтни објект, могу да имају јако различите про-

[3] Ово се односи на опозициону коалицију у Кантону Сарајево. Сачињена је од 4 странке: Социјалдемократске партије (СДП), Наше странке (НС), Народ и правда (НИП) и Независна БХ листа (НБЛ)

граме. Стога сматрам да следећи концепт боље објашњава феномен нових „десних" популиста. „Национал популизам је идеологија која приоритизује културу и интересе нације и која обећава да ће дати глас народу који је запостављен, чак презрен, од стране удаљених и често корумпираних елита." (Eatwell and Goodwin 2018, Kindle 924-28). Када смо дефинисали ове концепте можемо прећи на саму материју рада.

Добар пример како новинари усмеравају разговор и показују елементе популизма у свом наступу јесте интервју Елмедина Конаковића, председника НИП на Н1 ТВ. Водитељ, Амир Зукић, почиње интервју нападом на националне лидере Човића, Додика и Изетбеговића што су посетили Загреб и Београд, уместо три члана Председништва БиХ. Зукић завршава свој увод емотивно набијеном изјавом. „Нигдје државе, нигдје институција, само састанци лидера сусједних земаља са овдашњим народним поглавицама. О БиХ договара се свугдје, осим у овој земљи." (N1, 2020a, 00:15-1:00).[4] Ово је јасан пример спуштања националних лидера на ниво етничких племенских поглавица и представљање истих као претње држави. Његов гост Конаковић, износи сличне ставове тврдећи да је Изетбеговић „пристао да та прича Додика и Човића о искључивом етничком концепту у БиХ" влада, а то је доказао одласком код Пленковића „умјесто да врисне и да каже 'не, не може, Бошњаци то неће, Босанци то неће, ми хоћемо мултиетничку, грађанску [БиХ] у којој ће све етничке скупине имати апсолутно сва права и вјерска и сва друга." (N1, 2020a, 31:02-32:20). БиХ је дакле тај политички идентитет, тај празан означитељ, који „сви Босанци" желе, али који не може да се потпуно артикулише јер „етничке" елите, поглавице тачније, то спречавају. Стога, ми имамо овде све елементе популизма: дихотомија народ против елите (Босанци против етничких поглавица), држава која игра улогу празног означитеља и уписивање разних захтева, националних, верских и других група у босанскохерцеговачки ланац једнакости. Елитно Друго је институционализовано, они су вође конститутивних народа и спречавају да празан означитељ постане стабилан систем идентификације. Овај тип популизма сам назвао *босанским про-државним популизмом*. Поред тога, Конаковић идентификује и унутрашње Друго унутар своје националне ми-групе. „Нећемо пијачарски преговарати у име Босанаца и Бошњака, као што данашња елита ради. Дакле они су остварили своје циљеве, они су добили то што су хтјели [мисли на СДА], а истовремено су им испоручили комплетну државу. Погледајте ту причу око Дома народа, Додика и Човића који имају апсолутну власт, њих двојица су законодавци у БиХ, јер шта они неће не пролази." (N1, 2020a, 39:10-39:30). Конаковић такође напада СДА као лажне патриоте. Поносно истиче да је ушао у рат као добровољац, али да је његова кантонална влада Шесторке[5] помогла изградњу Видовданске спомен капеле.

[4] Пошто су Јутјуб клипови сви из октобра и новембра месеца 2020 и са свега неколико канала, како бих их разликовао као изворе, 2020 a,b,c,d итд. Означавају редослед извора у референцама. Одреднице 00:15-1:00 и сл. У заградама означавају временски распон цитата унутар видеа.

[5] Демократска фронта (ДФ) и Савез за бољу будућност (СББ) су изворно били део кантоналне владе, али су почетком 2020 прешли на страну СДА и тако је Шесторка постала Четворка. Четворка је поново узела власт у Сарајеву децембра 2020.

(RTRS 2019). Тиме себе ставља насупрот Изетбеговићу, који је по њему ратнохушкач, а рат је провео у очевом кабинету. Ову оптужбу је својевремено изнео и Жељко Комшић 2006. (Zgode i nezgode običnog čovjeka, 2020).

Конаковић није усамљен у свом босанском про-државном популизму. Нермин Никшић, председник СДП-а износи сличне ставове као Конаковић и Зукић, до тога да назива националне лидере „племенским поглавицама" и представља СДА као део истог елитног националистичког Другог као СНСД и ХДЗ. (N1, 2020b, 2:40-4:29). Предраг Којовић, председник НС и један од лидера Четворке такође дели ово мишљење и додаје да ти лидери тврде да „да су они за ЕУ, да они виде Босну у ЕУ, а све раде да се то не догоди, све раде." (BHRT, 2020b, 44:45-45:10). Овај наратив о правим и лажним Европљанима је нешто што се стално појављује о БиХ политици и националисти су увек ти лажни Европљани. Богић Богићевић, нови градоначелник Сарајева, истиче у интервјуу са Зукићем да „националисти и шовинисти не мрзе само други народ, они још више мрзе припаднике свога народа који не мрзе друге. И с обзиром да је и Дејтонски споразум ставио неколико одредница, а то је да је нација организациони принцип државе а не човијек и да све полази и завршава се на колективитету који се зове нација. И да су људи од нације направили професију, зато вријеме не ради за БиХ, али помаци су сигуран сам нужни, и овдје и у региону." (N1, 2020c, 7:07-8:10). У овом интервјуу је јасно уочљив проблем усмеравања и обликовања разговора од стране водитеља. Зукић уводи Богићевића истичући да „У мору националиста и популиста ријетки су они који се издижу изнад доминантне матрице и који истински свима у овој земљи желе добро. Један од њих је наш вечерашњи гост." (N1, 2020c, 0:23-1:20). Као што видимо, босански про-државни популизам је износе како гост, тако и водитељ.

Ову матрицу репродукује и Високи представник Валентин Инцко. Он је такође представио националистичке елите, а пре свега Додика, као претње по државу и мир. Према њему, српски лидери су учинили своме народу медвеђу услугу тиме што славе људе попут Караџића „који је персонификација зла" (FACE HD TV, 2020a, 10:49-11:00). Мисли да он као Аустријанац, има право да Србима и њиховим елитама даје савете о томе како треба да се носе са својом прошлошћу. „Ми смо се отарасили тог страшног бремена. То је велики терет када ти ниси рашчистио своју прошлост. А ја сам сигуран, има пуно *добрих српских људи* који би исто хтели да рашчисте са прошлошћу и да крену у будућност." (FACE HD TV, 2020a, 8:49-9:30). Инцко имплицира да само кроз прочишћење културе и историје од ових „ратних злочинаца" нација може да се отараси терета колективне кривице. Када је у питању однос државе и њених нација, Инцко је јасан. Држава је основана и призната 1992. Стога „нема ту раздруживања, јер није било ни удруживања. Босна је постојала. Она наставља државност и традицију СРБИХ али унутрашње административне подјеле су биле утаначене у Дејтону." (FACE HD TV, 2020a, 20:45-21:10).

Изетбеговић и сам дели ставове „про-босанских" лидера ма колико га они нападали и одбацивали из свог ланца једнакости. Он истиче да су вечере у Београду и Загребу сигнали подршке „господину Додику и господину Човићу за њихове политике." (BHRT, 2020a, 1:10-1:39). Њих двојица су према Изетбе-

говићу настојали да делегитимишу БиХ већ 15 година, ширећи страхове о бошњачкој доминацији, док „У ствари доминација је остварена у РС-у (изговара акроним, не пун назив) од стране СНСД-а над Бошњацима и Хрватима." (BHRT, 2020a, 4:08-4:22). Изетбеговић према томе изводи двосмеран популистички маневар, конструишући српске и хрватске националистичке елите, пре свега Човића и Додика, као претње по државу и бошњачку націју. Има исти став према Дому народа као и Конаковић и тврди да про-босанске снаге „грађанских странка, љевичарских странака, СДА, СББ итд." чине 66% бирачког тела, али их „кроз домове народа Човић и Додик то своде на 33%. Збијају их фактички 60% у трећину бошњачку. И циљ је да се то закује." (Hayat Media BiH, 2020, 8:20-8:30). Он дакле прави разлику између сопствене странке и „грађанских" странка и кроз његове интервјуе очигледно је да он жели да постоји једна грађанска гласачка база, која неће само бити ограничена на бошњачке гласове и квоте, Погађа га када га сврставају заједно са Додиком и Човићем и објашњава тај феномен на следећи начин. „Знате када је народу тешко, дио народа почне да оптужује онога ко га брани. Када не може у ствари да рјеши праве непријатеље, он се окрене према своме, то се дешава. И онда на тој енергији граде полтиканти и популисти своју причу. Стално је та прича према СДА, да је СДА спреман да подјели БиХ, када смо се ми грчевито одупирали, да је СДА иста попут ових других странака. То су нонсенси, то су тако увредљиве глупости. Дакле ми упорно се супротстављамо, упорно чувамо супстанцу БиХ, мултиетничку супстанцу, по цијену тога да смо довели Високог представника да нам буде надвласт овдје, да може и нас да смјењује итд. Огромне смо цијене платили за то." (Hayat Media BiH, 2020, 12:55-13:50). Изетбеговић тако износи бошњачки национал популизам, уз босански продржавни популизам. Ова два популизма деле празног означитеља (државу), институционално Друго (националистичке елите), али СДА се позива на бошњачку націју као актера који има посебну улогу у одбрани и очувању државе. За босанске популисте пак, нација је наводно ирелевантна.

Када су у питању српски лидери, њихови погледи о држави БиХ су дијаметрално супротни од оних који износе бошњачки политичари (али и новинари). Држава је у њиховом дискурсу претња српској націји и Републици Српској. На пример, Ненад Нешић, председник ДНС-а, до новембра 2020 петнаестогодишњи партнер СНСД-а на власти, започео је окретање ка опозицији. Сузана Рађен Тодорић, водитељ популарне емисије „Пулс" на БН ТВ позвала је Нешића да објасни ову промену политике. У току интервјуа упитала га је зашто ДНС не одустане од вето акције које предлаже СНСД. По њој, институт вета је девалвиран од стране СНСД-а, али Нешић се не слаже. „Ми смо рекли да ћемо увијек подржати вето када је интерес РС у питању. И што се тиче вета значи увијек ће имати подршку ДНС-а јер нама су интереси РС изнад свих игарија, јер заиста РС је нешто што омогућава живот српског народа овде." (BN TV, 2020b, 17:44-18:00). Драшко Станивуковић, који је у време писања овог рада већ постао градоначелник Бањалуке, изражава сличне ставове. У интервјуу код Хаџифејзовића, истакао је да је „Република Српска је створена борбом српског народа и жељом српског народа за слободом." (FACE HD TV,

2020b, 38:05-38:10). Ово је био његов одговор на непрестане тврдње водитеља да РС и ФБИХ треба укинути. Тачније, како сам каже, хтео би „да Босна и Херцеговина абортира оба близанца.” (FACE HD TV, 2020b, 36:21-36:28).

Додик дели исте ставове о сукобу БиХ и РС као и други српски лидери. Он је критиковао бошњачки концепт „нормалности”, који по њему, подразумева централизовану државу без РС. (FACE HD TV, 2020c, 30:38-31:16). Када Хаџифејзовић уствpди да је РС нелегитимна јер су је створиле стране силе, Додик одговара „ми дали Срби болан, 9. јануара ошли горе на Пале!” , и истиче да, „ако не поштује се Дејтон, онда је Република Српска самостална држава.” (FACE HD TV, 2020c, 32:10-32:20). Хаџифејзовић напротив тврди да се враћа РБИХ, јер РС није потписница Дејтонског споразума. Додик са друге стране истиче, да РС иако није потписала Дејтон, јесте потписала Њујоршке и Женевске папире, који су били основа за Дејтон. Стога РС је унела своје суверенитет у БиХ и има право да га врати назад. Да резимирамо, јасно можемо видети да бошњачки лидери виде државу као референтну тачку, као празног означитеља потенцијалног босанског грађанског идентитета и једног стабилног система идентификације. Српски лидери слично томе виде РС као празног означитеља и политички ентитет за који су афективно везани. Ипак, у њиховом дискурсу је јасно да виде РС као производ борбе српског народа и политички оквир који том народу гарантује слободу и опстанак у БиХ.

Елита против народа

Радикална подела на народ и институционализовану елиту је неизоставни елемент популизма. Међутим шта се дешава када су институционализоване елите перципиране као популистичке? У литератури о популизму најчешће се обрађују Западна Европа и Северна Америка. Закључак тих студије јесте да се популисти боре против технократске, бирократизоване елите која нема слуха за проблеме „обичног човека”. У БиХ постоји један специфичан проблем. Три владајуће странке (ХДЗ, СНСД и СДА) и њихови лидери су перципирани од стране њихових ривала као национал популисти. Поред тога, наратив је да су ове странке лидерске и да зависе од њихових лидера. Поврх тога, поменуте страначке организације у дискурсу опозиције представљају се као клијентелистичке машине. Због тога опозиција, како на бошњачкој тако и на српској страни, користи тактику позивања на *експертско знање*, као начин да се дистанцирају од владајуће елите и да их нападну.

На пример, Конаковић је у току интервјуа на Н1 Зукић упитао да ли ће бити нестраначких личности у новој кантоналној влади, на шта је Конаковић одговорио да ће их бити много више него раније. (N1, 2020a, 15:35-15:43). Заправо, Конаковић је истицао да оно што разликује његову странку од владајућих јесте „постављање стручних кадрова на чело институција.” (N1. 2020a, 23:39-23:50), те да од ових компетентних кадрова 57% су страначке личности, док је 43% било нестраначких. Ово се односи на владу Шесторке која се распала јануара 2020., када су СББ и ДФ прешли на страну СДА. (VOA, 2020).

Станивуковић на сличан начин поноси се својом кампањом, која није истицала страначка обележја, већ само његово име. „Дакле доста је више те партократије…Дакле ја се обраћам увијек људима, грађанима, дакле оном човијеку који хоће промјене, без обзира у којој странци он био." (BN TV, 2020c, 8:08-8:32). У току овог интервјуа на БН ТВ, Станивуковић је неколико пута износио тврдњу да треба да се успостави „култ система", насупрот постојећем „култу појединца". Ово обећава да ће постићи изградњом меритократског система именовања службеника. Срђан Мандић, кандидат НС за председника општине Сарајево Центар и победник избора у тој општини, износио је сличан меритократски Ми против корумпираних Других дискурс. Он тврди да је за време Шесторке све рађено транспарентно, док је са СДА били случајева на пример „министар културе оде у WC, врати се, нема му 3 милиона марака. Тако то заправо СДА ради." (FACE HD TV, 2020d, 7:18-7:38). Сви опозициони лидери, из оба ентитета, истичу значај економије и демографије као два кључан проблема. Владајућа елита је по њима одговорна за ове проблеме. Чак и Нешић истиче ова два проблема као кључна и жали се што ништа није урађено до сада. (BN TV, 2020b, 42:58-46:21).

Сада прелазимо на два лидера која одскачу од осталих по свом антиелитизму, Милораду Додику и Небојши Вукановићу. Они једини износе посебан облик анти-елитизма, анти-колонијализам. Вукановић је вероватно најжустрији опозициони лидер у погледу реторике према својим унутар-групним ривалима, односно према српској владајућој елити у РС. Током интервјуа на БН ТВ он им је претио масовним протестима испред њихових канцеларија, на локалном и ентитетском нивоу. „И онда ћемо рећи 'сиђи доле кадијо, сиђи доле да поднесеш рачуне', скупићемо 1000-2000 људи. Па знате како ће те судије да раде, кад не буду смјели доћи кући? Па они ће да раде као сингерице!" (BN TV, 2020d, 10:14-10:40). Ово је сасвим јасан пример популизма, коришћења енергије народа да натера елиту да ради по „народној вољи". Са друге стране, Вукановић је једини опозициони лидер обрађен у овом раду, који јасно износи анти-колонијалне ставове. „Странци желе овдје од нас да направе санитарни коридор, да овдје дођу мигранти, да ми купујемо њихов отпад, да нам купе најбоље докторе, најбоље професоре и да нас претворе у савремену колонију. Дакле ми не смијемо бити колонија странаца, ми морамо имати аутентичне људе са овог простора, који ће бити са ставом и који ће се борити за интересе народа веселог који је остао да живи на овим просторима." (BN TV, 2020d, 19:13-19:32). У овоме он има сличне ставове као и Милорад Додик, који сматра да је ЕУ наводно створила систем који омогућава народу да остане у БиХ, а заправо је успоставила систем који исисава људски капитал из земље. Рат, неуспела транзиција, неповољни трговински уговори и страно мешање су само неки од узрока одласка младих људи из државе, према Додику. (FACE HD TV, 2020e, 5:00-5:30). Иако се ова два лидера слажу по питању негативног утицаја странаца, Вукановић ипак види Додика и домаће елите као комрадорску класу, слуге странаца. „Ви имате Милорада Додика, стварно да га не спомињем пуно, али тај човијек је спреман, гарантујем, све нас да прода. Не Електропривреду, не Шуме Српске, него и Републику Српску." (BN TV, 2020d,

25:45-25:55). Са друге стране, на бошњачко/босанској страни чести су позиви да странци буду ангажованији у БиХ и странци су представљени као чувари БиХ суверенитета. Ово је једногласан став свих лидера из тог корпуса који су обрађени у овом раду, али је најјасније изражен од стране Џаферовића и Комшића, након посете руског министра спољних послова Сергеја Лаврова БиХ. На конференцији у Згради председништва они су изјавили да је високи представник „ потребан БиХ јер одлазак ОХР-а из БиХ у БиХ заговарају снаге које стално говоре о сецесији и које говоре о додатним етничким подјелама" и да „Високи представник не може отићи из БиХ све дотле док БиХ не промјени себи Устав и омогући себи нормално функционирање." (BHRT, 2020d, 13:22-15:08). За бошњачке и босанске популисте су странци старатељи БиХ док се не досегне стање „нормалности".

Мит и сећање

Као и у италијанском случају, како је анализирала Центо Бул, и БиХ је бојно поље сећања. Унутар две националне групе у БиХ које су анализиране у овом раду, постоји висок степен наративне конзистентности када је у питању перцепција историје. Насупрот томе, два национална наратива су један другом антитетични. О овоме је било речи и у претходним поглављима, али овде ћемо се усредсредити на сукобе око сећања. Две широке теме се истичу у оба наратива: Други светски рат и Рат 1992-1995[6]. Унутар ових тема две тачке сукоба се истичу: природа злочина у Сребреници и улога Четника у Другом светском рату. За бошњачку страну, како за опозицију тако и за СДА, Сребреница је геноцид и цео Рат 1992-1995 је здружена великохрватска и великосрпска агресија. Бошњаци и сви патриотски Босанци су само бранили своју земљу и домове и њихов рат је био праведан. Када су у питању Четници, за Бошњаке ове герилске јединице су просто фашисти. На српској страни Сребреница се признаје као ратни злочин, али не и као геноцид. Рат је био покушај бошњачке стране да маргинализује Србе и створи исламску државу. Срби су просто бранили своје куће, своју слободу, па у концу конца и Југославију и њихов рат је био праведан. Када су у питању Четници, они су виђени као антифашистичка герила, као и Партизани и Срби су били доминантни у оба покрета, док су се други народи, пре свега Хрвати и Бошњаци, борили на страни фашистичких сила Осовине.

„У колективном сећању менталне слике постају иконе а приче митови, чија је најважније својство њихова убедљивост и афективна делотворност." (Asman 2011, 43). Митови могу да буду измишљање историје, али такође могу да значе „форму у којој се повест посматра 'очима идентитета'. У тој варијанти мит означава афективно усвајање властите повести." (Asman 2011, 44). Један од најочигледнијих примера овог афективног усвајања личних прича и мен-

[6] Све три стране у БиХ поменути рат називају „одбрамбено-отаџбинским" или сличним називима. У овом раду се користи термин Рат 1992-1995 као неутралан термин.

талних слика у колективну историју, јесте интервју Срђана Мандића код Сенада Хаџифејзовића на Фејс ТВ. Мандић је поносно говорио о партизанском наслеђу своје породице, да би затим прешао на породичну трауму његове мајке у току Другог светског рата. Наиме, породица његове мајке је била партизанска и били су мете немачких нацистичких војника. Мандић препричава, врло детаљно, како је његова мајка била сведок смрти своје мајке, три сестре и једне рођаке, које су Немци побили на кућном огњишту. Хаџифејзовић одмах након тога поставља следеће питање. „Када си 92. године ступао добровољно у редове Армије РБиХ, која још није постојала, јеси ли имао ту сцену, те сцене или то човијек само срасте с тим, расте и срасте с тим и буде му то потпуно природно да брани свој град?" (FACE HD TV, 2020d, 16:40-17:14). Ово је прилично вешта, мада можда неумесна, мнемоничка операција. Хаџифејзовић везује два момента настанка БиХ, две мултикултуралне антифашистичке борбе, кроз време и простор, симболички спајајући их у један момент у, како то Андерсон зове, хоризонталном или месијанском времену. (Anderson, 2014, 24). Тако се једна лична породична траума афективно и симболички укључује и реконтекстуализује унутар бошњачког (или босанског) наратива о Рату 1992-1995. Мандић даје подужи одговор где говори о почетку рата, али на крају каже да није имао дилему коју ће страну одабрати, јер му је било природно да се бори заједно са својим пријатељима и комшијама. „Ја увијек волим рећи, као и 92. као и данас, односно 2018., сам на правој страни." (FACE HD TV, 2020d, 21:11-21:22). Мандић дакле изводи сопствену мнемоничку операцију, спајајући 1992., са 2018. и 2020. Тиме имплицира да је СДА на „погрешној страни". Бакир Изетбеговић и СДА деле овај босански наратив, како смо већ навели раније, и труде се да не буду сврстани заједно са спрским и хрватским националистима. Рецимо, када је упитан шта би „вијећници из Мркоњић Града" данас мислили о БиХ, Изетбеговић је одговорио на следећи начин. Тврди да не би били шокирани јер су се они „тукли пушкама са четницима и усташама", те да је нуклеус та два национализма, тог фашизма и ексклузивизма био присутан стално овде, додуше на неких 5%, а данас је на 40%, (BHRT, 2020a, 2:57-4:00). Нада се да ће „цивилизоване" снаге успети да превагну над „ретроградним". Ако узмемо у обзир његов став о „секуларним" партијама и СДА, СББ и другим које држе 60% бирачког тела и да два „фашизма" држе 40%, то онда у пракси значи да целокупно бирачко тело српских и хрватских странака у БиХ подржава фашисте, националисте и ексклузивисте.

Две бошњачке и босанске борбе из 1940-их и 1990-их су скоро идентичне антифашистичке борбе, где су Бошњаци били жртва и одбрамбена страна. Поред тога, Бошњаци су, по бошњачком колективном сећању и историографији, жртве низа геноцида кроз векове. Неки бошњачки аутори износе цифру од 10 геноцида. (Filandra 2012, 368 and Imamović, 2006, 570-571). Најистакнутији од њих јесте Сребреница, око кога се гради савремени национални наратив. То је форма виктимилошког идентитета, који тражи „медијску пажњу и социјално признање у једнакој мери као и материјалну реституцију и симболичку репутацију." (Asman 2011, 95). Нарочито је важно за бошњачки идентитет, такав какав јесте, да добије признање од починилаца наводних злочина

над колективним Сопством. Другим речима, колективно Сопство тражи да га Друго призна као његову жртву. Ово је нешто око чега се слажу скоро сви бошњачки политички актери. Примера ради, Којовић верује да је концепт Четворке дугорочно победоносан концепт државе. Да би се ово десило, морају да нађу партнере у РС, који ће покушати да дају одговоре на проблеме прошлости једним „заједничким ставом, принципијелним, према територијалном интегритету БиХ, према судским пресудама које третирају тај период. Да некако то, како бих рекао, уобличимо у један споразум који ће нам омогућити да напокон и гледамо и идемо напред." (BHRT, 2020b, 17:48-18:31).

Бошњачки и босански популисти перципирају Србе и РС као затворено друштво коме је неопходно вођство. Укратко, уздизање или еманципација РС из њеног садашњег затвореног стања, њеног национализма и слављења „ратних злочинаца" јесте својеврстан Бошњачки (сански) терет и одговорност. Како Богићевић истиче да „тај јаз између жртве и починиоца мора се премостити помирењем, а да се не жртвује истина и правда и да нико не може сугерисати заборав" додајући да „увијек је жртва нажалост пружала руку прва." (N1, 2020c, 39:22-40:15). Богићевић је такође критиковао Станивуковића јер се сликао са двојицом људи који су држали четничку заставу. По њему је то једна врста додворавања бирачима, и враћање „фашистичким идеологијама" те њихово промовисање (N1, 2020c, 16:39-16:59). Тиме имплицира да је српско гласачког тело у РС плодно тло за развој „фашизма" и да српски политичари морају да изигравају „фашисте" како би добили гласове. Тако наратив опозиционих и владајућих бошњачких странака јесте врло сличан. Срби су народ које треба еманциповати, цивилизовати, заједно са њиховим политичарима, а то је одговорност Бошњака, Босанаца и европских сила. Како Изетбеговић наводи „Дакле Срби ће морати да добију руководство или да се промјени ово руководство које их неће даље водити у то да им омладина одлази а да им пензионери имају све мању пензију," а да би се то десило млади политичари попут Драшка Станивуковића мораће да се мењају и уче. „Требаће му рука некога. Мислим да ће му требати рука међународне заједнице, неће моћи сам и наша рука." (BHRT, 2020c, 20:37-21:42).

Српска сећања на Други светски рат и Рат 1992-1995 су сасвим другачија од оних која износе бошњачки лидери. Ово најбоље показују Хаџифејзовић и Зукић, који притискају своје српске госте да прихвате бошњачке (или босанске) наративе. На пример, Зукић је испитивао Станивуковића о поменутој слици са четничком заставом. Емотивно се обратио свом госту речима „сломили сте срце Сарајлија Драшко сликом са четничком заставом. Шта ће вам то?!" и разочарано додаје „Шта ће вам то?! Зашто? Јел вама то треба да бисте добили у Бања Луци?" (N1, 2020e, 25:11-25:30). Цео интервју је пун питања оваквог типа и Зукићевим апелима Станивуковићу да се „уздигне изнад етнонационализма" и да више ради на међу-ентитеској, уместо на преко-граничној српског сарадњи. (N1, 2020e, 36:56-37:37). Станивуковић са своје стране истиче да различити народи имају другачије виђење о разним историјским догађајима и да треба прихватити „те различите погледе" и ићи даље. (N1, 2020e, 40:23-40:40). Ово је нешто са чиме водитељ није могао да се помири и стално

је инсистирао да се Станивуковић уздигне изнад национализма, што је на крају изазвало Станивуковићеву афективну реплику. „Ја се издижем али се ви не издижете господине, кад кажем ви, медији (Зукић се смеје). Па озбиљно вам кажем. Шта то значи? Па ја нисам отишао на медиј у Федерацији да ме нису питали: Сребреница, геноцид, Туђман и ови и они." (N1, 2020e, 52:20-53:13). Ова оптужба против Другог, који за себе мисли да је секуларан и мултикултурални, да је заправо националиста, је нешто што српски лидери често раде, када се два наратива сукобе око питања сећања и историје.

Када је у питању Рат 1992-1995, Станивуковић валоризује улогу Војске Републике Српске и инсистира да је водитељ зове пуним именом, а не ВРС. Већ смо напоменули да Станивуковић види РС као плод борбе српског народа у БиХ за слободу. Што се Другог светског рата тиче, Станивуковић износи све устаљене мотиве српског националног наратива о два антифашистичка покрета и додаје. „Четнички покрет је Југословенска војска у отаџбини, први званични ослободилачки покрет против фашизма [у Европи] и први град које је ослобођен тада је Лозница и то су те чињенице." (FACE HD TV, 2020b, 1:02:59-1:03:11). Хаџифејзовић у току интервјуа поставља питања и провокативне коментаре, попут абортирања двоје близанаца. Ипак, на самом крају интервјуа, он јасно изражава и сажима Босански про-државни популистички наратив, благим речима, изнесених очинским гласом[7], са позиције мудрог старијег човека. Он тврди да је национално име највећи терет за РС саму и за српски народ у БиХ и пита, односно моли Станивуковића следеће. „Када будеш са Вучићем реци му да је у интересу Србије да Босна буде оно што су Срби као изгубили, а изгубили смо сви ми, Југославија. Јер ми смо једини остатак тога. И то је тај организам, и мијешани бракови и три народа и традиција и култура и мултиетничност и ништа то није вјештачко." (FACE HD TV, 2020b, 1:17:25-1:17:56). Апели ка мултиетничности, ка прошлом времену међунационалног мира, мешању културу и градња Босне као идеала тога, као празног означитеља, као *крњег празног означитеља* у односу на несталу СФРЈ, јесте неизоставни елемент босанског про-државног популизма.

Хаџифејзовић овај наратив репродукује и у интервјуу са Милорадом Додиком. У првим минутима показује госту панораму Сарајева на екрану иза њих и виче „Ево га Сарајево!" и „Гледај га лафчино! То је град!" и додаје „Дас ист Валтер!" (FACE HD TV, 2020c, 1:20-1:39) на шта Додик одговара да том граду фале његови Срби. „Дас ист Валтер" је позивање на митологизованог партизанског борца из Сарајева током Другог светског рата, кодног имена „Валтер". Конкретно, позива се на завршну сцену истоименог филма, где немачки официр гледа у град и каже „То је Валтер", што значи да је цели град покрет отпора, да је сам град антифашистички југословенски јунак. Ово је још једна вешта мнемонична операција, где је један културни симбол и артефакт из културне архиве афективно преузет и унесен у савремени босански идентитет. Двојица саговорника се наравно сукобљавају око природе Рата 1992-1995, односно превасходно о нестанку 150 000 Срба који су се преселили у РС. За Додика је

[7] Неколико пута у току интервјуа му се обраћа са „сине"

то етничко чишћење које је спровела Армија БиХ, док су по Хаџифејзовићу они добровољно напустили Сарајево на наговор Крајишника и других српских лидера. (FACE HD TV, 2020c, 23:23-24:40). Што се Другог светског рата тиче, Додик има сличне ставове као и Станивуковић. Он тврди да Дража Михајловић треба да има улице назване по њему у РС јер „Он је био командант савезничке војске, једне од. Срби су имали двије савезничке војске, један су Четнички покрет и други је Партизани." (FACE HD TV, 2020c, 45:56-46:28). За Хаџифејзовића су Четници фашисти који „свој народ ловили, да тако кажем, хапсили и испоручивали за Јасеновац." (FACE HD TV, 2020c, 47:25-48:31).

Хаџифејзовић у овом интервјуу „активира" врло важно питање Сребренице просто постављајући Додику питање, шта је Јасеновац. Тиме је створио морални подстрек (или императив) реципроцитета: ја признајем патњу твоје групе као геноцид, ти исто тако признај патњу моје. Додик одговара да Јасеновац јесте био геноцид „али у Сребреници није био геноцид." (FACE HD TV, 2020c, 51:13-51:17). Дебата се даље наставља и Хаџифејзовић на крају емитује снимак интервјуа са Додиком из 2007., где овај признаје да је у Сребреници био геноцид. Ово је одличан пример како, речима Субир Сине, се против-архива користи за градњу против-наратива. Хаџифејзовић користи овај видео да Додиков наратив о српским конвертитима који су прешли на бошњачку страну, попут Мандића и Богићевића, окрене против Додика. Тиме преображава Додика у конвертита из оригиналне секуларне, анти-националистичке, босанске позиције у прелетача на српску националистичку страну. Додик одговара да је некада био легалиста, али када је схватио да „да Међународна заједница нема исти приступ према страдању Срба, као што има према страдању Бошњака и да је Међународна заједница инсталисала Хашки суд као суд за Србе," променио је мишљење, (FACE HD TV, 2020c, 55:18-56:13).

Када је у питању почетак рата и његови узроци, Хаџифејзовић види Милошевића и Караџића као кривце, док је Додик другачије мишљења. Он верује да су у рату све стране патиле. „Колика је кривица Радована Караџића, толика је кривица и Алије Изетбеговића и његовог муслиманског концепта државе, који ми нисмо могли да прихватимо и нећемо ни прихватити" (FACE HD TV, 2020c, 1:00:47-1:01:00). Ово се односи на чувену Исламску декларацију Алије Изетбеговића. То је једна од честих мотива из српске архиве памћења, која се користи за поткрепљивање наратива и нападе на бошњачки наратив. Слично томе, Меморандум САНУ Бошњаци користе за своје потребе. Нарочито је занимљиво што се Конаковић позива на Други меморандум САНУ из 2011. и тврди да је мрежа аутопутева у БиХ онаква „како је нацртан у Меморандуму 2 САНУ" (N1, 2020a, 21:12-21:44) и да циљано заобилази бошњачка места, попут Горажде и градова у Санџаку, а спаја српска са обе стране границе. Завршићу ово поглавље са тзв. „трећом страном" међу српским политичарима, Ненадом Нешићим и ДНС-ом. Када га је интервјуисала Емала Буџовић, водитељка Н1 БиХ ТВ, о одлуци Уставног суда поводом 9. јануара и наводила да призна да је Дан Републике илегалан, Нешић је пркосно тврдио да ће га славити и сносити последице. Иразио је наду да ће Буџовић и други Бошњаци славити тај празник заједно са Србима у блиској будућности. Буџовић је одбацила

то као могућност, очигледно узнемирена предлогом и истакла да тај датум призива страшна сећања код многих жртава. Нешић је одговорио „Замислите шта евоцира код мене 1. март, убиство свата Николе Гардовића, прегласавање српског народа у БиХ и тако даље." (N1, 2020f, 25:22-26:00). Водитељка завршава интервју тврдњом да никада неће славити 9. јануар али да ће сви заједно можда некада славити 1. март. Нешић одговара да ће они остати на 9. јануару.

Закључак

БиХ је земља која се налази на раскрсници популизама. Сви актери, владајући или не, као и медијске личности користи популистичку логику у свом дискурсу. Када је у питању економски садржај популизама, анализирани политички лидери су премало тога изнели о економској политици. Станивуковић и Вукановић се издвајају као тржишни и леви популисти, у економском смислу, али је даље истраживање неопходно како би се донели дефинитивни закључци. Када је реч о проблемима државе и сећања овај рад је идентификовао три популизма: босански про-државни популизам, бошњачки национал популизам и српски национал популизам. У погледу државе, бошњачки и босански популизам имају слична становишта, уз неколико важних разлика. Бошњачки национал популизам даје бошњачком народу и СДА истакнуту улогу у стварању и одржавању државе. Насупрот томе, босанска страна када говори о „народу" готово никад не говори о Бошњацима, већ о грађанима Босне или Босанцима и СДА и бошњачке националисте сврставају у исти кош са српских и хрватским националистима, као институционално Друго. Дино Конаковић и НИП имају елементе и једног и другог популизма, те је даља анализа неопходна. Сви српски лидери исказују српски национал популизам, а српски народ и Република Српска служе као празни означитељи, док је држава БиХ, прећутно или не, представљена као хегемонска претња Србима и РС. Када је у питању сећање, бошњачки и босански популизам су практично идентични, и оба виде Рат 1992-1995 и Други светски рат као антифашистичке борбе против српских и хрватских националиста, фашиста и агресора. На српској страни, како опозиционе тако и за владајуће странке, су јединствене у виђењу Рата 1992-1995 као борбе српског народа за слободу, а Другог светског рата такође, кроз два антифашистичка покрета, Четнике и Партизане. Оно што је кључно јесте да су водитељи, односно превасходно Зукић и Хаџифејзовић, јасни представници босанског про-државног популизма и усмеравају разговоре ка нодалним тачкама тог дискурса. Укратко, овај рад је показао да су практично сви актери БиХ политичке сцене и неке истакнуте медијске личности, популисти.

Литература

1. Social Blade, "TOP 100 YOUTUBERS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA SORTED BY SB RANK", *Social Blade,* https://socialblade.com/youtube/top/country/ba, (accessed 13 January 2020)
2. Radio televizija BN. 2020. „BN TV najgledanija u Srpskoj i BiH tokom januara", *RTVBN,* https://www.rtvbn.com/3976902/bn-tv-najgledanija-u-srpskoj-i-bih-tokom-januara, (accessed 13 January 2020)
3. Mudde, Cas and Kaltwasser, Rovira. 2017. *Populism: A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press, Kindle edition,
4. Stanley, Ben. 2008. "The thin ideology of populism", *Journal of Political Ideologies*, 13:1, 95-110, : DOI: http://dx.doi.org/10.1080/13569310701822289,
5. Freeden, Michael. 2017. "After the Brexit referendum: revisiting populism as an ideology." *Journal of Political Ideologies* 22 (1): 1–11. https://doi.org/10.1080/13569 317.2016.1260813.
6. Moffit, Benjamin. 2016. *The Global Rie of Populism: Performance, Political Style and Representation*, Stanford California: Stanford University Press, Kindle edition,
7. Laclau, Ernesto and Mouffe, Chantal. 2014. *Hegemony and Socialist Strategy*, London: Verso, Kindle version
8. Laclau, Ernesto. 2005. *On Populist Reason*, London: Verso,
9. Mouffe, Chantal. 2013. *Agonistics,* London: Verso, Kindle version,
10. Mouffe, Chantal. 2018. *For a Left Populism*, London: Verso, Kindle version,
11. Shina, Subir. 2017. "Fragile Hegemony: Modi, Social Media,and Competitive Electoral Populism in India", *International Journal of Communication,* 4158–4180,
12. Cento Bull, Anna. 2016. "The role of memory in populist discourse: the case of the Italian Second Republic", *Patterns of Prejudice*, 50:3, 213-231, DOI:10.1080/0031322X.2016.1208863
13. Weaver, Ole. 1995. "Securitization and Desecuritization", Ch 3, in: Ronni D. Lipschutz (ed.), *On Security*, Columbia University Press, New York, 1–31,
14. Rankić, Slađan. 2019. „Populizam kao politička logika: slučaj izbora za Evropski parlament 2019"., *Godišnjak FPN specijalno izdanje decembar 2019*; 111-128. https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/FPN-Godisnjak-22-2019-specijalan_broj.pdf,
15. Convention on Rights and Duties of States adopted by the Seventh International Conference of American States, "League of Nation", Registration Number 3802, Registered on Cuba 8 January 1936, https://treaties.un.org/pages/showdetails.aspx?objid=0800000280166aef
16. Anderson, Benedict. 2016. *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism,* London UK: Verso
17. Smith, Anthony D. 2014. *Nation in History*, New Jersey: Wiley, Kindle edition,
18. "N1 Pressing: Elmedin Konaković (14.10.2020)", You tube video, 51:08, "N1", 14.10.2020.,

https://www.youtube.com/watch?v=kp563hmVPJE&list=PLtkTKfgc4b4V87X6A3qLbUGSqnvKNLjLo&index=14&t=158s, (accessed November 10 2020),
19. RTRS. 2019. „U Sarajevu obnovljena kapela Vidovdanskih," 12 October 2019, https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=354132
20. „Željko Komšić vs Bakir Izetbegović 2006. godine", You tube video, 1:14, „Zgode i nezgode običnog čovjeka", 8.10.2020., https://www.youtube.com/watch?v=oVTQqU6oFhs
21. „Gost BHT1 uživo bio je Bakir Izetbegović, predsjednik SDA", You tube video, 24:51, „BHRT-Radiotelevizija Bosne i Hercegovine", 14.10.2020., https://www.youtube.com/watch?v=SBcGj_4nWVY (accessed November 10 2020),
22. „IZETBEGOVIĆ: DODIK POKUŠAVA DA ZAVRŠI PROCES PRETVARANJA RS U DRŽAVU - NEĆE TO DOBITI", You tube video, 15:50, „Hayat Media BiH", 12.11.2020., https://www.youtube.com/watch?v=BYkdBEeweI4&t=14s (accessed November 13 2020),
23. „Nikšić za N1: Neka DF vodi ko god hoće, Bakir Izetbegović ili ko već", You tube video, 22:02, „N1", 29.20.2020., https://www.youtube.com/watch?v=jemyP7ozDzU, (accessed 13. 11. 2020),
24. Eatwell, Roger and Goodwin, Mathew. 2018. *National Populism The Revolt Against Liberal Democracy*, London: Pelican Books, Kindle edition
25. „Šokantni Inzko: Biden šalje važne ljude u BiH! Dodik? Nisam znao da su moji Amerikanci muslimani!!!", You tube video, 40:37, „FACE HD TV", 8.11.2020., https://www.youtube.com/watch?v=Pzc4Q3fAoHo&t=133s (accessed 13.11.2020),
26. „Jedan: Predrag Kojović - 26.11.2020." You tube video, 56:24, „BHRT-Radiotelevizija Bosne I Hercegovine", 27.11.2020., https://www.youtube.com/watch?v=Eep-XfpQAdQ (accessed 27.11.2020.),
27. „N1 Pressing: Bogić Bogićević (25.11.2020.)", You tube video, 50:37, „N1", 25.11.2020., https://www.youtube.com/watch?v=lFW_vY-J8_o, (accessed 30.11.2020),
28. Уставне и законске надлежности Предсједништва БиХ, 19.09.2002., http://www.predsjednistvobih.ba/nadl/default.aspx?id=18266&langTag=sr-SP-Cyrl
29. „Nenad Nešić - Dao sam glavu, ne bojim se ničega! \\ PULS", You tube video, 1:14:39, „BN TV", 22.10.2020., https://www.youtube.com/watch?v=QuPcVRnj3Rs (accessed 3.12.2020),
30. „Draško: Znam da ćete staviti u naslov da sam protiv gej parade...", You tube video, 1:33:16, „FACE HD TV", 28.11.2020., https://www.youtube.com/watch?v=JRoWQHZkj1I (accessed 19.12.2020.),
31. „Dodik-Hadžifejzović: Šta si ti? Novinar! A, politički? Novinar! Ti si zajebant! Sprdaš se sa mnom!", You tube video, 1:28:58, „FACE HD TV", 21.11.2020., https://www.youtube.com/watch?v=ObSZvI23jcQ (accessed 19.11.2020.),

32. Bjelonja, Amina. 2020. „Smijenjena Vlada Kantona Sarajevo", *Voice of America,* 29 January 2020, https://ba.voanews.com/a/skupstinski-zastupnici-izglasali-nepovjerenje-vladi-kantona-sarajevo/5264979.html
33. „Draško Stanivuković - Došlo je vrijeme da izaberemo kult sistema, a ne kult pojedinca \\ PULS", You tube video, 1:22:39, „BN TELEVIZIJA", 15.10.2020., https://www.youtube.com/watch?v=1DZSQjBLpmI (accessed 14.11.2020.),
34. „Mandić: Ne dozvoljavam ni Bakiru, ni Komšiću da budu veći Bosanci od mene! Nikad neću biti Komšić!", You tube video, 42:11, „FACE HD TV", 21.11.2020., https://www.youtube.com/watch?v=cEiVwqTv_vY&t=883s (accessed 22.11.2020.),
35. „Nebojša Vukanović - Svi režimi su pali i ovaj će pasti! \\ PULS (BN Televizija 2020) HD", You tube video, 1:14:39, „BN TV", 08.10.2020., https://www.youtube.com/watch?v=xRPV3FpLfOo&t=1444s (accessed 4.12.2020.),
36. „Dodik-Hadžifejzović: Šta si ti? Novinar! A, politički? Novinar! Ti si zajebant! Sprdaš se sa mnom!", You tube video, 1:28:58, „FACE HD TV", 21.11.2020., https://www.youtube.com/watch?v=ObSZvI23jcQ (accessed 19.11.2020.),
37. Guardino, Matt. 2018, "Neoliberal populism as hegemony: a historical ideological analysis of US economic policy discourse", *CRITICAL DISCOURSE STUDIES*, DOI: 10.1080/17405904.2018.1442361,
38. Weyland, Kurt. 1999. "Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe", *Comparative Politics*, Vol. 31, No. 4 (Jul., 1999), 379-401,
39. „Borenović za N1: Nevjerovatno, te proklete podjele u BiH...", You tube video, 25:07, „N1", 5.10.2020., https://www.youtube.com/watch?v=FkESGX33O28&t=9s (accessed 07.12.2020.),
40. Oslobođenje. 2020. „Priča o zločinima Nenada Stevandića, u Banja Luci u toku rata i njegovom crvenom kombiju", 20 October 2020, https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/prica-o-zlocinima-nenada-stevandica-u-banja-luci-u-toku-rata-i-njegovom-crvenom-kombiju-598755
41. Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i političke povesti*, Beograd: Biblioteka XX vek
42. Filandra, Šaćir. 2012. *Bošnjaci nakon socijalizma: o bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom prostoru,* Zagreb HR: Synopsis,
43. Imamović, Mustafa. 2006. *Historija Bošnjaka,* Sarajevo BIH: Preporod, Bošnjačka zajednica kulture, 2006,
44. „Bakir Izetbegović gost emsije BHT1 uživo", You tube video, 24:42, „BHRT-Radio Televizija Bosne I Hercegovine". 25.11.2020., https://www.youtube.com/watch?v=9GTRuNKqBPA (accessed 5.12.2020.),
45. „Pressing: Draško Stanivuković (18.11.2020.)", You tube video, 54:58, „N1", 18.11.2020., https://www.youtube.com/watch?v=JIKdv3jXeEc&t=102s (accessed 07.12.2020.),
46. „Press Željko Komšić i Šefik Džaferović, 15. Decembar", You tube video, 26:00, „BHRT-Radiotelevizija Bosne I Hercegovine", https://www.youtube.com/watch?v=BUg5zLXXIdY (accessed 15.12.2020.),

47. „Telering: Milorad Dodik /// 11.11.2020.", You tube video, 57:27, „RTRS Vijesti", 11,11.2020., https://www.youtube.com/watch?v=OI4y3XFZ4ok&t=1s (accessed 24.11.2020.),
48. Тепшић, Горан Р. 2019. „Улога политичких елита у процесу реконструкције националних идентитета: случај Босне и Херцеговине", Докторска дисертација, Београдски Универзитет, Факултет политичких наука

CROSSROADS OF POPULISM-THE CASE OF THE 2020 LOCAL ELECTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary: The aim of this paper is to explore the content of populist discourse in the case of the Municipal elections in Bosnia and Herzegovina in 2020. This is done through critical discourse analysis of the relevant political actors in Bosnia and Herzegovina, drawing on the populist logic approach to populism. The analytical sample consists of interviews with the political leaders of major Serbian and Bosniak parties, as well as some of the more prominent politicians. To be more precise the paper analyzes discourse of: Bakir Izetbegović, Milorad Dodik, Nermin Nikšić, Predrag Kojović, Elmedin Konaković, Branislav Borenović, Draško Stanivuković, Nebojša Vukanović, Srđan Mandić, Bogić Bogićević and the High representative Valentin Inzko. Selected interviews were held during the Municipal elections in Bosnia and Herzegovina, i.e., the months of October and November 2020. My analysis showed that all actors express one or multiple forms of populism, the most common of them being national populism and pro-state populism. Furthermore, the journalists carrying out the interviews expressed populist discourse, particularly the TV hosts of N1 and Face TV.

Keywords: populism, national populism, founding moment, nation, nationalism, empty signifier, chain of equivalence

БОЈАН П. УРДАРЕВИЋ*
СТЕФАН Н. АНДОНОВИЋ
Правни факултет
Крагујевац

UDC: 315.334.2349.2
Прегледни рад
Примљен: 14.04.2021
Одобрен: 18.05.2021
Страна: 191–203
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.2.07

ПОЈЕДИНА СТАТУСНА И РАДНОПРАВНА ПИТАЊА ЕЛЕКТРОНСКОГ СПОРТА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак: Развој спортског права је суштински изменио угао гледања на однос између спорта и права који је дуго времена преовлађивао и испољавао се кроз концепт негирања постојања потребе за стварањем посебних спортских норми. Критичким приступом и теоријским разматрањем, спортско право се временом издвојило у посебну грану права која настоји објаснити суштину спортске специфичности, доказујући да идентитет спортских норми настаје управо из потребе за ширим сагледавањем односа који настају у спорту. Као изразито друштвена појава, дигитализација почиње да врши снажан утицај и на традиционалне спортске концепте и принципе на којима се заснива, стварајући нове облике постојања и упражњавања спорта и доводи до настанка е-спорта.Због све значајније улоге е-спорта у друштву, рад ће бити усмерен на правну анализу позиције е-спорта у систему спорта Републике Србије. Такође, аутори ће обрадити и питање могућности примене или потребе за изменом традиционалних принципа у области спорта на е-спорт, што подразумева на појединим местима и указивање на потребу усклађивања појединих правних института у вези са е-спортом. Истраживање ће обухватити и осврт на радноправне аспекте електронског спорта, попут могућности закључивања уговора са лицима млађима од 15 година, могућности закључивања уговора са спортистима, итд. За одговор на постављења питања, анализу ћемо започети од одређења појма спорта и е-спорта у Републици Србији.

Кључне речи: спорт, е-спорт, радни однос, спортске дисциплине, лаки рад

Увод

Иако се у корену речи спорт налазе појмови разоноде и уживања, данашњи спорт је уско повезан са компететивним физичким или умним активнос-

* burdarevic@jura.kg.ac.rs

тима чији је претежни циљ победа или зарада. Разлог томе налази се у модерном друштву, чији је спорт нераскидиви елемент и саставни део. Као значајна друштвена активност, спорт се налази у стању непрестане трансформације и развоја, која прати појаве и новине у функционисању друштва.

Развој друштвених потреба и друштвених образаца понашања условили су професионализацију и комерцијализацију спорта, већу распрострањеност и омасовљење, као и стварање нових спортских облика и области. Међутим, једна друштвена појава је извршила посебно снажан утицај на спорт. То је дигитализација спорта.

Дигитализација, као процес трансформације информације, активности, објеката и других предмета из физичког у дигиталан облик, утицала је на читаво модерно друштво. Нове дигиталне информационо-комуникационе технологије и интернет мењају целокупну слику друштва, начин обављања активности и послова, начин комуникације и друге традиционалне друштвене концепте. Један од значајних пратећих феномена дигитализације је и гејмификација. Она је све више присутна у пољима као што је економија, маркетинг, уметност, спорт, политика, али и у традиционално затвореним системима као што је војска. Гејмификација као коришћење видео игара и њених принципа узима све већи замах (Bjelajac and Filipović 2019). Као изразито друштвена појава, дигитализација почиње да врши снажан утицај и на традиционалне спортске концепте и принципе на којима се заснива, стварајући нове облике постојања и упражњавања спорта (Scholz 2019, 3). Тако настаје и електронски спорт (у даљем тексту: е-спорт), који се уопштено може одредити као надметање спортиста у виртуелном свету, односно надметање играча у оквиру видео игара (Tolmachevska and Tkalich 2018, 19).

И поред тога што представља релативно нову појаву, е-спорт је створио једно од најбрже растућих и највећих тржишта на свету. Огромни наградни фондови које се појављују на такмичењима и подршка спонзора у вези са њиховим организовањем утицали су и на енормно повећање броја играча који активно учествују у надметању у видео играма, тежећи да постану најуспешнији у својим микро или макро средина (Gatto and Patrick 2016, 428). Тако, када је реч о масовности, заради и популарности, електронски спорт полако почиње да заузима једну од водећих позиција међу осталим спортским активностима, попут фудбала, кошарке, одбојке, итд.

Поменуте појаве у вези са е-спортом захтевају озбиљно разматрање његове позиције и улоге у систему спорта. Иако у свом називу носи реч „спорт", јављају се различите недоумице, попут тога да ли је заиста реч о спорту, могу ли се применити традиционални принципи спорта, које дисциплине овај спорт или активност обухвата и какве су последице признавања статуса спорта е-спортовима. Поред тога, имајући у виду да његову базу чине претежно млади људи, неретко малолетни, при чему се улаже све више новца у активности и такмичења у вези са е-спортом јављају се и поједини изазови правне природе, попут могућности закључења уговора о спорту са млађима од 15 година, могућности прикључивања е-спорт организацијама и томе слично.

Појмовно одређење спорта и е-спорта у Републици Србији

Спорт представља изузетно профитабилну делатност, која заокупља пажњу медија, великих мултинационалних корпорација, те су цифре које се улажу у највећа светска такмичења астрономске и премашују десетине милијарди долара (Шупут 2009, 249). Имајући у виду његову значајну друштвену и привредну улогу (Андоновић 2017, 131), у Републици Србији спорт представља делатности од посебног значаја, која је уређена Законом о спорту (Закон о спорту, „Сл. гласник РС", бр. 10/2016).

Закон о спорту у чл. 1 уређује основна питања у вези са спортом као што су права и обавезе спортиста и других физичких лица у систему спорта, питања везана за правни положај, организацијуи регистрацију предузетника и правних лица у систему спорта, општи интерес и потребе и интереси грађана у области спорта, финансирање, категоризације у области спорта, национална стратегија развоја спорта у Републици Србији, школски и универзитетски спорт и физичко васпитање деце предшколског узраста, спортски објекти, организовање спортских приредби, национална признања и награде за посебан допринос развоју и афирмацији спорта, вођење евиденција и надзор над радом организација у области спорта.

У вези са позицијом е-спорта у правном систему Републике Србије, значајно је одредити појам спорта (Вуковић, 2019 394-406). Према чл. 2 Закона о спорту, „спорт представља део физичке културе који обухвата сваки облик организованог и неорганизованог обављања спортских активности и спортских делатности од стране физичких и правних лица у систему спорта, у циљу задовољења потреба човека за стваралаштвом, афирмацијом, физичким вежбањем и такмичењем са другима". У вези са претходним, треба рећи да појам спортске активности, означава сваки облик физичке и умне активности, који кроз неорганизовано или организовано учешће, има за циљ да изрази или побољша физичку спремност и духовно благостање, стварање друштвених односа или постизање резултата на такмичењима свих нивоа. Овако одређена спорта је у сагласности са опште прихваћеним ставовима теорије о појму спорта (Ђурђевић, Мићовић, Вуковић 2014, 22).

Имајући у виду претходно, постављамо питање да ли се делатност е-спорта може подвести под напред изложени позитивно-правни појам спорта у Републици Србији? За одговор на такво питање, неопходно је одредити појам е-спорта. Уопште говорећи е-спорт представља активност у оквиру које учесници (играчи) управљају „виртуелним аватарима" у видео-игри преко управљача, при чему је основни циљ управљања аватаром да се савлада противник (други играч или аватар коме управља сам софтверски програм), један или више њих, у зависности од врсте игрице.

У теорији се могу пронаћи малобројни покушаји одређења појма е-спорта (McCutcheon and Hitchens and Drachen 2017, 534-535).На пример, Вагнер (Wagner)одређује е-спорт као „област спортске активности у којој људи развијају и тренирају менталне и физичке способности употребом информаци-

оно-комуникационих технологија"(Wagner 2006, 3). Док је поменута дефиниција више усмерена на објашњавање друштвене позадине е-спорта него на разјашњење његове суштине, њена ширина даје могућност да се одреди област друштвеног живота за којусе може везати појам е-спорта. Као што се може приметити,Вагнеродређује е-спорт као врсту спортске активности. Од домаћих аутора, Андоновић и Радовановић одређују појам е-спорта као психофизичку активност људи у упражњавању и коришћењу видео-игара, која се одвија на рачунарским и другим информационо-комуникационим уређајима, а која је усмерена на остваривање победе у односу на остале учеснике надметања (Андоновић и Радовановић 2019, 46). Аутори су такође става да е-спорт представља посебну врсту спорта.

Уколико поменута схватања подведемо под законску дефиницију спорта, можемо бранити тезу да е-спорт треба да буде препознат као део спорта. Надметања у е-спорту се одвијају на формално организованим и неорганизованим такмичењима, при чему подразумевају психо-физичку спремност играча за учествовањем и надметањем. Уз то, упражњавањем е-спорта остварују се циљеви спорта попут потребе човека за стваралаштвом (што кроз стварање саме видео игре, што кроз активност играча у смислу проналажења нових идеја у оквиру правила игре за остваривање победе и циља игре), афирмацијом (углед у широј друштвеној и ужој играчкој заједници у случају успешних и квалитетних резултата на надметањима у датој видео игри), што за такмичењем са другима (циљ е-спорта је управо победа над супарником, односно другим играчем или играчима).

Иако је исправно рећи да у е-спорту нема физичке активности колико и у другим, „традиционалним" спортовима који се заснивају на физичкој снази и спремности учесника, е-спорт нема ништа мање активну психичку активност учесника у односу на друге спортове. Многе активности које су одавно препознате као облик спорта, односно као врста спортске активности, имају сличан облик и природу као и е-спорт, будући да се више заснивају на психичким способностима учесника. Примера ради, шах, пикадо, па и ауто и мото трке представљају облике спортских активности и као такве су препознате у одговарајућим актима државе који се односе на спорт. Самим тим, јасно је да е-спорт, који се по начину (физичког) упражњавања не разликује од претходно поменутих, слободно може одредити као врста спортске активности. На основу изложеног можемо изнети тврдњу да е-спорт представља врсту спорта, уколико се тумачи сходно законском одређењу спорта у Републици Србији.

Изазови правне природе и специфичности е-спорта у односу на традиционалне спортове

И поред растућег значаја е-спорта, регулатива која се односи на ову појаву и активност не може се наћи у посебном законском тексту, већ се попут осталих спортских грана, општи принципи и правила у вези са овом појавом налазе у Закону о спорту. Према томе, на сва питања у вези са правима и оба-

везама учесника, категоризацији спорта, организовању спортских приредби у вези са спортом, треба применити одредбе Закона о спорту.

Одређена питања у вези са е-спортом могу се пронаћи и у подзаконским општим актима који детаљније разрађују правила предвиђена Законом о спорту. Један од таквих аката је Правилник о спортским гранама и областима спорта у Републици Србији и спортским дисциплинама у оквиру спортских грана и области спорта („Сл. гласник РС", бр. 51/2016, 95/2016, 59/2017, 84/2017, 44/2018), уређује спортске гране и спортске дисциплине у оквиру спортских грана у Републици Србији и прави поделу на олимпијске спортове, параолимпијске спортове, непараолимпијске спортове особа са инвалидитетом, неолимпијске спортове и неолимпијске остале спортове.

Међу осталим неолимпијским спортовима, svoje mesto у поменутом правилнику нашао је і е-спорт. Такође, у овом правилнику учињена је подела е-спорта на спортске дисциплине. Као спортске дисциплине у оквиру е-спорта одређене су игре:StarCraft II, Dota 2, League of Legends, Counter Strike: Global Offensive, Smite, Hearthstone: Heroes of Warcraft, Counter Strike 1.6, World of Wacraft, Diablo, World of Tanks, Pro Evolution Soccer, FIFA, NBA2K, Tekken, Street Fighter, Call of Duty, Battlefield, Arma, A.V.A, Heartstone.

Поменуте спортске дисциплине заправо представљају неке од најпопуларнијих видео-игара на свету. Међутим, у вези са овако одређеним спортским дисциплинама отвара се неколико суштинских питања у вези са њиховим правним статусом.

Прво, иако су одређене као спортске дисциплине, поменуте видео игре представљају приватно власништво њихових произвођача, који представљају међународне и националне корпорације и привредне субјекте. Тако је, примера ради, видео игра „Counter-Strike" razvijena od strane „Hidden Path Entertainment-a" і „Valve-Corporation-a", која га је и издала, „NBA2K"је развијена од стране „Visual Concepts-a", а издали су га „Sega Sports" и „2K Sports". Видео игра „Tekken" је развијена од стране „Bandai Namco Studios" и „Namca", а објављен од стране Bandai Namco Studios, Sony Computer, Namco и Entertainment-a. То значи да поменуте компаније имају потпуно власништво над видео игром, као посебним рачунарским програмом (software-om) и њеним алгоритмом, односно кодом који утиче на ток и правила игре. Суштински, то значи да свака промена правила у оквиру игре није под надлежношћу међународног савеза учесника спорта, већ је подређена привредном субјекту који је развио и објавио видео-игру.

У овоме се управо огледа прва велика значајна специфичност е-спорта у односу на традиционалне врсте спортова. Наиме, други традиционални и популарни спортови попут кошарке, фудбала, пливања, ватерпола, формално нису власништво приватних или јавних организација, већ као универзално значајне активности припадају свима и могу се слободно упражњавати, у оквиру или ван спортских организација. Практично, то значи да се фудбал може играти слободно на пољани или бетону, да се може пливати по слободној води на било којој јавној или приватној воденој површини, без бриге да неко има

власништво или монопол над том активношћу. У свим тим спортским гранама и спортским дисциплинама могу се слободно уређивати правила од стране учесника и организација које руководе формалним и неформалним надметањима и такмичењима.

Са друге стране, да би се, макар и ван оквира организације, учествовало у е-спорту, неопходно је поседовати, односно купити видео игру у којој играч жели да учествује и да се такмичи са другима. Дакле, једно привредно друштво има власништво над „спортском" активношћу и може је регулисати и ограничавати (са техничке стране) по сопственој вољи. Такође, правила већина е-спорт играна се не могу мењати, осим уколико њихови произвођачи нису предвидели такву могућност.

Други изазов који се може јавити у вези са спортским дисциплинама е-спорта у Републици Србији, јесте затворен број дисциплина, односно видео игара које су предвиђене Правилником о спортским гранама и областима спорта у Републици Србији.Истина је да поменуте дисциплине представљају неке од најпопуларнијих видео игара на свету. Међутим, њихов број на тржишту је у непрестаном порасту и константно долази до промене њихове тржишне вредности, заступљености међу играчима, па самим тим и до пада или раста популарности. Стварање и публиковање нових видео игара може довести до тога да нека од наведених игара изгуби на популарности, да се смањи број учесника, па тиме може да дође до престанка организације такмичења у тој видео игри због смањеног интересовања јавности, мањка популарности и губитка новчаних средстава. Као последица тога, може се јавити ситуација да Правилник не предвиди нове видео игре које имају велики значај у свету е-спорта, већ да предвиђа спортске дисциплине (видео игре) које више нису актуелне.

У вези са поменутим изазовом треба поменути ситуацију да је тржиште видео игара у непрестаном развоју, што по броју учесника и посматрача, што по количини новца која се улаже у ово тржиште, па је тако оно засенило, у одређеним аспектима и филмску индустрију (Techtrunch 2019). Видео игре су најдетаљнији и најмаштовитији дигитални светови и окружења. Као такви, имају највећи потенцијал за имерзију у дигитални свет и остајање у њему. Комбинација такве природе и компетитивне онлајн компоненте даје смисао и функцију том дигиталном свету, и додатни разлог да се у њему дуже остане (Bjelajac and Filipović 2020). Даљи развој видео игара може ићи у правцу развијања нових облика упражњавања е-спорта, у форми виртуелне стварности (VR), што треба посматрати као неодвојиви део е-спорта, па и ове области треба узети у разматрање приликом уређивања статусних и организационих питања е-спорта.

Као могуће превазилажење поменутих препрека, аутори предлажу да се поред поменутих видео игара, предвиди и отворена клаузула која би се односила на све нове дисциплине и облике електронског спорта који су актуелни. Оправдање отворене клаузуле налази се у непрестаном развоју индустрије

видео игара и брзим променама у њиховој популарности. Такође, отворена клаузула би спречила потребу за честим променама правилника.

Ограничавањем броја видео игара, као што је случај у тренутном Правилнику, ствара се правно техничка баријера развоју е-спорта као посебне спортске дисциплине. Брз и тешко предвидив развој ове појаве треба да прати и флексибилна регулатива која би обезбеђивала спортском савезу у области е-спорта, али и свим играчима различитих дисциплина, да прате трендове и да лакше буду укључени у све активности и промене у вези са овим спортом.

Национални спортски савез у области е-спорта у Републици Србији

Посебно важно питање у вези са е-спортом тиче се националних спортских савеза. Ради уређивања питања од заједничког интереса, заједничког представљања, као и утврђивања основних питања у вези са организацијом такмичења и правним статусом спортиста у одређеној грани спорта, спортске организације, самостални професионални спортисти, савези и друга удружења у тој грани, према чл. 97 ст. 1. Закона о спорту, имају могућност да се удруже у гранске спортске савезе за једну или више спортских грана. Као највиши облик удруживања у одређеној грани спорта, фигурира национални грански спортски савез, чија је основна улога да уређује обављање спортских активности у датој грани спорта, утврђивање спортских правила, репрезентује национални спорт на међународним такмичењима, као и да представља државу у међународним спортским организацијама у тој грани спорта. Само један спортски савез може да буде национални грански спортски савез. Као неопходан услов за оснивање гранског спортског савеза, предвиђено је да мора постојати најмање три регистроване спортске организације у грани спорта и на подручју за коју се тај савез оснива.

Национални грански спортски савези у Републици Србији утврђују се Правилником о надлежним националним спортским савезима за спортске гране и области спорта у Републици Србији („Сл. гласник РС, бр. 95/2016, 45/2018, 17/2021”). Иако е-спорт представља спортску дисциплину, поменутим Правилником није утврђен надлежни национални спортски савез са спортску грану е-спорта. У Агенцији за привредне регистре постоји „Српски савез електронских спортова и еспортова”, као грански спортски савез, али тај савез нема статус надлежног националног спортског савеза који има искључиву улогу у одређеној грани спорта за репрезентовање спота и вођење националних такмичења.

Сматрамо да је ово једна од неопходних ставки за даљи развој е-спорта као спортске дисциплине у Републици Србији. Национални грански савез представљао би форум за исказивање интереса е-спортиста, њихових тренера, организација и других радника у овој области. На тај начин е-спорт би добио и важан национални институционални оквир за заштиту права и интереса његових учесника (Бошковић и Бошковић 2012, 59-70).

Неки радноправни аспекти (е)-спорта у Републици Србији

Према опште прихваћеном схватању, однос професионалног спортисте и спортске организације има карактеристике радног односа, те професионални спортиста има сва права, обавезе и одговорности у складу са законом којим се уређује рад, осим ако Законом о спорту, или спортским правилима надлежног међународног спортског савеза није друкчије утврђено.

Закон о спорту Републике Србије у члану 13 став 1 изричито предвиђа да професионални спортиста заснива радни однос са спортском организацијом „закључењем уговора о раду". Уколико прихватимо тезу да је е-спорт један облик или врста спорта, онда би по аналогији уговор о раду морао да се закључује са лицима која се баве е-спортом и то настају одређени проблеми. Ако кажемо да постоји низ специфичности радноправног односа спортиста у односу на општи режим радног односа, онда су оне још израженије када је реч о е-спорту.

За почетак, испитујући правну природу уговора о раду професионалног спортисте, као круцијално се поставља питање да ли се заиста може повући паралела између уговорног односа професионалног спортисте, односно е-спортисте и спортске организације, са уговором о раду.

Свакако да приступ поистовећивања који сугеришу поједини аутори није извршен без претходног разматрања и уважавања основних карактеристика односа који настају између професионалног спортисте и спортске организације. У том контексту се као основна идеја намеће веза која поменути однос професионалног спортисте и спортске организације види кроз уговор о раду, а који је дефинисан делом кроз одредбе Закона о спорту Републике Србије, али и кроз аналогну примену одредаба Закона о раду Републике Србије („Сл. гласник РС, бр. 24/05, 54/09, 32/13, 75/14, 13/17 – одлука УС, 113/17 и 95/18").

Међутим, поставља се питање да ли се оваква паралела може повући и у случају е-спорта. Чини се да прва основна препрека у било каквом даљем радноправном уређивању правног положаја е-спортисте се налази у годинама живота за заснивање радног односа. Према чл. 24. ст. 1 Закона о раду, радни однос може да се заснује са лицем које има најмање 15 година живота и испуњава друге услове за рад на одређеним пословима. Према чл. 13 ст. 3 Закона о спорту, професионални спортиста има сва права, обавезе и одговорности из радног односа у складу са Законом о раду, осим ако спортским правилима надлежног међународног спортског савеза није друкчије одређено. Дакле, у овом тренутку, старосна граница од 15 година живота делује као непремостива препрека за заснивање радног односа са е-спортистом, без обзира што је природа е-спорта таква да се деца врло рано укључују у ову врсту активности, те једини законски правни основ оваквог односа представља уговор о стипендирању.

У истом контексту, са проблематиком е-спорта повезано је и питање дечјег рада, нарочито у условима дигитализације и дигиталне револуције која је захватила све сегменте друштва. Међународна организација рада, као и друге међународне организације, посветиле су пажњу овој проблематици и усво-

јиле међународне стандарде, оличене у Конвенцији бр. 138 о минималним годинама старости за заснивање радног односа из 1973. године („Сл. лист СФРЈ" – Међународни уговори, бр. 14/1982) и Конвенцији бр. 182 о забрани најгорих облика дечјег рада из 1999. године („Сл. лист СРЈ" -Међународни уговори, бр. 2/2003). Конвенција бр. 138 у чл. 7 прописује да национални закони, односно прописи, могу да дозволе запошљавање, односно рад лица од 13 до 15 година старости на лакшим радовима који (а) немају изгледа да буду штетни по здравље деце или развој и (б) нису такви да штете њиховом похађању школе, учешћу у програмима професионалне оријентације или обуке које је одобрио надлежни орган.

На подручју Европске уније, најзначајнија је Директива ЕУ бр. 94/33 о заштити младих на раду (Official Journal of the European Communities, No L 216/12, 20.8.94) која у овој области представља полазиште и оквир за даљу разраду од стране држава чланица. У чл. 3 директиве наводе се основни појмови, где се под „младом особом" сматра свако лице млађе од 18 година, док је „дете" свако лице млађе од 15 година или које још увек подлеже редовном школовању према националном закону. Иначе, то је и главни разлог зашто домаћи законодавац предвиђа 15 година као доњу границу за заснивање радног односа.

Директива, у складу са међународним радним стандардима у ово дефинише појам „лаког рада" (light work) као сваки рад који, због својствене природе задатака које укључује и посебних услова под којим се обавља: (1) вероватно не може да буде штетан по безбедност, здравље или развој деце, (2) није такав да омета похађање школе, учешће у програмима професионалног усмеравања или утиче на њихову способност да стекну корист од обуке коју су добили.

Дакле, директива поставља старосна ограничења за рад, те се не могу запослити деца млађа од 15 година живота, али истовремено и дозвољава деци млађој од 15 година живота да се запосле у културним, уметничким, спортским или рекламним активностима, под условом да је то одобрио надлежни орган (Јашаревић 2020, 9).

Што се тиче радног ангажовања деце у спорту, сходно Закону о спорту, деца млађа од 15 година не могу закључити уговор о раду и бити професионално ангажована, јер се на њих односе заштитне одредбе у вези са заснивањем радног односа из Закона о раду. Међутим, треба истаћи да Законом о спорту није одређена доња животна граница за спортисте аматере или спортисте такмичаре, те се у тој улози могу наћи и сва малолетна лица, па и она која имају мање од 15 година живота. Ангажовање деце, као спортских такмичара аматера (којима се плаћа одређена новчана накнада), није прецизно регулисано Законом о спорту, те она подлежу одговарајућим одредбама Закона о облигационим односима и Породичног закона.

Још један недостатак домаћег законодавног оквира је што позитивно право Републике Србије, за разлику од законодавства свих држава чланица Европске уније, не регулише појам и врсте „лаког рада". Шта представља пре-

дмет лаког рада зависи, пре свега, од културних, економских, политичких и других карактеристика сваке појединачне државе. У том смислу, поједине државе, попут Немачке и Словеније, таксативно набрајају активности које сматрају лаким радом, (нпр, испорука новина, рад у продавници, домаћинству, баштовански послови, активности при спортским организацијама, итд), док друге негативно одређују појам лаког рада – „није лаки рад онај који прекорачује ниво радне способности који се очекује од детета" (Јовановић 2020, 5).

Поред узраста, ограничава се и радно време код лаког рада и тражи сагласност законског заступника за обављање оваквих послова (Јашаревић 2020, 19).

Међутим, ниједна држава не наводи е-спорт као облик лаког рада, јер он то по својој природи и није. На пример, домаћа Уредба о утврђивању опасног рада за децу („Сл. гласник РС", бр. 53 од 30. маја 2017. године) не предвиђа е-спорт, нити било какав рад посредством информационо-комуникационих технологија као врсту опасног рад, већ у чл. 5 забрањује или ограничава излагање специфичним ризицима, од којих посебно наводи „рад у нефизиолошком положају тела" (нпр. дуготрајно повијен положај тела), а што јесте најчешће једна од карактеристика е-спорта.

Дакле, јасно је да спорт за децу, у начелу, представља едукативну активност која може да улепша њихово одрастање и припреми их за улоге и одговорност у одраслом добу на тај начин што позитивно утиче на самопоуздање и самопоштовање, развија социјалне вештине и учи их да поштују правила фер игре и да се достојанствено носе са поразом, који је саставни део живота.Сматрамо да исте вредности вреде и код е-спорта, али смо исто тако свесни и појединих штетних последица истог, повезаних са прекомерним седењем, болестима зависности, па чак и употребом недозвољених средстава (допинга) како би се побољшале перформансе такмичара, које су по својој природи такве да се овакав облик делатност не може сврстати у лаки рад.

Друго отворено питање и карактеристика која се уочава код уговора у свим колективним спортовима, које закључују професионални спортисти и спортске организације, јесте да се ови уговори, по позитивном законодавству, закључују на одређено време, најчешће до 5 година. Дакле, већ у основи самог уговора о ангажовању професионалног спортисте настаје велико „разилажење" са уговором о раду, обзиром да не постоји опција закључења уговора на неодређено време. Ово је и логично, јер је основни интерес радног законодавства, у ширем смислу, сигурност запосленог, у чијој основи се налази радни однос на неодређено време, док је у спорту основни интерес заштита интегритета такмичења, кроз заштиту појединца, као слабије стране (Север 2016, 71-81). Дакле, професионалном спортисти, без обзира о ком се спорту ради, важно је да развија свој таленат, да се усавршава и напредује, а то може да постигне само кроз играње у бољим клубовима и захтевнијим такмичењима. Професионалном спортисти, у таквој ситуацији, није потребна претпоставка да је ушао у уговорни однос са спортском организацијом на 5 година, не само зато што му то можда не гарантује сигурност спортског напредовања, већ пре свега, зато

што не може самоиницијативно, без оправданог разлога, да напусти клуб једностраним раскидом, а да то не изазове спортске санкције по њега. Такође, професионалном спортисти је у интересу да у таквој ситуацији остане слободан играч и да може самостално донети одлуку са којим клубом жели да ступи у уговорни однос.То уједно значи и да уговори које закључују професионални спортисти или е-спортисти и спортске организације, без обзира што постоји известан степен препознатљивости и сличности са уговорима о раду, суштински не могу бити поистовећени, обзиром да услед значајних разлика и одступања, указују да се ради о посебној врсти уговора. Та одступања се не одражавају кроз разлике на које је указано у овом раду, већ на потребу за разумевањем да се уопште не ради о разликама, већ о потпуно другачијем приступу уговорном односу спортисте и спортске организације.

Закључак

И поред тога што представља релативно нову појаву, е-спорт је створио једно од најбрже растућих и највећих тржишта на свету. Огромни наградни фондови које се појављују на такмичењима и подршка спонзора у вези са њиховим организовањем утицали су и на енормно повећање броја играча који активно учествују у надметању у видео играма, тежећи да постану најуспешнији у својим микро или макро средина.

Иако је исправно рећи да у е-спорту нема физичке активности колико и у другим, „традиционалним" спортовима који се заснивају на физичкој снази и спремности учесника, е-спорт нема ништа мање активну психичку активност учесника у односу на друге спортове. Многе активности које су одавно препознате као облик спорта, односно као врста спортске активности, имају сличан облик и природу као и е-спорт, будући да се више заснивају на психичким способностима учесника.

Данас је проблематика е-спорта нераскидиво повезана је са питањем дечјег рада, нарочито у условима дигитализације и дигиталне револуције која је захватила све сегменте друштва. Недостатак домаћег законодавног оквира који представља проблем законском уређењу е-спорта, јесте управо то што позитивно право Републике Србије, за разлику од законодавства свих држава чланица Европске уније, не регулише појам и врсте „лаког рада", мада смо мишљења да професионални е-спорт не може никако да се подведе под појам лаког рада.

Сматрамо да је, за почетак, неопходно формирање националног гранског савеза у области е-спорта у Републици Србији, који би представљао форум за исказивање интереса е-спортиста, њихових тренера, организација и других радника у овој области. На тај начин е-спорт би добио и важан национални и институционални оквир за заштиту права и интереса његових учесника.

Литература

1. Андоновић, Стефан и Игор Радовановић. 2019. „Могућност правне квалификације електронског спорта као врсте спорта", *Страни правни живот*, Београд, бр. 1/2019.
2. Андоновић, Стефан, 2017. „Право на спорт као људско право", *Страни правни живот*, бр. 3/2017.
3. Бошковић, Бранко и Валентина Бошковић. 2012. „Прилог методологија израде стратегије развоја гранских спортова у Србији на примеру атлетског спорта", *Спорт – Наука и Пракса*, Vol. 2, No.4/2012.
4. Вуковић Зоран. 2019.„О појму спорта", *Слобода пружања услуга и правна сигурност у*: Мићовић Миодраг (ур.),Правни факултет Универзитета у Крагујевцу.
5. Ђурђевић, Ненад. Миодраг Мићовић, Зоран Вуковић. 2014. „*Уговори о спорту*", Крагујевац: Институт за правне и друштвене науке.
6. Закон о спорту „Сл. гласник РС", бр. 10/2016.
7. Јашаревић, Сенад. 2020.„Заштита деце у вези с радом у ЕУ", *Часопис за радно право и социјално осигурање Републике Србије*, Београд, бр. 2/2020.
8. Јовановић, Предраг. 2020.„Упоредна анализа заштите деце на раду и заштита деце од дечјег рада у законодавству Републике Србије и у законодавству одабраних земаља", *МАП`16 Пројекат*, Међународна организација рада.
9. Правилник о надлежним националним спортским савезима за спортске гране и области спорта у Републици Србији „Сл. гласник РС", бр. 95/2016, 45/2018, 17/2021.
10. Правилник о спортским гранама и областима спорта у Републици Србији и спортским дисциплинама у оквиру спортских грана и области спорта, „Сл. гласник РС", бр. 51/2016, 95/2016, 59/2017, 84/2017, 44/2018.
11. Север, Мирослав. 2016. „Уговор о раду у професионалном спорту", Бранич, Год. 129, бр. 1/4 (2016).
12. Шупут, Дејан. 2009. „Законско уређење спорта у европским државама", *Страни правни живот*, бр. 3/2009.
13. Bjelajac, Željko and Aleksandar Filipović, 2019. "Gamification as an Innovative Approach in Security Systems", in *Proceedings of the 1st Virtual International Conference "Path to a Knowledge Society-Managing Risks and Innovation - PaKSoM 2019"*, 2019, 137-142. Belgrade: Mathematical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts
14. Bjelajac, Željko, and Aleksandar M. Filipović. 2020. "Internet Addiction Disorder (IAD) as a paradigm of lack of security culture". *Culture of Polis*, XVII(43), 239-258.
15. Gatto, James. Mark Patrick, 2016. "Overview of Select Legal Issues with Esports", *Sports&Entertainment Law Journal Arizona State University, no. 6, 2016.* Доступно на: http://asuselj.org/wp-content/uploads/2017/08/Gatto-Esports.pdf
16. http://visnyk.kh.ua/web/uploads/journals_pdf/%D0%92%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA_4_2018_%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB.pdf#page=89.

17. McCutcheon,Christopher, Michael Hitchens, Anders Drachen. 2017. “eSport vs irlSport”, International Conference on Advances in Computer Entertainment, Springer, Cham,
18. Scholz,Tobisa.2019. *eSports is Business – Management in the World of Competitive Gaming*, Palgrave Macmillan, Cham Switzerland, 2019.
19. Techtrunch, 2017. *Video game revenue tops $43 bilion in 2018, an 18% jump from 2017*, Доступно на: https://techcrunch.com/2019/01/22/video-game-revenue-tops-43-billion-in-2018-an-18-jump-from-2017/, приступ 01.05. 2021.
20. Tolmachevska, Yullia,and Maxim Tkalich. 2018. “Esport: Problems of the Legal Regulations”, *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 25, No. 4/2018.
21. Wagner, Michael. 2006. On the Scientific Relevance of eSports. *International conference on Internet computing and games development*, Las Vegas: ICOMP.

CERTAIN STATUS AND LABOR LAW ISSUES OF ELECTRONIC SPORT IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: The development of sports law has fundamentally changed the angle of view on the relationship between sports and law, which has long prevailed and manifested itself through the concept of denying the existence of the need to create special sports norms. With a critical approach and theoretical consideration, sports law has separated over time into a special branch of law that seeks to explain the essence of sports specificity, proving that the identity of sports norms arises precisely from the need for a broader view of relationships that arise in sports. As a distinctly social phenomenon, digitalization is beginning to have a strong influence on traditional sports concepts and the principles on which it is based, creating new forms of existence and practice of sports and leading to the emergence of e-sports. Due to the increasingly important role of e-sports in society, the work will be focused on the legal analysis of the position of e-sports in the sports system of the Republic of Serbia. Also, the authors will address the issue of the possibility of application or the need to change traditional principles in the field of sports to e-sports, which means pointing out the need to harmonize certain legal institutes related to e-sports in some places. The research will also include a review of labor and legal aspects of electronic sports, such as the possibility of signing contracts with persons under the age of 15, the possibility of signing contracts with athletes, etc. To answer the questions, we will start the analysis by defining the concept of sports and e-sports in the Republic of Serbia.

Keywords: sports, e-sports, employment, sports disciplines, light work

III

ИСТОРИЈА И ДРУШТВО

ГОРАН В. НИКОЛИЋ*
СЛАЂАНА ЗДРАВКОВИЋ**
Институт за европске студије
Београд

UDC: 94(497.1):94(512.1)“1918-1941“
Прегледни рад
Примљен: 12.01.2021
Одобрен: 16.03.2021
Страна: 207–219
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.3.01

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА РАСТА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ И ТУРСКЕ ЕКОНОМИЈЕ У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ (1918-1941)***

Сажетак: У међуратном раздобљу Турска и Југославија, и поред свих различитости имају приближно сличне економске перформансе. Наиме, две земље током 1930-ох бележе веома сличне нивое најважнијег показатеља стања једне економије, који имплицитно указује и на ниво животног стандарда, БДП-а по становнику по куповној моћи. Југославија, као и Турска, била је доминантно аграрна земља са слабо развијеном индустријом, где су главни отежавајући фактори за интензивнији привредни развој били су, поред оскудице капитала, недостатак стручне радне снаге као и брз пораст становништва. И поред значајних помака који су остварени у индустрији и рударству обе државе су задржале карактеристике индустријски неразвијених односно аграрно-екстрактивних привреда, са по тек око 11% запослених у индустрији и занатству. И поред изнадпросечног раста БДП-а по становнику Турске од 1,8% од 1913. закључно са 1939, те просечног Југославије (1,1%), на крају посматраног раздобља оне су остале на веома ниском релативном износу дохотка у пер капита изразу, те сходно томе међу најнеразвијенијим земљама Европе.

Кључне речи: БДП, економски раст, Турска, Југославија, међуратни период

Економски раст током међуратног периода: Резултати за свет, Запад и источну Европу

Перманентна могућност новог конфликта читавог међуратног периода, изузевши другу половину 1920-их, повећавала је неизвесност, негативно утичући на инвестиционе одлуке привредних актера. Ипак, динамика тех-

* goranvnikolic@gmail.com
** sladjanaz189@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру пројектног задатка Института за европске студије «Економски аспекти југословенско-турске билатералне међудржавне сарадње у међуратном периоду (1918-41)», који је одобрен 21. 1. 2021. (20/1) и који заједно спроводе виши научни сарадник Горан Николић и истраживач сарадник Слађана Здравковић, обоје са Института за европске студије.

ничког прогреса била је знатно убрзана о чему поред осталог говори и до тада најбржи раст продуктивности, повезан са интензивнијом комерцијализацијом великих научних открића (Maddison 1995, 71). Нпр. У највећој економији тог времена, САД, тотална факторска продуктивност је расла 1,6% просечно годишње - пет пута брже него у временском периоду који му је претходио: 1870-1913 (Kindleberger 1966, 202).

Непосредно након рата Европа се суочила са кратком кризом која је у многим земљама била праћена високом инфлацијом. Потом је уследила стабилизација курсева, повезано са повећаним задуживањем, посебно земаља централне и источне Европе. Наиме, да би спровеле земљишне реформе, преузимање власништва на фирмама од поражених страна у Великом рату, одбрамбену политику и мере за унапређење индустрије, практично су све ове државе практично су биле присиљене да узимају зајмове (од победничких индустријских сила), те су последично биле изложене снажним екстерним финансијским ограничењима. Како су се стабилизациони зајмови углавном примењивали за уравнотежење буџета, њихов директан утицај на индустријски развој, и самим тим економски раст, није био значајан. Ипак, вероватно најпозитивнија карактеристика задуживања источноевропских земаља била је да се ипак део тих зајмова користио за инфраструктурне инвестиције и у мањој мери индустрију. Ипак, прилив страног капитала није био довољан за генерисање одрживог економског раста. Краткорочно повољни услови трговине у другој половини 1920-их допринели су политичко-економској консолидацији доминантно аграрних земаља централне и источне Европе, укључујући Краљевину Југославију и Турску. И поред тога, дугорочно је од главног значаја било привлачење иностраних капиталних прилива (око 75% укупних страних инвестиција било је пореклом из западне Европе), те подстицање домаћих индустрије (Teichova 1985, 5-15).

Велика депресија 1929-33. довела је до снажног пада производње и драматичног раста незапослености. Проблем појачаног протекционизма интензивирао се током 1930-их (протекционизам је био фактички одговор на смањење БДП-а и спољнотрговинске размене, као и на растућу могућност новог оружаног конфликта). Иако су масовне државне интервенције, посебно девизне контроле и строга регулација спољне трговине, довели до спољнотрговинских суфицита, показало се да су недовољни да у потпуности испуне потребе за увозом капиталних роба и обавезе за исплате камата и дивиденди. (Teichova 1985, 11).

Поред много нових техничких унапређења чија је примена у индустрији почела раних 1920-их, што је водило ка јачању индустријализације, већина европских држава је акумулирала велики фонд људског капитала током последњих деценија 19. века и наставиле су то да чине током међуратних година (што је посебно видљиво у порасту стопа уписа у основне школе). Ипак, потребна координација прекограничних економских политика у многим случајевима није успела, посебно током 1930-их, што је било видљиво у порасту протекционизма и фрагментацији тржишта рада и тржишта капитала што је спречило ефикасну алокацију ресурса широм Старог континента. Страх од рата водио је ка „трци у наоружању", што је додатно смањило потенцијал за одржив економски раст (Roses and Wolf 2008, 16-17).

Просечни раст бруто домаћег производа (БДП-а) у међуратном периоду није био импозантан. Укупни БДП света имао је просечан раст од 2,3% између 1919. и 1938. Међу земљама са највећим стопама раста у овом периоду налазила се Немачка са 4,2%, Француска је имала раст од 2,7% годишње, Италија 0,9%, Британија 1,1%, САД 0,6%. Кумулативан раст БДП 1913-38. по подацима Медисона за свет је износио 51,5%, док је за Европу био нешто нижи, 47,5%. Земље са високим кумулативним растом БДП-а у међуратном раздобљу биле су Јапан и СССР, док је у Немачкој, Италији и САД је он био на светском просеку. После опоравка од рата, већ од 1923. бележи се солидан пораст БДП-а у скоро целом свету. Велика депресија је донела снажан пад БДП-а, посебно изражено у САД и Немачкој. У другој половини 1930-их већина земаља постиже солидан економски раст (Maddison 1995, 66).

БДП по становнику по куповној моћи, који је дат за изабране земље у Графикону 1 је релативно добар показатељ стандарда живота. Он је значајно је повећан у првој послератној декади, али је током Велике депресије снажно опао и у многим земљама је тек крајем тридесетих достигао вредности из 1929. На Графикону 1 се може видети да у овом погледу предњачи САД, следи Британија са осталим западноевропским државама, док су Југославија и Турска на самом зачељу Европе.

Графикон 1.: *Висина БДП по становнику 1913, 1924. и 1939. за изабране земље (стални долари из 2011 по Geary-Khamis методологији)*

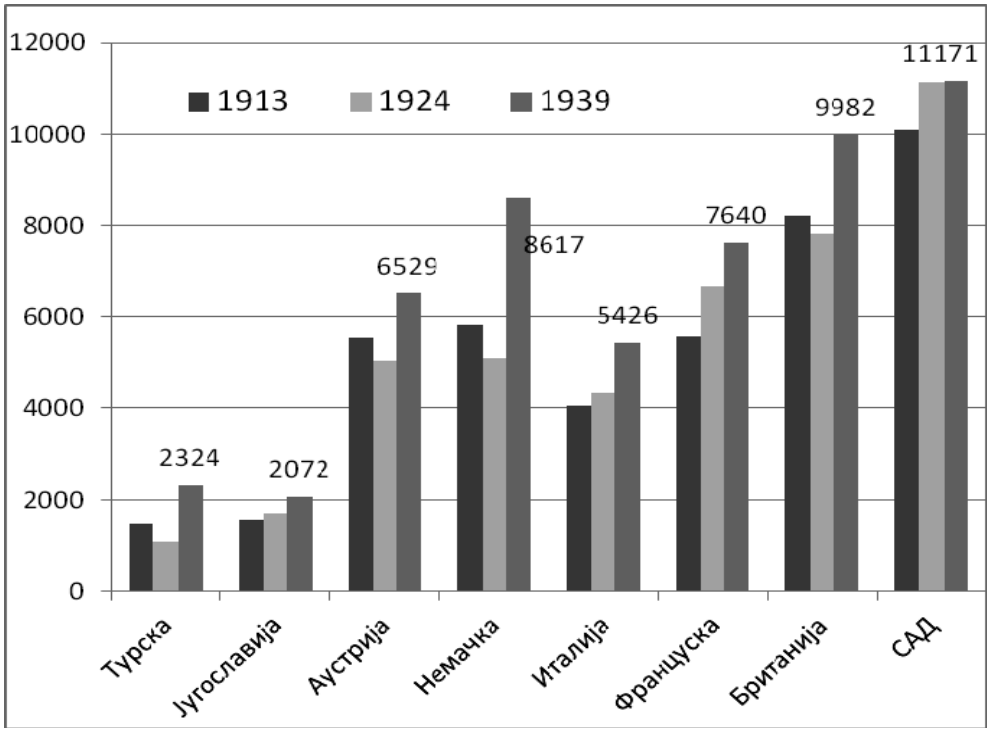

Извор: *Maddison Project Database (2020)*

На основу *Maddison Project Database (2020)* смо такође израчунали просечне стопе раста у међуратном раздобљу за светски БДП пер капита, као и за раст БДП-а по становнику за земље западне и источне Европе. Западна Европа у просеку бележи знатно спорији раст од Истока континента 1920-40 (1,9% просечно, наспрам 4,5%), док је раст светског БДП-а по становнику био још спорији у истом раздобљу (1,7%). Међутим, ови подаци могу да заварају, будући да источни део Старог континента због већег разарања током Првог светског рата кренуо са ниске базе. Ако узмемо као почетну 1910. онда можемо увидети да су просечне стопе раста закључно са 1940. практично идентичне за оба дела Европе (по 1,1%), док би узимање 1900. као базне године показало више него дупло бржи раст, иако релативно спор (1,4% просечно, наспрам 0,6%), за западну Европу у односу на источну (док је раст глобалног БДП по становнику у тих четири деценије у просеку износио 1,2%).

У развијеном делу свету индустрија је већ постала водећа грана привреде по уделу у БДП, а посебно по значају за генерисање економског раста, што није био случај у осталом делу света, између осталог у Југославији у Турској. Индустрија је у развијеним државама 1939. била у просеку већа од оне из 1913. за око две трећине (тај раст је у Британији износио 32%, у САД 44%, 95% у Италији, преко два пута у скандинавским земљама и чак пет пута у Јапану). Најпропулзивнији индустријски сектори у међуратном периоду, који ипак, изузев 1920-их у САД, нису могли да довољно допринесу пуној запослености и континуираном расту, били су: индустрија транспортних средстава, производња електричне енергије и хемијска индустрија. Снажан развој имао је и сектор грађевинарства, „стамбени бум" двадесетих посебно је био изражен у САД (и у мањој мери у Немачкој и Британији), чему је кумовала релативно слаба изградња током ратних година, повећање удела урбаног становништва и имиграција из прекоморских земаља.

Ниво индустријализације по становнику и поред Првог светског рата и кризних година имао је значајан раст у развијеним земљама (у просеку око 40%) у периоду од 1913. до 1938. Удео у индустријској производњи света је у истом периоду остао битно непромењен за САД, смањио се за европске индустријске силе и порастао када су у питању Јапан и СССР. Сличне тенденције, које су говориле о губитку европског примата у економској, а самим тим и политичкој сфери (истина, нешто одложено), биле су присутне када су у питању и односи између националних доходака водећих евроатлантских земаља у раздобљу 1914-1937. (Кенеди 1999, 272).

Аграрна производња у међуратном периоду је услед технолошких побољшања и нових изума, повећана, али је пад цена примарних производа у другој половини 1920-их, и посебно за време Велике депресије, погоршао релативни положај пољопривреде, на шта указује и рацио пољопривредних цена према трошковима живота. На пример, у Немачкој је тај рацио пао са базне 1924. (100) на 71 у 1932, па се опоравио на 83 (1938), док су сличне тенденције биле присутне и у САД. Ипак, и поред овога, услед комерцијализације научних достигнућа, односно изума, долази до снажног повећања производње примарних производа, посебно пшенице, која је са просечне годишње производње у пери-

оду 1914-1919. од 3,6 милијарди бушела порасла до 1934-39. за трећину (Rostow 1986, 207; 209).

Раст БДП-а Југославије и Турске у међуратном периоду

Мерење привредне активности Југославије у периоду од 1923. до 1939. показује да његов просечан раст износио 2,4% (Стајић 1959, 66), што је било у складу са тадашњим европским просеком и са стопом раста земаља у окружењу, док су више стопе раста имале Немачка и Швајцарска са по 3,4% (Марсенић 1991, 78).

Ако пак узмемо податке Медисона (*Maddison Project Database 2020*), који БДП калкулише по куповној моћи, о расту БДП-а пер капита и расту укупне популације, и израчунамо укупан БДП за Југославију и Турску, долазимо до нешто другачијих стопа раста за Југославију. Наиме, стопа раста укупног БДП-а Краљевине СХС, односно Југославије, износи 3,1% у периоду 1923-1939, док је за период 1913-1939. просечни привредни раст очекивано знатно нижи (1,8%), услед ратних разарања. Турска бележи знатно више просечне стопе привредног раста у периоду 1923-1939, који износи чак 7%, док је за период 1913-1939. просечни економски раст вишеструко нижи (2,4%), наравно повезано са два рата који је Османско царство и новонастала турска република водила од 1914. до 1922.

Посматрајући вредности индекса на крају раздобља, можемо видети да је кумулативни раст у посматраном периоду (1923-39), по Стајићу износио близу 48%, док је у пер капита изразу тај раст био тек 17,8% (Стајић мери друштвени производ, који је стандардна мера из социјалистичког периода, која добрим делом избацује услуге из БДП-а, али су стопе раста упоредиве). С друге стране, Медисонови подаци указују на снажнији кумулативни раст БДП-а Југославије; скоро 62% од 1923. до 1939. Ствари дручачије стоје са Турском која остварује скоро троструk раст укупне производње (БДП) у истом раздобљу, док је повећање знатно мање ако се као базна узме 1913.

Табела 1.: *Индекс раста укупног БДП-а Југославије и Турске 1913-1939. (1923=100)*

	Југославија		**Турска**
	Стајић	Maddison	Maddison
1913.	/	100.9	159.4
1920.	/	90.0	/
1921.	/	92.3	/
1922.	/	95.0	/
1923.	100,0	100.0	100.0
1924.	105,9	107.2	109.2
1925.	116,5	112.6	121.6
1926.	112,3	120.5	141.1
1927.	109,1	118.6	128.3
1928.	119,2	129.2	142.1

1929.	126,1	136.1	164.8
1930.	124,9	133.5	172.3
1931.	122,0	129.6	182.7
1932.	111,2	117.4	171.6
1933.	113,0	121.1	194.0
1934.	117,2	125.6	198.6
1935.	113,9	123.6	202.7
1936.	130,2	139.6	241.1
1937.	130,9	141.9	249.3
1938.	140,6	153.3	271.1
1939.	147,9	161.8	293.7

Израчунато на основу: *Maddison Project Database 2020, Стајић (1959).*

На основу упоредивих показатеља о расту БДП-а других земаља види се да је раст БДП-а Југославије био око просека, јер је већина европских земаља у међуратном периоду (са базном 1913.) остварила кумулативан раст БДП-а од око 60%, дакле, као и Југославија. Раст у претходном периоду (1895-1913) за развијене западноевропске земље био је спорији, док је током целог 19. столећа он био још спорији и износио тек око 1% (враћање у 18. и ранија столећа указује на све спорији раст економске активности). С друге стране, турска економија је у међуратном периоду остварила импозантан раст.

Пораст БДП-а Југославије по становнику у међуратном раздобљу износио је због значајног раста становништва тек око 1% годишње (Стајић, 1959), док узимајући податке Медисона долазимо до нешто већих стопа БДП у пер капита изразу за Југославију у међуратном периоду. Ситуација, и овог пута, далеко боље изгледа када је у питању Турска (Maddison Project Database 2020).

Табела 2.: *БДП по становнику и индекс раста БДП по становнику Југославије и Турске 1913-1939.*

	БДП п/ц у ценама из 2011.		**индекс 1923=100**	
	Турска	**Југославија**	**Турска**	**Југославија**
1913	1,473	1,551	147.4	96.5
1920	/	1,513	/	94.1
1921	/	1,529	/	95.1
1922	/	1,551	/	96.5
1923	0,999	1,608	100	100
1924	1,084	1,699	108.5	105.7
1925	1,199	1,758	120.0	109.3
1926	1,382	1,854	138.3	115.3
1927	1,248	1,798	124.9	111.8
1928	1,361	1,929	136.2	120.0
1929	1,554	2,002	155.6	124.5
1930	1,600	1,935	160.2	120.3
1931	1,669	1,851	167.1	115.1
1932	1,543	1,655	154.5	102.9
1933	1,718	1,683	172.0	104.7

1934	1,731	1,722	173.3	107.1
1935	1,739	1,672	174.1	104.0
1936	2,034	1,863	203.6	115.9
1937	2,066	1,868	206.8	116.2
1938	2,209	1,991	221.1	123.8
1939	2,324	2,072	232.6	128.9
1940	2,146	/	214.8	/
1941	1,932	/	193.4	/

Израчуни аутора на основу: *Maddison Project Database 2020*

Просечни раст БДП по становнику у периоду 1923-39. за Турску је износио високих 5,4%, а за Југославију 1,6%, што прву земљу ставља знатно изнад, а другу око светског просека. Међутим, ова разлика је добрим делом последица ниске базе с које је кренула „Ататуркова република" после рата са Грчком. Ако се узме у обзир период од 1913. закључно са 1939, просечни раст БДП пер капита за Турску износи 1,8%, а за Југославију 1,1%. Треба додати да су релативно ниске стопе раста у пер капита изразу за овај период од 26 година, посматрано из данашњег угла, осим Првог светског рата, последица и снажног раста популације обе земље (од 0,7% просечно за Југославију, те 0,6% за Турску, док је гледајући период од 1923. раст становништва очекивано знатно бржи и износи 1,4% просечно годишње у Југославији и 1,5% у Турској).

График 2.: Тенденције БДП-а по становнику Југославије и Турске 1913-1939. (у сталним доларима из 2011).

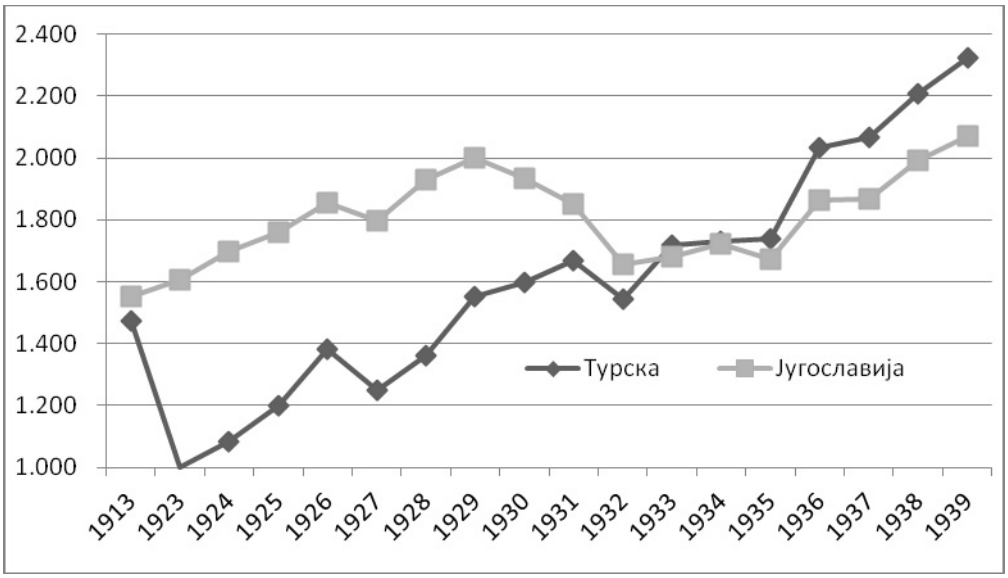

Извор: *Maddison Project Database 2020*

Поредећи Југославију у Турску са развијеним државама преко висине БДП по становнику (по куповној моћи), можемо видети да оне у свим посмат-

раним годинама драматично заостају за њима; најмање за Италијом и чак петоструко за САД (видети Графикон 1).

Главни фактори раста БДП-а Југославије и Турске 1918-1941.

Достигнути ниво југословенског привредног развоја на крају међуратног периода био је у равни балканског. Компарирајући висину националног дохотка по становнику можемо доћи до несумњивог закључка о великом заостајању Југославије, прво за средњоевропским а многоструко већем и за западноевропским земљама, и посебно САД. Готово да је идентична ситуација са Турском, будући да се, посебно током 1930-их главни индикатор достигнутог привредног развоја (БДП) скоро подудара са југословенским.

Југославија, као и Турска, била је доминантно аграрна земља са слабо развијеном индустријом и са темпом привредног развоја који је био на нивоу просека Европе, што јој није омогућавало да смањи јаз у нивоу развоја у односу на индустријализоване земље. Главни отежавајући фактори за интензивнији привредни развој били су поред оскудице капитала и недостатак стручне радне снаге као и брз пораст становништва. И поред значајних помака који су остварени у индустрији и рударству, Југославија је ипак задржала карактеристике индустријски неразвијене односно аграрно-екстрактивне економије. Интензивирање активности на привлачењу страног капитала (поготово тридесетих када је његов прилив услед Велике депресије скоро пресахнуо), путем привилегованог статуса показивали су да му је југословенска економска власт придавала велики значај за развој земље. Мало је вероватно да је Краљевина Југославија, и са далеко активнијом политиком за привлачење иностраних инвестиција, могла бити дестинација за обимније износе страног капитала када то ни околним земљама, многима са бољом инфраструктуром, није полазило за руком (Николић 2003).

Током деценија и практично цело столеће пред почетак Првог светског рата, подручја која су обухватала данашњу Турску имала су релативно спор економски раст од испод 1% годишње, који је био вођен пољопривредом (односно извозно оријентисаном аграром). Тенденције БДП-а по становнику јасно показују да се геп између слабо развијених и развијених земаља (кога су тада чиниле државе западне Европе и САД) повећао током 19. века. Тако је турски БДП по глави становника, као проценат БДП-а по становнику у земљама западне Европе и САД, опао са око 41% 1870. на 29% 1913. Овај се тренд продубио током Првог светског рата и рата који је Турска водила 1919-1922, када БДП по становнику пао за чак 40% или више. Истина, брз опоравак наступа већ након завршетка ратних дејстава, да би се убрзао од 1929. У периоду од 1913. до 1929. БДП је је бележио негативне просечне стопе од -0,72%, док је од 1930. до 1950. раст износио за то време веома добрих 2,8%. У 1929. БДП по становнику по куповној моћи износио је 16% просека западне Европе и САД (Pamuk, 2018). Ако погледамо податке из Табеле 2, видећемо да је то нешто лошије од Југославије која је негде на петини просека развијених земаља у то време.

Када је у питању Турска треба рећи да је опоравак у свим сегментима привреде током 1923-1929. резултат демографског опоравка и поновне употребе током рата слабије коришћених ресурса у аграру и индустрији. Тако је доходак по становнику током 1920-их брзо растао и приближио се нивоу из 1913. на крају тог раздобља. Спољна трговина је обновљена, пољопривредна производња (која је као и сточни фонд готово преполовила између 1913. и 1923.) је расла у складу са порастом броја становника, а индустријска производња, иако релативно мала, доприносила је том процесу.

После 1929. Велика депресија је практично довела до нове економске политике у Турској, оличене у протекционизму са интерно усмереном индустријализацијом добрим делом вођеном од стране државног сектора. Турска бележи високе стопе раста током 1930-их, али су те добре тенденције преокренуте избијањем Другог светског рата, да би се почети опоравак завршио тек након тог рата, у 1950. (Altug, Filiztekin & Pamuk 2007). Последично, БДП пер капита је био на веома сличном нивоу и у 1940. и 1950. (2070 долара у 1950. и 2146 долара из 2011. у 1940.) и скоро идентичан као онај у Краљевини Југославији за последњу годину за коју имамо податке (1939).

Иако је новонастала турска република преузела полуге управљања Османског царства (које је имало снажно централизовану политичку структуру), која се одликовала и ауторитарним управљањем економијом, ипак је до 1929. развојна политика била базирана на приватној акумулацији. То почиње брзо да се мења, и већ одлуке донете на Измирском економском конгресу 1923. представљају основе за индустријализацију и стварање истински турске предузетничке класе. Међутим, могућности за аутономну економску политику биле су лимитиране јер је Лозанским уговором фактички спречено активно вођење трговинске и посебно царинске политике. Економске санкције из Лозанског споразума окончане су 1929. и тада почиње снажан раст царина и увођење мера девизне контроле повезаних са тадашњом депресијацијом валуте.

Економски национализам и протекционизам јачају и односе превагу, те се у периоду 1929-1945. наглашава државна акумулација (етатизам), што је повезано са светском депресијом и нешто касније Другим светским ратом. Дакле, од 1929. до 1938. Турска примењује аутархичну економску политику, што ју је у одређеној мери изоловало од кризе, захваљујући и индустријализацији која је била вођена од стране државе. Иако су приватна предузећа добила улогу у економској политици Кемала Ататурка, ипак им се није дозвољавало да имају исте услове на тржишту као она државна, што је важило и за страни капитал (Takim and Yilmaz 2008, 553-554). С тим у вези, први петогодишњи план, који је више био списак инвестиционих пројеката, а не детаљни плански документ, формулисан је уз помоћ Совјетског Савеза и почео се спроводити 1934. Од тада се држава брзо појавила као инвеститор у кључним секторима, попут текстила, коже, дувана, шећера и рударства (током 1930-их основано је око 20 великих државних предузећа која су почела да преузимају главну улогу). Економски раст и индустријска експанзија 1930-их добрим делом је последица улоге државних предузећа, али је улога етатизма преувеличана јер су она обухватала тек 10% од укупне запослености у индустрији када је план за-

вршен. Може се стога рећи да су за пораст производње у индустрији заслужне хиљаде малих и средњих фабрика (и радионица). Повезано с тим, двоструко повећање удела јавних у укупним инвестицијама (са четвртине 1927-1929. на пола до краја 1930-их) је донекле обмањује, јер је око половине тих инвестиција отишло у саобраћајну инфаструктуру, пре свега железнице. Између 1932. и 1939. БДП индустрије се удвостручио, и тако снажан индустријски раст је добрим делом био последица супституције увоза и етатизма. Ово је било могуће поред осталог и зато што се нова владајућа елита организовала око републиканске странке Кемала Ататурка коју је доминантно чинила градска бирократија (Karakoç, 2014, 21-28, 323-324).

Овде треба напоменути да се, и поред напора ка индустријализацији, добар део заслуга за економски раст током тридесетих може се приписати аграру. Наиме, између 1932. и 1939. БДП пољопривреде се увећао за две трећине (иако је у истом раздобљу раст БДП индустрије био бржи, њено учешће у БДП-у, те самим тим и њен утицај на генерисање укупног раста, било је мање).

Закључна разматрања

За контекстуално разумевање економских перформанси Југославије и Турске индикативна је студија Алдкрофта (Aldcroft 2016). Он је проучавао 13 економски заосталих, периферних, земаља јужне и источне Европе (не рачунајући Совјетски Савез), укључујући Турску и Југославију. Све посматране економије имају висок удео аграра у БДП-у и низак ниво дохотка компарирајући их са западом Старог континента. Он показује да су политички и социјални фактори били су главна препрека одрживом напретку и модернизацији, јер је у многим случајевима политичка нестабилност, мањкаве администрације, етничка и верска разноликост, брз демографски раст, као и међународна политичка констелација, били отежавајући фактор економског развоја.

Иако је и у Турској и у Југославији током 1930-их држава заслужна за велики део индустријске експанзије, посебно улагањем у велика предузећа у кључним индустријама, мала и средња приватна предузећа су и даље генерисала највећи део економског раста индустрије и последично задржала значајан утицај на генерисање раста БДП-а. С друге стране, значајан раст производње у пољопривреди резултат је процеса проширења земљишта, побољшања у приносима, те пораста становништва. Додатно, раст пољопривреде је створио повољно окружење за индустријску експанзију повећањем потражње сеоског становништва за индустријским производима. Неповољна кретања односа размене, односно пад аграрних цена, је тако више него компензован значајним растом производње. Повезано са претходно изнетим, тешко је повући границу између интензивног и екстензивног раста. Свакако нема сумње да је пораст ефективне заштите домаће производње у обе земље кроз активну царинску и трговинску политику (високе царине, трговинске квоте и контингенти, девизна контрола) подстицао индустријализацију, пружајући локалним предузећима могућности да због вештачки надуваних домаћих цена лакше и скупље продају

своје производе и увећају производњу, поред осталог и ону намењену за извоз (Karakoç 2014, 323-326).

Иако Велика депресија није била узрок протекционистичких политика, она их је свакако ојачала у обе земље. Велика депресија се пренела у Турску кроз нагли пад цена роба које је та земља извозила (нпр. цене пшенице пале су за око 60% између 1929. и 1932.). Током 1930-их влада је уравнотежила спољнотрговински салдо смањењем увоза, а не депресијацијом валуте. Удео државне потрошње током 1930-их иако растући био је скромних 15-18 процената БДП-а, знатно мање него у већини европских земаља. Скоро идентична ситуација била је у Краљевинни Југославији која је такође била погођена падом цена својих главних извозних производа, а то је била доминантно роба аграгног порекла. Динар се, за разлику од лире која је депресирала 1929, „држао" до 1931, да би затим и он депресирао те се стабилизовао у периоду 1933-38. Може се рећи да су обе земље су током већег дела посматраног периода имале релативно стабилне девизне курсеве, што је добрим делом олакшано релативно рестриктивном монетарном и фискалном политиком (Görmez & Yiğit 2009, 3-6). С тим повезано, финансијска стабилност никада није озбиљније нарушена, иако се Југославија суочила са банкроствима неких од својих банака током Велике депресије. Негативан утицај апресираних валута на трговински биланс је ублажен снажним растом клиринга са Немачким током 1930-их, која је нудила далеко веће цене (око 40%) од других развијених земаља за сировине и репроматеријале.

На основу свега реченог јасно је да у међуратном раздобљу Турска и Југославија, и поред свих различитисоти имају приближно сличне економске перформансе. Наиме, две земље током 1930-ох бележе веома сличне нивое најважнијег показатеља стања једне економије, који имплицитно указује и на ниво животног стандарда, БДП-а по становнику по куповној моћи.

Југославија, као и Турска, била је доминантно аграрна земља са слабо развијеном индустријом, где су главни отежавајући фактори за интензивнији привредни развој били су, поред оскудице капитала, недостатак стручне радне снаге као и брз пораст становништва. И поред значајних помака који су остварени у индустрији и рударству, обе државе су задржале карактеристике индустријски неразвијених односно аграрно-екстрактивних привреда, са по тек око 11% запослених у индустрији и занатству.

Ипак, и поред изнадпросечног раста БДП-а по становнику Турске од 1,8% од 1913. закључно са 1939, те просечног Југославије (1,1%), на крају посматраног раздобља оне су остале на веома ниском релативном износу дохотка у пер капита изразу, те сходно томе међу најнеразвијенијим земљама Европе.

Литература

1. Aldcroft, Derek H. 2016. *Europe's Third World: The European Periphery in the Interwar Years.* Routledge; 1st edition, 2016. 1-229. (Aldcroft 2016)

2. Altug, Sumru, Alpay Filiztekin, and Sevket Pamuk. 2007. "The Sources of Long-term Economic Growth for Turkey, 1880-2005" *Discussion Paper No. 6463* September 2007 Centre for Economic Policy Research 90–98 Goswell Rd, London (PDF) Available from: https://www.researchgate.net/publication/4761014_The_Sources_of_Long-term_Economic_Growth_for_Turkey_1880-2005 [последњи приступ 21. јануар 2021]. (Altug, Filiztekin & Pamuk 2007).
3. Görmez, Yüksel and Serkan Yiğit. 2009. *The Economic and Financial Stability in Turkey: A Historical Perspective.* Fourth Conference of Southeast Europe Monetary History Network (SEEMHN); page 1-30.https://nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents (Görmez and Yiğit 2009)
4. Karakoç, Ulaş. 2014. *Sources of Economic Growth in Interwar Egypt and Turkey: Industrial Growth, Tariff Protection and the Role of Agriculture.* The London School of Economics and Political Science, London 2020 (Karakoç 2014).
5. Кенеди, Пол. 1999. *Успон и пад великих сила. ЦИД, Подгорица.* (Кенеди 1999).
6. Kindlberger, C. Paul. 1966. *Europe and the Dolar.* The Massachuseths Institute of Technology, Massachutes, Cambridge, London 1966. (Kindlberger 1966)
7. Maddison Project Database 2020. https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2020 [последњи приступ 31. јануар 2021] (Maddison Project Database 2020)
8. Maddison, Angus. 1995. *Monitoring the World Economy 1820-1992.* OECD Development Centre, Paris, 1995. (Maddison 1995)
9. *Maddison Project Database 2020.* https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2020 [последњи приступ 31. јануар 2021]
10. Марсенић, Душан. 1991. Економика Југославије. Економски факултет, Београд (Марсенић 1991)
11. Николић, Горан. 2003. *Курс динара и девизна политика краљевине Југославије,* Стубови културе, Београд (Николић 2003)
12. Pamuk, Sevket. 2018. *Uneven Centuries: Economic Development of Turkey since 1820.* Princeton University Press; doi.org/10.2307/j.ctv346nnz (Pamuk 2018)
13. Rosés, Joan R. and Nikolaus Wolf. 2008. "Prosperity and Depression in the European Economy during the Interwar Years (1913-1950): An Introduction." *Working Paper 08-10,* June 2008. file:///C:/Users/goran/Downloads/Prosperity_and_depression_in_the_european_economy_.pdf [последњи приступ 24. јануар 2021] (Rosés & Wolf 2008)
14. Rostow, W. Walt. 1978. *The World Economy-Theory, History, Prospect.* The Macmilian Press LTD: US 1978. (Rostow 1978)
15. Стајић, Стеван. 1959. *Национални доходак Југославије 1923-39. у сталним и текућим ценама,* Економски институт, Београд, 1959. (Стајић 1959)
16. Takim, Abdullah, and Ensar Yilmaz. 2010. "Economic policy during Ataturk's era in Turkey (1923 - 1938)" *African Journal of Business Management*, Vol.

4(4), pp. 549-554.
https://kisi.deu.edu.tr/sedef.akgungor/SOTE/Early%20years.pdf [последњи приступ 25. јануар 2021] (Takim and Yilmaz 2010)

17. Teichova, Alice. 1985. Economic policies in interwar east central Europe: Freedom and constraints of action. *Research Report NO 8.* Uppsala Papers in Economic History 1985, University of East Anglia, Norwich, UK. http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:128513/FULLTEXT01 (Teichova 1985).

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF THE YUGOSLAV AND TURKISH ECONOMIES' GROWTH IN THE INTERWAR PERIOD (1918-1941)

Summary: In the interwar period, Turkey and Yugoslavia, despite all their differences, have approximately similar economic performance. Namely, during the 1930s, the two countries recorded very similar levels of the most important indicator of the state of an economy, which implicitly indicates the level of living standards, GDP per capita (at purchasing power parity). Yugoslavia, like Turkey, was a predominantly agrarian country with underdeveloped industry, where the main aggravating factors for more intensive economic development was, in addition to the lack of capital, the insufficiency of skilled labor, and rapid population growth. Despite the significant progress made in industry and mining, both countries have retained the characteristics of industrially underdeveloped or agrarian-extractive economies, with only about 11% of employees in industry and crafts activities. Despite the above-average GDP growth per capita of Turkey of 1.8% in the period 1913-1939, and the average one for Yugoslavia (1.1%), at the end of the observed period they remained at a very low relative level looking at GDP per capita, and consequently among the most underdeveloped countries in Europe.

Keywords: GDP, economic growth, Turkey, Yugoslavia, the interwar period

БРАТИСЛАВ ТЕИНОВИЋ*
Музеј Републике Српске
Бања Лука

UDC: 316.48(497.6+439.2)
Прегледни рад
Примљен: 21.04.2021
Одобрен: 18.05.2021
Страна: 221–231
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.3.02

ГОЛУБ БАБИЋ И МИЛЕТА ДЕСПОТОВИЋ: СКИЦЕ ЗА БИОГРАФИЈЕ УСТАНИЧКИХ ВОЂА У БОСНИ 1875–1878.

Сажетак: Голуб Бабић и Милета Деспотовић немају издвојене животописе. Ово су скице за њихове биографије, везане за време док су били на челу устанка у југозападној Босни 1875–1878. године. Голуб Бабић је 1860–тих још као крајишки емигрант био укључен у конспиративну делатност српске владе у Босни. Он је у августу 1875. године у југозападну Босну дошао из Београда. Образујући на том неприступачном терену „Главну управу устанка", иако присталица герилског начина ратовања, војвода Бабић први је започео са формирањем војне организације по савременом европском узору. Уласком Србије у рат против Турске 28. јуна 1876. године, устанак у Босни постао је део јединственог српског фронта. Бабић је смењен, а посао око даље устаничке војне организације поверен је Милети Деспотовићу, рођеном Шумадинцу и ранијем руском официру. Иако је том сменом дотадашњи герилски начин ратовања замењем фронталним, устаничка војска у југозападној Босни није успела да се 4. августа 1877. године одбрани од надмоћнијег турског непријатеља. Годину касније, Берлински конгрес и аустроугарску окупацију устаничка војска дочекала је у потпуном расулу.

Кључне речи: Голуб Бабић, Милета Деспотовић, устанак, Турци, Босна, Србија, Аустро–Угарска

Увод

Познато је, да је предустаничко време започело још 1871. године аферама са бањолучким и градишким трговцима. Муслимани су 1871. године запалили српску четврт у Бањој Луци. У октобру следеће године, такође у Бањој Луци запаљене су 24 српске радње и убијен угледни српски трговац Јован На-

* b.teinovic@hotmail.com

умовић. Негде у исто време у Градишци је притворен угледни српски трговац Јово Љубоја. Осим у Бањој Луци и Градишкој, и у Варцар–Вакуфу су похапшени најугледнији трговци Срби (Чубриловић 1996, 36–38). Један трговац из Српца се сећа да су тих година „Турци били толико силовни, да се није смело рећи да си Србин" (Теиновић 2006, 12). Активност српских трговаца у Градишкој усмерена је на интернационализацију проблема. Они су 26. јула 1873. године у сарадњи са Светозаром Милетићем изнели своје незадовољство властима, објављујући познату „Споменицу" у Летопису Матице Српске (Чубриловић 1996, 40). Сва горчина српског народа у Босни, наведена у овој петицији може се сагледати у једној реченици: „Живот, слобода, имање, част, трговина и привреда хришћанска у непрекидној су опасности, које од самовољних или пристрасних власти које од разузданих турских бјесомучника и зулумћара" (Теиновић 2006, 13).

Повећање закупа десетине, основни егзистенцијални мотив за отпочињање ранијих покрета, представља снажну инспирацију и за овај устанак. Одлука турских власти о пуштању на слободу притворених и злостављаних српских кнезова и општинара између 13. и 15. августа 1875. године била је кобна (Екмечић 1954, 287). Хапшење угледних сељака, као и трговаца из Бања Луке и Градишке запалило је фитиљ, који турска власт није могла угасити пуне три године, од Преображења 1875. до Преображења 1878. године (Теиновић 2006, 17).

Српски устанак у Босни, раширен од Вучјак планине на истоку, до Уне на западу и од Саве на северу, до Пролог планине на југу чинила су два самостална устаничка покрета. Први, у северној Босни, распламсао се на неколико места: Ћорковача, Брезовача, Козара, Лијевче, Мотајица, Вучјак. Независно од севера Босне, на тромеђи Босне, Лике и Далмације деловао је устанички покрет са средиштем у Црним Потоцима, код Грахова (Теиновић 2006, 17). По јењавању устаничких акција на северу око Саве, активности се преносе на југозапад, око горњег тока Уне. Први симптоми немира у југозападној Босни могу се пратити од када су из петровачког краја у Аустро–Угарску пребегли калуђери из манастира Рмањ: Илија и Давид Грубор, Перо Зорић и трговац Симо Чавка. Прве акције септембра 1875. године односе се на почетак упада наоружаних хајдучких чета са далматинске стране у југозападни део Босне под вођством попа Ђоке Карана. Устанку се врло брзо прикључио Вид Милановић, учитељ и богослов из Петровца, поставши један од његових вођа (Красић 1884, 116–117), а затим и Голуб Бабић.

Највећа концентрација српског православног народа у Босанској Крајини одувек је била у њеном југозападном делу, око река Уне и Унац. Прва Крајишка буна, која се на том подручју одиграла лета 1858. године под вођством Голуба Бабића, угушена је у крви. Све до почетка новог рата са Турцима, августа 1875. године, Бабић се налазио у емиграцији у Србији. Српски конспиративни кругови са којима је Бабић тесно сарађивао око покретања новог устанка против турске власти послале су га тада у његов родни крај.

Голуб Бабић

Голуб Бабић је рођен 7. (19) септембра 1824. године у угледној српској крајишкој породици у Трубару близу Тишковца (код Грахова). У раној младости бавио се продајом стоке. Касније се отиснуо у хајдуке и тако дочекао Револуцију 1848. године, у којој је активно учествовао као Книћанинов добровољац. Истакао се у борби против Мађара у неколико бојева. Водио је 1851. године Крајишнике у борбу против турске власти, да би јуна и јула 1858. године на подручју Крупе и Петровца активно учествовао у Дољанској буни. Пошто су му Турци убили брата Божу, Голуб је са многобројном породицом напустио Босну и прешао у Славонију. Из Пакраца се 1864. године преселио у Стублину, недалеко од Обреновца, где је дочекао почетак српског устанка у Босни 1875. године (Красић 1884, 126). Једна интересантна анегдота на најбољи начин осликава карактер првог вође српских устаника у Босни. Бабић је 1865. године са неколико српских хајдука, пореклом из Босанске Крајине, прешао у Ђаково, где га је срдачно примио бискуп Јосип Јурај Штросмајер и неко време издржавао. Када му је Штросмајер једном приликом почео хвалити католичку веру Бабић му је одговорио да је због очувања православне вере напустио огњиште у Босни, у којој је могао прећи на ислам и живети слободно као бег. Спас од бегова и Штросмајера пронашао је Бабић код лозничког проте Игњатија Васића (Luković 1972, 166).

Бабић је почетком августа 1875. године по наређењу српског министра спољних дела Милана Богићевића послат из Београда у југозападну Босну (Чубриловић 1996, 82). На Бабића се рачунало и раније. Агент српске владе у Босни Нико Јовановић Окан је још 1860–тих година предлагао побуну у Босни, кандидујући Бабића за једног од вођа у бихаћкој и приједорској нахији (Војводић 1994, 23). У дорађеном „Пројекту устанка" из 1870. године Окан је предвидео Бабића за „вођу превременог устанка" за целу ливањску, бихаћку и приједорску нахију (Војводић 1994, 51). Са Голубом су у околину родног Тишковца заједно дошла и његова браћа Миленца, Павле и Перо, а убрзо су им се придружили и Ђуро Ковачевић, поп Давид Грубор и Јово Кнежевић, који су се већ борили против Турака око манастира Рмањ, спаљеног крајем 1875. године од Турака (Теиновић 2006, 21).

Бабић је први започео са формирањем војне организације по савременом европском узору, иако је као хајдук са великим искуством познавао босански терен и одбацивао фронтални начин борбе. У почетку су око Тишковца деловале само три чете и то као три гарде: Голуба Бабића, Миленце Бабића и Вида Милановића Главни Бабићев стан био је у Дреновцу, недалеко од Тишковца, у коме су боравили и: поп Билбија, учитељ Тодор Сучевић, Ацо Радосављевић, Стево Маринковић, Ђурађ Деспотовић, Танасије Смиљанић, поп Грубор и С. Костић, док је у самим Црним Потоцима било неколико колиба са око 150 устаника (Красић 1884, 123–125). Због тактичких разлога он је Главни штаб убрзо преселио у неприступачније Црне Потоке (Ekmečić 1973, 100). Голуб је почетком 1876. године своју чету поделио у стотније и водове, са стотинашима

и водницима на њиховом челу, а у својој пратњи имао је и једног коњаника (Красић 1884, 125; Luković 1972, 168). Образовао је „Главну управу устанка", односно „Главно управитељство јужнобосанског устанка", као неку врсту Генералштаба, који су почетком априла 1876. године, осим њега, чинили Петар Узелац, поп Билбија и Сучевић. Месец дана раније донео је и устанички „Правилник", а заклетва, обавезна за све устанике била је „Косовска клетва" (Ekmečić 1973, 187). Званична лозинка устанка била је „слобода или смрт" (Капиџић 1954, 115; Ćurić 1971, 51, 75, 84). За главне заповеднике изабрао је Узелца и Билбију (Ivić 1918, 29).

Из устаничких докумената види се да се Бабић титулисао војводом за разлику од потчињених, који су се потписивали као вође (Красић 1884, 123). Учитељ Сучевић је био главни секретар Генералштаба (Красић 1884, 131), а у службеним документима потписивао се као тајник и перовођа (Ćurić 1971, 57). У Бабићевој чети било је доста Граничара и Далматинаца, који су у новембру 1875. године прешли границу на „Тромеђи" и придружили се борби (Ekmečić 1973, 159). Вршио је и смотру своје војске. У Малој Чевчи је почетком 1877. године постројена чета од 200 устаника с пушкама у руци и истакнутим бајонетима поздрављала долазак Бабића на коњу (Evans 1967, 42). Енглески археолог и путописац Артур Еванс видео је слично и у Великом Тичеву, где је, како каже, дупло више устаника наоружаних подесним пушкама дочекало Бабића са почасним стројем (Evans 1967, 44). Заставу приспелу из Србије, пошто је освештана, Бабићева чета је примила свечано и то уз „парадно" троструко пуцање (Красић 1884, 125).

Обичај војводе Бабића, уместо својеручног потписа, било је стављање грба са својим именом на званична документа. За службено устаничко обележје усвојио је грб средњовековне Босне–сабља у руци и натпис Голуб Бабић (Теиновић 2018, 28–29). Иначе, Бабић је покушао да уведе дисциплину налик средњовековним методама. У сукобу са вођом Тривом Амелицом казнио је његове војнике тако што је све разоружао, већину избатинао штаповима, а неке чак и стрељао (Красић 1884, 177). Сељаке је за издају устаника Турцима кажњавао уобичајеним одсецањем ушију (Ekemčić 1973, 189). Процењује се да је у априлу 1876. године под Бабићем на територији регија Бања Лука, Бихаћ и Травник било између 12 и 16.000 устаника (Ekmečić 1973, 195).

Уласком Србије у рат против Турске 28. јуна 1876. године, устанак у Босни постао је део јединственог српског фронта. Бабићева смена са руководећег положаја у устанку лета 1876. године оданијим пуковником Милетом Деспотовићем, диригована је жељом српске владе да устаничке чете повеже у јединствен српски фронт у рату са Турском.

Милета Деспотовић

Уласком Србије у рат 28. јуна 1876. године устанички покрет постао је део јединственог српско–турског рата и под директном командом српског Министарства одбране, које је у Босну за главнокомандујућег устанка послало

Милету Деспотовића. Родом из Левча у Србији, Деспотовић је ратовао заједно са Стеваном Книћанином, да би 1850. године прешао у Русију (Красић 1884, 157). Пензионисан је 1872. године као руски коњички официр у педесетој години живота. Он је још 18. маја 1876. године из Петрограда тражио да га приме у српску војну службу (Ekmečić 1973, 219).

Деспотовић је пре Босне једно време провео у штабу генерала Александра Черњајева, са којим се сукобио. Пред великим штабом он је руском генералу и управнику Србије јавно „скресао у очи" да ће својим незнањем и нередом одмах на почетку рата изгубити Србију (Екмечић 1978, 119), након чега је послат у Босну. Са собом је донео писмо („Свим српским четама у Босни, од 15. јула 1876.") српске Владе, у коме се од свих српских устаничких чета у Босни тражило да се ставе под јединствену команду пуковника Милете Деспотовића (Теиновић 2006, 26–27). Он је као намесник српског кнеза имао задатак да у југозападној Босни образује јаку војну формацију чији би војни циљ био усклађен са општим српским оперативним планом ослобођења делова Босне у којима су Срби већина и њихово присаједињење Србији. Из ових разлога Деспотовићева устаничка организација и деловање морало је да буде консолидовано са задацима Дринске и Ибарске војске (Ekmečić 1973, 217–218). Практично, његовим преузимањем вођства устанак у Босни је постао „стратешки додатак" српских и руских војних акција на Истоку (Ekmečić 1973, 221). Деспотовић је команду од Голуба Бабића, који је постао његов „побочник" тј. заменик (Капиџић 1956, 147) службено преузео 4. августа 1876. године (Красић 1884, 159), а одмах потом издао једну „Прокламацију босанском народу", од кога је тражио да му се придружи у борби за ослобођење, без обзира на верску припадност (Капиџић 1954а, 124–125; Ekmečić 1973, 238). „Главну управу устанка", као руководеће тело заменио је „Ратним саветом" (Ekmečić 1973, 244).

Деспотовићевим доласком у Црне Потоке уследило је неколико позива и муслиманима да се прикључе јединственој борби против турске власти. Од тог времена мења се првобитна форма устанка као социјалне револуције сељаштва (Екмечић 1981, 519–520), када он лагано прераста у национални покрет за ослобођење и уједињење са матичном државом Србијом. Пуковник Деспотовић покушао је да буде доследан у спровођењу ове нове политике, па је за саборца у свом Генералштабу имао хоџу. Хаџија Мустафа Шеферовић у устаничком штабу био је главни човек за везу и кореспонденцију са муслиманским првацима (Trnjaković 1977, 256).

Више од свих за уређење војне организације, пре свега официрског кадра, урадио је Милета Деспотовић. Едвард Фримен, вицеконзул Велике Британије у Сарајеву, порицао је разне извештаје са терена који су говорили о устаницима као обичним разбојницима, тврдећи супротно, како је Деспотовић међу устаницима одржавао најстрожу дисциплину (Evans 1967, 77). Осим тога, пуковник Деспотовић нарочито је водио рачуна о својој спољашности, тако што је био увек пристојно обучен и углађен. Висок и снажан, носио је у то време популарне бакенбарде. Облачио је фрак и неколико бираних капута. Говорио је неколико страних језика: француски, енглески, руски и пољски (Ekmečić 1973, 220). Маштао је да се налази на челу, не само војске босанских

Срба, већ и целог српског народа у Босни. У службеним документима потписивао се као „Главни командир Босанске воиске и управител Босанског Народа Пуковник М. Деспотовић" (Теиновић 2006, 42). У једној молби Обровачког одбора, упућеној српском генералу Тихомиљу Николићу, титулисан је као „полковник Деспотовић као намесник Босански његове светлости књаза Милана" (Ćurić 1971, 112).

Укључивање устаника у регуларну српску војску подразумевало је и спровођење реформи, старешинских чинова по новим прописима, као и увођење свеобухватног реда (Ekmečić 1977, 80). Тако је пуковник Деспотовић одмах по преузимању дужности „Главнокомандујућег војске" образовао формације са четовођама, капетанима и војводама (или вођама) на њиховом челу. То су били прави официри, који су носили једнообразне униформе и официрске сабље (Ekmečić 1973, 220). Католичку чету из Пролога код Ливна, која је признавала његову команду, 5. септембра 1876. године позвао је, поручивши: „...како Босанскијем Србима Тако Католицима и Турцима Да се без Разлике вјероисповједи Ни у чије имање, Част, поштење Неће дирати кои се не буду вољи моиој и обштој користи противили..." (Marković 1970/71, 430). Главни стан или Ђенералштаб сместио је на високо Стожиште код Грахова у коме су поред њега и Бабића боравили пруски официр Шаве (или Слави), руски Виктор Гризенко и ађутант А. Царевић. Ђенералштаб је у јанауру 1877. године преселио у Црне Потоке (Красић 1884, 185; Капиџић 1956, 147, 149, 187).

Образујући 1. марта 1877. године једанаест нових једнообразних чета, Деспотовић је преустројио своју војску, а за четовође именовао: попа Ђоку Карана, Триву Амелицу, Вида Милановића, Мату Саврића, Симу Чавку, Перу Крецу, Триву Бундала, Фра Бону Дрежњака, браћу Петра и Павла Бабића и попа Илију Билбију (Ekmečić 1973, 276). Према једном попису види се да су те чете биле састављене од два вода, од којих се сваки делио у три десетине са по десет људи. На челу десетине стајали су десетари водова, водници, а на челу чета били су капетани. Под његовом директном управом била је и једна коњичка чета од 310 коњаника (Капиџић 1956, 187; Ekmečić 1973, 221). Деспотовић је у мају 1877. године имао 150 устаника под оружјем, а већ у јулу исте године око 3.000 (Ekmečić 1973, 280). Еванс, који је прошао овим крајем 1877. године, каже да су устаници били прилично наоружани и организовани тако добро да би без стране помоћи, ако не буду били спречени страном интервенцијом, могли образовати нову и слободну малу државу–„босанску Црну Гору" (Evans 1967, 28).

Овај „салонски аристократа", како га је назвао Еванс, тражио је потпуну послушност у војној управи. Еванс се сећа боравка у штабу Милете Деспотовића: „...нисам се баш пријатно осећао када сам се нашао са овим силником и накићеним човеком глупа изгледа. Уз разметљиво звецкање мамузама, бучним гласом поздрављао ме на француском...После вечере, послужене на турској тепсији, следило је заливање пробраним врстама далматинског вина...Уз надмен гест напоменуо је: Зар не видите да ја нисам само командант босанске војске, ја сам већ и вођа босанског народа" (Evans 1967, 38–39).

Деспотовић је непослушне устанике кажњавао батинањем и вешањем (Ekmečić 1973, 220), па чак и стрељањем (Красић 1884, 177). Корупцију, коју је сматрао једним од највећих непријатеља устанка, спречавао је на сваком кораку (Ekmečić 1973, 222). С друге стране, он је одликовања и медаље делио војницима заслужним у борби (Ekmečić 1973, 248). Церемонијалан по свом карактеру, Деспотовић је одмах по формирању чета од свих четовођа тражио да пред устаницима читају кнежеву „Ратну прокламацију". Написао је и један Закон о добровољцима за које је, осим казне затварањем, предвиђао и смртне казне, које је изрицао „Ратни суд", такође формиран од стране Деспотовића и састављен од свих старешина и двојице млађих устаничких вођа. Од његовог доласка у устанак све чете функционисале су у сагласности по једном војном плану. Сваки од четовођа морао је да попише све устанике у четама са тачним именима и презименима, као и годинама рођења (Ekmečić 1973, 222).

Институцију ратних заробљеника и притвора такође је увео Деспотовић. Он је након удара на Петровац држао 13 турских војника пуних шест месеци у заробљеништву (Билбија 1936, 398). Ипак, и поред великог труда Деспотовић није успео да формира јединствену војску (Ekmečić 1973, 223), која је и даље остала подељена на севернобосанску и јужнобосанску. Покрет у северној Босни само је формално признавао власт пуковника Деспотовића (Ekmečić 1973, 242). Вишегодишње службовање у руској царској војсци учинило је Деспотовића сувише крутим. Касарнска строгост, коју је манифестовао овај увек прописно обучен официр са ешарпом око врата, очито није имала плодно тло међу српском герилом ненавикнутом на дисциплину (Чубриловић 1996, 236).

Као официр у руској царској гарди пуковник Деспотовић је заправо био инкарнација руске славјанофилске политике. Милорад Екмечић истиче да је он у Босни представљао само одјек онога што је у Србији исповедао генерал Черњајев (Екмечић 1989, 308). После пораза српске војске у бици на Ђунису 29. октобра 1876. године устанички покрет се једино могао уздати у помоћ Русије. Стога се скупштина у Тишковцу определила за пуковника Деспотовића, рачунајући на њега као на „руског човека", да би га средином априла 1877. године промовисала у генерала. Од тада се на документима потписивао као „неограничени генерал усташке војске Босанске". Међутим, да трагедија буде већа, Русија се тајном Будимпештанском конвенцијом, потисаном 15. јануара 1877. године са Аустро–Угарском, већ одрекла Босне и Херцеговине у корист Аустро–Угарске. Противуслуга којом је Русија била задовољна односила се на немешање Аустро–Угарске у предстојећи рат Русије и Турске (Ćurić 1971, 126; Ekmečić 1973, 255).

Трвења међу вођама, свађе Деспотовића са Тривом Амелицом и попом Караном, углавном око деобе стоке, раздирали су ионако слабо јединство устаника. Амелица је у једном тренутку напустио штаб, након чега су „деспотовићевци" разоружали његову чету, избатинали већину устаника, а једног чак и стрељали (Ekmečić 1973, 248). Било је покушаја да се Деспотовићу ограничи власт. Тако је, на пример, Александар Семјонович Јонин, иначе брат познатијег руског конзула у Дубровнику, Владимира, предлагао током јуна 1877. године Деспотовићу образовање владе, што је овај категорично одбио. Бурна

свађа, током које је генерал Деспотовић викао пуна два часа и после које се поново већало, завршена је његовим коначним избором за Главнокомандујућег устанка (Тепић 1988, 463–464). Иако су устаничке вође Симо Давидовић и Амелица одбили Јонинов предлог за образовање владе (Тепић 1988, 465) и на неки начин стали на Деспотовићеву страну, овај није остварио замисао да се све устаничке чете повежу у једну целину и да га прихвате за команданта целог покрета. Са истом том намером Деспотовић је безуспешно слао Сучевића и Божу Љубоју преко Загреба у Брезовачу у северној Босни (Красић 1884, 90).

Услед појачане активности устаника, током пролећа и лета 1877. године Турци су као одговор мобилисали нове свеже снаге доводећи, уз то, и војску из Новопазарског санџака. Опсадно стање проглашено је у областима где су устаници властима задавали највише проблема, као што су бихаћки, бањолучки и травнички округ. Једини начин да се устаницима зада смртоносни ударац био је да им се приђе с леђа. Преговори Вели–паше са командантом Војне Крајине генералом Антуном Молинаријем вођени 27. јула 1877. године су пропали. Аустроугарски генерал одбио је захтев да пропусти Турке на аустроугарско земљиште, за разлику од управника Далмације генерала Гаврила Родића (Чубриловић 1996, 233–234).

Код појединих историчара постоје велика неслагања у погледу броја турских војника прикупљених лета 1877. године за напад на Црне Потоке. Руске новине преносиле су вести о чак 25.000 турских војника (Тепић 1988, 470). Владимир Красић износи цифру од 18.000 војника (Красић 1884, 185) што се такође може узети са великом резервом. Милорад Екмечић износи реалну процену о неких 5.000 војника ангажованих у тој специјалној акцији (Ekmečić 1973, 286). Турска војска кренула је 31. јула 1877. године из Ливна. Њој се из правца Бихаћа придружио пуковник Халил–бег са својим батаљоном редовне војске и са доста башибозука. Кад су Турци стигли пред Грахово устаници су се повукли у Црне Потоке. Деспотовић је распоредио устаничке снаге по положајима на Седлу и то уз саму аустроугарску границу. Чете су биле концентрисане скроз од далматинске границе до Стојићевог брда. Једна позадинска чета била је у резерви и у њој се осим Деспотовића налазио и Голуб Бабић (Слипчевић, Пејовић, Бојић, Стијеповић 1952, 146).

Акција уништења Црних Потока започела је 1. августа 1877. године. Турска војска прошла је неометано кроз Ливањско поље (Marković 1970/71:433). У ноћи 3. на 4. август део турских формација је код Граба прешао на аустроугарско земљиште, пошто су се по Родићевом наређењу аустроугарски Граничари повукли са границе. Исмет–паша је следећег, 4. августа 1877. године, крећући се са већим делом војске са Стрмичких коса према Бутишници директно ударио на Деспотовићеву војску која је одбрану дочекала затворена у рововима. Наизглед, почетак сукоба личио је на прави фронтални рат двеју великих армија. Све до 10 часова Срби су успели да задрже линије фронта, одбијајући неколико снажних турских напада. Затим су Турци са леђа, са Алиферовића косе, ударили на десно устаничко крило које се налазило на тежишту одбране. Изненађење устаника претворило се у панику и пометњу. Устаници су тек тада схватили да се налазе у окружењу, као и да им највећа

опасност прети са „неутралне", аустроугарске стране граничног подручја. Обузети паником, устаници су већином бежали на личку страну, губећи у великом броју људство и војну опрему (Красић 1884, 188; Чубриловић 1996, 234–235).

Преживели устаници су након црнопоточке катастрофе потражили спас у шумама Петровца, Унца, Кључа и Динаре (Marković 1970/71, 434). Они који су се успели пробити у Лику, бацали су оружје и придруживали се интерниранима породицама. Око 200 устаника похватано је од стране аустроугарске пограничне полиције и разоружано. Мањи део устаника, окупљених око војводе Голуба Бабића, који је добро познавао терен, успело је да се сакрије у личким планинама. Генерал Деспотовић је спас нашао бегом преко границе у Далмацији, где је и ухапшен код извора Зрмање на путу за Обровац. Одведен је у Грачац, одакле је пребачен у Огулин, да би на крају био интерниран у Линц. Из ове краткотрајне интернације отишао је у Петроград (Красић 1884, 189–190; Чубриловић 1996, 235–236; Ekmečić 1973, 316–317).

Херметичко затварање границе са Босном од стране аустроугарске војске после катастрофе у Црним Потоцима може се тумачити даљом сарадњом Беча и Порте око гашења устаничког покрета. У страху да ће бити ухваћени и испоручени турским властима, велики број устаничких вођа нашло је спас бежањем у Србију. Било је и оних који су сумњали у Деспотовићеву невиност. Један од устаничких вођа, Петар Узелац је доста касније сву кривицу сваљивао на Деспотовића за кога је тврдио да је био шарлатан и никакав јунак. Такође, да се сам прогласио генералом, као и да није била истина као што се мисли да су Турци у договору са аустроугарском војском угушили устанак (Kecmanović 1961, 316).

Енглески вицеконзул Фримен у писму министру спољних послова лорду Дербију од 31. јануара 1878. године каже, да се устанак дегенерисао у „хроничну форму разбојништва". Устанак је почетком 1878. године уистину јењавао, а решење читавог Источног питања назирало се поготово након Санстефанског мира 3. марта 1878. године и примирја потписаног између српске и турске војске (Ekmečić 1977:86). За пут у Берлин прво су одређени Вид Милановић и Голуб Бабић (Ekmečić 1973, 318–319), који се у то време налазио у Београду, све до краја јула 1878. године, због чега је одустао од пута у Берлин. Иако је Бабића и овога пута заменио Деспотовић, који се већ налазио у Берлину, стварног учешћа у састанцима није узео ни један од устаничких вођа будући да је на Конгресу босанске Србе представљао српски министар спољних послова Јован Ристић. Након Берлинског конгреса, тачно на годишњицу почетка устанка (18/30. август 1878), Бабић се са делом устаника и уз звоњаву црквених звона предао аустроугарским властима и среском начелнику у Доњем Лапцу Манојлу Жакули. Његове последње речи биле су: „Ја се покоравам Његову Величанству цару аустријанскому, и полажем оружје" (Красић 1884, 207–209; Ekmečić 1973, 327).

Литература

1. Билбија, Илија. 1936. „Мои доживљаи (дневник Илије Билбије из устанка).” *Развитак* 12/III: 388–399.
2. Војводић, Васо. 1994. „Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868–1872).” У *У духу Гарашанинових идеја, Србија и неослобођено српство*. Београд: Просвета, 9–115.
3. Екмечић, Милорад. 1954. „Почетак Босанског устанка 1875. године”, *Годишњак Историјског друштва БиХ* VI: 267–305.
4. Ekmečić, Milorad. 1973². *Ustanak u Bosni 1875–78*. Sarajevo: Veselin Maleša.
5. Ekmečić Milorad. 1977. „Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875–1878.” U *Međunarodni naučni skup povodom 100–godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (tom I). ur. Rade Petrović, 49–89. Sarajevo: ANU BiH
6. Екмечић, Милорад. 1978. „Српска војска у националним ратовима од 1876 до 1878.” *Балканика* IX: 97–129.
7. Екмечић, Милорад. 1981. *Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878.* У *Историја српског народа*. V–1. Београд: СКЗ
8. Екмечић, Милорад. 1989. *Стварање Југославије 1790–1918*. II. Београд: Просвета
9. Evans, Dž. Artur. 1967. *Ilirska pisma*. Sarajevo: Veselin Masleša
10. Ivić, Aleksa. 1918. *Fragmenti iz istorije Bosanskog ustanka 1875 i 1876. god.* Zagreb: Štampa dioničke tiskare
11. Красић, Владимир. 1884. *Устанак у Босни 1875–1878*, *грађа за новију српску историју рата за ослобођење*. Нови Сад: Штампарија А. Пајевић
12. Капиџић, Хамдија. 1954. *Застава о Босни и Херцеговини 1871–1873*, друга књига. Сарајево: Свјетлост
13. Капиџић, Хамдија. 1954а. *Застава о Босни и Херцеговини 1874–1876*, трећа књига. Сарајево: Свјетлост
14. Капиџић, Хамдија. 1956. *Застава о Босни и Херцеговини 1876–1878*, четврта књига. Сарајево: Свјетлост
15. Luković, Petko. 1972. „Nekoliko napomena o ulozi vojvode Goluba Babića u Bosanskom ustanku 1875–1878. i njegovom nožu koji se čuva u Vojnom muzeju u Beogradu.” *Vesnik* 18: 165–179.
16. Marković, Stipo. 1970/71. „Uspomene don Stjepana Krešića iz Bosanskog ustanka 1875–1878. god.” *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH* X–XI: 411–464.
17. Слипчевић, Фуад, Пејовић, Петар, Бојић, Мехмедалија, Стијеповић, Никола. 1952. *Буне и устанци у Босни и Херцеговини у XIX веку*. Београд: Војноисторијски институт ЈНА
18. Теиновић, Братислав. 2006. *Српски устанак у Босни 1875–1878*. Бања Лука: Музеј Републике Српске
19. Теиновић, Братислав. 2018. *У сусрет Берлинском конгресу 1878–2018*. Бања Лука: Музеј Републике Српске

20. Тепић, Ибрахим. 1988. *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856–1878)*. Сарајево: Веселин Маслеша
21. Trnjaković, Mile. 1977. „Značaj slobodne teritorije Crnih Potoka u Bosanskom ustanku 1875–1878 godine." U *Međunarodni naučni skup povodom 100–godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (tom II). ur. Rade Petrović, 247–258. Sarajevo: ANU BiH
22. Ćurić, Hajrudin. 1971. *Arhivska zbirka Vladimira Desnice, prilozi radu Obrovačkog odbora i ustanku u Bosni 1875–1878*. Sarajevo: ANU BiH
23. Чубриловић, Васо. 1996.[2] *Босански устанак 1875–1878*. Београд: Балканолошки институт САНУ

GOLUB BABIĆ AND MILETA DESPOTOVIĆ: SKETCHES FOR BIOGRAPHIES OF 1875–1878 INSURGENCE LEADERS IN BOSNIA

Summary: Golub Babić and Mileta Despotović do not have separate biographies. These are sketches for their biographies, during the time they were at the head of the uprising in southwestern Bosnia from 1875 to 1878. In the 1860s, Golub Babić, still a migrant from Krajina, was involved in the conspiratorial activities of the Serbian government in Bosnia. He came to southwestern Bosnia in August 1875 from Belgrade, although a supporter of the guerrilla way of war, Duke Babić was the first to start forming a military organization according to the modern European model, while Educating the "Head Authority of the Rebellion" on that inaccessible terrain. With Serbia's entry into the war against Turkey on June 28, 1876, the uprising in Bosnia became part of a united Serbian front. Babić was deposed and a native of Šumadija and a former Russian officer, Colonel Mileta Despotović was entrusted the work on further insurgent military organizations. With that change the previous guerrilla way of warfare was replaced by frontal warfare, however the insurgent army in southwestern Bosnia failed to defend itself from the superior Turkish enemy on August 4, 1877. A year later, the Berlin Congress and the Austro–Hungarian occupation found the insurgent army in complete disarray.

Keywords: Golub Babić, Mileta Despotović, insurgence, Turks, Bosnia, Serbia, Austria–Hungary

ДЕЈАН АНТИЋ*
Филозофски факултет
Ниш

UDC: 355.47/.49:356(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 22.03.2021
Одобрен: 27.04.2021
Страна: 233–244
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.3.03

ОТКРИВАЊЕ СПОМЕН КОСТУРНИЦЕ У СУРДУЛИЦИ 1924. ГОДИНЕ**

Сажетак: Циљ истраживања јесте реконструкција догађаја који су обележили чин откривања и освештања Спомен-капеле у Сурдулици 24. августа 1924. године. Због недостатка примарних историјских извора чији је нестанак директна последица поновљене бугарске окупције у Другом светском рату, питање изградње и откривања сурдуличке Спомен-костурнице као симбола страдања српског југа (1915-1918) у историографији није детаљно обрађено. Критичком анализом текстова у српским дневним новинама *Време, Правда, Политика* и бугарским *Мир* и *Прапорец* настојали смо да расветлимо историјске непознанице о наведеном питању. Истраживање смо спровели на корпусу штампе публиковане од 23. до 29. августа 1924. Јединица анализе био је сваки појединачни текст који за тему има откривање Спомен-костурнице, као и сведочења савременика о једном од највећих бугарских злочина Првог светског рата. У раду су представљене чињенице о припремама локалних и државних власти за сурдуличку церемонију. Текст доноси и податке о званицама, коначном изгледу спомен-објекта, преносу посмртних остатака сурдуличких жртава из привремене крипте у новоизграђену Спомен-гробницу, а простор је дат и представљању домаћих медијских написа о бугарским злоделима.

Кључне речи: Спомен-костурница, Сурдулица, бугарска окупација, штампа, Први светски рат.

Уводно разматрање

Због немогућности да пружи ефикасан отпор вишеструко бројнијим снагама Централних сила које су надирале из више праваца, војска Краљевине Србије је у касну јесен 1915. године била приморана на повлачење ка острву

* dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

** Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

Крф. Територију Србије окупирале су удружене аустроугарске, бугарске и немачке трупе. На основу Тајног договора постигнутог 6. септембра 1915. године између Краљевине Бугарске и Немачке царевине, Бугарској је након слома српске одбране омогућено територијално проширење за око 51.425 квадратних километара (Avramovski 1985, 169-170). Под контролом бугарских трупа крајем децембра 1915. године нашла се читава територија југоисточне Србије и вардарског дела Македоније. Ове крајеве је званична Софија анектирала и на њима образовала две војно-управне области – моравску и македонску. Седиште моравске војно-инспекционе области било је у Нишу, а македонске у Скопљу. (Стојанчевић 1988, 57).

Током трогодишње окупационе управе у југоисточној Србији, бугарски војници и комите починили су над српским народом небројене злочине. Варваризам окупатора започео је још за време борбених дејстава 1915. године када су убијани српски заробљеници и рањеници. Тако је из централне војне болнице у Штипу по паду овог места нестало 114 рањеника без трага. Слична судбина задесила је и групу од 150-200 српских војника који су свирепо ликвидирани у месту Љуботен на путу Штип – Радовиште и многе друге ратне заробљенике. Пре ликвидације заробљеници су пљачкани и малтретирани. Поступање са њима било је у супротности са ратним правом и обичајем рата. (Извештај међусавезничке комисије одређене да констатује све повреде Хашке конференције и међународног права учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915—1918. године, Београд 1919, 2).

Након успостављања бугарског система власти започео је обрачун и са цивилним српским становништвом. Без икаквог судског поступка окупатор је хапсио и ликвидирао свештенике, учитеље, трговце, чиновнике, правнике и грађане чија је једина кривица била припадност српском националном корпусу. Убијено је преко 200 свештених лица међу којима је било и високих црквених великодостојника попут скопског митрополита Вићентија Крџића који је ликвидиран на путу Призрен – Скопље, негде у Качаничкој клисури, после чега су егзекутори његов леш спалили. Мотиве за спровођење злочиначке политике треба тражити у намери обезглављивања српског народа. Великобугарски војни и политички стратези били су уверени да би са уништењем интелектуалне и духовне елите, Србима био лако наметнут бугарски национални идентитет. Због тога су се први на удару окупационих власти нашли управо виђенији Срби.

Дошавши са убеђењем да је територија југоисточне Србије заправо бугарска земља на којој живе стари Бугари, окупатор је забранио употребу српског језика, имена, симбола, писма и књига. Затирани су споменици и трагови српске прошлости, забрањиване су књиге и богослужења на српском језику, фалсификовани су записи и натписи у многим црквама и манастирима. Упоредо са политиком десрбизације вршено је насилно наметање бугарског националног осећања. Уместо српских школа отварана су бугарска училишта чије је похађање било обавезно. Становништво је присиљавано да узме учешћа у манифестацијама бугарског патриотизма. Бугарски књижевници и научници држали су предавања широм Поморавља и јужне Србије о „бугарском карактеру”

поменутих крајева, док је увођењем пореза, реквизиција и других намета становништву, вршена максимална економска екплоатација поробљене Србије. (Извештај међусавезничке комисије одређене да констатује све повреде Хашке конференције и међународног права учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915—1918. године, Београд 1919, 2-8).

Па ипак, упркос максималној ангажованости Бугара, политика десрбизације није давала жељене резултате. Још у првим месецима окупације српски народ је пружио пасиван отпор бугаризацији, да би се почетком 1917. године пасиван отпор трансформисао у отворену оружану побуну (Младеновић 2017, 10). Увидевши, да југоисточној Србији не могу без присиле наметнути бугарски карактер, окупационе снаге су се определиле да насиљем и масовним злочинима реализију свој циљ. У том смислу, за вршење највећих злодела влада и војни врх Краљевине Бугарске употребиле су регуларне оружане формације и бугарске комите. Терор и убијања Срба у Војноинспекцијској области Морава од касне јесени 1915. године све до завршетка рата постали су свакодневица. Посебно се по броју убијених Срба и разним свирепостима Бугара издвајала варош Сурдулица. Користећи изговор да похапшене Србе из Врања, Лесковца, Ниша, Прокупља, Гњилана, Куманова и других крајева воде у интернацију пут Софије, Бугари су Сурдулицу изабрали као полигон за пљачку и масовне егзекуције поробљеног цивилног становништва. (Хаџи-Васиљевић 1922, 71).

По завршетку рата и ослобођењу југа Србије октобра 1918. године вршена су детаљна истраживања бугарских злочина и непочинстава на просторима подно Варденика и Чемерника. Иста су вршили како домаћи тако и страни стручњаци. На основу ексхумације лешева из масовних гробница у близини Сурдулице швајарски криминолог др Арчибалд Рајс је изнео податак да су на том простору бугарске власти убиле око 3000 Срба, док је амерички новинар Вилијам Драјтон Сурдулицу означио као највећу „кланицу" српског народа. Подаци са мировне конференције у Паризу (1919-1920) сведоче да је у Сурдулици са околином пострадало око 6.000 српских цивила, док се према налазима Министарства вера Краљевине СХС помиње цифра од око 8.000 убијених људи. (Ђорић 2016, 124-125). У српској штампи после Првог светског рата могли су се срести и подаци да је број сурдуличких страдалника много већи од оног који је приказан у званичној статистици и да се приближава цифри од 10.000 људи. (Политика, 28.06.1922). Без обзира на различите податке, наведене чињенице недвосмислено указују да је Сурдулица једно од највећих губилишта српског народа са југа Србије у Великом рату.

По повлачењу бугарских трупа и ослобођењу, грађани Сурдулице су формирали Одбор за подизање споменика мучки поубијаним Србима (1915–1918). Одбор је радио на ископавању тела сурдуличких жртава, и на обезбеђивању средстава за изградњу Спомен капеле са костурницом у којој би трајно били похрањени њихови посмртни остаци. Први прилог за изградњу споменика од 170 наполеона у злату пронађен је приликом ексхумације жртава у оделима убијених Срба. Убрзо су подршку у прилозима и субвенцијама за подизање Спомен-костунице и четвороразредне гимназије у славу пострадалих

Срба пружили грађанство, држава и краљ Александар I Карађорђевић (Трајковић 1983, 161-163). Пројекат Спомен костурнице са гимназијом израдили су архитекта Петар Ј. Поповић и Василије Андросов. (Музеј Српске православне цркве, Оставина Петра Ј. Поповића, инв. бр. 7896). Радови на њеном подизању започели су на Видовдан 1922. године када је др Иван Рибар председник Народне скупштине Краљевине СХС у присуству једног броја министара и народних посланика положио камен темељац (Дојчиновић 2011, 44).

Откривање Спомен-костурнице

Вишегодишње ангажовање чланова Одбора сурдуличких родољуба у очувању сећања на жртве бугарског терора спровођеног над Србима из јужних српских крајева за време Првог светског рата резултирало је изградњом и свечаним откривањем Спомен-костурнице и спомен гимназије у Сурдулици. Чину откривања и освећења овог јединственог споменика, уприличеном у недељу 24. августа 1924. године, присуствовали су краљ Александар I Карађорђевић, краљица Марија, патријарх Димитрије Павловић и представници највишег државног руководства. Посебно је приметно било учешће великог броја породица жртава бугарских злочина. Тога дана Сурдулица је добила своје сакрално место које је грађане југословенске краљевине подсећало на страдање више хиљада цивила убијених јер су припадали српском народу (Трајковић 1983: 166). Радило се о тужној свечаности која је носила посебан значај за Краљевину СХС о чему су августовских дана 1924. године исцрпно извештавали домаћи, али и бугарски штампани медији.

Први договорени термин за откривање Спомен капеле са костурницом био је уторак, 19. август 1924. године. Одбор и локалне власти вршиле су убрзане припреме јер се очекивао долазак краља, чланова владе, представника Народне скупштине, бројних посланика, патријарха, митрополита Варнаве, епископа нишког Доситеја, ректора и професора Универзитета у Београду, чланова Међународне комисије за ископавање костију у Сурдулици, војске, чланова Народне Одбране и других грађанских удружења, као и великог броја породица жртава бугарских злочина попут свештеника Димитрија Мијајловића са сином, Светозара Недељковића познатог опанчара из Лесковца и Ђорђа Тасића лесковачког просветног радника. За учеснике свечаности био је планиран специјалан воз из Београда којим су највише званице требале да пристигну у Владичин Хан, 19. августа у 06 часова ујутру (Време, 09.08.1924.). Убрзо је првобитна одлука да се откривање Спомен-костурнице изврши 19. августа измењена на седници владе Краљевине СХС. На заседању од 10. августа 1924. године влада је донела решење да се тужна свечаност у Сурдулици одложи за пет дана и уприличи у недељу 24. августа (Правда, 11.08.1924.).

Уочи најављеног догађаја дневни лист *Време* је под насловом *Пред свечаностима у Сурдулици* штампао писмо професора Петра М. Илића у којем овај просветни радник, као савременик догађаја, подсећа јавност на бугарска злодела из периода Другог балканског рата и Великог рата (1915 – 1918), посе-

бно апострофирајући Сурдулицу, Јелашницу и Арапову долину код Лесковца као места великог страдања и „срамоте на образу бугарских управљача". У тексту који је уредништву листа *Време* упутио као реакцију на писање софијске дневне штампе Илић је изнео став да упркос свим злоделима окупатора које су документовали др Арчибалд Рајс, др Јован Хаџи-Васиљевић, Драгиша Васић и Сретен Динић ипак верује у могућност измирења српског и бугарског народа, које је по њему изводљиво променом нарави и карактера бугарских државника и политичким васпитањем народа у духу помирљивости и братског споразумевања (Време, 22.08.1924.).

Док је државно руководство вршило последње припреме за пут према Сурдулици овим писмом је домаћа јавност накратко подсећена на страдања Срба током бугарске окупације југоисточне Србије. Већ у суботу 23. августа краљ Александар и краљица Марија су кренули из Тополе за Младеновац, одакле су у вечерњим часовима дворским возом наставили ка Владичином Хану (Правда, 23.08.1924.). Истога дана по одлуци владе пут Сурдулице су из Београда кренули и председник владе Љубомир Давидовић у пратњи свог шефа кабинета г. Влајића, министар војни и морнарице генерал Стеван Хаџић, министар пољопривреде Фран Куловец и потпредседник Народне скупштине Љубомир Бакић (Време, 23.08.1924; Правда, 24.08.1924.).

Сурдулица је 23. августа, дан уочи освећења Спомен костурнице и гимназије била окићена тробојкама и црним заставама. У самој вароши направљен је славолук на којем су златним словима исписана имена дубодолина, јама и шикара у којима су бугарски војници и комите свирепо убијали и затрпавали Србе током рата. „Врла Река, Дубрава, Стојкова шума, Дубока долина, Радићева бара, Калифер, Влашки До" су места где су своје животе скончали многи свештеници, учитељи, сељаци, жене, деца, старци и сви који су се противили политици бугаризације. Недалеко од славолука назирали су се обриси капеле усправљене уз гимназијску зграду која је завршена још 1923. године. Иако неосвећена, гимназија је одмах по завршетку грађевинских радова отпочела са функционисањем и већ се у њој школовало 140 ученика у четири разреда. На првом спрату гимназије налазила се велика свечана сала, а у њеном приземљу учионица коју је красила географска карта Краљевине СХС, и простор за гимнастику. Капела која је подигнута уз гимназију имала је поплочани под испод којег се силазило у костурницу. Био је то простор намењен за сахрану пронађених посмртних остатака сурдуличких жртава. Грађење овог споменобјекта коштало је близу два милиона динара. Око 800.000 динара за изградњу дала је држава, 100.000 динара приложио је краљ Александар, а остатак је сакупљен од добровољних прилога грађана и породица пострадалих (Политика, 24.08.1924.).

Очекујући долазак краља у њихову варош Сурдуличани су подигли тријумфалну капију на којој је писало: „Добро нам дошао наш мили краљу, осветитељу гробова светих". (Политика, 24.08.1924.). Осим државног руководства и политичке елите пут југа је 23. августа кренуо и патријарх Димитрије. По одслужењу суботње Свете литургије у београдском Саборном храму он се у пратњи високих црквених великодостојника упутио за древни град Пећ где је

уз потпору државних власти планирано његово устоличење.[1] На том путу прва патријархова станица била је Сурдулица. У њој је са свештенством требало да чинодејствује на преносу посмртних остатака сурдуличких жртава из привремене у новоизграђену Спомен-костурницу и освећењу исте. Овај догађај био је тема многих дневних листова. У најави свечаности дневни лист *Време* је објавио Поменик знаних сурдуличких жртава бугарског терора са основним информацијама о њима, а потом је констатовао да српски народ готово да нема великих обележавања као што их имају други народи којима историја није била мађеха, већ су му многе свечаности тужне и трагичне попут сурдуличке (Време, 24.08.1924.).

Најављујући освећење Спомен објекта у Сурдулици лист *Политика* је 24. августа 1924. године објавио извод из извештаја о бугарским злоделима професора лозанског универзитета др Арчибалда Рајса поднетог 18. децембра 1918. године. У извештају швајцаски криминолог наводи како је лично и уз помоћ бугарских докумената утврдио да је у Сурдулици убијено између две и три хиљаде цивила из разних крајева окупиране земље. Међу жртвама је, према његовим истраживањима, било и живо закопаних људи који су у јамама каменовани и затрпавани. Одлуке о убијању доношене су одмах, а убиства су вршена на лицу места под контролом посебне Комисије на чијем је челу био пуковник бугарске војске Стојан Јурков. Убијани су и тешки болесници. Још је према Рајсовим наводима седамдесет људи из Сурдулице интернирано, две стотине младића регрутовано за бугарску војску, а све што је имало било какву већу вредност отимано је од цивилног становништва. Уништаване су српске књиге и споменици. Српска црква је претворена у шизматичку, а српско становништво је било присиљено да ради без накнаде под претњом смрћу (Политика, 24.08.1924.).

Имајући у виду тако велике обрисе страдања, приказане очима једног неутралног експерта, разумљиво је што су се 24. августа 1924. године у Сурдулици окупили највиши представници државне и духовне власти једног народа, краљ и патријарх. Грађани Сурдулице очекивали су долазак патријарха у 8 часова ујутру, а долазак монарха два сата касније. Међутим, негде око 7 часова, још док је трајала јутарња служба у сурдуличкој цркви, патријарх Димитрије је стигао у варош. Пред гимназијом га је дочекао директор ове образовне установе Љуба Алексић и показао му нову зграду. Потом је патријарх прешао у цркву која се налазила преко пута гимназије пред којом га је дочекао протојереј сурдулички Сребрн Благојевић. За све то време сурдуличке улице су се пуниле народом који је у варош пристизао са свих страна. Брзо за патријархом дошао је и председник владе Љуба Давидовић у пратњи својих министара (Политика, 25.08.1924.).

[1] Митрополит београдски и архиепископ Србије Димитрије Павловић изабран је 1920. године за патријарха уједињене Српске православне цркве. Због времена потребног за реорганизацију СПЦ након уједињења покрајинских црквених организација у јединствен црквени систем, устоличење патријарха Димитрија обављено је у Пећкој патријаршији четири година након његовог избора. Свети Архијерејски Сабор је заседао 26-27. августа 1924, а чин устоличења је започео празничним богослужењем којем је присуствовао и краљ Александар I Карађорђевић (Пилиповић, 2020: 40-41).

Негде око 9:30 часова на железничку станицу Владичин Хан пристигао је и дворски воз са краљевским паром. Краљеву пратњу у возу чинили су маршал двора генерал Јеврем Дамјановић, командант Краљеве гарде генерал Петар Живковић и министар двора Драгомир Јанковић. На станици су их дочекали командант Треће армијске области генерал Божидар Терзић и командант Моравске дивизије генерал Јосиф Костић. Пола сата касније Карађорђевиће је на мосту код Врле Реке дочекао председник сурдуличке општине Јаков Ивановић понудивши их по старом српском обичају хлебом и сољу. Пред другом варошком капијом монарха су дочекали председник владе, министри, народни посланици из врањске области Живојин Рафајловић, Тома Поповић, Влајко Коцић, Стојан Костић, Христа Прикић, Прока Станковић и посланик из Босне Марко Ђаковић. У име четника поздравили су га Коста Пећанац и Илија Трифуновић, а у име Удружења инвалида капетан Мића Војновић. Присутни су били и представници других удружења и организација. Док се поворка на челу са краљем кретала према гимназији, окупљени народ је поздрављао, а читав скуп је обезбеђивала београдска полиција. Пре него што су стигли до Спомен гимназије, краљ и краљица су посетили сурдуличку цркву. У порти их је поздравио прота Благојевић, а на црквеном прагу краља су дочекали патријарх Димитрије Павловић и митрополит Варнава Росић. Пред црквом је била постројена почасна чета Краљеве гарде, а са њене леве стране ескадрон коњице. Краљевски пар су поздравили и припадници Соколског покрета након чега су Александар и Марија заузели посебно место на подигнутој трибини пред гимназијом, а црквени великодостојници започели освећење капеле и гимназије (Политика, 25.08.1924; Време, 25.08.1924.). На улазу Спомен-капеле са криптом која је чинила десно крило гимназијске зграде златним словима биле су утиснуте речи: „За владе Њ. В. Краља Александра Првог и Патријарха господина Димитрија подиже се мучки поубијаним Србима у Сурдулици од 1915. до 1918. године споменик овај 1924. године" (Правда, 25.08.1924).

По завршеном освећењу присутнима се обратио директор гимназије Љуба Алексић који је подсетивши окупљене на бугарске злочине у Србији (1915–1918), објаснио и како су грађани Сурдулице дошли на идеју о подизању Спомен капеле са гимназијом. Према његовим речима када су почела ископавања посмртних остатака жртава бугарског терора, у постави капута једног од убијених и закопаних Срба пронађено је 40 наполеона. Иако су Бугари пре убијања најпре претресали и пљачкали све заробљенике, овај новац им је промакао. Због тога је одлучено да то буде први прилог за изградњу споменика (Политика, 25.08.1924.). У наставку обраћања окупљенима директор Алексић је закључио: „Ова, за овај крај величанствена гимназијска зграда, ова капела скромна али лепа, чијем освећењу данас присуствујете, биће не само склониште мртвих остатака ових невиних Срба мучки побијених од Бугара, већ ће бити и вечити сведок бугарских недела. У њима ће се омладина напајати не само знањем и вером, него и љубави према краљу и отаџбини. Гимназијска зграда и капела биће за вечита времена видан знак признања и народне захвалности овим невиним Србима мученицима али ће овај споменик служити свима на-

шим непријатељима, а нарочито Бугарима за вечити мементо. Он ће им увек говорити – можете нас браћо Бугари уништавати, можете нас истребљивати, али ћемо на крају крајева ипак ми победити" (Време, 25.08.1924.).

По обраћању директора гимназије, кренуо је пренос посмртних остатака сурдуличких страдалника из привремене капеле у Спомен-костурницу. Кости сурдуличких страдалника су након ископавања чуване на падини испод саме вароши у малој сеоској капели са дрвеним крстом која се налазила на самом месту извршења бугарских злочина (Дубока Долина, прим. Д.А.). Приликом преноса смештене су у десет мртвачких сандука и донете пред саму варош. Краљ и краљица остали су пред капелом, а поворка је кренула од улаза у Сурдулицу преко главног трга ка Спомен-костурници. На челу поворке ношен је крст, а поред њега две девојчице чији су родитељи страдали од бугарског терора носиле су воштанице, једна са леве, друга са десне стране. За њима је ношено дванаест венаца. Венац краљевске породице био је од сребрног ловоровог лишћа и на траци је писало: „Нашим мученицима, Александар и Марија". За венцима су ношени барјаци и рипиде, а пратила их је почасна чета Првог пешадијског пука и војна музика која је све време свирала посмртни марш. Ковчези су били окружени почасним стражама артиљераца, и носили су их народни посланици и мештани овог краја. У пратњи су биле породице страдалих и народ југа Србије. Када је тужна поворка са посмртним остацима стигла на трг ту је накратко застала да би патријарх са свештенством служио парастос погинулима. Након тога су ковчези пострадалих пренети до Спомен капеле. Над одром мученика говор је одржао директор сурдуличке основне школе Петар Ристић, а потом су кости, лобање и „прах убијених Срба" положени у костурницу. Призор је био више него страшан. Патријарх је благим речима тешио ожалошћене породице, а извештач *Политике* из Сурдулице је с правом запазио да се радило о изузетно потресним моментима, у којима је хришћанско расуђивање било готово немогуће (Политика, 25.08.1924; Време 25.08.1924.).

После потресне церемоније краљ се повукао у просторије гимназије где је уприличен ручак за званице и породице пострадалих Срба које су дошле на откривање Спомен-костурнице. За ручком је краљевски пар заузимао централни део стола. Са десне стране краља седео је патријарх Димитрије, а са леве председник владе Давидовић. Како ред налаже, приликом здравице се монарх обратио окупљеним гостима рекавши да је имао чврсту жељу да 24. августа буде у Сурдулици не би ли се поклонио костима мученика и како би се лично захвалио грађанима на изградњи Спомен костурнице и гимназије. „Деца која се буду учила у овој школи, имаће се чему учити. Нема школе широм наше земље, која ће давати нараштајима, који кроз њу прођу, значајнију поуку о љубави према своме народу. Зато бих ја волео да у вашу школу, ову необичну кућу, којој је темељ од костију, долазе деца са свих страна. Мој ће син, када дорасте, поћи тим примером, напајајући се том класичном поуком" – изговорио је између осталог краљ окупљенима званицама у сурдуличкој гимназији и поручио им да сложно стоје у одбрану великих интереса словенског југа како жртве сурдуличких мученика не би биле узалудне. Пред гимназијом је краља чекао окупљени народ из свих крајева јужних српских земаља. По завршеном

ручку, краљевски пар је изашао у двориште гимназије и разговарао са окупљенима, а затим у пратњи високих официра отишао у краћи обилазак санаторијума (Политика, 25.08.1924; Време, 25.08.1924; Правда, 25.08.1924.).

У поподневним часовима народ је почео да се разилази. Патријарх Димитрије је напустио Сурдулицу и возем отпутовао за Скопље – своју следећу станицу на путу до Пећи. У некадашњу престоницу цара Душана стигао је око 21 час. За разлику од њега, краљевски пар је са пратњом накратко посетио Врање. У Врању је монарх обишао касарну, а краљица америчку мисију, одакле су специјалним возом у друштву председника владе и потпредседника Народне скупштине продужили за Скопље где су пристигли касно увече (Политика, 25.08.1924; Време, 25.08.1924; Правда, 25.08.1924.).

О дешавањима у Сурдулици 24. августа 1924. године нису извештавали само српски штампани медији. Речи о томе било је и у бугарској штампи. Медији блиски десници попут дневног листа *Мир* нису негирали злочине почињене у Сурдулици за време Првог светског рата, али су их приписивали "лудим и безочним" људима који су нанели штету бугарском народу. Редакција овог листа је оптуживала српски државни врх да сурдуличко страдање експлоатише до максимума како би пред међународном јавношћу дискредитовао позицију званичне Софије. Речи краља Александра на откривању Споменкостурнице и гимназије новинари *Мира* оценили су као тактичне, док су незваничне изјаве патријарха Димитрија окарактерисане као „иступање из пастирских оквира" и вређање бугарског народа (Миръ, 27.08.1924.). Са друге стране новине Прапорец су пренеле реаговање бившег бугарског дипломате Косте Тодорова[2] у вези са поменом у Сурдулици. Тодоров се у име бугарских земљорадника и свих часних Бугара придружио жалости поводом сурдуличког страдања Срба истичући да бугарски народ није био аутор сурдуличких злочина него жртва оних који су га увукли у рат и послали његове синове да гину за рачун германских агената и немачког цара. Према његовом мишљењу, исти они који су вршили убијања у Сурдулици извршили су нове злочине над око 18.000 Бугара који су страдали након државног удара у Бугарској из јуна 1923. године (Пряпорец, 29.08.1924.). У име бугарске емиграције у Србији Тодоров је изнео уверење да кости и лобање сурдуличких страдалника неће бити споменик мржње према бугарском народу већ напомена да и српски и бугарски народ имају исте непријатеље који су у Софији поново на власти (Политика, 24.08.1924.).

[2] Коста Тодоров (Москва, 1889 — Париз, 1947) био је бугарски новинар, политичар и дипломата. За време власти Бугарског земљораднчког народног савеза (БЗНС) обављао је функцију секретара Министарства спољних послова Краљевине Бугарске. Био је близак Александру Стамболијском. Деветојунским превратом 1923. године БЗНС губи власт, а Стамболијског убијају припадници ВМРО-а. Многи чланови и симпатизери БЗНС-а бивају ликвидирани, ухапшени или протерани из земље. Међу бугарским емигрантима нашао се тада и Коста Тодоров, који отпочиње сарадњу са властима у Београду на борби против ВМРО-а (Миленковић, 2018: 29-54).

Закључак

Сурдулица је једно од највећих стратишта српског народа на југу Србије у Великом рату (1915-1918). У њој је током бугарске окупације свирепо убијено више хиљада цивила. По ослобођењу земље грађани ове вароши су покренули иницијативу за подизање Спомен костурнице и гимназије у славу и част палих жртава. Радови на изградњи објеката почели су на Видовдан 1922. године, а коначно су завршени две године касније. Откривање и освештање Спомен костурнице са гимназијом уприличено је 24. августа 1924. године. Уколико узмемо у обзир степен националне жртве у Сурдулици (1915-1918), са сигурношћу можемо констатовати да се радило о догађају од посебног историјског значаја за српски народ и новостворену југословенску краљевину, што је препознала и тадашња државна елита.

Чин освећења Спомен капеле и преноса посмртних остатака сурдуличких страдалника обављен је у присуству краља, највиших представника војне и цивилне власти, поглавара СПЦ, релевантних локалних и друштвених чиниоца и мноштва народа. Тога дана је варош под Чемерником и Варденико м добила светилиште и јединствен споменик националног страдања и отпора окупаторском терору. Иако је највећи део писаних и материјалних трагова о овом дану, као и саму Спомен-капелу, бугарски окупатор уништио за време Другог светског рата (Трајковић 1983, 167), остали су новински текстови дневних листова да нас подсећају о тужној и потресној сурдуличкој церемонији. Захваљујући анализи извештавања најтиражнијих београдских и софијских дневних листова оног времена *Политике, Времена, Правде*, *Мира* и *Прапореца* изражавамо наду да смо бар делимично реконструисали слику о откривању Спомен-костурнице и збивањима у Сурдулици од 24. августа 1924. године.

Литература

1. Avramovski, Živko (1985). *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914-1918*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.
2. *Време*, Београд 1924.
3. Дојчиновић, Рајка (2011). *Спомен-костурница у Сурдулици 1924-2010*, Сурдулица: Православна епархија врањска
4. Ђорић, Марија (2016). Насиље бугарских окупатора у Сурдулици за време Првог светског рата, *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату*, Лесковац: Народни музеј.
5. Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде, Хашке конференције, и међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915—1918. године, Београд 1919.
6. *Миръ*, Софија 1924.

7. Миленковић, Тома (2018). *Политичка емиграција из Бугарске у Југославији 1923-1944,* Београд: Институт за савремену историју.
8. Музеј Српске православне цркве, Оставина Петра Ј. Поповића, инв. бр. 7896.
9. Младеновић, Божица (2017). *Топлички устанак 1917*, Београд: Прометеј-РТС.
10. Пилиповић, Радован (2020). Сто година уједињења покрајинских цркава и васпостављање Патријаршије српске (1920-2020), *Православље*, бр. 1277, од 1. 06. 2020, 38-42.
11. *Политика*, Београд 1924.
12. *Правда*, Београд 1924.
13. *Прапорец*, Софија 1924.
14. Стојанчевић, Владимир (1988). *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914-1918. године*, Лесковац: Народни музеј.
15. Трајковић, Александар (1983). *Дубока Долина. Документи о бугарским злочинима у Сурдулици 1915-1918*, Београд: Борба.
16. Хаџи-Васиљевић, Јован (1922). *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Нови Сад: Застава.

UNVEILING OF THE MEMORIAL OSSUARY IN SURDULICA IN 1924*

Summary: The aim of the research is to reconstruct the events that marked the act of unveiling and consecrating the Memorial Chapel in Surdulica on August 24, 1924. Due to the lack and disappearance of primary historical sources which are the direct consequence of the repeated Bulgarian occupation in the Second World War, the question of building and unveiling of the Memorial Ossuary in Surdulica as a symbol of the suffering of the Serbian south (1915-1918) has not been thoroughly discussed in historiography. By critically analyzing the texts in the Serbian daily newspapers *Vreme, Pravda, Politika* and the Bulgarian daily newspapers *Mir* and *Praporec* we intended to give an insight into historical uncertainties on this topic. The research was conducted on the corpus of the newspapers published from 23-29 August, 1924. The unit of analysis was each individual text which had the unveiling of the Memorial Ossuary as a topic, as well as the testimonies of contemporaries about one of the greatest Bulgarian crimes in World War I. Facts concerning the preparations of the local and state authorities in the Surdulica ceremony have also been presented in the paper. In addition, the text provides information about invitees, the final appearance of the Memorial, the relocation of the remains of the Surdulica victims from the temporary

* This study was supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-9/2021-14/200165).

crypt to the newly built Memorial Tomb, while some space is given to the presentation of the national media articles about Bulgarian brutalities.

Keywords: Memorial Ossuary, Surdulica, Bulgarian occupation, press, World War I

IV

БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО

МИЛОВАН СУБОТИЋ*
Институт за стратегијска истраживања
Београд
ВАЊА РОКВИЋ
Факултет безбедности
Београд

UDC: 36:355.02
Оригиналан научни рад
Примљен: 21.04.2021
Одобрен: 17.05.2021
Страна: 247–262
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.4.01

ВРАЋАЊЕ ОБАВЕЗЕ СЛУЖЕЊА ВОЈНОГ РОКА – ПРИЛОГ ОДЛУЧИВАЊУ

„Већина људи прецењује доношење одлука,
а потцењује управљање њима.”
Џон Максвел

Сажетак: Обавеза служења војног рока у Војсци Србије обустављена је закључно са одслужењем војног рока последње партије војника упућене у 2010. години, а односила се и на регруте који су, због приговора савести, служење војног рока заменили цивилном службом. Ова одлука ступила је на снагу 1. јануара 2011. године, и од тада се служење војног рока заснива на принципу добровољности.[1] Десет година касније смо, превасходно судећи по изјавама државних званичника и волуминозном медијском простору који ова тема заузима, никад ближе повратку на обавезно служење војног рока. Уважавајући чињеницу да би „одмрзавање” војне обавезе имало значајне реперкусије не само по систем одбране већ и на шири контекст живота заједнице и појединаца, у овом раду се истиче значај изнијансираног приступа проблему. Искуства земаља које су вратиле војну обавезу су драгоцена, те се на почетку рада пажња усмерава у том правцу. Такође се анализирају искуства земаља са непрекидним трајањем војне обавезе и то на примерима оних које ову обавезу спроводе у пуном капацитету и оних које имају формално обавезно служење војног рока, али чије се оружане снаге скоро стопроцентно попуњавају добровољцима. Контекст могућег повратка обавезног служења војног рока у Србији сагледан је из угла неколико супремирајућих аспеката важних за одлучивање попут актуелне безбедносне ситуације и неколико комплементарних аспеката попут економског, функционалног и правног. Важно је истаћи да се у раду аутори вредносно не одређују према овом питању, већ се кључна интенција рада усмерава према разумевању низа фактора који се морају узети у обзир приликом одлучивања по овом питању.

Кључне речи: војна обавеза, регрутски састав, безбедност, одбрана, искуства, аспекти, одлучивање.

---

* milovan.subotic@mod.gov.rs

[1] Одлука о обустави обавезе служења војног рока („Сл. гласник РС”, бр. 95/2010)

Примери земаља које су вратиле обавезу служења војног рока

Уколико се у неком догледном времену одлучи за повратак редовног служења војног рока, Србија би се нашла у друштву неколико европских земаља[2] које су се, због различитих разлога, вратиле војној обавези.[3]

Шведска, као централна скандинавска земља, са двестогодишњом традицијом мира на својој територији, вратила је обавезу служења војног рока 2017. године, како за мушкарце, тако и по први пут у својој историји и за жене, након седмогодишњег периода обележеног искључиво професионалним војним саставом. Подсећања ради, шведска влада је 2009. године одлучила да „укине војну обавезу током периода мира, али са тесном парламентарном већином" (Marinmuseum 2020). Одлука је ступила на снагу 1. јула 2010. године. Враћање ове обавезе је уследило након образложења војних органа управе да се безбедносни амбијент Европе и шведског суседства променио, те да концепт којем је хронично недостајало људство за обављање различитих војничких дужности не може да одговори актуелним безбедносним изазовима. „Ветар у леђа" овој одлуци био је и политички амбијент (влада коју су чинили леви политички фактори - наклоњени овој опцији).

Безбедносна ситуација која је иницирала овакав епилог превасходно се темељи на ескалацији проблема на релацији Москва – Кијев, те одјеку овог сукоба према земљама севера Европе. У Стратегији националне безбедности Шведске наводи се да је директни оружани напад на Шведску мало вероватан, али да се могу догодити кризе, попут агресије Русије на Украјину, што указује на то да војне претње никада не могу бити у потпуности искључене (National Security Strategy 2017, 17). У конкретном смислу одлука је операционализована половином 2017. године, када је отпочела подела упитника (најпре за потенцијалне регруте 1999-ог годишта), чиме је селектовало 13.000 кандидата. Даљом селекцијом одабрано је око 5.000 потребних регрута који су одлазили на обуку трајања од девет до једанаест месеци (Nikoletić 2021). Истовремено, за попуњавање одређених војних специјалности општијег наратива остао је систем попуне искључиво на основу добровољности. У сврху подршке овом моделу „шведски буџет намењен одбрани повећан је за 17 милијарди круна (више од 1, 7 милијарди евра) за период од 2016. до 2020. године" (Veljković 2017).

Иако са Алијансом има интензивну сарадњу, Шведска није чланица НАТО савеза. Истина, околности након анексије Крима од стране Русије, и ширење небезбедности ка северу континента поново су актуелизовале дебате у шведском друштву око апликације за чланство у овом војном савезу. На линији ових наратива је и чињеница да је Шведска у међувремену пребацила део снага на Готланд, друго највеће острво на Балтику, за које се претпостављено да би га Русија могла искористити за војне сврхе у случају погоршања безбедносне ситуације. Ипак, према изјавама шведских званичника све ове околности

[2] Европске земље које су последњих година вратиле обавезу служења војног рока су Шведска, Грузија и Литванија.

[3] Пише: Demostat/Ivana Nikoletić17. februara 2021. 13.59 Izmenjeno: 18.45

не значе да ће ова земља у ближој будућности постати део НАТО породице, али да је у интересу земље задржавање уске сарадње са овом војном организацијом на пословима од заједничког интереса (Veljković 2017).

У складу са повећаним буџетом је и планирано повећање попуне шведске војске регрутским саставом и то за неких тридесетак процената до 2025 године. Признаје се право на приговор савести, али с обзиром да „војска бира мотивисане људе, мање од једног процента регрута је одбило војни рок и уложило приговор савести" (Janićijević 2021).

Једна од земаља које су се вратиле моделу обавезног служења војног рока је и *Грузија*. Војна обавеза у Грузији, где су сви војно способни мушкарци у обавези да одслуже једногодишњи војни рок, дуго се сматрала реликтом совјетских времена. Након распада СССР-а почетком деведесетих година прошлог века и стицања независности, држава се дуго односила недовољно дефинисано према овом проблему, али са приоритетном оријентацијом да се постепено изгради професионални модел војног устројства.

Грузијска војска се нашла у новом изазову након што је регија Абхазија, са дужом историјом етносепаратистичких тенденција, а након пропалих преговора о некој врсти конфедералног споразума, прогласила независност почетком деведесетих година, усред сукоба између Абхаза и снага грузијске владе. Након петодневног грузијско-руског рата, у августу 2008. године, дошло је до признања независности Абхазије, као и још једног региона – Јужне Осетије од стране званичне Москве. Грузија и највећи део међународне заједнице, превасходно западних земаља, сматрају оба региона као територије које су окупирали Руси (Radio Slobodna Evropa 2019). Стога су као најзначанјије претње, изазови и ризици безбедности Грузије дефинисани окупација Грузије од стране Русије и терористички акти које је Русија спроводила са окупираних територија, као и ризик од поновне војне агресије од стране Русије (National Security Concept of Georgia 2012, 7).

Проблеми у којима се нашло грузијско друштво су се неминовно одразили и на њихове оружане снаге. Са једне стране се налазила жеља за професионализацијом војске, а са друге много потешкоћа са буџетом за војне намене и попуњеношћу војске професионалним кадром. Само осам месеци након што је грузијска влада у јуну 2016. године донела одлуку о укидању обавезе служења војног рока, министарство одбране у Грузији поново је увело обавезни војни рок. Нови систем одслужења пројектован је на 12 месеци и „обухвата војну обуку три месеца, а затим службу у професионалној војсци у сврху подршке наредних девет месеци" (BBC News na srpskom 2018).

Грузијска војска има око 26.000 припадника оптерећених бројним статусним питањима и ниским зарадама, тако да око 6.000 регрута сваке године за државу значи војну али и јефтину радну снагу (Radio Slobodna Evropa 2019). У прилог овоме иде и податак да „месечна накнада коју примају регрути грузијске војске износи 50 лари, или око 18,8 USD" (Menabde 2017). Оно што се уочава као значајан проблем након поновног увођења обавезног служења војног рока јесте тренд најразличитијих начина за избегавање ове обавезе. Као

најчешћи се помиње „напрасна религиозност" која се сматра важећим основом за ослобађање од ове обавезе. Према подацима различитих верских организација „до сада је око 20.000 младих добило документе који их класификују као свештенике, што им омогућава да одложе војну службу у овој маленој земљи у руском суседству на источној обали Црног мора" (Radio Slobodna Evropa 2019).

Као пример једне од земаља које су вратиле обавезу служења војног рока узима се и *Литванија*. Након усвојеног владиног предлога из 2008. године да се у потпуности пређе на професионални модел оружаних снага, током 2014. и нарочито 2015. године у земљи је почела снажна кампања за повратак обавезног служења војног рока. Све компликованије безбедносне околности у литванском окружењу ишле су у прилог томе. Почетком 2015. године, „Државни савет за одбрану, узимајући у обзир геополитичку ситуацију и претње државној безбедности, донео је одлуку да одбрамбене способности земље треба да буду додатно ојачане" (Tanjug 2015). Претње су препознате на тај начин да би „након Украјине Русија могла да изазове нестабилност у региону Балтика, преко мањина које говоре руски језик, енергетске политике или сајбер ратова, искушавајући способност НАТО да брани своје најмање чланице" (Tanjug 2015). У прилог овим тврдњама ишла је „масовна војна вежба коју је Русија извела у децембру 2014. године, када је покренуто близу 10.000 војника и више од 55 бродова" (Tanjug 2015). Стога су конвенционалне војне претње, као и капацитети и спремност Русије да употреби оружане снаге у остваривању својих циљева, као и размештање војних снага и демонстрација моћи у близини граница Литваније и других НАТО држава, препознати као најзначајније претње националној безбедности Литваније (National Security Strategy of the Republic of Lithuania 2017, 4). Тако је Литванија, након осмогодишњег мораторијума, поново увела обавезни војни рок 2016. године.

Истина, на примеру Литваније, као и већ помињане Шведске, у питању је нека врста комбинованог модела војне обавезе у којем војни обвезници служе само као допуна професионалној војсци. Литвански војни обвезници не морају нужно служити војни рок, с обзиром на то да се одређује потребна квота регрута за одређену годину, која се првенствено попуњава добровољцима. Тек уколико овај прилив не задовољава потребе, војне власти посежу се за допуном из тзв. обавезног састава. У питању је дакле војна обавеза ограниченог карактера у којој углавном мали проценат оних који подлежу војној обавези заиста и мора да буде део регрутске попуне. Према подацима које је изнео Београдски центар за безбедносну политику, у земљи која има врло близак начин уређења ове области – Данској, „почетком 2018. године је око 98% регрутног састава било попуњено добровољцима" (Ignjatijević 2018).

Посматрано кроз бројеве нови литвански модел служења војног рока, који супремира базу регрута из корпуса добровољности изгледа овако. На годишњем нивоу око 4.000 регрута одслужи војни рок у просечном трајању од 9 месеци. Доња старосна граница за регрутски састав је почетком 2020 године померена са 19 на 18 година. Смањењем старосне границе код војних обвезника се, према наводима власти, „обезбеђује минимални могући поремећај њихо-

вог цивилног живота" (Abromaiti 2020). И поред великог интересовања, које се једним делом правда и медијском кампањом угрожености (нешто слично као и на примеру Естоније) од Русије, литвански модел је додатно оснажен низом привилегија које су намењене добровољној регрутској популацији. Новчана накнада, коју војник на одслужењу војног рока остварује, износи око 3.000 евра, што представља две просечне нето зараде у овој бившој совјетској републици (Janićijević 2021). Такође, постоји још једна погодност која се тиче запошљавања ових младих људи након одслужења, у виду стимулације послодавцима који запошљавају овај кадар. Држава стимулише послодавце на тај начин што их ослобађа пореских обавеза и осталих доприноса у трајању од шест месеци уколико запосле радника који је одслужио војни рок. Стога не чуди да се регрутни састав у највећем делу попуњава онима који се добровољно пријављују за служење војног рока. За оне који се позову на „приговор савести" предвиђено време у различитим облицима цивилне службе пројектовано је на 13,5 месеци, након чега не постоји обавеза служења у резервном саставу (Janićijević 2021).

На примерима наведених земаља које су поново увеле обавезу служења војног рока очитују се различити разлози који су довели до оваквих одлука, али и различити резултати спроводивости ових модела у различитим земљама. Док се на примерима Шведске и Литваније ради о концепту који се у пуном капацитету и не би могао сматрати обавезним служењем војног рока, већ комбинованим моделом који се и даље у највећој мери попуњава из добровољног регрутног састава, пример Грузије је посве другачији. Ригидни модел бившег совјетског типа је у околностима слабе привреде и економије довео до развијања најразличитијих механизама за избегавање ове обавезе, па и одласком извесног броја младих људи ван земље.

Стога се за прва два модела може рећи да су функционални и успешни, док Грузија представља пример нефункционалног и тешко одрживог модела. Наравно да све има везе са економијама ових земаља које су кадре да системом различитих мера и подстицаја интервенишу према популацији која је својеврсни „резервоар" за регрутовање добровољаца, те да на том пољу треба тражити и кључне одговоре за успех ових концепата. (Веома важно искуство које треба пажљиво узети у обзир приликом доношења одлуке о евентуалном враћању обавезе служења Војног рока у Србији).

Примери земаља са формалним обавезним војним роком, које своје потребе попуњавају са више од 95% добровољности

Као модел који се често наводи као узор актуелном концепту одслужења војног рока у Србији је онај из западне Скандинавије – *Норвешке*. Савремени норвешки концепт се односи на непостојање обавезног војног рока у традиционалном смислу. Аналогно каснијем примеру Србије, структуру људских ресурса у норвешкој војсци чине припадници професионалног састава: официри, подофицири и војници професионалци, као и војници на добровољном одслу-

жењу војног рока. Временско трајање одслужења војног рока у Норвешкој је флексибилно и варира од 6 до 18 месеци, зависно од војне специјалности, рода и рејтинга јединице. Од 2013. године одлуком Парламента, војна обавеза се односи и на жене, а ревидирањем акта о обавезном служењу војног рока 2015. године, Норвешка постаје прва НАТО земља која уводи универзални војни рок (Botillen 2017).

И као на примеру већ помињане Литваније, норвешке власти су обезбедиле низ различитих привилегија и повластица намењених младој популацији на прагу пунолетства, који делују стимулишуће на будуће регруте иако се систем селекције и касније обуке кандидата сматра једним од најзахтевнијих у Европи. Оно што је карактеристично за норвешки модел јесте и то да највећи број полазника на академским војним студијама потиче управо од оних који су добровољно одслужили војни рок. Такође, првенство у запошљавању младих људи у органима државне администрације резервисано је управо за ову категорију. Оружане снаге Краљевине Норвешке из наведених разлога „бележе континуирани тренд раста броја пријављених за регрутски састав и војну службу уопште" (Global Security 2018a).

Норвежани који добровољно одслуже војни рок, а не наставе каријеру као професионални војници или полазници високог војног школовања, остају део резервног састава норвешке војске до навршене 44 године, и у складу са планираном динамиком обуке резервног састава се периодично позивају на војне вежбе и различите видове дообуке. Оваквом концептуализацијом „од укупног броја младих људи у Норвешкој, сваке године око 15 одсто одслужи војску. Осталих 85 одсто нема никакве формалне обавезе према држави и одбрани" (Janićijević 2021).

Оне који се одлуче за служење војног рока под оружјем очекују бројне погодности од државе. Понајпре је важно истаћи чињеницу да већина кадета војне академија долази са служења добровољног војног рока. Такође, војници добровољци имају првенство у запошљавању у државној администрацији. За запослене резервисте који се одазивају на позиве за војне вежбе, као и њихове послодавце, такође су обезбеђене бројне привилегије и олакшице.

Пример *Краљевине Данске* у много чему прати већину карактеристика норвешког модела. У формално-правном смислу Данска се на мапи европских оружаних снага препознаје као земља са обавезним служењем војног рока. Међутим, уколико погледамо категорије које чине данашњу данску војску, уочавамо да је скоро немогуће пронаћи податак о лицима које војни рок служе на основу обавезе која искључује добровољност. Структуру кадрова у данској војсци чине професионални официри, подофицири и војници, те војници који војни рок служе по принципу добровољности, који касније настављају каријеру у војсци или бивају повремено ангажовани путем вежби и провера резервног састава.

Трајање војне обавезе је ограничено на четири месеца, са изузетком посебне војне обуке за резервне официре и подофицире, као и регруте који војни рок служе у Краљевској гарди, који војно ангажовани остају од девет месеци до годину дана.

Етичност у односу према овом питању, спојена са савременим технологијама, огледа се и у интерактивности потенцијалних регрута са данским војним властима. Данска војска је отворила интернет портал помоћу којег млади људи заинтересовани за служење војног рока могу да прате попуњеност одређених јединица са регрутским саставом. На тај начин, у комуникацији са војним властима регрути „укрштају" своје жеље са селектованим регрутским карактеристикама и потребама одређених јединица данске војске. На овај начин у току календарске године око 4.000 њих приступи одслужењу војног рока, што у укупној популацији потенцијалних регрута говори да „свега 20 одсто данских мушкараца заиста одслужи војни рок" (Nedeljnik 2018). Такође је важно истаћи да се помоћу наведеног трансмисионог модела јединице данске војске попуњавају са чак 99 одсто добровољаца.

Данска такође има активну категорију „приговора савести" која подразумева радно ангажовање у „разним друштвеним и културним институцијама, мировним покретима, организацијама повезаним са Уједињеним нацијама, еколошким организацијама и слично" (Global Security 2018b). Ова алтернативна служба организује се у трајању идентичном оном приликом одслужења војног рока под оружјем – 4 месеца.

На данском примеру је карактеристично да се оваква „лагодност попуне" војних састава одржава и у периоду када је безбедносна ситуација која тангира ову земљу умногоме усложена појачаним војним активностима Русије ка истоку и северу Европе. Нове околности су довеле до повећања обима средстава намењених снажењу одбрамбених капацитета земље у новим околностима. „То укључује оснивање нове бригаде од 4.000 војника, која би деловала у балтичкој и нордијској регији, опремљена противваздушним ракетама, тенковима, артиљеријом и противподморничким средствима" (Aljazerra 2020).

Неки од другачијих примера – земље обавезног служења рока у „пуном капацитету"

Пример *Швајцарске*, као земље која има изузетан однос према војсци и војној обавези је интересантан нарочито ако се има у виду да ова земља, слично већ помињаној Шведској, иза себе има период дужи од два века без сукоба и ратова на свом тлу. Швајцарска се иначе често истиче као пример војно неутралне земље са обавезним служењем војног рока, што се у Србији користи као један од аргумента оних који се залажу за повратак обавезе служења војног рока у пуном капацитету.

Покушај замене редовног служења војног рока са потпуно професионалним саставом је у овој алпској земљи доживео фијаско 2013. године. Тада се „против предлога који је формулисала иницијатива „Група за Швајцарску без војске", изјаснило 73,2 одсто бирача" (РТС 2013). Иначе, наведеним предлогом се тражило да се обавезно служење рока замени добровољним или да се војска димензионише на тај начин да буде бројчано мања али потпуно професионална. Снажни пацифистички притисци, који су претходили овом изјашњавању,

истицали су да је „превише трошкова за мирољубиву земљу са 7,7 милиона становника, која поштује принцип неутралности, одржавати војску од 150.000 људи" (РТС 2013). Оно што се најчешће истицало као противстав овим залагањима је традиционална вертикала коју становници ове земље имају са својом војском. На тој линији је и изјава швајцарског министра одбране Улриха Маурера (Ulrich Maurer) који је уочи референдума истакао да би „укидање војне службе прекинуло природну везу која уједињује народ и војску" (РТС 2013).

Швајцарска војска је заснована на концепту масовне обуке за шта је неопходна попуна из обавезног регрутног састава. Професионални део војске се заснива на старешинском кадру и посебно обученим саставима који се ангажују за мировне мисије. Трајање обавезног војног рока за регруте, који пролазе детаљне медицинске прегледе и бивају проглашени способним за службу, износи око 300 дана и обједињује основну обуку која траје до пет месеци и касније обавезе у резервним саставима. Као резервисти, војници који су прошли основну обуку, касније бивају ангажовани на вежбама (обично двонедељног трајања). За време ангажовања у јединицама резервног састава обезбеђено је рефундирање зарада за запослене обвезнике и то тако да држава обезбеђује више од две трећине средстава за зараде које уплаћује на рачун послодаваца.

„Приговор савести" је институција која функционише и на швајцарском примеру. У последњих неколико година се од војно способних младих људи око 20.000 њих годишње опредељује за служење војног рока у пуном формату, док се због позивања на „приговор савести" за цивилну службу опредељује око једне четвртине младих Швајцараца.

„Остали млади грађани, односно већина која не служи војску, плаћају порез од 3 одсто годишње зараде и то до 37 године живота. Порез плаћају и они који хоће да избегну служње војске, али и једна трећина младих људи која не прође физичке и психичке провере регрутне комисије" (Janićijević 2021). Уколико порески обвезник ослобођен војне службе има нижа примања од државног просека, накнада према држави износи 400 CHF у фиксном износу (Performing compulsory service in Switzerland 2019).

Једна од војно неутралних земаља која има обавезно служење војног рока у пуном капацитету је и *Аустрија*. „Према подацима из 2018. године, од око 46.000 младих Аустријанаца, регрутна комисија је 31.000 њих прогласила способним за војску. За војни рок опредељује се 56, а за цивилну службу 44 одсто младих" (Janićijević 2021). Овај тренд пораста броја војних обвезника који своју обавезу извршавају у различитим цивилним установама и организацијама довео је до тога да „уместо 25.000 регрута, као што је то био случај пре само десет година, Аустријска савезна војска данас може да рачуна на само 18.000 нових војника годишње" (Dijaspora TV 2017).

Чињеница да се последњих година све већи број младих опредељује за цивилно служење војног рока, као и депопулација изазвана падом новорођених аустријанаца која траје већ две деценије, приморали су власти да определе значајна средства како би стимулисали што већи број војно способних младих људи да се одлучују за служење војног рока под оружјем.

„Генералштаб аустријске војске захтева повећање буџета за војску с актуелних 2,2 милијарде евра на најмање 3,3 милијарде евра до краја 2022. године, а затим на најмање један посто бруто домаћег производа, односно више од четири милијарде евра, како би се покрило оно најпотребније" (Aljazerra 2019). Осим улагања у оружје и војну опрему, оно што се у врху војних власти сматра најпотребнијим јесте управо инвестирање у пријемчивост служења војног рока са оружјем.

Војни рок у аустријској војсци траје шест месеци (постоје иницијативе да се упоредо са побољшањем материјалног стања регрута, обавезни војни рок продужи на 8 месеци) и конципиран је тако да регрутни састав након обавезне и обуке по специјалностима, одређено време проведе у аустријским војним јединицама где им се додељују нове дужности попут оних стражарских, послова на одржавању технике и слично. Последњих година, нарочито у времену ескалације мигрантске кризе, део регрутног састава је након завршетка обуке био ангажован и на обезбеђењу државних граница. Аустрија препознаје и институцију „служења војног рока искључиво у једној јединици, с тим да опредељење за оваквим начином одслужења повлачи обавезно трајање од 8 месеци" (Eurofund 2019).

Они који су одслужили војни рок под оружјем постају припадници резервог састава аустријске војске. За разлику од Швајцарске која резервни састав обучава чешће, али у краћем трајању, аустријски концепт се заснива на ређим војним вежбама које су дужег трајања. „Из базе резервних припадника аустријске војске, која износи нешто више од 140.000, током једне године се позива нешто мање од 10 процената и они пролазе обуку у трајању од месец дана" (Janićijević 2021).

* * *

Осим наведених примера који се односе на земље које обавезни војни рок темеље на довољном броју оних који се добровољно јављају на одслужење и оне које обавезно служење војног рока спроводе у пуном капацитету и без нарочитих осцилација, вредан пажње је и нешто другачији пример - пример *Грчке*. Према скорашњим најавама званичника грчког министарства одбране обавезни војни рок ће од маја месеца бити продужен са девет на дванаест месеци. Ова одлука се темељи на безбедносној претњи од ескалације тензија са Турском, изазваних истраживањем нафтних налазишта у поморским зонама источног Средоземља око којих се Турска спори са Грчком и Кипром[4]. Да би се регрути стимулисали да војни рок проведу распоређени у граничним подручјима са Турском[5], разматра се могућност да се ова одлука не односи на те саставе, већ би у наведеним зонама војни рок остао девет месеци. Најновија криза је приморала грчке званичнике да „значајно повећају буџетска издвајања за одбрану земље за 60 процената, тј. до износа од 5,5 милијарди евра" (Beta 2021).

[4] Криза дугог трајања између Атине и Анкаре интензивирана је у августу 2020. године, чином распоређивања бродова за сеизмичка истраживања уз пратњу поморске војне флоте од стране Турске у спорну зону источног Средоземља.

[5] Ово би се примарно односило на регион реке Марице (гр. *Еврос*) и нека острва у Егејском мору.

Сасвим супротан је пример од наведених је онај из Молдавије, која већ неколико последњих година ради на томе да обавезу служења војног рока замени искључиво професионалним саставом. Молдавија је суочена са проблемом односа „премалог давања за војне потребе (свега 0,3 одсто БДП-а се издваја за одбрану у ионако сиромашној земљи) и гломазног војног апарата са обавезним регрутским саставом, где већина новца одлази на плате и логистику" (Necsutu 2018). Постепени прелазак на професионалну војску требало би да свој коначан епилог доживи крајем 2021. године.

Србија пред одлуком - аспекти од значаја за одлучивање

Примарни аспект који утиче на значајне промене у моделовању савремене војске свакако је онај безбедносни и стога, из угла теоретичара безбедности и савремених међународних односа заврђује највећу пажњу. Овом аспекту се у озбиљној анализи придружују и они који су међусобно значајно интерактивни (финансијски, функционални, правни и сл.), па ће на тај начин и бити разматрани – као корпус различитих али наглашено капиларних аспеката које је важно узети у обзир при одлучивању.

Безбедносни аспект

У методолошки заснованој анализи евентуалне промене модела попуне регрутским саставом, на првом месту се налази анализа оних изазова, ризика и претњи по безбедност и одбрану земље, тј. питање у којој се мери променила безбедносна ситуација од значаја за Р. Србију која би изискивала волуминознији војни апарат спреман да одговори новонасталим околностима. Управо на примерима анализираних земаља које су се определиле за повратак обавезном служењу војног рока може се извести закључак да су се све оне на такав корак примарно одлучивале након процене да се суочавају са наглашенијим претњама на њиховим спољним границама.

Чињеница је да се широм Европе у другој деценији овог века значајно променила перцепција безбедносних претњи и да је условљена све значајнијом улогом националних држава науштрб прокламованог, а никад довољно заживелог, концепта заједничке европске безбедности. Много је фактора који су довели до оваквог епилога, од економске кризе и њених рецидива, ескалације небезбедности на релацији Москва – Кијев, па и најновијих геополитичких превирања изазваних пандемијом COVID-19. Нове околности су захтевале и нове одговоре, па су све чешће расправе о повратку обавезног служења војног рока добиле потврдан епилог на већ елабориираним примерима Шведске, Литваније или Грузије. Заједничко у свим овим примерима јесте препознавање могућег угрожавања ових земаља од стране Русије. На сличним наративима безбедносних процена у својим регионима неке од земаља су задржале овај концепт, попут Турске или Кипра, док су се неке земље определиле за продужења војног рока (пример Грчке). Поменућемо и неке земље које не припадају европском континенту (УАЕ и Катар) које су због погоршања безбедносне ситуације у свом окружењу по први пут активирале ову обавезу.

Оно што је заједничко у овим, по много чему дивергентним примерима, јесте покретање јавне дебате и јасно препознавање нових безбедносних околности које су подразумевале различите модификације организовања људских капацитета у одбрамбеним снагама ових земаља.

Шта о безбедносним претњама стоји у најновијим стратегијским документима Р. Србије у односу на оне поткрај прве деценије овог века, и како се у овим доктринарним документима види окружење које би због нестабилности и изостанка кооперације могло бити дестабилизовано и захтевати јачање одбрамбених капацитета путем враћања обавезе служења војног рока? Најпре треба видети како се безбедносна ситуација оцењује са протоком времена од десет година и на који се начин планира отклањање потенцијалних безбедносни проблема.

Стратегијом националне безбедности из 2009. године, када је реч о непосредним претњама по безбедност Србије, каже се да је „вероватноћа оружане агресије мала" (Стратегија националне безбедности 2009). Уколико на пројекције безбедносног окружења гледамо кроз призму могућег повратка на редовно служење војног рока, ова врста претње (која је свакако од највећег значаја за ремоделовање система одбране) требала би да примарно усмерава ове промене. Да ли све гласнија размишљања о реактивацији обавезе служења војног рока имају одговарајућу процену безбедносног ризика, тј. да ли су аутори нове стратегије из 2019. године, указали на повећање интензитета ове врсте претње? Све су прилике да не, јер је елаборација која се односи на ризик од спољне угрожености „скоро идентична и у једном и у другом документу" (Stojanović 2021).

Најновија Стратегија националне безбедности, део који се односи на стратегијско окружење, каже: „Због сложене безбедносне ситуације у региону, државе југоисточне Европе све више су упућене на заједничке напоре за сузбијање негативних процеса и појава који угрожавају њихову безбедност. Такође, изградњом заједничких механизама за превенцију ризика и претњи и за управљање кризним ситуацијама стварају се услови за приближавање и приступање свих држава тог региона Европској унији, као и за реализацију развојних потенцијала. У савременим условима ниједна држава није у стању да самостално решава све сложеније проблеме очувања и јачања националне безбедности, која је све значајније повезана са стањем безбедности у ближем и даљем окружењу" (Стратегија националне безбедности 2019).

Дакле, безбедносна ситуација у региону је и даље „сложена", али се недвосмислено изражава опредељење за кооперативан приступ безбедносним изазовима свих земаља региона као једини ваљан одговор. Такође, све регионалне актере повезује и јасно стремљење ка евроинтеграцијама, што додатно говори о потенцијалу заједничког и мирног решавања свих регионалних неспоразума.

Нова СНБ нерешен статус јужне српске покрајине и даље види као кључни безбедносни изазов за Р. Србију, али се овом приликом по први пут види јасно опредељење да се до решења, прихватљивог за обе стране, дође

путем преговора који би водили постизању правно обавезујућег споразума. Делегирање „европских интеграција и чланства Србије у ЕУ" у корпус националних интереса, проучаваоца ове стратегије додатно утемељује у уверењу да ће се уз посредовање ЕУ пронаћи мирно и одрживо решење које би безбедносно релаксирало и Р. Србију и регион. Све указује да је Србија на путу постизања таквог решења које би довело до помирења „два наизглед антагонизујућа национална интереса" (Суботић 2021, 69) попут чланства у ЕУ и очувања суверености, независности и територијалне целовитости земље.

Последично, након анализе стратегијског окружења, најновија стратегијска документа (Стратегија националне безбедности и Стратегија одбране) не садрже било какве наговештаје о потреби реактивације обавезног служења војног рока. Тако најновија Стратегија одбране истиче да је „Република Србија опредељена да, као војно неутрална држава, настави да јача одбрамбене капацитете и развија сопствену одбрамбену индустрију, ефикасан и економски одржив систем одбране, *професионалну* (курзив аутора) и ефикасну војску, способности у складу са мисијама и задацима, транспарентност послова одбране и одговарајуће цивилно-војне односе, као и да настави да обезбеђује и јача демократску контролу у области одбране" (Стратегија одбране 2019).

Од значаја за разумевање безбедносног окружења, у функцији одлучивања о реактивацији обавезе служења војног рока у Србији, свакако је и чињеница да од земаља из најближег окружења обавезни војни рок нема ниједна. „Професионалну војску прва је добила Словенија, 2003. године, а три године касније редовно служење укидају и Македонија и Црна Гора. У Босни и Херцеговини, то је учињено 2007. године, док је Хрватска добровољну службу увела 2008" (Nikoletić 2021).

Финансијски аспект

У којој мери је стање економије земље и њених финансија важно, нарочито код земаља које су се вратиле обавезном служењу војног рока, најбоље се види из дивергентних примера са почетка овог рада. Док земље снажних финансијских улагања и различитих подстицаја за будуће регруте без проблема обављају попуну регрутског састава са скоро стопроцентним уделом добровољаца, дотле сиромашна Грузија не може да обезбеди регрутске квоте чак и са ригидним моделом регрутације својственим некадашњем СССР-у.

Када су током 2016. почеле прве медијске објаве на тему враћања обавезе служења војног рока у Србији, тадашњи министар одбране Зоран Ђорђевић је изашао са пројекцијом да би у првој години буџету намењеном одбрани „требало додати 70 милијарди динара (око 600 милиона евра, прим. аут.), што је довољно велика цифра да размислимо да ли то можемо у овом тренутку" (Milenković 2016). Две године касније државни званичници финансијске издатке за ову намену виде као знатно скромније. Према изјави председника Вучића из 2018. године, „враћање обавезног војног рока коштало би од 90 до 130 милиона евра, у зависности од тога да ли би тај војни рок трајао три или шест месеци" (N1 2018). Крај прошле и почетак 2021. године, обележен до

сада највећим медијским праћењем ове теме, доноси изјаву садашњег министра Стефановића да би „враћање редовног служења војног рока коштало око осам милијарди динара годишње (око 67 милиона евра, прим. аут.), што обухвата све – од униформе до смештаја" (BIZLife 2021), с тим да би „трошкови били нешто већи ако би се определили да регрути добију плату која би била значајнија од симболичне" (BIZLife 2021). Наведена саопштења која садрже велике разлике у финансијској антиципацији нових давања за ову намену утемељују нас у размишљању о неопходности детаљне финансијске анализе овог проблема. Не треба посебно објашњавати да је финансијски аспект у директној вези са обезбеђивањем адекватне логистике да би се овај пројекат спровео на ваљан начин.

Функционални аспект

Огледа се понајпре кроз квантитативно-војни приступ проблему. Уколико за полазиште узмемо све израженији проблем попуне (нарочито код професионалних војника, али и регрутске базе из редова добровољаца) верује се да би проблем, бар у наведеном квантитативном смислу, био решен. О томе колико би, и да ли би, квалитативни показатељи успешности обавезних регрутских састава били адекватни оним квантитативним, такође захтева озбиљну анализу.

Ништа мање важан приликом доношења одлуке је и *правни аспект* овог проблема и евентуални проблеми који би настали у спровођењу овог концепта. Наиме, члан 45 Устава Србије који се односи на институцију приговора савести „гарантује појединцу да није дужан да, противно својој вери или убеђењима, испуњава војну или било коју другу обавезу која укључује употребу оружја (ст. 1)." Такође, „позивом на приговор савести појединац може одбити да испуњава војну или неку другу обавезу која укључује употребу оружја. Приговор савести припада апсолутно заштићеним правима и не подлеже одступању за време рата или ванредног стања." (чл. 202 ст. 4)

Наведена правна легислатива се мора узети у обзир нарочито уколико се користимо искуствима неких земаља које су тек озбиљним финансијским интервенцијама и другим олакшицама за оне који војни рок служе под оружјем, успеле да зауставе тренд све већег броја младих људи који се одлучују за цивилно служење војног рока.

На крају је важно изнети и неколико показатеља који недвосмислено говоре у прилог враћању обавезног служења војног рока у Србији. *Први* је свакако српска војна традиција као један од најбитнијих идентитетских особености нашег народа. Стога и не чуди да се у свим релевантним истраживањима јавног мњења војска (уз неприкосновену СПЦ) узима као институција у коју грађани имају највеће поверење. Истина, ово се у неким ситуацијама може узети и као контрааргумент зашто би се нешто фундаментално мењало у ситуацији кад војска данас ужива највеће поверење народа од 2000. године. *Други* показатељ се односи на допринос равномерном развоју земље и „оживљавање" неких подручја које бележе изузетно неповољне популационе трендове. Пов-

ратак војске у пуном формату у поменуте делове земље са замрлом привредном активношћу представљало би значајан подстицај у свери трговине, угоститељства, услуга, па и грађевинског сектора (значајнија станоградња). *Трећи* показатељ је практичне природе и упућује да ће се на овај начин решити већ озбиљан проблем попуне нарочито у редовима професионалних војника (истина са већ поменутим дилемама квалитативног карактера). И *четврто*, свакако не и најмање важно, јесте чињеница да се кроз одслужење војног рока код младих људи развијају способности функционисања у отежаним условима, као значајан ресурс за њихову будућност (војска као „животна школа"). Снажење патриотских осећања младих се такође често налази у агенди оних који се залажу за повратак овог модела служења војног рока.

Имајући у виду компликован „алгоритам" различитих аспеката које је неопходно узети у обзир приликом одлучивања о овако важном питању, завршићемо парафразираном максимом јужноафричког писца са почетка текста - приликом доношења одлуке понајпре морамо имати у виду могућности њеног спровођења.

Литература

1. Abromaiti, Adomas. 2020. „Lithuania: To serve or not to serve in the army", *Modern Diplomacy*, February 18, 2020.
2. Agencija Beta. 2021. „Grčka produžava trajanje vojnog roka sa devet na 12 meseci", 22. januar 2021.
3. Aljazeera. 2019. „Brieger: Austrijska vojska u krizi", 13. mart 2019. https://balkans.aljazeera.net/news/world/2019/3/13/brieger-austrijska-vojska-u-krizi
4. Aljazeera. 2020. „Danska povećava vojni budžet zbog Rusije", 30. jun 2020. https://balkans.aljazeera.net/news/world/2017/10/11/danska-povecava-vojni-budzet-zbog-rusije
5. BBC News na srpskom. 2018. „Gde je sve služenje vojnog roka obavezno", 29. jun 2018. https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-44654596
6. BIZLife -Tanjug. 2021. „Milijarde – Ministar otkrio koliko bi koštao obavezni vojni rok", 7. februar 2021.
7. Botillen, Odd Inge. 2017. Universal Conscription in Norway. https://www.defmin.fi/files/3825/BOTILLE_2017-06-12_Universal_Conscription_in_Norway.pdf
8. Dijaspora TV. 2017. „Austrijskoj vojsci nedostaju vojnici", 2. novembar 2017. https://dijaspora.tv/austrijska-savezna-vojska-trazi-vojnike/
9. Eurofund. 2019. „Compulsory Military Service – Austria", https://www.eurofound.europa.eu/efemiredictionary/compulsory-military-service
10. Global Security. 2018a. "Norway - National Service", November 21, 2018. https://www.globalsecurity.org/military/world/europe/no-personnel.htm
11. Global Security. 2018b. "Denmark - Total Defence – Conscription", May 27, 2018.https://www.globalsecurity.org/military/world/europe/dk-conscription.htm

12. Ignjatijević, Marija. 2018. „Vraćanje obaveznog vojnog roka – koliko košta i čemu služi", *BCPB*, 30. avgust 2018.
13. Janićević, Goran. 2021. „Kako se služi vojska u Evropi", *RTS*, 30. januar 2021.
14. Marinmuseum – Karlskrona. 2020. "History of the Swedish military service", September 29, 2020. https://www.marinmuseum.se/en/exhibitions/the-end-of-the-line/history-of-the-swedish-military-service
15. Menabde, Giorgi. 2017. "Georgian Authorities Reinstate Military Conscription", *Eurasia Daily Monitor*, Volume: 14, Issue: 22, The Jamestown Foundation.
16. Milenković, M. R. 2016. „Đorđević: Vraćanje vojnog roka koštalo bi 70 milijardi dinara", *Danas*, 2. novembar 2016.
17. National Security Strategy. 2017. Government Offices of Sweden. Prime Minister's Offices. https://www.government.se/4aa5de/contentassets/0e04164d7eed462aa511ab03c890372e/national-security-strategy.pdf
18. National Security Concept of Georgia. 2012. https://mod.gov.ge/uploads/2018/pdf/NSC-ENG.pdf
19. National Security Strategy of the Republic of Lithuania. 2017.
20. https://kam.lt/en/defence_policy_1053/important_documents/strategical_documents.html
21. N1. 2018. „Ko je bolje izračunao cenu vojnog roka – Vulin ili Đorđević?", 23. avgust 2018. https://rs.n1info.com/vesti/a414018-vulin-i-djordjevic-razlicito-o-troskovima-obaveznog-vojnog-roka/
22. Necsutu, Madalin. 2018. "Moldova to Scrap Compulsory Military Service by 2021", *Chisinau*, September 21. 2018.
23. Nedeljnik. 2018. „Manje od petine Rusa stvarno ide u vojsku: Kakav je zaista vojni rok u evropskim zemljama", 31.08.2018. http://admin.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/manje-od-petine-rusa-stvarno-ide-u-vosjku-kakav-je-zaista-vojni-rok-u-evropskim-zemljama/
24. Nikoletić, Ivana. 2021. „Obavezni vojni rok – modeli i iskustva zemalja u Evropi", *Demostat,* 27. februar 2021.
25. Одлука о обустави обавезе служења војног рока. 2010. *Службени гласник Р. Србије 95/2010.*
26. Performing compulsory service in Switzerland. 2019. "Military Service Exemption Tax", https://www.ch.ch/en/military-service-exemption-tax/
27. Radio Slobodna Evropa. 2019. „Umesto vojske gruzijski mladići biraju boga", 8. maj 2019. https://www.slobodnaevropa.org/a/umjesto-vojske-gruzijski-mladici-biraju-boga/29926339.html
28. РТС. 2013. „Швајцарска за војну обавезу", 22. септембар 2013. https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/1400104/svajcarska-za-vojnu-obavezu.html
29. Stojanović, Aleksandar. 2021. „Totalna odbrana i vojni rok: Zašto ga (ne) treba vraćati?", *Jugpress*, 25. februar 2021.
30. Стратегија националне безбедности. 2009. *Војна штампарија*, Београд.
31. Стратегија националне безбедности. 2019. *Службени гласник Р. Србије 61/2019*.

32. Стратегија одбране. 2019. *Службени гласник Р. Србије 60/2019.*
33. Суботић, Милован. 2021. „(Не)достижност одређених националних интереса прокламованих Стратегијом националне безбедности Р. Србије", *Политика националне безбедности* 1/2021, Београд, Институт за политичке студије 2021. 55-73.
34. Tanjug. 2015. „Litvanija zbog Rusa vraća obavezni vojni rok", 24. februar 2015.
35. Устав Републике Србије. 2006. *Службени гласник Р. Србије 98/2006.*
36. Veljković, Sandra. 2017. Švedska uvodi obavezni vojni rok od 11 mjeseci, *Večernji list*, 2 mart 2017.

RETURNING OF COMPULSORY MILITARY SERVICE – DECISION ADDENDUM

Summary: The obligation to serve in the Serbian Armed Forces was suspended ending with the last batch of soldiers sent in 2010, and it also referred to recruits who, due to conscientious objection, replaced military service with civilian service. This decision was carried out on 1 January 2011, and since then military service has been based on the principle of voluntariness.[6] Ten years later, judging by the statements of state officials and the extensive media space which this topic occupies, we are never closer to returning to compulsory military service. Recognising the fact that the 'thawing' of military service would have significant counteractions not only on the defense system but also on the broader context of community and individual life, this paper emphasises the importance of a nuanced approach to the problem. The experiences of the countries that have returned to military service are precious, so at the beginning of the paper, all the attention is aimed at that direction. The experiences of countries with a continuous duration of military service are also analysed, on the examples of those who carry out this service at full capacity and those who have formally compulsory military service, but whose armed forces are almost 100% replenished with volunteers. The context of the possible return of compulsory military service in Serbia is viewed from the point of several supremacist aspects important for decision-making, such as the current security situation and several complementary aspects, such as economic, functional and legal. It is important to point out that the authors do not value themselves in this paper, but the key intention of the paper is to understand a number of factors that must be taken into account when deciding on this issue.

Keywords: conscription, recruitment, security, defense, experiences, aspects, decision-making

[6] Decision on suspension of military service ("Official Gazzete of the Republic of Serbia", No. 95/2010)

ПРЕДРАГ ТЕРЗИЋ*
Институт за политичке студије
Београд

UDC: 351:351.77
Оригиналан научни рад
Примљен: 12.04.2021
Одобрен: 04.05.2021
Страна: 263–276
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.4.02

УЛОГА ШТАБА ЗА ВАНРЕДНЕ СИТУАЦИЈЕ ГРАДА КРАЉЕВА У БОРБИ ПРОТИВ ЕПИДЕМИЈЕ ВИРУСА COVID-19

Сажетак: Чланак се бави детаљном анализом мера предузетих на територији града Краљева за време трајања ванредног стања у Републици Србији (15. март-6. мај 2020. године) проузрокованог епидемијом вируса COVID-19, као и оствареним резултатима. Најзначајнији подухват постигнут је на плану превенције, а кључну улогу у томе имао је Градски штаб за ванредне ситуације који је свој рад базирао на *Плану заштите и спасавања у случају епидемија–пандемија*, усвојеном на седници Градског већа одржаној 26. марта 2020. године. Ради се о првом документу заштите и спасавања од заразе вирусом COVID-19, који је усвојила нека јединица локалне самоуправе у Србији. Поред основних, активности Градског штаба се истражују и у две посебне димензије: 1) вертикалној, која се тиче координације активности с надлежним републичким институцијама; 2) хоризонталној, која се односи на стручно-материјалну помоћ другим јединицама локалне самоуправе посредством Сталне конференције градова и општина. Аутор закључује да је пресудну важност у превенцији и смањењу могућности оболевања од вируса COVID-19 на територији града Краљева имало неколико узајамно повезаних фактора: 1) документ *План заштите и спасавања у случају епидемија–пандемија*, као својеврсни правни основ за функционисање Градског штаба за ванредне ситуације; 2) начин рада Градског штаба за ванредне ситуације, који је благовремено и стратешки усмеравао активности свих субјеката укључених у превенцију ширења вируса; 3) координација активности Градског штаба за ванредне ситуације с републичким институцијама и усклађивање деловања с мерама Владе Републике Србије; 4) доследан и континуиран рад Градског штаба за ванредне ситуације на максималном ангажовању капацитета свих градских служби и републичких органа на територији града Краљева у функцији превенције ширења заразе од вируса COVID-19.

* predragterzic@yahoo.com

Кључне речи: Град Краљево, Штаб за ванредне ситуације, ванредно стање, епидемија, пандемија, вирус COVID-19, вирус корона

Увод

Република Србија се у првом кварталу 2020. године суочила с епидемијом вируса COVID-19, која се јавила као талас глобалне пандемије захватајући територије великог броја земаља. „Мада се почетком 2020. године веровало да ће болест изазвана вирусом COVID-19 бити само још једна у низу пролазних епидемија, то није (био) случај. Наиме, ова епидемија је и по својој манифестацији јединствена имајући у виду да је узроковала најпре делимичну, а потом и потпуну инертност глобалног света" (Бановић, Стекић 2020, 86). Новонастала ситуација, која је изискивала брз одговор државних органа, ставила је на пробу спремност републичких и институција јединица локалне самоуправе, како би се заједничким капацитетима ухватили у коштац с епидемијом.

У овом истраживању анализирам деловање Градског штаба за ванредне ситуације града Краљева у доба трајања ванредног стања на територији Републике Србије, односно у периоду од 15. марта до 6. маја 2020. године. С обзиром на број заражених грађана на одређеној територији, Краљево спада у локалне самоуправе у којима је током трајања ванредног стања дошло до веома малог степена заражавања у односу на број становника.

Томе је допринело постојање планског документа заштите и спасавања у време епидемије-пандемије, активности Штаба за ванредне ситуације, координација деловања с Одељењем за послове цивилне заштите, Сектором за ванредне ситуације, Заводом за јавно здравље Краљево (ЗЗЈЗК), Ветеринарским специјалистичким институтом Краљево (ВСИ), Општом болницом „Студеница", Домом здравља Краљево, Црвеним крстом, Регионалном привредном комором Рашког и Моравичког округа, Школском управом, Полицијском управом, Другом бригадом копнене војске, јавним предузећима, чији је оснивач локална самоуправа (Јавно предузеће за уређивање грађевинског земљишта, ЈКП „Чистоћа", ЈКП „Водовод"), јединицама цивилне заштите, добровољним ватрогасним друштвима и другим субјектима у циљу примене мера превенције и других активности од значаја за смањење могућности заражавања становништва на територији града Краљева. Тако је у оквиру Штаба за ванредне ситуације настала „симбиоза између стручњака, политичара и представника органа контроле и присиле" (Јовић 2020, 475).

Увођење ванредног стања у Републици Србији

„У првим информацијама о новом коронавирусу и болести COVID-19 ништа није указивало да ће то бити фактор који ће читав свет гурнути у незапамћени хаос" (Бјелајац, Филиповић 2020, 11). Ипак, у веома кратком временском периоду корона вирус је регистрован у великом броју земаља, на свим

континентима. У тренутку увођења ванредног стања у Републици Србији је евидентирано 48 заражених особа, без и једног смртног случаја (Влада Републике Србије 2020), а у свету вирус је био регистрован у 142 државе, при чему је заражено више од 156 хиљада људи (*ВВС на српском* 15. март 2020). Европа је, према оцени Светске здравствене организације (СЗО), представљала епицентар глобалне пандемије (*ВВС на српском* 13. март 2020).

„Пандемија корона вируса COVID-19 је довела до застрашујућих глобалних последица, и то не само по људске животе. Дошло је до ширења глобалног страха, урушавања економија, стварања криза, као и преиспитивања начина на који функционише целокупно глобално друштво" (Ђурић, Стојадиновић 2020, 121). Иако се радило о великим променама у областима привреде, међународне и унутрашње политике, начина путовања и свакодневних животних навика, свет се није први пут суочио с угроженошћу од заразе. „Угроженост појединца и његове породице од болести или преверемене смрти, угрожености заједнице од глади и зараза биле су у средњем веку веће него данас" (Бек 2011, 18).

Ванредно стање, проузроковано епидемијом вируса COVID-19, проглашено је на територији читаве Србије 15. марта 2020. године. Државни врх је својим поступањем следио пример других европских земаља, које су једна за другом уводиле ванредно стање или примењивале одговарајуће рестриктивне мере у борби против већ увелико глобално присутне епидемије вируса COVID-19.

„Безбедност сваке државе почива на елементима њене националне моћи, а то су првенствено: величина територије, економска снага, географска позиција, сировине, зависност од страног тржишта, технички и технолошки капацитет, национални карактер, ефикасност владе да спроведе одлуке, продукциона моћ, резерве, образовни ниво становништва и национални морал и унутрашња солидарност" (Гаћиновић 2013, 13). Поред ефикасности владе да спроведе одлуке, на безбедност државе утиче и одлучност државних органа да се суоче с безбедносним и здраственим ризицима. Одлучност државног врха да се свим расположивим средствима супротстави епидемији најпрецизније илуструју речи Председника Републике Србије Александра Вучића, изречене у Палати Србија 15. марта 2020. године, приликом објављивања *Одлуке о увођењу ванредног стања*: „Све се мере предузимају како би се сачувала земља, јер предаја није опција, никада није била и никада неће бити опција за Србију" (Влада Републике Србије 2020).

Приликом увођења и током трајања ванредног стања у научној, стручној и лаичкој јавности постаљало се питање уставности увођења ванредног стања, односно испуњености услова неопходних за његово проглашење. „Имајући у виду ставове Уставног суда, према којима питање процене опасности спада у надлежност одговарајућих државних органа, те да је неопходно зарад хитног и ефикасног деловања, надлежном државном органу који одлучује о ванредном стању оставити извесну `маргину слободне процене` о испуњености услова за проглашење ванредног стања, као и да Суд у поступку оцене уставности не суди о чињеницама, него о повреди права, јасно је да су дилеме о правној ва-

љаности разлога за проглашење ванредног стања беспредметне" (Голић, Зарубица 2020, 41).

Борба са специфичним вирусом или „невидљивим непријатељем", који је чак и за представнике медицинске струке представљао новину и непознаницу, изискивала је, осим правовременог увођења превентивних и других мера, свакако и извесну координацију активности државе и локалних самоуправа у њиховој реализацији. Стратешки и правни оквир деловања државе и јединица локалне самоуправе у ванредним ситуацијама представљају *Закон о смањењу ризика од катастрофа и управљању ванредним ситуацијама* (2018) и *Национална стратегија заштите и спасавања у ванредним ситуацијама* из 2011. године (Тадић 2020, 123). У члану 3. *Закона о смањењу ризика од катастрофа и управљању ванредним ситуацијама* се недвосмислено истиче да „смањење ризика од катастрофа и управљање ванредним ситуацијама представља национални и локални приоритет".

Националном стратегијом заштите и спасавања у ванредним ситуацијама утврђено је пет стратешких области, односно активности усмерених ка смањењу ризика од катастрофа: обезбедити да смањење ризика од катастрофа постане национални и локални приоритет с јаком институционалном основом за спровођење; идентификовати, процењивати и пратити ризике од катастрофа и побољшати рано упозоравање; користити знање, иновације и образовање у циљу изградње културе безбедности и отпорности на свим нивоима; умањити фактор ризика; припремити се за случај катастрофе ради ефикасног реаговања на свим нивоима (Тадић 2020, 123).

У управљању ризицима, а посебно у „његовој суштинској фази - процени ризика - као предуслову ваљаном доношењу одлука у условима ризика и неизвесности" свака држава координира одговарајуће деловање на националном, покрајинском и локалном нивоу власти, односно стратешком, тактичком и оперативном нивоу активности. (Станковић 2020, 181). Градски штаб за ванредне ситуације града Краљева је свој рад на процени ризика и доношењу одлука током трајања ванредног стања обављао у складу с постојећим законским и другим нормативним актима, кроз сарадњу свих релевантних субјеката заштите и спасавања, а у циљу заштите здравља грађана на територији града Краљева. Штаб за ванредне ситуације је своје деловање организовао кроз рад Стручно-оперативног тима за заштиту од епидемија, састанке оперативног дела Штаба за ванредне ситуације и седнице Штаба за ванредне ситуације у пуном сазиву.

Какав је резултат постигнут на том плану најбоље илуструју конкретни статистички подаци, који су објављени неколико дана пре званичног укидања ванредног стања на територији Републике Србије.

У наставку рада ћу се бавити анализом активности које је Градски штаб за ванредне ситуације предузео у циљу превенције и заштите становништва од вируса COVID-19. У погледу временског одређења, активности и мере се могу поделити на оне донете у периоду пре проглашења ванредног стања и активности и мере, које су предузете током трајања ванредног стања.

Док се према врсти нормативних документата разликују планови, наредбе, закључци, препоруке, у припремању нормативних аката и њиховом усклађивању с актима, које су усвајали Кризни штаб и Влада Републике Србије, најважнију улогу је имало Одељење за послове цивилне заштите, као посебна организациона јединица у оквиру Градске управе, која врши стручно-техничке послове из делокруга надлежности Штаба за ванредне ситуације.

У усвајању нормативних аката учествовали су, у складу са законским оквиром, подзаконским актима, Статутом града Краљева, Пословником о раду Градског већа и Пословником о раду Штаба за ванредне ситуације, Градско веће града Краљева, као извршни орган јединице локалне самоуправе, и Штаб за ванредне ситуације.

План заштите и спасавања у случају епидемија–пандемија

Поред законских и подзаконских прописа, нормативни извор активности Градског штаба за ванредне ситуације чини и документ под називом *План заштите и спасавања у случају епидемија–пандемија*. О његовој релевантности и примењивости у случају епидемија-пандемија говори чињеница да су и друге државе и локалне самоуправе усвојиле такав документ. Тако у Бразилу План заштите и спасавања представља „званичан модел за све планове поступања у случају пандемије" (Град Краљево, Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, 2-126/20-X, 3).

У структури *Плана заштите и спасавања у случају епидемија–пандемија* разликују се четири поглавља. У уводном делу приказана је процена ризика, организација надлежних служби, начин поступања надлежних служби и мере. У Плану се наводи да у тренутку израде документа „расте ризик од импортовања инфекције узроковане новим корона вирусом SARS-CoV-2 у Републику Србију, и може се оценити као умерен" (Град Краљево, Градско веће, 011-74/2020-I, 4).

„Када је у питању град Краљево, а у односу на свој геостратешки, односно инфраструктурни значај, постојање и функционисање цивилног аеродрома Морава, саобраћајни транзит, као и велики број грађана који функционише у другим земљама, а повремно борави у Краљеву, може се констатовати, као и у случају за Републику Србију, да расте ризик од импортовања инфекције узроковане новим корона вирусом SARS-CoV-2 у град Краљево, и може се оценити као умерен" (Град Краљево, Градско веће, 011-74/2020-I, 4).

У погледу организације функционисања надлежних служби, План констатује да је надлежна институција за праћење епидемиолошког стања, издавање упутстава за поступање и обавештења јавности на територији града Краљева, општина Врњачке Бање и Рашке Завод за јавно здравље, Краљево. У складу с препорукама, мишљењима и упутствима за поступање Завода за јавно здравље, Градски штаб за ванредне ситуације доноси наредбе, препоруке и закључке. Поред усвајања нормативних аката, Градски штаб за ванредне ситуације врши координацију функционисања свих субјеката од значаја за смање-

ње ризика од ширења заразе, изазване корона вирусом (Град Краљево, Градско веће, 011-74/2020-I, 6).

Закључком Градског штаба за ванредне ситуације, од 24. марта 2020. године, у оквиру Градског штаба формиран је посебан стручно-оперативни тим (СОТ) за заштиту од епидемије, чији је задатак да на дневном нивоу прати епидемиолошку ситуацију, анализира све информације од значаја за поступање у случају претње или појаве епидемије, као и да предлаже усвајање аката у циљу провођења потребних мера. Активности Градског штаба подразумевају и обезбеђивање неопходних људских и материјалних ресурса за потребе надлежних органа и здравствених служби за поступање у случају претње или појаве епидемије, при чему се могу активирати субјекти од значаја за заштиту и спасавање (Град Краљево, Градско веће, 011-74/2020-I, 6, Град Краљево, Градски штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, 2-29/20-XI).

Активности Градског штаба за ванредне ситуације обухватају обезбеђење простора за изолацију заражених особа, обезбеђење и организовану доставу основних животних потрепштина за најугроженије и најосетљивије категорије становништва, набавку средстава личне и узајамне заштите, санитарно-хигијенских средстава, ангажовање лица за помоћ медицинском особљу и пружање неге оболелим, обезбеђење и одржавање канала комуникације надлежних служби, правовремено и тачно информисање јавности, издавање упутстава за поступање итд. (Град Краљево, Градско веће, 011-74/2020-I, 6).

Завод за јавно здравље врши епидемилошки надзор и контролу, координацију, комуникацију, издавање инструкција, упутстава и процедура за поступање у случају епидемије (Град Краљево, Градско веће, 011-74/2020-I, 8-9), а Сектор за ванредне ситуације Министарства унутрашњих послова, Одељење за ванредне ситуације у Краљеву је „надлежно за руковођење и предузимање свих неопходних мера и активности у циљу заштите и спасавања" (Исто). Док се Дом здравља стара о пријему, збрињавању и обиласку болесних, старих и непокретних, пружању прве медицинске помоћи и евакуацији (Град Краљево, Градско веће, 011-74/2020-I, 7), волонтери Црвеног крста допремају пакете помоћи социјално угроженим грађанима и особама којима је изречена мера изолације.

Друга бригада копнене Војске обезбеђује улазе у Општу болницу „Студеница", Дом здравља, респираторну амбуланту и Геронтолошки центар у Матарушкој Бањи. Поред санкционисања кршења јавног реда и мира, Полицијска управа је за време трајања ванредног стања свакодневно, позивањем на кућне бројеве телефона, вршила проверу поштовања мера изолације свих грађана на територији Краљева, Врњачке Бање и Рашке, којима је изречена ова мера.

У оперативном делу *Плана заштите и спасавања у случају епидемија–пандемија* представљени су алгоритми, односно шема поступања, као и интерни алгоритам поступања.

Структура и активности Градског штаба за ванредне ситуације града Краљева

Градски штаб за ванредне ситуације града Краљева, који је руководио борбом с епидемијом вируса на територији града Краљева, основан је одлуком Скупштине града Краљева 2. септембра 2016. године. Правни основ за оснивање Градског штаба за ванредне ситуације садржан је у члану 29. *Закона о смањењу ризика од катастрофа и управљању ванредним ситуацијама*.

Правна регулатива из области управљања ванредним ситуацијама остаје само потенцијално средство човекове борбе с изазовима и ризицима уколико није праћена жељом да се користе сви предвиђени ресурси. Већ сам напоменуо да је вирус COVID-19 представљао енигму за научнике, који су тек настојали да дешифрују путеве његовог преношења. Како је откриће вакцине још увек неизвесно, најлогичнији корак био је настојање да се прекине ланац ширења вируса. Из тог разлога, у првим данима епидемије велика пажња је била посвећена управо превенцији. Може се констатовати да је превенција представљала суштину активности Градског штаба за ванредне ситуације града Краљева током трајања ванредног стања.

У циљу поштовања епидемиолошких мера, састанци оперативног дела Штаба за ванредне ситуације и седнице Штаба за ванредне ситуације у пуном сазиву су организовани у салама, које просторним капацитетима омогућавају поштовање препоручене удаљености између присутних. Поред тога, *Пословник о раду Градског штаба за ванредне ситуације* омогућава и одржавање електронских седница Штаба.

Током трајања ванредног стања, почевши од 22. марта 2020. године, седнице Градског штаба за ванредне ситуације су одржаване електронским путем[1]. У том периоду донето је 100 аката, од чега највише закључака (87), али и 8 наредби и 5 препорука (Град Краљево, Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, 2-126/20-Х, 2).

Једноставан осврт на целокупан учинак рада Градског штаба за ванредне ситуације током трајања ванредног стања открива две специфичности: 1) „успостављен је јединствен систем комуникације и координације кроз Градски штаб за ванредне ситуације" (Град Краљево, Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, 2-126/20-Х, 3); и 2) основан је Оперативни штаб при Градском штабу за ванредне ситуације.

Ове специфичности су утицале на остваривање резултата на плану превенције ширења епидемије на територији града Краљева, јер су све активности Штаба биле прецизно испланиране и доследно спроведене путем ангажовања свих ресурса града Краљева, уз помоћ републичких здравствених установа, војске, полиције, привредне коморе и привредних субјеката.

[1] Од увођења ванредног стања па све до 02. маја 2020. године одржано је укупно 49 седница Градског штаба за ванредне ситуације, од који су чак 43 биле електронске. Одржавање електронских седница предвиђено је чланом 12. *Пословника о раду Градског штаба за ванредне ситуације на територији града Краљева*.

„Јединствени систем комуникације и координације" се заснива на законом прописаним надлежностима штабова за ванредне ситуације. Штаб за ванредне ситуације „руководи и координира рад субјеката смањења ризика од катастрофа и управљања ванредним ситуацијама на спровођењу утврђених задатака" (Закон о смањењу ризика од катастрофа и управљању ванредним ситуацијама 2018, чл. 43).

Без јасно дефинисаног иницијалног језгра активности, у које треба уврстити прикупљање и обраду пристиглих информација, анализу епидемиолошке ситуације и разраду плана даљег деловања, немогуће је спречити неконтролисано трошење ограничених ресурса. Време је представљало нарочито ограничени ресурс јер се епидемија, услед лаког преношења вируса, брзо ширила, што је изискивало и благовремене одговоре надлежних. Комуникација и координација свих субјеката била је свакодневна, а Градски штаб је током трајања ванредног стања свакодневно заседао, при чему су детаљно анализирани пристигли извештаји и усвајани одговарајући акти (Град Краљево, Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, 2-126/20-X, 3).

Нормативни основ за формирање Оперативног штаба се може пронаћи у два документа. Док је први Уредба Владе Републике Србије из 2010. године, други је одлука Скупштине града Краљева из 2016. године. Тако се у члану 18. *Уредбе Владе Републике Србије о саставу и начину рада штабова за ванредне ситуације,* од 16. децембра 2010. године, наводи да „за извршавање специфичних задатака заштите и спасавања, штаб за ванредне ситуације може образовати стручно-оперативне тимове". У другом документу се одређује да „Градски штаб, по потреби, образује стручно-оперативне тимове за специфичне задатке заштите и спасавања" (Град Краљево, Скупштина града Краљева, 011-162/2016-III).

У складу с тим, Градски штаб за ванредне ситуације је 24. марта 2020. године донео закључак којим је образован Оперативни штаб, као „стручно-оперативни тим Градског штаба за ванредне ситуације на територији града Краљева" (Град Краљево, Градски штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, 2-29/20-XI). У његов састав су ушли представници локалне самоуправе, војске, полиције, Безбедносно информативне агенције и Регионалне привредне коморе.

Суштина формирања Оперативног штаба налази се у намери да Градски штаб за ванредне ситуације све оперативне послове обавља преко Оперативног штаба, који је институционално и кадровски јасно профилисан за вршење наведених задатака.

Мере превенције

Кључна активност током трајања ванредног стања и борбе с епидемијом вируса тицала се провођења мера превенције које се, условно, могу поделити у две групе. Прва се односи на дезинфекцију стамбених и јавних површина на ужој територији града Краљева, подручју Матарушке Бање и Ушћа, која је

обављана уз ангажовање ЈКП „Чистоћа", ЈКП „Водовод", припадника јединица цивилне заштите и Војске Србије. Дезинфекција улица и путева вршена је сваке вечери, према унапред предвиђеном динамичком плану. ЈКП „Водовод" је било задужено за припрему дезинфекционог раствора, сачињеног од натријум хипохлорита и одговарајуће количине пијаће воде. Друга група мера превенције односила се на дистрибуцију заштитне опреме и едукативних брошура становништву на градском и сеоском подручју.

У надлежности Штаба за ванредне ситуације спада и задатак да „руководи и координира спровођење мера и задатака цивилне заштите" (Закон о смањењу ризика од катастрофа и управљању ванредним ситуацијама 2018, чл. 43, тачка 2).

Градски штаб за ванредне ситуације је већ првог дана ванредног стања све људске и материјалне потенцијале ставио у службу очувања здравља грађана Краљева. Одмах по увођењу ванредног стања на територији Републике Србије, 15. марта 2020. године, Градски штаб за ванредне ситуације је усвојио наредбу којом се „налаже свим припадницима цивилне заштите на територији града Краљева, да се ставе на располагање Градском штабу за ванредне ситуације на територији града Краљева у циљу спровођења мера цивилне заштите за спречавање настанка и ширења инфекције вируса COVID-19" (Град Краљево, Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, 2-6/20-XI).

Значај цивилне заштите посебно је наглашен у *Плану рада Градског штаба за ванредне ситуације на територији града Краљева за 2020. годину*, где се у оквиру активности бр. 8 наводи да „крајњи циљ свих ових изнетих активности треба да буде подизање свести становништва о значају цивилне заштите и превентивним мерама, као и омасовљењу цивилне заштите на територији града Краљева" (Град Краљево, Скупштина града Краљева, 06-129/2020-I, 5).

Једна од значајнијих активности јединица цивилне заштите у превенцији епидемије обухватала је дезинфекцију стамбених и јавних простора на територији града Краљева, која је, како сам већ истакао, обављана уз помоћ јавних предузећа и припадника Војске Србије (АБХО јединица).

Обављено је пет кругова дезинфекције око 1.000 стамбених јединица (Град Краљево, Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, 2-126/20-X, 5). Дезинфиковани су и простори испред трговинских објеката намењених лицима старијим од 65 година, јавне саобраћајнице, школе, улази у здравствене установе, као и простори између стамбених зграда (Исто). На 16 локација на широј територији града били су постављени мобилни резервоари са средствима за дезинфекцију намењеним домаћинствима, при чему се водило рачуна о бројности грађана, али и о територијалној распрострањености. Припадници цивилне заштите су, током трајања ванредног стања, извршили дезинфекцију преко 2.500.000 m^2 стамбених и јавних површина на територији града Краљева (Исто).

Поред јединица цивилне заштите, значајну улогу у превенцији и обезбеђивању дезинфекционе течности имала су и добровољна ватрогасна друш-

тва, са својим људством и другим ресурсима (возила, цистерне). Стациониране цистерне имале су улогу резервоара за дезинфекциону течност, из којих су сви грађани и привредни субјекти могли да преузму довољне количине натријум хипохлорита.

У циљу едукације становништва у области заштите од преношења вируса припремљени су *Породични планови за заштиту од корона вируса* (у тиражу од 50.000 примерака), који су подељени становништву посредством припадника јединица цивилне заштите, управника зграда и председника месних заједница. Градски штаб је за све стамбене заједнице на територији Краљева обезбедио дезобаријере и довољне количине дезинфекционих срадстава за њихово одржавање. Управници стамбених заједница су били задужени за одржавање дезобаријера, а грађанима Краљева су дељене и заштитне маске, рукавице и дезинфекциона средства.

Вертикална димензија активности

Градски штаб за ванредне ситуације је свој рад у потпуности синхронизовао с активностима и мерама, које су државни органи предузимали током трајања ванредног стања.

„Успостављена је комуникација и координација са свим надлежним републичким институцијама и организацијама од значаја" (Град Краљево, Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, 2-126/20-X, 3), а послати су и „захтеви за помоћ у средствима, опреми, људству према надлежним републичким институцијама, а преко окружног штаба за ванредне ситуације" (Исто).

Одмах по увођењу ванредног стања, Градски штаб за ванредне ситуације је предузео активности у складу с одговарајућим мерама Владе Србије, али и препорукама Кризног штаба, које су имале за циљ превенцију даљег ширења вируса. Међу њима се могу издвојити: рационализација и реорганизација послова и ресурса у овиру локалне самоуправе, прекид рада шалтерских служби, школа и предшколских установа, прекид рада објеката установе Спортски центар „Ибар", организација градског и приградског превоза у складу с мерама Владе и инструкцијама Кризног штаба, укључујући и касније обустављање рада градског и приградског превоза, уз увођење тзв. коридорских линија, којима су се превозили искључиво здравствени радници и лица ангажована у раду Штаба за ванредне ситуације (Град Краљево, Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, 2-126/20-X, 8-9).

Хоризонтална димензија активности

Током трајања ванредног стања остварена је комуникација и сарадња Градског штаба за ванредне ситуације с другим градовима и општинама, а на основу законске могућности да свака јединица локалне самоуправе „сарађује

са суседним јединицама локалне самоуправе у спровођењу мера и активности од значаја за смањење ризика од катастрофа и управљање ванредним ситуацијама" (Закон о смањењу ризика од катастрофа и управљању ванредним ситуацијама 2018, чл. 29, тачка 9). *Закон о смањењу ризика од катастрофа и управљању ванредним ситуацијама* предвиђа и могућност да „јединице локалне самоуправе успостављају облике међусобне сарадње и удруживања у циљу пружања помоћи, размене искустава и заједничког планирања и предузимања мера и активности из оквира својих надлежности утврђених овим законом" (Исто).

Сарадња Градског штаба за ванредне ситуације с другим градовима и општинама била је двосмерна и садржајна, како у погледу помоћи коју је град Краљево добијао тако и помоћи коју је дистрибуирао другим локалним самоуправама, а која је имала материјалну и стручну димензију.

С градском општином Врачар остварена је сарадња у припреми и објављивању упутства на знаковном језику намењеног глувим и наглувим лицима (Град Краљево, Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, 2-126/20-Х, 4).

Почетком ванредног стања упућен је званични захтев граду Крушевцу за обезбеђивање довољних количина натријум хипохлорита, неопходног за дезинфекцију јавних површина (Исто). Како је у међувремену ЈКП „Водовод" овладао производњом концентрата натријум хипохлорита, у периоду од 24. априла 2020. године па до краја маја месеца, 31 јединица локалне самоуправе је, посредством Сталне конференције градова и општина, од града Краљева добила донацију неопходних количина натријум хипохлорита (Исто, 8). У току ванредног стања донирано је укупно 10.140 литара натријум хипохлорита (Исто).

Град Краљево је, посредством Сталне конференције градова и општина, другим локалним самоуправама проследио и *План заштите и спасавања у случају епидемија–пандемија*. На тај начин је с другим градовима и општинама остварена сарадња у обезбеђивању стручне помоћи.

Закључак

Резултати рада Градског штаба за ванредне ситуације Краљева у превенцији ширења заразе од вируса COVID-19 су значајни, а могу се исказати и у бројевима заражених лица. У периоду трајања ванредног стања пресудну улогу у функционисању Градског штаба за ванредне ситуације имало је неколико важних фактора:

1) документ *План заштите и спасавања у случају епидемија–пандемија*, који је, поред осталих закона и подзаконских аката, био основно исходиште рада Градског штаба за ванредне ситуације;

2) свакодневни састанци Оперативног штаба и специфичан начин рада, који се састојао у благовременом и промишљеном, надасве стратешком усме-

равању активности субјеката укључених у процес превенције ширења вируса. На тај начин је избегнуто неконтролисано трошење ограничених ресурса;

3) координација активности с надлежним републичким институцијама, као и прилагођавање одговарајућих мера и активности, које су Влада Републике Србије и Кризни штаб усвајали током трајања ванредног стања;

4) доследност и континуиран рад на максималном ангажовању капацитета свих градских служби у функцији превенције од ширења вируса COVID-19.

Укрштање вертикалне и хоризонталне димензије активности Градског штаба за ванредне ситуације, о којима је било речи у овом раду, показује да су времена епидемија-пандемија и ванредних ситуација јединствена прилика да се ставе на специфичну пробу кадровско-институционалне и материјалне способности локалних самоуправа да заштите здравље и безбедност грађана.

Литература

1. Бановић, Божидар, Ненад Стекић, 2020. „Адаптибилност сектора безбедности на атипична испољавања безбедносних појава: епидемија корона вируса у Републици Србији.” *Култура полиса* XVII (посебно издање 2): 85-96.
2. Бек, Улрих. 2011. *Светско ризично друштво: у потрази за изгубљеном сигурношћу*. Нови Сад: Академска књига.
3. Бјелајац, Жељко, Александар Филиповић, 2020. „Пандемија COVID 19– безбедносни изазови, ризици и претње.” *Култура полиса* XVII (посебно издање 2): 9-23.
4. *Влада Републике Србије.* 2020. „Проглашено ванредно стање на територији читаве Србије.” 15. март 2020. https://www.srbija.gov.rs/vest/451323/proglaseno-vanredno-stanje-na-teritoriji-citave-srbije.php
5. Гаћиновић, Радослав. 2013. *Угрожавање капацитета безбедности државе*, Београд: Филип Вишњић.
6. Голић, Дарко, Сара Зарубица, 2020. „Ванредно стање и ванредна ситуација у околностима вируса COVID-19.” *Култура полиса* XVII (посебно издање 2): 37-53.
7. Град Краљево, Градско веће, План заштите и спасавања у случају епидемија–пандемија бр. 011-74/2020-I, 26. март 2020.
8. Град Краљево, Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, Закључак Градског штаба за ванредне ситуације бр. 2-29/20-XI, 24. март 2020.
9. Град Краљево, Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, Извештај о предузетим мерама и активностима у току ванредног стања, у периоду 16.03.-02.05.2020. године бр. 2-126/20-X, 18. мај 2020.
10. Град Краљево, Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, Наредба бр. 2-6/20-XI, 16. март 2020.

11. Град Краљево, Скупштина града Краљева, План рада Градског штаба за ванредне ситуације на територији града Краљева за 2020. годину бр. 06-129/2020-I, 22. мај 2020.
12. Град Краљево, Скупштина града Краљева, Одлука о образовању Градског штаба за ванредне ситуације на територији града Краљева бр. 011-162/2016-III, 2. септембар 2016.
13. Ђурић, Живојин, Миша Стојадиновић, 2020. „Пандемије и институционални изазови у савременом друштву." *Српска политичка мисао* 68 (2): 119-140.
14. Закон о смањењу ризика од катастрофа и управљању ванредним ситуацијама, „Службени гласник Републике Србије", бр. 87/2018.
15. Јовић, Дејан. 2020. „Пандемијска криза и њени изазови за студије безбедности." *Социолошки преглед* LIV (3): 471-497.
16. *BBC на српском*. 2020. „Корона вирус: У Србији 35 заражених, Европа епицентар заразе, ванредно стање у САД и Шпанији." 13. март 2020, https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-51868444
17. *BBC на српском*. 2020. „Корона вирус: У Србији уведено ванредно стање." 15. март 2020, https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-51900743
18. Град Краљево. Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, Пословник о раду Градског штаба за ванредне ситуације на територији града Краљева, 30. јануар 2020.
19. Станковић, Невена. 2020. „Критички прилог дискусији о стратегији Републике Србије у управљању првом фазом епидемије COVID 19." *Култура полиса* XVII (2): 179-194.
20. Тадић, Виолета. 2020. „Локална самоуправа у време ванредног стања проглашеног услед епидемије COVID 19." *Култура полиса* XVII (2): 121-136.

THE ROLE OF THE EMERGENCY HEADQUARTERS OF THE CITY OF KRALJEVO IN THE FIGHT AGAINST COVID-19 PANDEMIC

Summary: The article deals with a detailed analysis of measures taken in the territory of the city of Kraljevo during the state of emergency in the Republic of Serbia (March 15- May 6, 2020) caused by the epidemic of COVID-19 virus, as well as the achieved results. The greatest success was achieved in the field of prevention, where the City Emergency Headquarters played the crucial role by focusing on the *Plan for Prevention and Treatment in Case of Epidemics-Pandemics*, adopted at the City Council session held on March 26, 2020. This is the first document concerning prevention and treatment from infection with the COVID-19 virus, which was adopted by a local self-government unit in Serbia. In addition to the basic ones, the activities of the City Headquarters are also researched in two special dimensions: 1) vertical, which concerns the coordination of activities with the competent republic institutions; 2) horizontal, which refers to professional and material assistance to other local self-government units through the Standing Conference of Towns and Municipalities. The author concludes that several interrelated factors were of crucial

importance in the prevention and reduction of the possibility of contracting the COVID-19 virus in the territory of the city of Kraljevo: 1) the document *Plan for Prevention and Treatment in Case of Epidemics-Pandemics*; as a type of legal basis for the functioning of the City Headquarters for Emergency Situations 2) the work method of the City Headquarters for Emergency Situations, which timely and strategically directed the activities of all entities involved in the prevention of the spread of the virus; 3) coordination of activities of the City Headquarters for Emergency Situations with republic institutions and harmonization of actions with measures of the Government of the Republic of Serbia; 4) consistent and continuous work of the The Emergency Situations City Headquarters on the maximum engagement of the capacities of all city services and republic bodies on the territory of the city of Kraljevo in the function of preventing the spread of COVID-19 virus infection.

Keywords: City of Kraljevo, Emergency Situations Headquarters, state of emergency, epidemic, pandemic, COVID-19 virus, Coronavirus

ВЛАДИМИР ЈАКОВЉЕВИЋ*
МИЛОШ ТОМИЋ**
Факултет безбедности
Београд

UDC: 351:497.11
Прегледни рад
Примљен: 22.03.2021
Одобрен: 26.04.2021
Страна: 277–289
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.4.03

УКИДАЊЕ ЈЕДИНИЦА ЦИВИЛНЕ ЗАШТИТЕ НА ПРОСТОРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Сажетак: Постепено укидање институција Републике Србије на простору Косова и Метохије резултат је дијалога који представници албанске националне мањине воде са српским политичким руководством. Први споразум који је потписан 2013. године формално-правно доводи у питање опстанак и функционисање низа институција које функционишу у складу са законодавством РС и имају виталан значај за безбедност локалног становништва. Као важан део институционалног уређивања и организације система заштите и спасавања формиране су и јединице цивилне заштите у оквиру четири општине на северу Космета као и у другим деловима јужно од реке Ибар. Основни задатак обучених и оспособљених јединица опште намене био је заштита људи, материјалних и културних добара и животне средине од природних катастрофа и техничко-технолошких несрећа. Међутим један део међународне заједнице заједно са албанским политичким лидерима ове јединице посматра као „паравојну организацију" (и поред њиховог хуманитарног карактера) захтевајући њихово хитно расформирање и укључивање у рад привремених косовских институција. Циљ овог рада јесте систематичан опис и анализа актуелне безбедносне ситтуације на простору јужне српске покрајине као и улогу јединица цивилне заштите у очувању стабилног безбедносног стања. У раду је коришћена метода анализе садржаја низа релевантних докумената који описују покушај укључивања припадника јединица цивилне заштите у рад привремених косовских институција.

Кључне речи: институције РС, безбедност локалног становништва, Космет, јединице цивилне заштите.

Увод

Формирање јединица цивилне заштите у једном броју општина на подручју јужне српске покрајине, резултат је пре свега потребе очувања егзистен-

* vjakov@fb.ac.bg.rs
** milosttomic@yahoo.com

ције становништва српске националности. Пракса је показала да изражен интензитет појаве природних катасторфа (као нпр. поплаве, пожари, земљотреси, клизишта, снежне олује) на Косову и Метохији захтева стално ангажовање јединица цивилне заштите на превенцији, отклањању и ублажавању негативних безбедносних последица. Међутим првенствено ефикасно спровођење активности и мера заштите и спасавања у складу са позитивно правном регулативом Републике Србије, последњих неколико година предмет је спорења покрајинских привремених косовских институција и представника централних власти.

Јединице опште намене које су формиране у четири општине на северу Космета поједини представници међународне заједнице[1] заједно са албанским политичким лидерима сматрају паравојним безбедносним стурутурама директно надређеним српским властима. У вези са тим дијалог о нормализацији односа који се непрекидно води између Београда и Приштине уз посредство Европске уније обележава низ потписаних споразума, неповољних по српске националне интересе. Један од тих јесте и Споразум о интеграцији цивилне заштите у привремене косовске институције потписан 26. марта 2015. године. Негативна искуства укључивања припадника полиције српске националности у рад привремених косовских институција, нису заобишла ни јединице цивилне заштите. Резултати бројних истраживања јасно указују на готово свакодневно нарушавање стања безбедности на локалном нивоу (па и шире) као и немогућност грађана српске националности да активно учествују у спровођењу активности и мера заштите и спасавања у периоду након потписивања поменутог споразума.

С обзиром да је циљ овог рада дескрипција процеса укључивања јединица цивилне заштите на северу КиМ у рад привремених косовских институција, примењена је анализа садржаја бројних докумената. Осим тога у самом раду анализирана је актуелна безбендносна ситуација и значај јединица цивилне заштите за опстанак локалног становништва већинске српске националности.

Концептуализација појма цивилне заштите – национални и међународни аспект

Изразити прогрес друштва у погледу развоја савремених технологија као и веће доступности технолошких продуката, неминовно се одражава на повећање угорженості (рањивости) на нивоу појединца па и шире. Све чешћа појава савремених безбедносних ризика, изазова и претњи (невојне природе) условљава активно учествовање свих друштвених субјеката у евентуалном спречавању (превентивно деловање) и ублажавању негативних последица. Штавише становништво у цивилном статусу током непредвиђених катастрофалих ситуација уједно представља субјект (као део система безбедности) и објект (тј. вредност која се штити) активне заштите.

[1] Једна од тих јесте Међународна управљачка група за Косово.
Детаљније на: http://www.rtv.rs/sk/politika/samoproglasena-medjunarodna-upravljacka-grupa-za-kosovo_51251.html

Завршетак хладног рата и слом биполарног међународног поретка може се посматрати као окосница у схватању и теоријској интерпретацији појма цивилне заштите. Све чешћа појава изненадних катастрофа природног и антропогеног порекла са негативним безбедносним последицама већег обима, битно је утицала на актуелизацију система цивилне заштите. Штавише осим система цивилне заштите посебно важно место у систему националне безбедности заузима цивилна одбрана односно мере и активности заштите и спасавања које се предузимају у случају проглешења ванредног и ратног стања. Наиме цивилна заштита често се доводи у везу са цивилном одбраном као делом система одбране, што импликује извесне нејасноће и потребу прецизнијег специфичног разграничења поменутих појмова.

Цивилна одбрана део је система одбране државе у оквиру ког се предузимају одређене активности и мере током ванредног и ратног стања а све у циљу очувања људских живота, имовине и других добара неопходних за нормално функционисање читавог друштва. Систем цивилне одбране на националном нивоу подразумева спровођење низа активности и мера које се у мирнодопском периоду називају цивилном заштитом. На пример заштита великих техничких система током одбране државе од војног напада, прелази у надлежност субјеката и снага система одбране односно већину потребних мера заштите и спасавања (нпр. заштита од пожара, РХБ заштита, евакуација) спроводе војне јединице. Међутим потребно је нагласити да уколико су војни капацитети ограничени помоћ у спровођењу мера пружају други субјекти и снаге у оквиру ширег система националне безбедности[2] као и грађани. Управо је блиска веза у смислу реализације потребних мера (и амбијенталних услова) један од основних разлога колоквијалног поистовећивања цивилне одбране и цивилне заштите.[3] Потребно је истаћи да систем цивилне одбране обухвата много шире аспекте (нпр. политичке, економске, психолошке припреме за одбрану и одбрану државе од оружаног угрожавања) заштите становништва у ванредном и ратном стању. Осим тога поједине законске формулације појмова цивилна одбрана и цивилна заштита у Републици Србији само делимично указују на специфичну разлику.

Доношењем закона о ванредним ситуацијама 2009. године (ЗОВС 2012) област заштите и спасавања формално-правно добија нова институционална решења у коме цивилна заштита заузима доминантно место. Формирање јединствене службе за ванредне ситуације у оквиру Министарства унутрашњих послова успоставља се интегрисани систем управљања у ванредним ситуацијама, повећава се ниво способности за спречавање настајања или ублажавања последица ванредних ситуација (Јаковљевић, 2011, 72). Дакле сектор за ванредне ситуације основан је са циљем ефикасног ангажовања у погледу заштите становништва од већег броја изазова ризика и претњи. Међутим током мајских

[2] Један од тих система јесте систем заштите и спасавања, конкретно на нивоу Републике Србије систем смањења ризика од катастрофа успостављен на основу закона о смањењу ризика од катастрофа и управљање вредним ситауцијама током 2018. године.

[3] Опширније у: Quarantelli, E. L. (2000). Disaster planning, emergency management and civil protection: The historical development of organized efforts to plan for and to respond to disasters.

поплава 2014. године постојећи систем заштите и спасавања (поједини делови као нпр. систем осматрања, раног упозоравања, обавештавања и узбуњивања) није пружио адекватан одговор односно последице природне катастрофе изнедриле су многе његове недостатке у погледу кадровских и материјално-техничких решења.

Ради превазилажења поменутих недостатака током 2018. године донесен је нови закон о смањењу ризика од катастрофа и управљање ванредним ситуацијама према коме је успостављен делимично измењен и допуњен систем заштите и спасавања (тачније систем смањења ризика од катастрофа). Према члану 55. цивилна заштита одређена је као „организован систем чија је основна делатност заштита, спасавање и отклањање последица елементарних непогода, техничко-технолошких несрећа и других већих опасности које могу угрозити становништво, материјална и културна добра и животну средину у миру и ванредном и ратном стању" (ЗСРКУВС 2018, чл. 55). Од посебног значаја за циљ овог рада јесте да према позитивном законском решењу цивилну заштиту чине лична и узајамна заштита, мере, повереници, заменици повереника и јединице цивилне заштите.

Положај јединица цивилне заштите у систему смањења ризика од катастрофа не разликује се битно од претходне законске регулације. Наиме јединице цивилне заштите (у односу на начин оснивања) могу се поделити на јединице опште намене и специјализоване јединице. Према важећем закону, надлежни органи јединица локалне самоуправе оснивају јединице цивилне заштите опште намене као и специјализоване јединице за узбуњивање (ЗСРКУВС 2018). Будући да специјализоване јединице цивилне заштите оснива Министарство унутрашњих послова њихова организација, надлежност и задаци битно су различити од јединица опште намене.

Цивилна заштита у Републици Србији је дефинисана Законом о одбрани (ЗО 2018, чл. 4) где се у члану 4. наводи да је „цивилна заштита је организован систем чија је основна делатност заштита, спасавање и отклањање последица елементарних непогода, техничко-технолошких несрећа и других већих опасности које могу угрозити становништво, материјална и културна добра и животну средину у миру и ванредном и ратном стању". Дакле за разлику од цивилне одбране акценат је стављен на заштиту, спасавање и отклањање последица изненадних катастрофа проузрокованих природним процесима (елементарне непогоде)[4] или људском делатношћу (техничко-технолошке несреће) првенствено у миру али и у ванредном и ратном стању.

На регионалном нивоу сарадња, пружање помоћи и кооординација приликом спровођења активности и мера цивилне заштите најчешће се обавља у оквиру Механизма цивилне заштите Европске уније (у даљем тексту МЦЗЕУ).[5] Основи задаци механизма јесу: превенција, припремљеност и одго-

[4] У литератури са енглеско говорног подручја користе се теримини природне катастрофе или изнуђени физички екстремни феномени.

[5] Република Србија је уз још пет земаља (Норвешка, Исланд, Северна Македонија, Турска и Црна Гора) у статусу државе учеснице (енг. *Participating States*).

вор на катастрофе унутар и ван територије Европске уније.[6] Захтев за помоћ МЦЗЕУ државама у условима катастрофа упућује се преко Центра за кординацију хитног реаговања (енг. *Emergency Response Coordination Centre,* ERCC) који је доступан 24 сата 7 дана у недељи. Након тога специјализовни тимови цивилне заштите посебно опремљени за реаговање (авиони и посада за гашење пожара, тимови за пружање медицинске помоћи, тимови за потрагу и спасавање) у кратком року се дислоцирају на територији погођеној катастрофом. Такође посебни напори улажу се у процену ризика од катастрофа затим истраживање, развој и промовисање отпорности на катастрофе као и оснаживање инструмената раног упозоравања.

Осим националних и регионалних организација чија је надлежност заштита и спасавање становништва у условима ванредних ситуација, посебно важан допринос истраживању проблематике цивилне заштите на теоријској и практичној пружа Међународна организација цивилне заштите (енг. *International Civil Defence Organisation,* ICDO*)*. Као кровна организација у области зашите и спасавања од различитих врста катастрофа ICDO у складу са међународним конвенцијама и уговорима координира и усмерава велики број активности пружања помоћи појединачним државама или пак читавим регионима.[7] Наиме ICDO обавља низ активности у вези са организацијом цивилне заштите од којих се посебно истиче успостављање и развој интегрисаног система цивилне заштите националних држава затим развијање програма и садржаја у области планирања, руковођења, материјално-техничку опремљеност кадрова и обука особља цивилне заштите у складу са одређеним стандардима. У оквиру организације ICDO постоји документациона база у којој се генерише велики број интерних докумената, књига и разних врста часописа.

Цивилна заштита на северу Космета

Сложена безбедносна ситуација на простору јужне српске покрајине већ пуне две деценије предмет је анализе и спорења (око кључних проблема) бројних организација на националном и међународном нивоу. Као јединствено почетно полазиште може се навести да турбулентне политичке промене увек са собом доносе негативне безбедносне последице. Стално угрожен опстанак српског становништва на Космету праћен је ограниченим институционалним одговором надлежних органа Републике Србије на потребу очувања безбедности. Оснивање јединица цивилне заштите у оквиру четири локалне самоуправе (Северна Митровица, Звечан, Лепосавић и Зубин Поток) на северу Космета 2006. године може се посматрати као један од начина очувања безбедности на локалном нивоу а све у складу са резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација 1244 (UNSC, S/RES/1244).[8] Међутим једнострано проглашење независ-

[6] Доступно на: https://ec.europa.eu/echo/what/civil-protection/mechanism_en

[7] Опширније на: http://icdo.org/

[8] Резолуција СБУН 1244 став 1 тачка 4 предвиђа да ће након повлачења договореном броју југословенског и српског војног и полицијског особља бити дозвољено да се врате на Космет да би обављали функције у складу са Анексом.

ности Косова и Метохије од стране привремених институција 2008. године негативно се одразило на целокупан систем националне безбедности Републике Србије па и систем заштите и спасавања као његов интегрални део.

О значају присуства јединица цивилне заштите на простору Косова и Метохије за локално становништво, између осталог сведоче искуствени резултати бројних теренских истраживања. Једно од тих истраживања под називом „Ставови грађана на северу Косова" финансирано од стране Канцеларије Европске уније на Косову и Метохији посебно се фокусира на политичке, економске и безбедносне аспекте опште егзистенције становништва српске националности.[9] У извештају истраживања јасно се наводи да од свих институција из области безбедности[10] највише поверења придају цивилној заштити чак 53,7 % анкетираних (Jović i Nešović 2015, 29). Истраживање је спроведено 2015. године непосредно пре званичног укључивања припадника јединица цивилне заштите са севера КиМ у рад привремених косовских институција.

Током 2015. године истраживачи Београдског центара за безбедносну политику спровели су истраживање на тему организације цивилне заштите на северу Косова и Метохије уз анализирање тренутног стања безбедносних структура привремених косовских институција чија је надлежност заштита и спасавање.[11] Резултати истраживања јасно указују да су припадници јединица цивилне заштите организовани у складу са тадашњим законским прописима РС у оквиру четири општине на северу Космета. Такође у извештају се наводи да је након оснивања 2006. године јединица цивилне заштите бројила око 500 припадника да би њихов број постепено растао до укупно 751 у 2014. години (Stakić i Bjeloš 2015). Сличан број припадника јединица цивилне заштите на северу Космета[12] у својим извештајима представљале су привремене косовске институције уз малициозну опаску да њихово присуство може изазвати безбедносне инциденте.[13]

Као што је и Законом о ванредним ситуацијама из 2009. године било предвиђено, основни задатак јединица цивилне заштите опште намене, био је пружање помоћи у случају елементарних непогода и техничко-технолошких несрећа на нивоу локалне самоуправе тј. у овом случају општине Северна Митровица, Звечан, Лепосавић и Зубин Поток. Стога јединице цивилне заштите поседују опрему неопходну за спровођење мера заштите и спасавања као нпр. заштитне униформе са ознаком међународне цивилне заштите, чамци за спасавање, опрему за осматрање и узбуњивање, радио предајнике, теренска возила.

[9] Истраживање је спроведено 2015. године на простору четири општине на северу Космета и то: општине Северна Митровица, Звечан, Лепосавић и Зубин Поток.

[10] Осим цивилне заштите процентуално највише поверења имају Косовска полиција, КФОР, ЕУЛЕКС, УМНИК, Косовске безбедносне снаге (Jović i Nešović, 2015:29).

[11] Оргининални наслов публикације гласи „Будућност цивилне заштите на северу Косова".

[12] Мањи број припадника цивилне заштите распоређен је у осталим општинама јужно од реке Ибар где је сконцентрисано већинско српско становништво и то: Каменица, Шилово и Гњилане (Stakić i Bjeloš, 2015:10).

[13] Извештај привремених косовских институција доступан на: http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/Kosovo_Report_on_State_of_Play_in_the_Brussels_Dialogue_15_June_2016-signed.pdf

На појединим местима успостављени су осматрачки пунктови на којима су стално распоређени припадници цивилне заштите на северу КиМ.[14]

Чести шумски пожари изазвани природним процесима или несавесним деловањем грађана на простору севера КиМ наносе огромне штете (угрожавајући људске животе, материјална и културна добра и животну средину) и захтевају ангажовање припадника јединица цивилне заштите ради спровођења мера заштите. У августу 2012. године на територији општине Лепосавић избио је шумски пожар на око 100 хектара ниског растиња на планини Рогозни (iKos 2012). У санацији пожара учествовале су јединице цивилне заштите уз координисано деловање ватрогасних јединица.

Осим заштите од пожара јединице цивилне заштите опште намене на подручју севера КиМ биле су активно укључене у спровођење мера заштите и спасавања током обилних поплава 15. марта 2014. године. На посебно угрожена подручја око реке Бањске (села Дољане, Кориље и Бањска) на територији општине Звечан били су распоређени припадници јеиница цивилне заштите у циљу спречавања даљег ширења набујалих водотокова (помоћ локалном становништву и ватрогасним јединицама приликом постављања врећа са песком) (Rtvpuls 2013).

Велики допринос приликом пружања помоћи и заштите од поплава (марта 2016. године) угроженом становништву у општини Ранилуг имали су припадници јединица цивилне заштите. Села Горње и Доње Кормињане, Ранилуг и Глоговац са већинским српским становништвом, претрпела су огромне материјалне штете (Танјуг 2016). Косовско Поморавље спада у посебно угрожена подручја у којима постоји стални ризик од поплава и присуство јединица цивилне заштите у ванредним ситуацијама, нарочито долази до изражаја.

Своје задатке припадници јединица цивилне заштите у случају потребе обављали су на територијама других општина. Пример пружања помоћи кроз спровођење мера евакуације током мајских поплава 2014. године у Обреновцу и Шапцу јасно показује хуманитарни карактер јединица цивилне заштите у поменутим косметским општинама. Том приликом било је ангажовано 86 припадника јединица цивилне заштите у координицији са одељењем Горске службе спасавања са севера КиМ обучених и опремљених за заштиту и спасавање на води (Kossev 2014).

Споразум о интеграцији цивилне заштите у привремене косовске институције

Дијалог о нормализацији односа који се непрекидно води већ пуну деценију између српског политичког руководства и представника привремених косовских институција, одликује низ потписаних споразума уз посредство Европске уније. Први споразум о принципима који регулишу нормализацију

[14] Међу њима као три највећа налазе се на путу између Митровице и Јарања као и пункт на мосту који раздваја јужни од северног дела Митровице.

односа потписан је 19. априла 2013. године у Бриселу, чиме је додатно закомпликована ионако осетљива политичко-безбедносна ситуација у јужној српској покрајини.[15] Наиме у појединим деловима споразума (тачка 7, 8 и 9) доступним широј јавности[16] говори се о конкретним обавезама из области безбедности које српска страна мора испунити у договореном временском периоду. Расформирање српских безбедносних структура или прецизније система националне безбедности Републике Србије на Космету није заобишло ни јединице цивилне заштите. Требало би напоменути да је у самом Бриселском споразуму акценат стављен на интеграцију српских безбедносних структура на северу КиМ у привремене косовске институције или према речима твораца споразума „еквивалентне косовске структуре".

Споразум о интеграцији цивилне заштите у привремене косовске институције потписан је 26. марта 2015. године.[17] Упркос негативним искуствима када је у питању интеграција полицијских службеника српске националности у такозвану „Косовску полицију", огроман притисак међународне заједнице довео је до брзе реализације читавог поступка интеграције. Пре свега од званичног Београда захтеван је списак свих припадника јединица цивилне заштите ангажованих искључиво у оквиру општина Северна Митровица, Звечан, Лепосавић и Зубин Поток. Од 751 припадника јединица цивилне заштите представници привремених косовских институција дали су гаранције да ће наћи 483 радних места док ће се 50 радних места финансирати из фонда за непредвиђене ситуације (Stakić i Bjeloš 2015, 15; Корд-КиМ 2021).[18] За остале припаднике цивилне заштите њих 218 већ се унапред претпостављало да неће задовољити старосне критеријуме и безбедносну проверу, што је још једна у низу активна преговарачка саботажа.

Према члану 3. потписаног Споразума о интеграцији особља цивилне заштите који се налази са званичном интернет сајту Канцеларије за координационе послове у преговарачком процесу са Привременим институцијама самоуправе у Приштини, наводи се следеће „*Подобност: Од 751 лица, само ће они који поседују важећу косовску личну карту или доказ да су поднели пријаву за добијање косовске личне карте, они који још увек нису на платном списку неке од косовских институција и они који прођу безбедносну проверу, бити подобни на интеграцију. Безбедносну проверу ће вршити КП и ЕУЛЕХ, а у случају негативног мишљења, комисија ће кандидату дати образложење на индивидуалној основи*" (Корд-КиМ 2021).[19] Посматрано са научног становишта дискутабилно је говорити о свесном одрицању суверенитета и надлежности над пре свега управљањем територијом а потом и системом заштите и спасавања на Косову и Метохији и његовом олаком препуштању привременим косовским

[15] Уставност и законитост потписаних докумената посебно је дискутабилна и спада у домен правних и политичких анализа.
[16] Споразум се налази на званичној интернет страници Владе Републике Србије на следећем линку: https://www.srbija.gov.rs/specijal/283757
[17] До писања овог рада детаљи споразума нису били доступни широј јавности.
[18] Доступно на: http://www.kord-kim.gov.rs/p15.php
[19] Исто.

институцијама. Безбедносна провера један је од најважнијих задатака у оквиру система безбедности и обухвата низ деликатних радњи које се директно тичу живота и рада сваког појединца (у овом случају припадника јединица цз) које у случају неправилног обављања могу нанети несагледиве последице на различитим нивоима (не само појединцу већ и читавој заједници). Сходно томе поставља се питање да ли ће припадници цивилне заштите уколико „не прођу" безбедносну проверу и незадовоље старосне критеријуме, моћи да обезбеде своју (ионако угрожену) егзистенцију проналаском посла у другим организацијама на простору Космета за које нису стручно обучени ни оспособљени.

Будући да је током целокупног преговарачког процеса приштинска страна свесно занемаривала основне обавезе предвиђене Бриселским споразумом слична ситуација је била и у области цивилне заштите. Конкретно број радних места која је косовска тачније покрајинска Влада према Споразуму о цивилној заштити обезбедила за бивше припаднике цивилне заштите мањи је од броја обећаног у извештају (табела 1) који је достављен Европској унији о постигнутом напретку на спровођењу Бриселског споразума (Stakić i Bjeloš 2015). Планом је обећано укупно 550 радних места од чега је 400 људи требало интегрисати у различите косовске цивилне институције док је 50 требало ставити на списак чекања за постепену интеграцију у року од три године (Stakić i Bjeloš 2015, 16). Занимљиво је приметити превелико интересовање и спремност приштинске стране за преузимање целокупне опреме и просторија (осматрачки пунктови) које су користили припадници цивилне заштите организоване у складу са позитивно-правно регулативом Републике Србије.

Табела 1. *Интеграција припадника цз са севера Космета према одлуци привременик косовских институција*

	Привремена косовска институција	Број интегрисаних припадника
1	Агенција за управљање кризним ситуацијама	80
2	Косовска корективна служба	25
3	Министарство рада и социјалног старања	25
4	Министарство образовања, науке и технологије	30
5	Министарство пољопривреде и руралног развоја	4
6	Агенција за рурални развој	6
7	Агенција за заштиту шума	20
8	Пореска администрација Косова	20
9	Министарство здравља	20
10	Министарство инфраструктуре	30
11	Министарство културе, омладине и спорта	25
12	Министарство трговине и индустрије	20
13	Министарство администрације локалне управе	12
14	Агенција за информационо друштво	16
15	Агенција за статистику	10
16	Агенција за државну архиву	10
17	Косовска агенција за катастар	6
18	Агенција за храну и ветеринарство	20

19	Косовска царина	20
20	Агенција за заштиту средине	10
21	Министарство европских интеграција	4
22	Фонд за непредвиђене трошкове	50
23	Министарство животне средине и просторног планирања	30
Укупно:		483

Извор: *прилагођена верзија Kossev 2021.*[20]

Покушај брзоплете интеграције јединица цивилне заштите без претходно разрађеног плана и програма, претворен је у пуку формалност односно делимично испуњење обавеза преузетих из потписаних споразума. Једна од највећих препрека јесте непознавање албанског језика а потом и целокупног устројства система заштите и спасавања у оквиру привремених косовских институција. Припадници јединица цивилне заштите српске националности изложени су сталној дискриминацији у погледу ангажовања у спровођењу задатака заштите и спасавања. Наиме поједини припадници некада распоређени у четири општине на северу Космета у периоду од јануара 2016. године када је званично завршен процес интеграције па до момента писања овог рада, нису распоређни ни у једну од понуђених привремених косовских институција. На основу потписаних уговора о раду неки од њих имају обавезу једномесечног пријављивања надлежној привременој косовској институцији у којој је распоређен, без додатних радних ангажовања (Kossev 2020).[21] Осим тога споразумом је предвиђено отварање просторија на северу КиМ за смештај особља и опреме неопходне за извршавање задатака заштите и спасавања, што још увек није реализовано.

Закључак

Од самог оснивања 2006. године јединице цивилне заштите на северу Космета, заокупљају пажњу многих актера из сфере политичког и безбедносног деловања. Формирани искључиво са циљем пружања помоћи локалном становништву у условима природних катастрофа и техничко-технолошких несрећа, јединице цивилне заштите опремљене су и обучене у складу са законским прописима Републике Србије који регулишу област смањења ризика од катастрофа и управљања ванредним ситуацијама.

Једнострано проглашење независности јужне српске покрајине од стране представника албанске националне мањине 2008. године, долази до додатног компликовања политичко-безбедносне ситуације. Све институције Републике Србије које су до тада функционисале на простору Космета албански политички лидери уз подршку једног дела међународне заједнице посматрају као паралелне, захтевајући тиме њихово укључивање (интеграцију) у рад привре-

[20] Доступно на: https://kossev.info/u-kojim-kosovskim-institucijama-ce-raditi-srpska-civilna-zastita-sa-severa/

[21] Доступно на: https://kossev.info/rse-ugovor-i-plata-za-jedan-potpis-mesecno/

мених косовских институција. Реализација поменутих захтева формално је започела потписивањем Споразума о принципима нормализације односа Београда и Приштине 2013. године у Бриселу. Од самог почетка дијалога цивилна заштита (превенствено на северу КиМ) била је предмет спорења јер иако првенствено хуманитарног карактера заговорници сецесије представљају њене припаднике као део „паравојне организације" и тиме велики безбедносни ризик за лажну и непостојећу државу Косово. Резултати појединих истраживања јасно су указали на огромно поверење локалног становништва у јединице цивилне заштите као и чињеницу да њихово присуство смањује страх од могућег угрожавања. Иако неповољан по националне интересе Републике Србије коначни договор о расформирању и укључивању припадника јединца цивилне заштите у рад привремених косовских институција потписан је 26. марта 2015. године.

Од 751 припадника јединица цивилне заштите представници привремених косовских институција обезбедили су 483 радна места. Судећи по искуствима интеграције припадника полиције српске националности, за остале се може очекивати негативна безбедносна процена као и незадовољавање старосних критеријума. С обзиром да је тренутни план укључивања само формално испуњење дела обавеза преузетих споразумом, реалну примену омета низа неправилности и потешкоћа. Једне од већих неправилности јесу: непостојање просторија и агенција цивилне заштите на северу Космета; нејасано устројство и организација система заштите и спасавања, непостојање обуке и преквалификације припадника цивилне заштите за обављање других послова на којима су распоређени. Дакле покушај укључивања (интеграције) припадника јединица цивилне заштите са севера Космета не може се окарактерисати као успешно завршен процес нарочито због чињенице константне дискриминације грађана српске националности у погледу остваривања основних људских права.

Литература

1. Emergency Response Coordination Centre, 2020. EU Civil Protection Mechanism. Brussel: Emergency Response Coordination Centre.
2. EU Civil Protection Mechanism. 2020. Civil Protection Mechanism. Brussel: EU Civil Protection Mechanism.
3. International Civil Defence Organisation [ICDO]. 2020. Civil defense personnel. Geneva: International Civil Defence Organisation.
4. Jović, Nikola, i Nešović, Branislav. 2015. Stavovi građana na severu Kosova. Severna Mitrovica: NGO AKTIV.
5. Privremena kosovska institucija, Ministry for dialogue. 2016. Brussels agreements implementation state of play. Pristina: Kosovo i Metohija.
6. Quarantelli, Enrico L. 2000. Disaster planning, emergency management and civil protection: The historical development of organized efforts to plan for and to respond to disasters. Newark: University of Delawere.

7. Stakić, Isidora i Bjeloš, Maja. 2015. Budućnost civilne zaštite na severu Kosova. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
8. United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999. (UNSC, S/RES/1244)
9. Закон о ванредним ситуацијама [ЗОВС], "Сл. гласник РС", бр. 111/2009, 92/2011 и 93/2012.
10. Закон о одбрани [ЗО], "Сл. гласник РС", бр. 116/2007, 88/2009, 88/2009 - др. закон, 104/2009 - др. закон, 10/2015 и 36/2018.
11. Закон о смањењу ризика од катастрофа и управљање ванредним ситацијама [ЗСРКУВС] „Сл. гласник РС”, бр. 87/2018.
12. Информативи портал Косова и Метохије, Kossev. 2014. „Јединице цз са севера Косова кренуле назад из Обреновца”. 26.новембар 2020. https://kossev.info/jedinice-civilne-zastite-severnog-kosova-krenule-nazad-iz-obrenovca/
13. Информативни портал са севера Косова, iKos. 2012. “Букти пожар код Лепосавића”. 6. септембар 2020. http://www.ikos.rs/horoskop-3/561-patrijarh-irinej-na-kosovu-i-metohiji-561.html
14. Јаковљевић, Владимир. 2011. Цивилна заштита у Републици Србији. Београд: Факултет безбедности.
15. Канцеларија за координационе послове у преговарачком процесу са Привременим институцијама самоуправе у Приштини [Корд-КиМ] 2020. Споразум о интеграцији особља цз. Београд: Канцеларија за координационе послове у преговарачком процесу са Привременим институцијама самоуправе у Приштини.
16. Радио телевизија Пулс, Rtvpuls. 2013. „Поплаве на северу Косова”. 3.септембар 2020. http://rtvpuls.com/vesti/poplave_na_severu_kosova/927
17. Танјуг и Интернет дневне новине Блиц. 2016. „Поплаве на Косову”. 5.септембар 2020. https://www.blic.rs/vesti/drustvo/poplave-na-kosovu-vanredno-stanje-u-ranilugu/gpw46x0

SUSPENSION CIVIL PROTECTION UNIT IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary: The gradual suspension of the institutions of the Republic of Serbia in the area of Kosovo and Metohija is the result of the dialogue that the representatives of the Albanian national minority are having with the Serbian political leadership. The first agreement, signed in 2013, formally and legally calls into question the survival and functioning of a number of institutions that function in accordance with the legislation of the RS and are of vital importance for the security of the local population. As an important part of the institutional arrangement and organization of the protection and rescue system, civil protection units were formed within four municipalities in the north of Kosmet, as well as in other parts south of the river Ibar. The main task of the trained and trained general purpose units was to protect people, material and cultural goods and the environment from natural disasters and

technical-technological accidents. However, a section of the international community, along with Albanian political leaders, views the unit as a "paramilitary organization" (despite their humanitarian character), demanding their immediate disbandment and involvement in Kosovo's provisional institutions. The aim of this paper is a systematic description and analysis of the current security situation in the southern Serbian province as well as the role of civil protection units in maintaining a stable security situation. The paper uses the method of content analysis of a number of relevant documents describing the attempt to include members of civil protection units in the work of Kosovo's provisional institutions.

Keywords: institutions of the Republic of Serbia, security of the local population, Kosmet, civil protection units

ВЛАДИМИР В. КОЗАР*
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад
АНА И. ОПАЧИЋ**
Факултет за пословне студије и право
Београд

UDC: 347:347.7
Прегледни рад
Примљен: 04.05.2021
Одобрен: 25.05.2021
Страна: 291–306
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.4.04

ПОСЕБНА ПРАВИЛА ПОСТУПКА У ГРАЂАНСКИМ И ПРИВРЕДНИМ СПОРОВИМА МАЛЕ ВРЕДНОСТИ

Сажетак: У раду су приказане законске одредбе, ставови судске праксе и мишљења правне науке о посебном поступку у парницама о споровима мале вредности. Објашњен је појам, историјат и значај маличног спора. Посебно су размотрена питања која се тичу цензуса, односно граничне вредности предмета спора од које зависи примена ове посебне врсте поступка. Указано је на проблем великог броја поступака у маличним споровима, чија је вредност толико ниска да не би требало покретати механизам судске заштите, као и на неопходност прописивања минималног цензуса за дозвољеност тужбе. С друге стране, превисоко прописани цензус у споровима мале вредности не одговара економској снази грађана, што доводи до смањења квалитета судске заштите у споровима који за странку имају велики значај. Затим су анализиране најважније специфичности маличног спора, које се испољавају у последицама изостанка странака са рочишта за главну расправу, као и у ограничењу жалбених разлога искључењем принципа *beneficium novorum*. Приказан је процесноправни значај изостанка тужиоца, који се огледа у наступању фикције повлачења тужбе. Такође, анализирани су услови за доношење пресуде због изостанка као последице недоласка туженог на рочиште за главну расправу, која се заснива на фикцији признања чињеница. Указано је да се одлука којом се решава спор мале вредности не може побијати због погрешно или непотпуно утврђеног чињеничног стања, већ само због апсолутно битне повреде одредаба парничног поступка и због погрешне примене материјалног права. На крају, дати су предлози за измену закона, у циљу олакшања примене процесних норми и повећања ефикасности поступка.

Кључне речи: спор мале вредности; повлачење тужбе, пресуда због изостанка; жалба; *beneficium novorum.*

* kozarv@pravni-fakultet.info
** ana.galjak@gmail.com

Увод

Одредбама Главе XXXIII Закона о парничном поступку предвиђена су посебна правила поступака у споровима мале вредности, која омогућавају једноставне и јефтиније начине за парничење. „Спор мале вредности представља једну врсту скраћеног поступка. Сврха овог поступка је да се спор што пре оконча" (Правни став ВТС, 2005).

Посебан поступак редуциране когниције у споровима мале вредности (багателни, малични поступак) био је познат у нашем праву у систему закона из 1929, који након 1945. у судској пракси није прихваћен из идеолошких разлога (Triva, Belajec i Dika 1986, 672). Ова врста поступка уведена је у поново наш правни систем законском новелом из 1972. године са циљем да се у споровима који немају већу вредност постигне упрошћење и убрзање поступка (Познић 1987, 397). „Одступање од општег поступка овде се заснива на ставу да у споровима чија вредност није велика не треба примењивати оне одредбе које парницу чине сложенијом и продужују њено трајање. Тиме се, истина, умањују гарантије за тачност пресуде, али се постиже експедитивност судовања у огромном броју спорова релативно мањег значаја" (398).

У правној теорији и неким страним законодавствима користи се и назив „багателни поступак", односно багателни спорови (Лучић Видојковић и др. 2019, 76). У праву Немачке у XX веку багателни поступак (*Bagatellverfahren*) био је предвиђен као посебан поступак који је важио за све имовинскоправне спорове чија новчана вредност није прелазила 50 ДМ (Салма 2010, 125).

Исти термин користи се у праву Европске уније ("*europäisches Bagatellverfahren*") приликом регулисања европског поступка за спорове мале вредности (Bundesministerium für Digitalisierung und Wirtschaftsstandort [BDW] 2021). Уредба (ЕЗ) бр. 861/2007 Европског парламента и Савета од 11. јула 2007. о установљењу европског поступка за спорове мале вредности примењује се на све прекограничне спорове у грађанским и трговачким стварима до 5000 евра, уз одређене изузетке (Regulation 861/2007). Уредбом се ствара поједностављени и убрзани писани поступак за поступање са случајевима прекограничних спорова мале вредности. Тиме се смањују трошкови и осигурава да се пресуде донесене у једној земљи ЕУ аутоматски извршавају у другој. Уредба (ЕЗ) бр. 861/2007 додатно је побољшана и осавремењена Уредбом (ЕУ) 2015/2421 којом су ажурирана и правила за поступак за европски платни налог који је први пут уведен у оквиру Уредбе (ЕЗ) бр. 1896/2006 (Regulation 2015/2421). Наведеним уредбама укидају се препреке за добро функционисање грађанских поступака, подстицањем усклађености правила о грађанском поступку која важе у државама чланицама (Бордаш 2009, 87).

У поступку о споровима мале вредности сходно се примењују и правила из општег парничног поступка у питањима која нису регулисана одредбама Главе XXXIII. То значи да се у споровима мале вредности норме општег поступка не примењују дословно (онако како гласе, буквално), већ уз одређена мања или већа одступања и прилагођавања (Козар и Почуча 2014, 683). За од-

лучивање у сваком појединачном (конкретном) случају у споровима мале вредности, битна је основна идеја, „као и одређено одступање од норме општег поступка, а како се не би довео у питање основни циљ посебног поступка у споровима мале вредности, а уједно и пружила адекватна заштита права, чију заштиту у овим споровима странке од суда и захтевају" (Врховшек, Михајлов и Чабаркапа 2019). „Судија треба да се стара да увиди истину и суди по сопственом уверењу, где се то по закону захтева; да буде непристрасан и савестан и ствар исцрпно извиди, а да ли ће се свету допасти његова одлука о томе не треба да води рачуна, јер грађани иду у суд по правду, а шта је правда казује судија, јер судија познаје право" (Урошевић 1936).

Дефиниција, цензус и значај спора мале вредности

Спорови мале вредности јесу спорови у којима се тужбени захтев односи на потраживање у новцу које не прелази динарску противвредност 3.000 евра по средњем курсу Народне банке Србије на дан подношења тужбе, с тим што у поступку у привредним споровима мале вредности овај лимит износи 30.000 евра (ЗПП 2020, чл. 468, ст. 1 и чл. 487, ст. 1).

Иста гранична вредност прописана је и у поступку о споровима мале вредности који ће се спроводити и поводом приговора против платног налога, у погледу вредности оспореног дела платног налога (ЗПП 2020, чл. 470). „У мандатном поступку, а поводом приговора против платног налога, ако вредност оспореног дела платног налога не прелази износ од динарске противвредности од 3.000 евра по средњем курсу НБС на дан подношења тужбе тада ће се и у том поступку применити правила маличног поступка" (Радованов 2014, 291). Овај лимит важи и у парницама поводом приговора против решења о извршењу на основу веродостојне исправе. У оба случаја лимит за привредне спорове мале вредности износи 30.000 евра.

За одређивање лимита (цензуса) меродавна је само вредност главног захтева, док се камате, уговорна казна и остала споредна тражења, као и трошкови поступка не узимају у обзир ако не чине главни захтев (ЗПП 2020, чл. 28). „С обзиром да се вредност предмета спора по тужби или противтужби одређује према вредности главног дуга, то се стога дугована камата, уговорна казна и остала споредна тражења као и парнични трошкови не узимају у обзир, уколико не чине главни захтев" (Решење ПАС, Пж. 7567/10). За другостепену надлежност вишег суда, односно „за оцену да ли се ради о спору мале вредности, није значајна вредност предмета спора оспорена жалбом, већ вредност предмета спора постављена тужбеним захтевом" (Јовановић 2012, 11).

Неке врсте спорова никада нису спорови мале вредности, без обзира на вредност предмета спора. Реч је о негативној дефиницији (Салма 2010, 134). Такви захтеви искључени су посебном законском одредбом којом је предвиђено да се не сматрају споровима мале вредности: спорови о непокретностима, спорови из радних односа и спорови због сметања државине, без обзира на вредност која је означена у тужби (ЗПП 2020, чл. 469).

Указано на проблем да постоји велики број поступака у споровима мале вредности, чија вредност је толико ниска (нижа је од 1.000,00 динара), да је за исту (вредност) сувишно покренути "велики судски механизам", који много кошта у односу на тако ниску вредност предмета спора – такви спорови се у суштини воде због парничних трошкова, чија наплата представља „главни циљ", а што је у супротности са циљем због којег се и воде судски спорови – ради заштите субјективног права. Дакле, интерес за вођење такве врсте спора није правни, већ искључиво економски. Махом такви спорови воде се против Републике Србије (Врховшек, Михајлов и Чабаркапа 2019). У питању су багателни спорови на које би требало применити старо правило *De minimis non curat praetor* (О ситницама се не стара претор). Стога је у домаћој стручној јавности предложено да се закон измени увођењем категорије багателних спорова и прописивањем посебних услова за поступање у тој врсти спорова (Лучић Видојковић и др. 2019, 76). Тужбе чији основни циљ није заштита повређеног или угроженог грађанског субјективног права, већ проузроковање и наплата трошкова судског поступка, требало би одбацити због недостатка правног интереса, као опште процесне претпоставке која мора постојати код сваке врсте тужбе.

Такође предложено је да се размотри „прописивање минималног цензуса за подношење тужбе, односно да се испод одређеног износа не може подносити тужба пред судом, већ пред неким другим органом, установом... или да се за такве тужбе одреде ниже тарифе по Адвокатској тарифи и Таксеној тарифи, а како не би исти били вођени само из лукративних разлога, остваривања права на трошкове поступка" (Врховшек, Михајлов и Чабаркапа 2019).

Значај овог посебног парничног поступка далеко превазилази основни разлог његовог прописивања – брзо и економично пресуђење, уз смањење трошкова, јер је због изузетно високог цензуса, у односу на укупан број спорова, број спорова мале вредности, а нарочито број привредних спорова мале вредности, врло велики. Све парничне судије у Србији имају више од половине предмета који се сматрају споровима мале вредности. У пракси међутим, највећи број таквих спорова не прелази чак ни вредност од 100.000 динара. Није мали број ни такозваних багателних спорова – до 20 евра. Иако ови спорови за грађане нису безначајни, закон налаже да би они требало да буду решавани брже, једноставније, по посебној процедури и с мањим судским трошковима, али то у пракси није случај (Петровић 2019).

Увећање дуга обрачунавањем затезне камате и предлог за смањење цензуса

На реалну вредност предмета спора утичу и други фактори, као што је затезна камата, без обзира што се споредна тражења не узимају у обзир приликом одређивања лимита за спор мале вредности. Јер, и за време док траје судски поступак затезна камата не престаје тећи, па се дуг, који дужник није могао добровољно да измири, или није хтео да плати спорну обавезу, увећава по

стопи вишој од 8% годишње, с тим што ако је стопа уговорене камате (нпр. из уговора о краткорочном кредиту) виша од стопе затезне камате, она тече и после дужникове доцње (ЗОО 2020, чл. 277, ст. 2). Дуг од 300.000 динара у доцњи, за пет година увећаће се на 469.348 динара, дакле за више од 50%. Након пет година дужничке доцње, дуг од 3000 евра износиће 4.199 евра, а у привредном спору мале вредности дуг од 30.000 евра износиће 41.998 евра. Закон о затезној камати прописује висину стопе и начин обрачуна затезне камате коју плаћа дужник који задоцни са испуњењем новчане обавезе, на годишњем нивоу, с тим што се на износ дуга који гласи на динаре, одређује према висини референтне каматне стопе Народне банке Србије, а ако дуг који гласи на евре према референтној каматној стопо Европске централне банке на главне операције за рефинансирање, које се у оба случаја увећавају за осам процентних поена. Стопа затезне камате за дуг у еврима, примењује се и на обавезе чија је висина одређена валутном клаузулом - када износ дуга гласи на евре, а исплаћује се у динарима (Козар 2019). На износ дуга који гласи на другу страну валуту, нпр. у швајцарским францима утврђује се на годишњем нивоу у висини референтне каматне централне банка земље домицилне валуте увећане за осам процентних поена (Козар 2018).

У парничном поступку, који по природи траје више година, решава се спор као стање конфликтне неизвесности између странака - наводног повериоца и наводног дужника, који добијају законско процесно-правно својство извршног повериоца и извршног дужника, тек након правноснажности и извршности пресуде и покретања поступка извршења. Међутим, затезна камата као материјално-правна последица дужничке доцње претходи овим поступцима и почиње тећи много пре покретања парничног поступака у коме је утврђено спорно право, које се касније принудно остварује у извршном поступку, што доводи до значајног увећања дуга (Козар 2020а, 855), иако се камата не узима у обзир приликом одређивања лимита у спору мале вредности.

При томе, савесност дужника не зауставља ток затезне камате. Одсуство кривице за дужничку доцњу (нпр. виша сила - болест дужника, губитак посла и сл) не ослобађа дужника обавезе да плаћа затезну камату, због објективног схватања доцње у нашем праву (Козар 2020б, 669). Дејство више силе као општег основа ослобођења од грађанско-правне одговорности, а тиме и питање кривице дужника за неиспуњење обавезе, не утиче на право повериоца на затезну камату (Козар 2020а, 856). Виша сила је спољна околност (спољна чињеница) која има јачу моћ од моћи субјекта и дејствује независно од његове воље, њено дејство се не може предвидети, или спречити или избећи, а утиче на настанак, промену или престанак неког правног односа (Ђорђевић и В. Станковић 1987, 157). У нашем правном систему прихваћено је схватање објективне доцње, тако да дужник пада у доцњу чим не испуни обавезу у року одређеном за испуњење, без обзира на кривицу (ЗОО 2020, чл. 324, ст. 1) (553). Само поверилачка доцња, која настаје ако поверилац без основаног разлога одбије да прими испуњење или га својим понашањем спречи, може да доведе до престанка дужничке доцње, а тиме и до престанка обрачунавања затезне камате (ЗОО 2020, чл. 325, ст. 1 чл. 326, ст. 1 и чл. 326, ст. 2).

Физичко лице чија редовна примања и имовина расположива нису довољни за потпуно намирење потраживања, која се сваког дана увећавају за затезну камату, може упркос делимичним отплатама, остати у положају „вечитог дужника" због правила о урачунавању камата и трошкова, а имајући у виду да у грађанском праву нема „апсолутне" застарелости потраживања (Козар 2020б, 667). Ако дужник поред главнице дугује и камате и трошкове, урачунавање се врши тако што се прво отплаћују трошкови, затим камате и најзад главница (ЗОО 2020, чл. 313). Застаревање се прекида подизањем тужбе и сваком другом повериочевом радњом предузетом против дужника пред судом или другим надлежним органом, у циљу утврђивања, обезбеђења или остварења потраживања (ЗОО 2020, чл. 388). Кад је прекид застаревања настао захтевом принудног извршења или обезбеђења, застаревање почиње тећи изнова од дана окончања овог поступка (ЗОО 2020, чл. 392, ст. 4 и 5).

Просечна бруто зарада по запосленом у Републици Србији у фебруару 2021. године износила је 85.864 динара (Cekos 2021). Просечна зарада без пореза и доприноса (нето) износила је 62.280 динара што по средњем курсу на дан 27.04.2021, износи 529,65 евра (Републички завод за статистику [РЗС] 2021). Следи закључак да гранична вредност за малични спор од 3.000 евра у динарској противвредности по средњем курсу Народне банке Србије на дан подношења тужбе приближна износу шестомесечне просечне нето зараде. Када се узме у обзир просечна пензија, која је за март 2021. износила 29.378 динара (односно 249,84 евра), лимит за спор мале вредности превазилази износ годишње пензије (Републички фонд за пензијско и инвалидско осигурање [РФПИО] 2021).

Ако је једна од странка у спору физичко лице из категорије предузетника, а друга такође предузетник или други привредни субјекат (нпр. привредно друштво) или друго правно лице, а спор је настао у обављању делатности предузетника, тада је реч о привредном спору мале вредности у коме лимит износи 30.000 евра, што је десет пута више од лимита који важи за грађанске спорове, и несразмерно је економској снази многих парничара.

Стога је у домаћој стручној јавности предложено да се „измени – снизи цензус од 3.000,00 евра по средњем курсу НБС на дан подношења тужбе односно да се исти уподоби економском стандарду грађана Републике Србије, а да се при томе имају у виду цензуси земаља у окружењу, за које је утврђено да су уподобљени са економским стандардом грађана тих земаља (нпр. прописани цензус у Црној Гори износи 500,00 евра, затим у Хрватској 10.000,00 куна, што је око 1.355,00 евра, у БиХ 3.000,00 конвертибилних марака, што је око 1.528,00 евра, итд)" (Врховшек, Михајлов и Чабаркапа 2019). Закључено је да „за многе грађане Србије 3.000 евра уопште није мала вредност, па Форум судија предлаже да се цензус спусти на 900 евра, односно вредност две просечне плате у Србији. Просечна нето зарада у Републици Србији у јануару 2019. године износила је 54.521 динар. Цензус за спорове мале вредности се може поставити у висини од око две просечне нето зараде што износи око 110.000 динара, односно око 900 евра…" Као аргумент за такав предлог наведен је пример Немачкој где се споровима мале вредности сматрају они где

тужбени захтев није већи од 600 евра. У Чешкој је то 370 евра, а у Црној Гори 1.000 евра. „Да би се одредио оптималан цензус у споровима мале вредности потребно је имати у виду с једне стране објективне параметре, као што су висина просечне зараде и куповна моћ становништва, а с друге стране субјективне ставове грађана о томе шта је мала, а шта је велика вредност. Независно од имовинске вредности, странкама је њихов спор највреднији. Ипак, цензус је код нас превисоко постављен" па је предложено да се смањи на 900 евра (Петровић 2019).

Једно од решења могло би бити да цензус, од кога зависи примена посебних правила о поступку у споровима мале вредности, буде прописан према субјективном критеријуму, дакле у зависности од својства дужника, односно туженог, по угледу на правило о несуспензивности жалбе, према коме жалба против првостепене пресуде, којом је наложена исплата потраживања које не прелази динарску противвредност од 300 евра физичком лицу или 1000 евра правном лицу или предузетнику не одлаже извршење (ЗПП 2020, чл. 368). Дакле, цензус не би зависио од стварне надлежности – да ли се поступак у спору мале вредности води пред основним судом или пред привредним судом (када се примењују посебна правила поступка у привредним споровима у којима важи лимит од 30.000 евра, без обзира на својство странака), већ од тога да ли је тужени физичко лице које не обавља привредну делатност, или је у питању правно лице, односно предузетник, што би допринело да гранична вредност за примену ове посебне врсте поступка буде усклађена са економском снагом онога лица које треба да плати дуг или испуни какву другу чинидбу.

Последице изостанка са рочишта за главну расправу

Ради убрзања поступка предвиђене су значајне последице изостанка странка са рочишта за главну расправу, које се огледају у фикцији повлачења тужбе или у обавези суда да донесе пресуду због изостанка (Vrhovšek i Kozar 2020, 235).

Ако тужилац не дође на рочиште за главну расправу, а уредно је позван, сматраће се да је повукао тужбу (ЗПП 2020, чл. 475, ст. 1). „Фикција повлачења тужбе је санкција за тужиоца који после подизања тужбе пропушта активности у парници јер тужилац има право и дужност да се стара о заштити својих права. Околност да је изостао са рочишта преставља израз његове диспозиције" (Г. Станковић 2013, 574). Реч је о принудној одредби из које се изводи необорива претпоставка о повлачењу тужбе (Čizmić 2020, 262). Пресумпција о повлачењу тужбе је необорива и чињеница која се пресумира јесте да је наступила правна последица повлачења тужбе *ex lege*, а не да је тужилац дао или требао дати изјаву да повлачи тужбу с којом би тужени требало тек да се сагласи да би дошло до правне последице повлачења тужбе. Када се испуни та законска претпоставка, тужба се сматра повученом по самом закону, а одлука суда о томе је декларативне природе, јер суд само утврђује чињеницу која је већ наступила *ex lege* (253–254). То значи да суд у спору мале вредности није

дужан да цени оправданост изостанка као у редовном поступку, када закон у чл. 311 ст. 2 за сличну правну ситуацију, односно за наступање законске фикције о повлачењу тужбе, као последице изостанка обе парничне странке са рочишта за главну расправу, тражи да странке "неоправдано изостану", прописујући да ако са рочишта за главну расправу неоправдано изостану и тужилац и тужени или одбију да расправљају, тужба се сматра повученом (Vrhovšek i Kozar 2020, 236). „Својим недоласком на рочиште уредно позвани тужилац је показао да нема интерес да расправља пред судом и интерес за доношење мериторне одлуке којом би био решен спор који је повод парници" (Г. Станковић 2013, 574).

С друге стране, суд ће донети пресуду због изостанка ако тужени не дође на рочиште за главну расправу, а уредно је позван. Ова врста пресуде се назива контумациона пресуда, настала од латинске речи *contumax* што значи тврдоглав, пркосан (M. Stanković i Despotović 2019, 91). Пресуда због изостанка задржана је у посебном поступку у парницама о споровима мале вредности, али сада са другом правном природом у односу на претходни закон (Лутовац 2011, 115). Одредба која предвиђа да ће суд у посебном поступку о споровима мале вредности донети пресуду због изостанка ако тужени не дође на рочиште за главну расправу, а уредно је позван, у погледу других питања, односно других услова за доношење ове пресуде, упућује на сходну примену општег прописа који детаљно регулише доношење пресуде због изостанка у општем поступку (ЗПП 2020, чл. 475, ст. 2). У правној литератури ово законско решење објашњено је неопходношћу упућивања „на члан 351 Закона о парничном поступку, јер би се без упућивања могао извући закључак како је за до ношење ове врсте пресуде довољно да само тужени изостане са рочишта за главну расправу, без обзира на то да ли су испуњени други услови прописани законом" (Бодирога 2015, 663). Разлог изостанка туженог није битан за доношење пресуде због изостанка, али може бити од значаја за одлуку о предлогу за враћање у пређашње стање. Дакле, „ако тужени не дође на рочиште за главну расправу, а уредно је позван, суд је дужан да донесе пресуду због изостанка" (Г. Станковић 2013, 574). Према ставу судске праксе, „у случају неприступања туженог на рочиште, када је исти обавестио суд да због здравствених проблема није у могућности да присуствује, не значи да се нису стекли услови за доношење пресуде због изостанка, јер када се ради о спору мале вредности, суд не цени оправданост разлога изостанка са рочишта, већ их странка може истицати у предлогу за враћање у пређашње стање" (Пресуда ПАС, Пж. 8317/13). „Пресуда због изостанка ће се у спору мале вредности донети увек када уредно позвани тужени не приступи на рочиште, без обзира на оправданост разлога изостанка" (Пресуда ПАС, Пж. 2324/10).

Један од битних услова за доношење пресуде због изостанка јесте конклудентност тужбе, тј. да основаност тужбеног захтева произлази из чињеница наведених у тужби (ЗПП 2020, чл. 351, ст. 1, тач. 3) (M. Stanković i Despotović 2019, 92). Јер, код пресуде због изостанка, по мишљењу правне теорије наступа фикција признања чињеница изнесених у тужби, тако да суд без доказивања узима за чињеничну подлогу своје мериторне одлуке чињеничне тврдње на

којима присутни тужилац заснива свој захтев (Познић 1987, 285–286). И према ставу судске праксе, суштина пресуде због изостанка у поступку о споровима мале вредности заснива се на фикцији признања чињеница изнетих у тужби, тако да суд без доказивања узима за чињеничну подлогу своје мериторне одлуке чињеничне тврдње на којима присутни тужилац заснива свој захтев (Пресуда ПАС, Пж. 6745/06). „Пошто суд не утврђује битне чињенице приликом доношења пресуде због изостанка .... то самим тим нема места ни примени правила о терету доказивања" (Решење ПАС, Пж. 6616/12). Суд је ослобођен потребе доказивања чињеница на којима се заснива тужбени захтев, односно утврђивања животног догађаја којим је одређен његов идентитет, већ на те чињенице по службеној дужности примењује материјално право, испитујући да ли је тужбени захтев основан по ма ком правном основу.

Ограничење жалбених разлога - непримењивање принципа *beneficium novorum*

Битна одлика маличног поступка јесте непримењивање принципа *beneficium novorum* - права на изношење нових чињеница и нових доказа (новота) у поступку. Пресуда или решење којим се окончава парница у поступку о споровима мале вредности може да се побија жалбом само због апсолутно битне повреде одредаба парничног поступка из чл. 374 ст. 2 овог закона и због погрешне примене материјалног права (ЗПП 2020, чл. 479, ст. 1). „Тежиште одредаба о поступку у споровима мале вредности налази се међу прописима о правним лековима. По разлозима због којих се могу улагати, жалбе против пресуде и против решена знатно су редуциране" (Triva, Belajec i Dika 1986, 673). У судској пракси заузет је став о погрешној примени материјалног права у пресуди због изостанка као разлогу за њено преиначење: „Ако у поступку по жалби другостепени суд нађе да је пресуда због изостанка донета уз погрешну примену материјалног права, а о чему и код пресуде због изостанка он води рачуна по службеној дужности, пресуду ће преиначити правилно примењујући материјално право." У образложењу пресуде даље је наведено: „Како и код доношења пресуде због изостанка … другостепени суд у поступку по жалби по службеној дужности испитује правилност примене материјалног права, то је у конкретном случају Виши трговински суд нашао да је жалба основана, јер је имајући у виду чињеничне наводе, првостепени суд на утврђено чињенично стање погрешно применио материјално право када је тужбени захтев усвојио, па је стога правилном применом материјалног права – члана 211. Закона о облигационим односима донео ову пресуду којом …првостепена пресуда преиначује тако што се тужбени захтев одбија као неоснован" (Пресуда ВТС, Пж. 3278/06).

Следи закључак да се одлука којом се решава спор мале вредности не може побијати због погрешно или непотпуно утврђеног чињеничног стања. Немогућност оспоравања пресуде због изостанка због чињеничног стања прихваћена је и судској пракси: „У жалби се не може оспоравати чињенично стање утврђено у првостепеном поступку у спору мале вредности" (Решење ПАС,

Пж. 5346/11). При томе, „за оцену дозвољености жалбених разлога против пресуде у поступку о споровима мале вредности, нису од значаја наведени жалбени разлози, већ њихова садржина.” У образложењу је истакнуто да: „Тужилац у жалби не наводи погрешно и непотпуно утврђено чињенично стање као жалбени разлог, иако у тексту саме жалбе оспорава управо чињенице које су од стране првостепеног суда утврђене у погледу извршења услуга чија се наплата цене тражи. Такви жалбени наводи из изнетих разлога нису дозвољени, па нису ни разматрани у поступку по жалби” (Пресуда ПАС, Пж. 12913/10).

„Принцип *beneficium novorum* не важи кад је у питању жалба у овом посебном парничном поступку. Из тог разлога странке су дужне да све чињенице и доказе који се односе на главну ствар изнесу у току првостепеног поступка” (Г. Станковић 2006). Овај став правне теорије прихваћен је и у судској пракси: „О разлозима оспоравања захтева за који је по предлогу донето решење о извршењу на основу веродостојне исправе, тужени мора доказе доставити уз приговор на исто решење а најкасније до закључења главне расправе. Доказе које тужени достави уз жалбу против пресуде због изостанка суд неће разматрати, јер се у жалби у поступку о споровима мале вредности не може оспоравати утврђено чињенично стање, већ се она може поднети само због (апсолутно) битне повреде одредаба поступка… и погрешне примене материјалног права” (Пресуда ПАС, Пж. 1775/12).

„Осим тога, инстанциони суд, пошто се жалба не може изјавити због погрешно или непотпуно утврђеног чињеничног стања, неће моћи да укине првостепену одлуку уколико утврди да побијана одлука има материјалне недостатке, нити може да је преиначи уколико друкчије оцени утврђено чињенично стање у конкретној парници (Г. Станковић 2006). „У поступку у споровима мале вредности другостепени суд не може одлуку укинути и вратити првостепеном суду на поновно суђење, ако посумња у тачност чињеничног стања” (Салма 2010, 137). То значи да је у споровима мале вредности искључена двостепена оцена доказа, јер другостепени суд контролише само законитост првостепене пресуде – да ли је првостепени суд правилно применио материјално право на утврђено чињенично стање, као и да ли постоје апсолутно битне повреде одредаба парничног поступка на које је жалилац указао или из чл. 374, ст. 2, тач. 1 до 3, 5, 7, и 9 на које пази по службеној дужности. При томе, „другостепени на прекорачење тужбеног захтева пази само на захтев странке” (Решење ВТС, Пж. 2974/06).

Потребно је истаћи да важећим законом прописана преклузија нових чињеница и доказа у жалби, и то као опште правило које се примењује у општем поступку (ЗПП 2020, чл. 372, ст. 1). „Слично правило било је предвиђено у чл. 359. претходног закона, док је такво ограничење у чл. 496а Закона о парничном поступку из 1977. било предвиђено само за поступак у привредним споровима” (Козар 2012, 161–162).

Постоји мишљење да „важеће одредбе Закона о парничном поступку, а које се и односе на посебан поступак о споровима мале вредности, не доводе до свог основног циља, а то је брзо, економично и ефикасно окончање овог

поступка" Такође се дошло до закључка „да је цензус од 3.000,00 евра по средњем курсу НБС на дан подношења тужбе превисок, с обзиром на економски стандард грађана Републике Србије", као и да тако висок цензус доводи у питање могућност остваривања адекватне заштите пред судом, „ако се узме у обзир да се у другостепеном поступку по жалби не расправља да ли је у првостепеном поступку потпуно и правилно утврђено чињенично стање или не и да против одлука донетих у другостепеном поступку по жалби није дозвољена ревизија" (Врховшек, Михајлов и Чабаркапа 2019).

Такође, релативно битне повреде одредаба парничног поступка нису жалбени разлог против одлуке у спору мале вредности. Према ставу судске праксе, „постојање релативно битних повреда поступка … не могу се испитивати у поступку по жалби у спору мале вредности, имајући у виду да се пресуда или решење којим се окончава парница у поступку у споровима мале вредности може побијати само због апсолутно битне повреде одредаба парничног поступка..." У образложењу је закључено да се „…Неосновано жалбом побија и доказни поступак, као и оцена изведених доказа. Ово стога што се ови жалбени наводи односе на постојање релативно битне повреде парничног поступка јер се тичу тока доказног поступка, саслушање сведока …, поступка вештачења…, оцене доказа ..." (Пресуда ВТС, Пж. 10278/05).

Поставља се питање да ли ће, као што сматра Познић (1987, 399): „другостепени суд одбацити као недозвољену жалбу засновану искључиво на разлозима због којих се одлука не може напасти", нпр. због погрешно или непотпуно утврђеног чињеничног стања или због релативно битне повреде одредаба парничног поступка, или ће пак мериторно одлучивати о жалби, применом правила општег поступка према коме „другостепени суд испитује првостепену пресуду у границама разлога наведених у жалби, пазећи по службеној дужности на битне повреде одредаба парничног поступка из члана 374. став 2. тач. 1) до 3), 5), 7), и 9), као и на правилну примену материјалног права" (ЗПП 2020, чл. 386, ст. 3). Чини се да је правилнији став да другостепени суд треба по службеној дужности да испита правилност примене материјалног права и наведене апсолутно битне повреде одредаба парничног поступка, и да донесе мериторну одлуку и када је жалба заснована на недозвољеним разлозима.

Поводом жалбе у поступку о споровима мале вредности не примењују се одредбе општег поступка које дају могућност другостепеном суду да решењем да укине пресуду првостепеног суда и врати предмет том суду на поновно суђење ако сматра да због нових чињеница и нових доказа ради правилног утврђивања чињеничног стања треба да се одржи нова главна расправа пред првостепеним судом, или ако је због погрешне примене материјалног права чињенично стање било непотпуно утврђено (ЗПП, 2020, чл. 392 и 479, ст. 2). Дакле, у овом поступку није могућа сходна примена чл. 392 који се односи на утврђено чињенично стање, које се не може побијати жалбом, па самим тим не може ни бити предмет испитивања од стране другостепеног суда у жалбеном поступку. То је последица искључења принципа *beneficium novorum,* односно немоћности побијања пресуде због погрешно или непотпуно утврђеног чињеничног стања.

Закључак

За разрешење спорних питања, на која је указано у овом раду, неопходно је да судије, како првог степена, тако и другог степена, у споровима мале вредности сходно примењују опште одредбе Закона о парничном поступку и да уједначавају судску праксу, јер само уједначена судска пракса доприноси правној сигурности (Врховшек, Михајлов и Чабаркапа 2019). „Дакле, судија мора да зна и законе, али знати законе не значи знати напамет речи, текст закона, већ знати дух закона, силу и моћ њихову. То даље, значи да је за судију необично корисно пратити јудикатуру виших судова и важније одлуке уносити уз своје примедбе код прописа законских, јер на тај ће начин судија постићи једнообразност суђења и свима интересованима подједнако правду дели" (Урошевић 1936). „Међутим, из изражених ставова у судским одлукама, произлази да постоји разлика у примени права. Није спорно да се одређене разлике у тумачењу права јављају и исте морају бити прихваћене у сваком правном систему који се заснива на мрежи првостепених судова. Али, уколико разлика настаје пред истим судом, то ствара стање континуиране правне неизвесности, а што подрива поверење у судство" (Милојевић, Андрејевић и Крстајић 2015, 9). „Зато је неопходно једнако поступање судова у истим и истоврсним споровима, јер управо једнако поступање судова у поменутим споровима позитивно утиче на поверење грађана у правосуђе, као и на јачање правне сигурности грађана кроз једнаку заштиту њихових права пред судовима" (Врховшек, Михајлов и Чабаркапа 2019).

Потребно је да се поступак у споровима мале вредности учини економичнијим, бржим и јефтинијим. Међутим, оно што се увек мора имати у виду јесте да кратки рокови, нису увек гаранција добре правде. Европски суд за људска права у том погледу подсећа да члан 6 Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода прописује временску ефикасност судских поступака, али такође јемчи и општије начело доброг вршења правде које има већи домет од начела разумног рока и може оправдати избор мање брзих али праведнијих поступака (ECHR, 42585/98, par. 54).

Смањењем цензуса обезбедио би се виши квалитет судске заштите, јер би многи спорови били решавани по правилима општег поступка, што би истовремено продужило трајање парнице. С друге стране, смањио би се број спорова мале вредности, а тиме и број жалби на пресуде које решава виши суд, што би истовремено довело до повећаног прилива предмета у апелационим судовима, у другостепеном поступку.

Сматрамо да би гранична вредност, од које зависи примена посебних правила о поступку у споровима мале вредности, требало да буде прописана према субјективном критеријуму, дакле у зависности од својства дужника, односно туженог, што значи да би цензус зависио од тога да ли је тужени физичко лице које не обавља привредну делатност, или је у питању правно лице, односно предузетник. То би допринело да гранична вредност за примену ове посебне врсте парничног поступка буде усклађена са економском снагом онога лица које треба да плати дуг или испуни какву другу чинидбу.

Литература

1. Бордаш, Бернадет. 2009. „Осврт на последице надлежности Европске заједнице у материји међународног приватног права.” *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 43 (1): 85–106.
2. Bundesministerium für Digitalisierung und Wirtschaftsstandort [BDW]. 2021. “Europäisches Bagatellverfahren.” *Österreichs digitales Amt* 10.05.2021. https://www.oesterreich.gv.at/themen/dokumente_und_recht/zivilrecht/2/1/Seite.1010327.html.
3. Бодирога, Никола. 2015. „Неки проблеми у примени закона о парничном поступку у споровима мале вредности.” *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 49 (2): 653 – 670 .
4. Врховшек, Владимир, Марија Михајлов и Јадранка Чабаркапа. 2019. „Поступак у споровима мале вредности.” *Билтен Вишег суда у Београду* (90): 221–230.
5. Vrhovšek, Vladimir i Vladimir Kozar. 2020. „Posledice izostanka u sporovima male vrednosti.” U *Unifikacija prava i pravna sigurnost - Zbornik radova 33. Susreta Kopaoničke škole prirodnog prava - Slobodan Perović,* Tom III, ur. Jelena S. Perović Vujačić, 233–250. Beograd: Kopaonička škola prirodnog prava – Slobodan Perović.
6. Ђорђевић, Живомир и Владан Станковић. 1987. *Облигационо право*. Београд: Научна књига. стр. 157.
7. Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, "Службени лист СЦГ" - Међународни уговори, бр. 9/2003, 5/2005, 7/2005, "Службени гласник Републике Србије - Међународни уговори", бр. 12/2010, 10/2015.
8. Закон о парничном поступку [ЗПП], „Службени гласник Републике Србије”, бр. 72/2011, 49/2013 (Одлука Уставног суда), 74/2013 (Одлука Уставног суда), 55/2014, 87/2018, 18/2020.
9. Закон о затезној камати, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 119/2012.
10. Закон о облигационим односима [ЗОО], „Службени лист СФРЈ”, бр. 29/78, 39/85, 45/89, 57/89, „Службени лист СРЈ”, бр. 31/93, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 18/2020.
11. Intiba v. Turkey, No 42585/98, - Court (Second Section) - Judgment (Merits) of 24 May 2005, ECLI:CE:ECHR:2005:0524JUD004258598
12. Јовановић, Власта. 2012. „Спорна правна питања и правна схватања врховног касационог суда.” *Билтен Врховног касационог суда* (3): 11–12.
13. Козар, Владимир. 2012. „Преклузија нових чињеница и доказа у парничном поступку.” У *Актуелна питања савременог законодавства*, ур. Слободан Перовић, 161–170. Будва – Београд: Савез удружења правника Србије и Републике Српске.

14. Козар, Владимир. 2018. „Раскид уговора о кредиту са валутном клаузулом због промена курса швајцарског франка.” *Култура полиса* XV (36): 597–610.
15. Козар, Владимир. 2019. „Ништавост валутне клаузуле – ограничење слободе пружања финансијских услуга и нарушавање правне сигурности.” У *Слобода пружања услуга и правна сигурност*, ур. Миодраг Мићовић, 217–246. Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу Институт за правне и друштвене науке.
16. Козар, Владимир. 2020а. „Уједначавање положаја инсолвентних правних и физичких лица увођењем личног банкрота.” У *Услуге и права корисника,* ур. Миодраг Мићовић, 851–873. Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу Институт за правне и друштвене науке.
17. Козар, Владимир. 2020б. „Хуманизација положаја дужника – индивидуални стечај.” *Култура полиса*, XVII (41): 665–680.
18. Козар, Владимир и Милан Почуча. 2014. *Коментар Закона о парничном поступку са новелама из 2014. године, судском праксом и регистром појмова*, друго измењено и допуњено издање. Београд: Пословни биро.
19. Лучић Видојковић, Ана, Ивана Нинчић, Ненад Цвјетићанин, Небојша Ђуричић, и Снежана Марјановић. 2019. *Анализа спорова мале вредности*. Београд: Форум судија Србије.
20. Лутовац, Звездана. 2011. „Новине у закону о парничном поступку – нови ЗПП.” *Билтен Врховног касационог суда* (3): 108–116.
21. Милојевић, Драгомир, Снежана Андрејевић и Веско Крстајић. 2015. *Уједначавање судске праксе–изазови и могућа решења*. Београд: Мисија ОЕБС-а у Србији.
22. Познић, Боривоје.1987. *Грађанско процесно право*. Београд: Савремена администрација.
23. Правни став Вишег трговинског суда [ВТС] утврђен на седници Одељења за привредне спорове од 19. и 20.09.2005. године
24. Петровић, Александра. 2019. „До 3.000 евра – мали судски спор.” *Политика*. 18.11.2019. http://www.politika.rs/sr/clanak/442221/Do-3-000-evra-mali-sudski-spor.
25. Пресуда Привредног апелационог суда, [ПАС], Пж. 8317/13 од 13.11.2013. године.
26. Пресуда Привредног апелационог суда, [ПАС], Пж. 2324/10 од 13.05.2010. године.
27. Пресуда Вишег трговинског суда, [ВТС], Пж. 6745/06 од 23.08.2006. године.
28. Пресуда Вишег трговинског суда, [ВТС], Пж. 3278/06 од 12.04.2006. године.
29. Пресуда Привредног апелационог суда, [ПАС], Пж. 12913/10 од 18.08.2011. године.
30. Пресуда Привредног апелационог суда, [ПАС], Пж. 1775/12 од 01.03.2012. године.

31. Пресуда Вишег трговинског суда, [ВТС], Пж. 10278/05 од 14. марта 2006. године.
32. Радованов, Александар. 2014. *Грађанско процесно право*, четврто измењено издање. Нови Сад: Правни факултет за привреду и правосуђе.
33. Републички завод за статистику [РЗС]. 2021. „Зараде." *Републички завод за статистику* 10.05.2021. https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/trziste-rada/zarade.
34. Решење Привредног апелационог суда, [ПАС], Пж. 7567/10 од 03.06.2010. године.
35. Решење Привредног апелационог суда, [ПАС], Пж. 6616/12 од 10.04.2013. године.
36. Решење Привредног апелационог суда, [ПАС], Пж. 5346/11 од 09.02.2012. године.
37. Решење Вишег трговинског суда,[ВТС], Пж. 2974/06 од 29.9.2006. године.
38. Републички фонд за пензијско и инвалидско осигурање [РФПИО]. 2021. „Просечан износ пензије." *Републички фонд за пензијско и инвалидско осигурање* 10.05.2021.https://www.pio.rs/sites/default/files/Statistike/Prosecna%20penzija/2021/Prosecan%20iznos%20penzije%20MART-2021.pdf.
39. Regulation (EC) No 861/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 establishing a European Small Claims Procedure, OJ L 199, 31.7.2007, p. 1–22.
40. Regulation (EU) 2015/2421 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2015 amending Regulation (EC) No 861/2007 establishing a European Small Claims Procedure and Regulation (EC) No 1896/2006 creating a European order for payment procedure, OJ L 341, 24.12.2015, p. 1–13.
41. Салма, Марија. 2010. „Поступак у споровима мале вредности." *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 44 (2): 121–141.
42. Станковић, Гордана. 2006. „Погрешно и непотпуно утврђено чињенично стање као разлог за жалбу у парничном поступку." *Билтен судске праксе Врховног суда Србије* (1). 7.05.2021. http://www.propisionline.com/Practice/Decision/31022.
43. Станковић, Гордана. 2013. *Грађанско процесно право,* Прва свеска. Београд: Мегатренд универзитет.
44. Stanković, Marko i Danijela Despotović. 2019. „Kontradiktorne i presude na osnovu dispozitivnih radnji stranaka u Srbiji i u uporednom pravu." *Pravo – teorija i praksa* 36 (7–9): 82–102. https://doi.org/10.5937/ptp1907082S.
45. Triva, Siniša, Velimir Belajec, i Mihajlo Dika. 1986. *Građansko parnično procesno pravo*, šesto izmenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb: Narodne novine.
46. Урошевић, Лаза. 1936. *Шта је све потребно да постанеш праведни судија?* Београд: Удружење судија Краљевине Југославије.
47. Cekos. 2021. „Saopštenje ZR10 Republičkog zavoda za statistiku br. 107 od 26.04.2021." 10.05.2021. *Cekos.* http://www.cekos.rs/prose%C4%8Dne-bruto-zarade-plate-februar-2021-godine.

48. Čizmić, Jozo. 2020. „Postupak u sporovima male vrijednosti u svjetlu odredaba novele ZPP 2019." *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 41 (1): 243–267.

SPECIAL RULES OF PROCEDURE IN CIVIL AND COMMERCIAL DISPUTES OF SMALL VALUE

Summary: The paper presents legal provisions, attitudes of court practice and opinions of legal science on special procedure in litigation on small claims. The concept, history and significance of the small dispute are explained. The issues concerning the census, ie the threshold value of the subject matter of the dispute on which the application of this special type of procedure depends, were especially considered. The problem of a large number of proceedings in small disputes, the value of which is so low that the mechanism of judicial protection should not be initiated, was pointed out, as well as the necessity of prescribing a minimum threshold for the admissibility of a lawsuit. On the other hand, too high a prescribed threshold in small value disputes does not correspond to the economic strength of citizens, which leads to a reduction in the quality of judicial protection in disputes that are of great importance to the party. Then, the most important specifics of the small dispute were analyzed, which are manifested in the consequences of the absence of the parties from the main hearing, as well as in the limitation of the grounds of appeal by excluding the principle of *beneficium novorum.* The procedural-legal significance of the absence of the plaintiff is presented, which is reflected in the occurrence of the fiction of withdrawing the lawsuit. Also, the conditions for passing a verdict due to absence as a consequence of the defendant's absence from the main hearing, which is based on the fiction of admitting the facts, were analyzed. It was pointed out that the decision resolving a small value dispute cannot be challenged due to an erroneously or incompletely established factual situation, but only due to an absolutely significant violation of the provisions of civil procedure and due to incorrect application of substantive law. Finally, proposals for amending the law were given, in order to facilitate the application of procedural norms and increase the efficiency of the procedure.

Keywords: small value dispute; withdrawal of lawsuit, judgment for absence; complaint; *beneficium novorum*

БОРО МЕРДОВИЋ*
Министарство унутрашњих послова
Београд
РАЈКА ВУЈОВИЋ**
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

UDC: 178:173
Прегледни рад
Примљен: 04.05.2021
Одобрен: 25.05.2021
Страна: 307–320
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.4.05

ПОРОДИЦА КАО РИЗИЧНИ И ПРОТЕКТИВНИ ФАКТОР ЗАВИСНОСТИ ОД ДРОГА КОД МЛАДИХ

Сажетак: Злоупотреба психоактивних супстанци, која неретко прелази у зависност од дрога представља озбиљан глобални проблем којем се све више поклања пажња у научној и стручној јавности. Последице ове пошасти су бројне и несагледиве како за самог појединца тако и за његову ужу и ширу социјалну средину али и друштво у целини. Породица зависника је прва која осећа последице које изазива зависност од дрога али и прва која може утицати да се млади упусте у свет дрога. Циљ овог рада је да кроз преглед литературе укаже на све потенцијале које породица поседује, које треба искористити у процесу лечења и ресоцијализације зависника. Такође ћемо указати на породицу као ризико фактор која може допринети јављању проблема са дрогама код својих чланова, нарочито оних у адолесцентном добу. Расправа о ризичним и протрктивним факторима везаним за породицу мотивисана је чињеницом да адолесцент још увек припада породичном систему и од ње зависи. Ставови које је развио унутар породичног система утичу на друге чланове породице и обрнуто.

Кључне речи: породица, протективни фактори, ризични фактори, зависност од дрога

Увод

Зависност од дрога представља претњу по јавно здравље и озбиљан социјални и економски проблем на глобалном новоу. Овај проблем погађа појединца као конзумента и зависника, његову породицу, ужу и ширу социјалну средину, а затим и друштво у целини. Сваки од ових фактора трпи извесне последице које се манифестују на различите начине. Проблем употребе супстанци постао је светски терет, утичући не само на здравље и добробит поје-

* boro.merdovic@gmail.com
** vujovicrajka21208@gmail.com

динаца, већ и на економски развој друштва и одрживост животне средине (Chen & Lin 2009). У 2014. години процењено је да је глобална преваленција употребе дрога 5,2%, што одражава 247 милиона људи који су се дрогирали током претходне године и док је скоро 29 милиона људи имало поремећај везан за злоупотребу дрога, само је сваки шести био обухваћен неким видом третмана (UNODC 2016). Породица је један од најтеже погођених чинилаца који веома тешко прихвата одговорност за насталу ситуацију и још теже признаје неспособност да се снађе у насталој ситуацији. Распрострањеност злоупотреба дрога и зависности од психоактивних супстанци довела је до урушавања традиционалних вредности породице чија је основна функција заштита својих чланова и социјализација младих. Међутим није породица једини кривац за посрнуће најмлађих чланова већ то представља мултикаузални феномен настао интеракцијом биолошких, психолошких, породичних и социјалних ризичних и протективних фактора (UNODC 2009). Дакле, осим породичних фактора ризика, на појаву зависности могу утицати и други културно-социјални фактори, личне особине и генетске предиспозиције (NIDA 2003). Већина истраживања зависности од дрога усмерена је на самог зависника и последице које зависност оставља на његово здравље, породично функционисање, социјалну средину, радну способност, социјализацију, однос са вршњацима, однос према школи. Најчешће предузимане мере и програми превенције односили су се на задовољавање потреба појединца који има проблем са дрогом, њихових путева ка и ван проблематичне употребе дрога, њихових искустава у лечењу и криминала у вези са дрогама (Barnard, 2006). Мали је број истраживања које су се бавиле темом саме породице, шта то чланови породице зависника трпе, са којим проблемима се сусрећу, као на њих утиче сазнање да имају зависника у породици, како то утиче не њихово функционисање, социо-економски статус и сл. Зависност од дрога погађа породице попут плимног таласа, а они који су укључени остају у мору беса, фрустрације, страха и изолације. Неколико студија које су обухватиле породице зависника, показале су да се природа хроничне зависности од хероина може објаснити породичном структуром и унутарпородичним односима (Stanton et al. 1978). Породична социопатологија у погледу злоупотребе алкохола, породичног насиља, а посебно злостављања и занемаривања деце негативно утиче на здрав психолошки развој детета и често се сматра примарним узроком психолошких проблема и ризичних понашања, укључујући и зависност (Bry et al. 1998).

У следећим деловима овог рада приказаћемо породицу адолесцента, зависника од дроге, као фактор који може помоћи да се појединац ресоцијализује и поврати свој живот у сопствене руке и породицу као фактор који доприноси да адолесцент уђе у пакао дроге.

Појам ризичних и протективних фактора

Теорију ризичних и заштитних фактора утемељили су Хавкинс и Каталано (David Hawkins and Richard Catalano) бавећи се проблемима зависности

од алкохола и дрога код адолесцената. Према овој теорији злоупотреба дрога и друга проблематична понашања могу се ублажити ограничавањем броја или спречавањем развој фактора ризика и јачањем заштитних фактори код појединаца. Фактори ризика су дефинисани као било шта што код појединца или његове породице, вршњака или заједнице повећава вероватноћу развијања проблема везаних за злоупотребу дрога. Супротно томе, заштитни фактори су дефинисани као све оно што смањује вероватноћа развијања зависности од дрога код младих (Fisher & Roget 2009). Да би одређени чинилац био сматран као ризични или заштитни морали су кроз истраживачке студије бити доказани да доприносе (ризични фактори) или смањују (протективни фактори) могућност развоја зависности од дрога или других проблематичних и ризичних понашања.

Константан и истовремени утицај већег броја ризико фактора скоро увек доводи до злоупотребе ПАС или других облика ризичног понашања. Некада је квантитет и бројност ризико фактора више пресудан од интензитета неког појединачног фактора. Због свега наведеног при креирању мера политике у борби против наркоманије и болести зависности посебну пажњу треба посветити низу више различитих фактора. Фактори ризика се могу поделити на индивидуалне, породичне, на нивоу школе, вршњака и социјалне заједнице.

Када говоримо о *индивидуалним факторима* ризика онда ту прес свега мислимо на био-психичке карактеристике личности (интелигенција, темперамент, карактер, агресивност, низак ниво самопоштовања, импулсивност, неприлагодљивост, фрустрације). Истраживања су тренутно показала да млади који показују друга недруштвена понашања попут агресије или бунтовности имају повећан ризик од развоја проблема са употребом супстанци (Kramer & Loney 1981). Улога генетских и неуробиолошких фактора у јављању зависности од дрога је доказивана у неколико студија и представља један од начина истраживања који се снажно подстичу (Reynaud 2005). Показало се да специфичне карактеристике карактера које често коегзистирају са асоцијалним понашањем, укључујући импулзивност, лоше вештине сналажења и тражење сензације, такође предвиђају већу вероватноћу за злоупотребу ПАС и зависност од дрога. Према појединим истраживачима зависност од дрога представља и одређену болест мозга (Sakoman 2004). Један од чиниоца који је у позитивној корелацији са зависношћу од дрога је узраст на ком је појединац почео са коришћењем дрога. Што раније млади почињу да користе супстанце, већа је вероватноћа да ће развити проблем зависности.

Бројна истраживања су показала снажну повезаност између неколико *породичних фактора ризика* и развоја проблема злоупотребе опојних дрога код младих. На пример, у складу са теоријом социјалног учења посебан утицај на понашање појединца имају друштво, родитељи и блиске особе (Bandura 1977). Такође на понашање непосредно утичу околности и друштво, социјалне вештине којима млада особа располаже, као и награђивање или санкционисање постојећег проблематичног понашања (Weisheit 1973). Један од породичних фактора погодних за развој проблематичног понашања младих су ставови родитеља који су наклоњени или занемарују употребу дрога. Ставови и понаша-

ње родитеља према дрогама, злочину или насиљу утичу на ставове и понашање њихове деце штавише, показало се да одрастање у кућном окружењу које карактеришу стрес, сукоби, насиље у породици, присуство менталних поремећаја код чланова породице значи озбиљну претпоставку за злоупотребу дрога код младих. Утврђено је да су и родитељски стилови (нпр. тешка или недоследна казна, недостатак јасних очекивања), слаб надзор и контрола родитеља (Stattin & Kerr 2000) недостатак родитељске привржености и родитељска непажња (McMahon 1994) повезани са већом вероватноћом да ће млади почети са конзумацијом дрога и развити зависност. Породична историја проблематичних и ризичних понашања (злоупотреба ПАС, делинквенција, насиље, напуштање школе) повећава ризик за развој проблема са дрогом.

Један од често истраживаних и у литератури навођених асоцијалних фактора за ризична понашања младих су *вршњаци и вршњачке групе*. С обзиром да је период адолесценције најосетљивији на спољње утицаје и да млади тада излазе из оквира породице и све више времена проводе у друштву вршњака, очекивано је да управо вршњаци имају знатан утицај на понашање адолесцента. Истраживања су показала да су адолесценти склонији употреби супстанци ако се друже са пријатељима и вршњацима који подржавају, оправдавају или награђују девијантна понашања попут употребе дрога или алкохола (Beyers et al, 2004). У ствари, овај фактор је један од ретких фактора ризика који независно предвиђају будућу злоупотребу супстанци што значи да чак и у одсуству других фактора ризика, удруживање са вршњацима који користе дроге повећава нечији ризик да и сам почне да користи ПАС (Fisher & Roget 2009. 796). Ризик од зависности и злоупотребе дрога је већа код адолесцената са добром социјалном подршком вршњака и слабом подршком породице (Wills et al.2001).

Место где млади живе, у каквом окружењу, кварту и улици, коју школу похађају, веома често може утицати на понашање младих. Бројна истраживања су потврдила тезу да суседство у којем постоји позитиван став и опште прихватање коршћења ПАС доводи младе у ризик од коришћења дрога и зависности од ПАС. Један од најчвршћих фактора ризика у заједници је присуство и доступност супстанци (Arthur et al 2007). Лака доступност дроге у одређеној средини учвршћује ставове младих да је конзумирање наркотика нормална јер „сви то раде". У прилог утицају средине на понашања појединца иду и резултати студија које показују да да је преваленција употребе супстанци велика у узорцима затвореника (Fazel, Bains, Doll. 2006) и оних који живе у лошим социјалним приликама (Spooner & Hetherington 2004).

Као што смо навели поред ризичних фактора посебан утицај на понашање и развој младе особе имају *протективни или заштитни фактори*. Већина младих који су изложени утицају ризичних фактора које смо навели до сада никада не развије проблем са злоупотребом и зависносшћу од дрога. Није нужно да особе које су изложене истим факторима ризика развију исте облике девијантног понашања. Према теорији ризичних и заштитних фактора ово се дешава јер се утицај ризичних фактора компензује утицајем заштитних фактора који остварују доминантан утицај. У литератури нећемо наћи велики број

истраживања која се односе на заштитне факторе и њихов утицај на понашање младих. Успостављање социјаних веза је један од фактора који је истраживањима потврђен као протективан. Млади који су способни да граде позитивне везе са за својом породицом, вршњацима, суседством, школом и социјалном заједницом, са знатно мањом вероватноћом ће се упустити у девијантна понашања него млади који немају способност грађења позитивних веза и односа. Из овог становишта следи да односи са другима морају бити засновани на здравим, просоцијалним уверењима која карактеришу негативни и неодобравајући ставови о дрогама. Здрава породица и породични односи засновани на љубави, поверењу, разумевању и толеранцији су основа развоја здраве личности. Просоцијални односи са околином такође спадају у протективне факторе. Повољан социјални и економски статус породице обезбеђује оптималне услове за задовољење потреба својих чланова и усмерава младе особе ка потпуној социјализацији. Адекватан однос са вршњацима, са наставницима, здрава школска средина и атмосфера, осећај припадности колективу и вршњачкој групи са позитивним обрасцима понашања, способност адаптације и вискок ниво самопоштовања је увек основ за усвајање неделинквентних облика понашања. Укључивање младих у спортске клубове и удружења која се баве друштвено корисним радом доприносе развоју друштвено прихватљивих облика понашања и представља значајан одвраћајући фактор злоупотреби дрога и другим асоцијалним облицима понашања. Индивидуалне карактеристике личности као што је интелигенција представља значајан протективни фактор.

Породични ризични фактори

Бројне студије (NIDA 2003, 1999) покушали су да дефинишу породичне карактеристике које представљају факторе ризика за злоупотребу дрога, као и оне који делују као заштитни фактори. Утицај породице на етиологију зависности од ПАС код младих требало би сагледати са више аспеката. Свакако да је та веза јака и мултифакторска али се може сажети на три групе чинилаца који детерминишу зависност од дрога. Пре свега ту везу треба сагледати са становишта породичне динамике, породичне структуре и породичних међусобних односа, односно (Zimić & Jukić 2012):

– Развојни аспект - одвајање од родитеља у ранијим фазама живота (пре седме године), развод родитеља или смрт једног од родитеља током детињства и адолесценције, психолошка траума и стресни догађаји у детињству и адолесценцији, недостатак родитељског надзора и подршке;
– Аспект интеракције - емоционални односи са родитељима, односи са браћом и сестрама, интерпарентални односи, расподела моћи у породици, комуникација са родитељима и подршка коју пружа породица;
– Социјални аспект - породичне миграције које се дешавају у детињству и адолесценцији, породична социопатологија (злостављање и занемаривање, насиље у породици), злоупотреба алкохола и ментално ометени родитељи, верска уверења и ставови, кривична дела која су починили чланови породице итд.

Када говоримо о структури породице онда такође имамо извесне потврде у научним истраживањима и студијама да млади који живе у једнородитељским породицама имају већу вероватноћу да развију зависност од ПАС и склонији су злоупотреби дрога од вршњака који живе у породицама са оба родитеља (Ellickson et al. 2001). У прилог овим резултатима иде чињеница да самохрани родитељ има мање економских ресурса и мање времена за укључивање у породични живот, бригу о детету, недовољан родитељски надзор, немогућност контроле детета, одлазак са посла на посао како би попунили кућни буџет и сл. Са друге стране недостатак једног родитеља у васпитању и одрастању деце услед развода или смрти родитеља представља озбиљан фактор ризика. Међутим, студије показују да постоји висок степен корелције између злоупотребе дрога код младих и недостатка једног родитеља у структури породице само у случајевима где је један од родитеља зависник од дрога (Waldron et al. 2014, Sakyi et al. 2012). Један од најчешће навођених фактора ризика за развијање зависности од дрога код младих је присуство дроге у породици, односно конзумирање дрога од стране чланова породице (родитељи, браће, сестре, рођаци). Адолесцент који дели свакодневни живот родитеља или браће и сестара који користе психоактивне супстанце у већем је ризику од развоја поремећаја зависности у адолесценцији. Међутим, корелација између зависности члана породице и укључивања адолесцента у зависничко понашање мања је у породицама са високим нивоом кохезије (Hoffmann & Cerbone 2002).

Елементи породичне динамике у породицама у којима има чланове који су зависни или користе дроге, су дисфункционални. Код дисфункционалних породица, поремећени су и елементарни обрасци цивилизованих интерперсоналних комуникација, са искљученошћу емоционалних веза и међусобне привржености. У таквим породицама влада конфузност и дезорганизованост, а основни системи вредности су неусклађени и губе на значају (Бјелајац & Мердовић 2019). Ниво кохезије између чланова породице је низак, емоционалне везе су изузетно слабе а подела послова у породици готово да не постоји (Doba et al. 2014). Овакве породице се изузетно тешко прилагођавају на насталу ситуацију. Прилагођавање или флексибилност дефинишу се као способност породичног система да промени своју организацију, своје улоге и своја оперативна правила као одговор на животне догађаје. Омогућава нам да разумемо начин на који породични систем осцилира између стабилности и промене (Tafa & Baicco 2009).

У породицама са младима који конзумирају дрогу хијерархија међу генерацијама и расподела моћи је нејасна, постоји инверзија улога између различитих чланова породице. Унутар ових породица, процес индивидуализације и осамостаљивања могао би се сматрати претњом распада породичног јединства. Млада особа би тада била подвргнута парадоксалном родитељском ставу који јој препоручује да буде самостална, независна, а да истовремено остане зависна (Angel & Angel 2003).

Лоша комуникација међу члановима породице најчешће је узрок и бројних сукоба у породици што представља значајан ризико фактор за конзумирање дрога од стране адолесцената. У таквим породицама изостаје подршка ро-

дитеља у стресним ситуацијама са којима се адолесценти сусрећу у периоду одрастања и сазревања а неретко се тај стрес повећава као послдица сукоба између чланова породице (Kliewer & Murrelle 2007). Веома често се дешава да чланови породице кривицу за све проблеме у породици пребацују на адолесцента који има проблем са конзумирањем дрога и на тај начин праве још већи притисак на његову психу која је свакако нарушена услед дејства дроге и ситуације у којој се налази.

Главни породични фактори ризика које су бројне студије потврдиле су: недостатак емоција у односима родитеља и деце, хаотично породично окружења (алкохолизам или наркоманија родитеља), недовољно јаке везе између родитеља и деце, као и недостатак родитељске бриге, позитивни ставови родитеља о конзумацији дрога (NIDA 2003; Villiams 2003).

Међутим, веома је мали број истраживања у домаћој и страној литератури која су се бавила утицајем младе особе која конзумира дроге и самог проблема зависности на чланове породице и особе блиске зависнику односно конзументу. Неки аутори су показали да злоупотреба супстанци од стране појединца изазива значајан стрес на све остале чланове породице (Orford et al. 2013). Сазнање родитеља да њихово дете има проблем са дрогом изазива стрес који се често рефлектује на њихово самопоуздање и доводи у питање начин васпитања и социјализације и губе поверење у сопствену способност одгајања и образовања детета (Butler & Bauld, 2005). Проблем конзумирања дрога од стране адолесцента изазива велику породичну кризу која проузрокује нарушавање односа који су постојали у породици а која се манифестује кроз недостатак комуникације и повећање интензитета и учесталости сукоба. У односу на општу популацију, родитељи који у породици имају адолесцента за којег знају да користи дроге, показују виши ниво анксиозности и стреса (Orford et al. 2010). Најчешће се код родитеља и чланова породице јављају осећања срама, кривице, очаја, беса, страха, туге, фрустрације, беспомоћности, као и стални осећај забринутости, осећај стигматизације и страх од социјалне изолације. Интензитет емоционалне патње изазива значајне промене у понашању у животу блиских особа. Те промене се могу манифестовати ограничавањем друштвеног живота, самоизолацијом, проблемима у обављању радних задатака и обавеза као и проблеме финансијске природе изазваним изненадним и непланираним трошковима услед употребе дрога.

Услед стресне ситуације настале сазнањем да члан породице има проблем са конзумирањем дрога, могу настати проблеми по психо-физичко здравље чланова породице. Ти проблеми се најчешће манифестују кроз повишен крвни притисак, поремећај сна, пораст анксиозности, депресију (Thomas Lee et al. 2011). Млада особа која конзумира дроге све више запоставља свије обавезе у породици, школи, слободним активностима. Све то изазива разочарање код чланова породице и блиских сродника који сматрају да је управо зависник крив за већину породичних проблема. То изазива тензије и сукобе међу члановима породице. Реакција чланова породице и саме породице на сазнање да њихов члан има проблем са дрогом може бити различита. Према Орфорду и

сарадницима постоје три типа реакције породице на проблем конзумирања дроге адолесцената (Orford et al. 2001):

– посвећено суочавање које карактерише став члана породице да жели да утиче на промену у понашању конзумента путем подршке, појачане контроле, и сл.
– толерантно-неактивна реакција која се огледа у пружању подршке и прихватању девијантног облика понашања
– одбацивање и напуштање особе која користи дрогу

Шта се дешава са децом када се родитељи дрогирају?

Један од најутицајнијих ризико фактора на појаву зависности код младих је зависност од дрога родитеља. Као последица зависности родитеља најчешће се јавља злостављање, занемаривање деце, недостатак емоција и пажње. Проблем злоупотребе дрога у породици карактеришу два аспекта и то противзаконитост која је најчешће повезана са криминалним радњама и хронични рецидив (Barnard & McKeganey 2004). Већина родитељских криминалних каријера и конзумирање дрога траје годинама што утиче на животе њихове деце која временом прихватају такве облике понашања и временом и сами постају корисници ПАС. Учесталост конзумирања дрога од стране родитеља врло брзо поред здравствених последица нарушава и породичну кохезију и стабилност при чему потребе деце бивају занемарене (Hawley et al. 1995). У САД-у, три пута је већа вероватноћа да ће деца родитеља која имају проблем са дрогом бити злостављана и четири пута већа вероватноћа да ће бити занемарена у односу на децу у породицама чији родитељи немају проблема са злоупотребом ПАС (Kelleher et al. 1994). О томе какве последице оставља конзумирање дроге од стране родитеља на одрастање деце најбоље говоре статистички подаци из Енглеске и Велса (ACMD 2003) који показују да само 5% деце из породица у којој родитељи имају проблем са дрогом остане у тим породицама и не буде смештено у другу породицу или установу. Велики број деце из таквих породица настави да живи са члановима шире породице, рођацима, бакама и декама. Не постоје поуздани подаци колико деце заврши у породици својих рођака јер родитељи који имају проблем са дрогом својевољно препуштају децу својим родитељима или рођацима без знања званичних органа. Према неким проценама у САД 1999. године рођаци, најчешће баке и деке, су одгајали 2,3 милиона деце, и то најчешће због проблема њихових родитеља са дрогом (Chase Goodman et al. 2004).

У целини, могло би се рећи да се деца родитеља који користе дроге суочавају са читавим низом потенцијално негативних развојних проблема, од којих би један могао бити развој проблема са коришћењем дрога и зависношћу од ПАС. Етапе у развоју зависности крећу се у распону од благих или повремених проблема, до оних тешких које имају драстичан утицај на мноштво различитих области живота и рада зависника. Деца из породица у којима је присутна употреба дрога од стране родитеља, у поређењу са децом која одрастају у сличним околностима, али чији родитељи немају проблема са дрогом, су показала високу стопу депресије, анксиозности и забринутости (Weissman et al.

1999). Такође је већа вероватноћа да ће бити агресивни, повучени, социјално изоловани и да ће имати проблем у понашању. Све већи број доказа потврђује повишен ризик да ће деца родитеља са проблемом злоупотребе дрога и алкохола развити клинички дијагностиковане поремећаје попут поремећаја хиперактивности и дефицита пажње (ADHD) (Wilens et al. 2005).

Породични заштитни фактори

Породица је један од најважнијих агенаса васпитања и социјализације најмлађих чланова а посебно адолесцената. Млади који одрастају и усвајају обрасце понашања у којима влада поверење, топла породична атмосфера су у мањем ризику да испоље проблематично понашање, а самим тим и пробају ПАС. Такве породичне прилике код деце утичу на развијање самопоуздања и грађења здравих социјалних веза са другим члановима породице, вршњацима и социјалном средином. У литератури и студијама најчешће навођени и испитивани породични фактори који утичу на развијање позитивних особина личности код младих су (NIDA 2003):

– блиски односи између родитеља и њихове деце
– јасна и чврста, али не и крута правила
– доследна и топла породична атмосфера
– укључивање деце у процес одлучивања
– здрав животни стил родитеља
– разумевање детета и његових потреба
– посвећивање пажње и времена детету
– континуирани надзор родитеља
– здрава комуникација између родитеља и деце и њихово међусобно поверење
– преношење позитивних ставова детету
– укључивање родитеља у животе њихове деце (познавање друштва и навика)
– јаке породичне везе
– конвенционални ставови родитеља према злоупотреби дрога

Емоционална везаност између родитеља и адолесцената сматра се једеним од битних предиктора и заштитних фактора. Породична кохезивност је фундаментална, јер се сматра да приврженост родитељима, емоционална блискост и осећај подршке подстичу и олакшавају развој у адолесценцији (Baer 2002). Комуникација између родитеља и деце је основа здравог односа и изградње негативних дефиниција према болестима завсности и конзумирању дрога. Кроз разговор са дететом родитељ спознаје потребе детета и постаје сензибилнији на промене у понашању детета и промене расположења што доприноси уочавању почетних симптома зависности и конзумације дрога. Позитивна породична комуникација помаже у промовисању позитивни обрасци понашања код младих (Jime´nez-Iglesias et al. 2013).

Један од важних предиктора проблематичних облика понашања младих је постављање јасних и прецизних правила понашања у породици којих се треба доследно придржавати. Тиме се развија самодисциплина и креирају здраве и добре навике чиме се јача ментално и изичко здравље младих чланова породице.

Снажна подршка родитеља повећава самопоштовање адолесцената што доприноси јачању капацитета личности и способности да се одупре негативним облицима понашања међу којима је и злоупотреба дрога (Kumpfer et al. 2004). Млади се осећају веома блиско са члановима породице и мање су подложни ризичном понашању када им се пруже могућности за значајан допринос у обављању породичних обавеза. Ове могућности олакшавају младима да лакше прихвате норме и вредности које пројектују њихове породице, а помажу и укључивању чланова породице јачањем породичних веза.

Закључак

Породица треба посматрати као структуру која се стално мења и која не може бити профилисана и изолована од спољашњих утицаја и целокупног друштвеног контекста. Њена структура и динамика зависи од низа друштвених одредница као што су економски положај, културне и верске вредности, ниво образовање, миграције, социјална алијенација, глобалне економске кризе, криминалитет и други чиниоци.

Злоупотреба ПАС код младих представља глобални проблем којим треба да се баве сви релевантни чиниоци једног друштва и државе. Један од посебних чиниоца који може позитивно или негативно утицати на понашање младих је породица. Да ли ће породица имати позитиван или негативан утицај на понашање адолесцента зависи од великог броја чиниоца који су међусобно повезани и међузависни. Какве обрасце понашања ће развити и усвојити млада особа зависи превасходно од породице и њених утицаја који се рефлектују на адолесцента, не занемарујући спољње утицаје (вршњаке, социјалну и криминогену средину).

Проблем злоупотребе и зависности од дрога није само проблем конзумента и зависника, већ проблем родитеља, породице, школе, уже и шире социјалне средине и на крају глобални проблем који заокупља пажњу међународних субјеката који се баве овом проблематиком. Мултикаузалитет овог проблема изискује интервенцију стручњака различитог профила који само сарадњом и коришћењем резултата научних истраживања могу постићи успех. Свакако треба тежити едукацији родитеља кроз превентивне програме којим ће се породица припремити за кризну ситуацију коју зависност и злоупотреба дроге адолесцената изазивају. Такође треба јачати капацитете породице и родитеља да пре настанка проблема упознају младе и децу са проблемима који настају услед конзумирања дрога.

Тешко је определити се чији утуцај је снажнији, да ли породице на адолесцента и младу особу или утицај младе особе која користи дроге на породи-

цу. Свакако да проблем са конзумирањем дроге адолесцената изазива потпуни хаос у функционисању породице, интерперсоналним односима (са родитељима, браћом, сестрама), поделу улога и обављање породичних обавеза, извршење радних и школских обавеза. Са друге стране проблем са зависношћу родитеља рефлектује се на све сфере породичног функционисања и скоро да увек доводи до усвајања сличних или истих девијантних облика понашања од стране деце у породици.

Превенција усмерена на ризичне и заштитне факторе је заснована на једноставној премиси: да би се спречио настанак проблема треба идентификовати факторе који повећавају ризик од развоја тог проблема, а затим пронаћи начине да се тај ризик смањи. Организација и реализација адекватних превентивних програма је основа на којој треба градити политику спречавања и сузбијања проблема злоупотребе дрога од стране младих. Недостатак свести у јавности, заједно са недостатком висококвалитетних и најцелисходнијих, добро организованих превентивних и терапијских програма, посебно оних који су оријентисани на породицу, фактори су који директно доприносе повећању броја младих и адолесцената који користе дрогу и имају проблем са зависношћу.

Литература

1. Advisory Council on the Misuse of Drugs.2003. Hidden harm: Responding to the needs of children of problem drug users. London: Home Office.
2. Angel, Sylvie & Pierre Angel. 2003. Les toxicomanes et leurs familles. Armand Colin.
3. Arthur, Michael, John Briney, Dav Hawkins, Robert D. Abbott, Blair L. Brooke-Weiss & Richard F. Catalano. 2007. Measuring risk and protection in communities using the Communities That Care Youth Survey. Evaluation and Program Planning, 30. 197-211.
4. Baer, John. 2002. Student factors: understanding individual variation in college drinking. Journal of Studies on Alcohol, Supplement, 14, 40-53.
5. Baer, Judith. 2002. “Is family cohesion a risk or protective factor during adolescent development?.” Journal of Marriage and Family 64, no. 3, 668-675.
6. Bandura, Albert. 1977. Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. Psychol Rev. 84(2), 191–215.
7. Barnard, Marina & Neil McKeganey. 2004. “The impact of parental problem drug use on children: what is the problem and what can be done to help?.” Addiction 99, no. 5, 552-559.
8. Barnard, Marina. 2006. Drug Addiction and Families London: Jessica Kingsley Publishing.
9. Beyers, Jennifer, John Toumbourou, Richard Catalano, Michael Arthur & David Hawkins. 2004. A cross-national comparison of risk and protective factors for adolescent substance use: The United States and Australia. Journal of Adolescent Health, 35, 3-16.

10. Bry, Brenna, Richard Catalano, Karol Kumpfer, John Lochman, and José Szapocznik. 1988. "Scientific findings from family prevention intervention research." Drug abuse prevention through family interventions, 103-129.
11. Butler, Rachael & Linda Bauld. 2005. "The parents' experience: Coping with drug use in the family." Drugs: education, prevention and policy 12, no. 1, 35-45.
12. Doba, Karyn, Jean‐Louis Nandrino, Vicent Dodin & Pascal Antoine. 2014. "Is there a family profile of addictive behaviors? Family functioning in anorexia nervosa and drug dependence disorder." Journal of Clinical Psychology 70, no. 1, 107-117.
13. Ellickson, S. L., Joan Tucker, David Klein & Kathleen McGuigan. 2001. "Prospective risk factors for alcohol misuse in late adolescence." Journal of studies on alcohol 62, no. 6: 773-782.
14. Fazel, Seena, Parveen Bains & Helen Doll. 2006. "Substance abuse and dependence in prisoners: a systematic review." Addiction 101, no. 2: 181-191.
15. Gary Fisher & Nancy Roget.2009; (2009). Encyclopedia of substance abuse prevention, treatment, and recovery. California. SAGE Publications.
16. Goodman, Catherine Chase, Marilyn Potts, Eileen Mayers Pasztor, and Dolores Scorzo. 2004. "Grandmothers as kinship caregivers: Private arrangements compared to public child welfare oversight." Children and Youth Services Review 26, no. 3: 287-305.
17. Hawley, Theresa Lawton, Tamara G. Halle, Ruth E. Drasin, and Nancy G. Thomas. 1995. "Children of addicted mothers: effects of the 'crack epidemic'on the caregiving environment and the development of preschoolers." American Journal of Orthopsychiatry 65, no. 3: 364-379.
18. Hoffmann, John & Felicia G. Cerbone. 2002. "Parental substance use disorder and the risk of adolescent drug abuse: an event history analysis." Drug and alcohol dependence 66, no. 3: 255-264.
19. Jiménez-Iglesias, Antonia, Carmen Moreno, Francisco Rivera and Irene García-Moya. 2013. "The role of the family in promoting responsible substance use in adolescence." Journal of Child and Family Studies 22, no. 5: 585-602.
20. Kelleher, Kelly, Mark Chaffin, Janice Hollenberg, and Ellen Fischer. 1994. "Alcohol and drug disorders among physically abusive and neglectful parents in a community-based sample." American Journal of Public Health 84, no. 10: 1586-1590.
21. Kliewer, Wendy & Lenn Murrelle. 2007. "Risk and protective factors for adolescent substance use: findings from a study in selected Central American countries." Journal of adolescent health 40, no. 5: 448-455.
22. Kramer John & Loney Jan. 1981. Childhood hyperactivity and substance abuse: a review of the literature. In: Gadow KD, Bialer I, eds. Advances in Learning and Behavioral Disabilities, vol. 1. Greenwich, Conn: JAI Press.
23. Kumpfer, Karol L., and Barye Bluth. 2004. "Parent/child transactional processes predictive of resilience or vulnerability to "substance abuse disorders"." Substance use & misuse 39, no. 5: 671-698.
24. Lee, Kae Meng Thomas, Victoria Manning, Hui Chin Teoh, Munidasa Winslow, Arthur Lee, Mythily Subramaniam, Song Guo, and Kim Eng Wong. 2011.

"Stress‐coping morbidity among family members of addiction patients in Singapore." Drug and alcohol review 30, no. 4: 441-447.
25. McMahon, Robert. 1994. Diagnosis, assessment and treatment of externalizing problems in children: the role of longitudinal data. J Consult Clin Psychol. 62(5):901-917.
26. National Institute of Drug Abuse (NIDA) 2003. Preventing Drug Use among Children and Adolescents, A Research-Based Guide for Parents, Educators, and Community Leaders. Second Ed. NIH Publication No 04-4212 (A). Bethesda, MD: NIDA.
27. Orford, Jim, Alex Copello, Richard Velleman, and Lorna Templeton. 2010. "Family members affected by a close relative's addiction: The stress-strain-coping-support model." Drugs: education, prevention and policy 17, no. sup1: 36-43.
28. Orford, Jim, Guillermina Natera, Richard Velleman, Alex Copello, Nadia Bowie, Colin Bradbury, Jill Davies et al. 2001. "Ways of coping and the health of relatives facing drug and alcohol problems in Mexico and England." Addiction 96, no. 5: 761-774.
29. Orford, Jim, Richard Velleman, Guillermina Natera, Lorna Templeton, and Alex Copello. 2013. "Addiction in the family is a major but neglected contributor to the global burden of adult ill-health." Social science & medicine 78: 70-77.
30. Reynaud, Michel. 2005. Addictions et psychiatrie, Paris, Masson.
31. Sakoman, Slavko. 2004. Država i obitelj u prevenciji ovisnosti, I Narkomanija – prevencija i kontrola. Zbornik II Ovisnosti – prevecija i kontrola – Zbornik radova, Pula, 56 – 70.
32. Sakyi, Kwame S., Maria Melchior, Aude Chollet, and Pamela J. Surkan. 2012. "The combined effects of parental divorce and parental history of depression on cannabis use in young adults in France." Drug and alcohol dependence 126, no. 1-2: 195-199.
33. Spooner, Catherin. 2004. "Social determinants of drug use/Catherine Spooner and Kate Hetherington." Sydney: National Drug and Alcohol Research Centre.
34. Stanton, M. Duncan, Thomas C. Todd, David B. Heard, Sam Kirschner, Jerry I. Kleiman, David T. Mowatt, Paul Riley, Samuel M. Scott, and John M. Van Deusen. 1978. "Heroin addiction as a family phenomenon: A new conceptual model." The American journal of drug and alcohol abuse 5, no. 2: 125-150.
35. Stattin, Häkan, and Margaret Kerr. 2000. "Parental monitoring: A reinterpretation." Child development 71, no. 4: 1072-1085.
36. Tafa, Mimma and Roberto Baiocco. 2009."Addictive behavior and family functioning during adolescence." The American Journal of Family Therapy 37, no. 5: 388-395.
37. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). 2009. World Drug Report. Vienna: UNODC
38. Waldron, Mary, Ellen L. Vaughan, Kathleen K. Bucholz, Michael T. Lynskey, Carolyn E. Sartor, Alexis E. Duncan, Pamela AF Madden, and Andrew C. Heath. 2014. "Risks for early substance involvement associated with parental alcoholism

and parental separation in an adolescent female cohort." Drug and alcohol dependence 138: 130-136.
39. Weisheit, Ralph A. 1983. "The social context of alcohol and drug education: Implications for program evaluations." Journal of Alcohol and Drug Education.
40. Weissman, Myrna M., Gail McAvay, Rise B. Goldstein, Edward V. Nunes, Helen Verdeli, and Priya J. Wickramaratne. 1999. "Risk/protective factors among addicted mothers' offspring: a replication study." The American journal of drug and alcohol abuse 25, no. 4: 661-679.
41. Wilens, Timothy E., Amy L. Hahesy, Joseph Biederman, Elizabeth Bredin, Sarah Tanguay, Anne Kwon, and Stephen V. Faraone. 2005. "Influence of parental SUD and ADHD on ADHD in their offspring: preliminary results from a pilot-controlled family study." American Journal on Addictions 14, no. 2: 179-187.
42. Williams, Jill Schlabig. 2003. Grouping high-risk youths for prevention may harm more than help. NIDA Notes, 17(5), 1-3.
43. Wills, Thomas Ashby, James M. Sandy, Alison M. Yaeger, Sean D. Cleary, and Ori Shinar. 2001. "Coping dimensions, life stress, and adolescent substance use: A latent growth analysis." Journal of abnormal psychology 110, no. 2: 309.
44. Zimić, Jadranka Ivandić and Vlado Jukić. 2012. "Familial risk factors favoring drug addiction onset." Journal of psychoactive drugs 44, no. 2: 173-185.
45. Бјелајац, Жељко & Боро Мердовић. 2019. Насиље над децом у породици, Култура полиса, Институт за Европске студије Београд, Бр. 39, година XVI. 191-202.
46. Бјелајац, Жељко. 2017. Патолошко коцкање и криминал, Култура полиса Институт за Европске студије Београд, Бр. 34, година XIV. 185-201.

FAMILY AS A RISK AND PROTECTIVE FACTOR OF DRUG ADDICTION IN YOUNG PEOPLE

Summary: The abuse of psychoactive substances, which often turns into drug addiction, is a serious global problem that is receiving increasing attention with the scientific and professional public. The consequences of this plague are numerous and incalculable both for the individual and for his narrower and wider social environment, but also for society as a whole. The family of addicts is the first to feel the consequences of drug addiction, but also the first to influence young people to enter the world of drugs. The aim of this paper is to review all the potentials that the family has, which should be used in the process of treatment and resocialization of addicts. We will also point to the family as a risk factor that can contribute to the occurrence of drug problems in its members, especially those in adolescence. The discussion of risk and protective factors related to the family is motivated by the fact that the adolescent still belongs to the family system and depends on it. The attitudes he has developed within the family system affect other family members and vice versa.

Key words: family, protective factors, risk factors, drug addiction

МИЛОШ СТАМЕНКОВИЋ*
Министарство унутрашњих послова
Нови Сад

UDC: 343.9
Прегледни рад
Примљен: 04.05.2021
Одобрен: 25.05.2021
Страна: 321–332
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.4.06

ПОЈЕДИНА ПИТАЊА ОПРАВДАНОСТИ ИЗМЕНА КРИВИЧНОГ ПРОЦЕСНОГ ЗАКОНОДАВСТВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 2011. ГОДИНЕ

Сажетак: Питање развоја кривичног процесног права представља изузетно широко и сложено разматрање, које је тешко обухватити једним истраживањем. У овом раду аутор ће се бавити у првом делу освртом на развој кривичног процесног законодавства Републике Србије до 2011. године. Актуелни законик о кривичном поступку са својим последњим изменама из 2019. године и даље се темељи управо на поменутом Законику. Систематски приказ развоја кривичног процесног законодавства у Републици Србији оптерећен је пре како бројним изменама легислативних извора, тако и изменама у ширем друштвеном контексту. Питање државних оквира и важења закона, отуда захтева неретко преглед ширег територијалног оквира, те разумевање ове друштвене динамике. Ако се посматра период формирања Краљевине Срба Хрвата и Словенаца 1918. године основна одлика кривичног процесног права подразумевала је партикуларне интересе појединачних држава и засебна процесна уређења. Након изнетог, које на неки начин представља и уводни део, у раду ће се обратити приказ најважнијих измена важећег Законика о кривичном поступку у односу на Законик о кривичном поступку из 2011. године. Након што је Законик о кривичном поступку из 2001. године стављен ван снаге, на снагу је ступио нови Законик о кривичном поступку из 2011. године који је бројна питања уредио на потпуно нов начин. На крају, посебна пажња ће се указати неусклађености Законика о кривичном поступку из 2011. године са Уставом Републике Србије.

Кључне речи: Законик о кривичном поступку из 2001. године, Законик о кривичном поступку из 2011. године, развој кривичног процесног законодавства, оправданости измена

* stameni.mup@gmail.com

Развој кривичног процесног законодавства Републике Србије

Систематски приказ развоја кривичног процесног законодавства у Републици Србији оптерећен је пре како бројним изменама легислативних извора, тако и изменама у ширем друштвеном контексту. Питање државних оквира и важења закона, отуда захтева неретко преглед ширег територијалног оквира, те разумевање ове друштвене динамике. Посматрано од периода формирања Краљевине Срба Хрвата и Словенаца 1918. године основна одлика кривичног процесног права подразумевала је партикуларне интересе појединачних држава и засебна процесна уређења. Детаљнији преглед еволуције и важења конкретних закона на подручју бивше Југославије представља Пивић. Тако Пивић (2011), наводи да је све до 1929. године на подручју Босне и Херцеговине примењиван кривични поступак из 1891. године, док је у Хрватској и Славонији примењиван старији законски извор из 1875. године (153-177). Занимљиво је да је до наведеног времена, на подручју Истре, Далмације и Словеније важио аустријски закон о кривичном поступку из 1873. године, док је на територији Војводине и Међугорја примену нашао угарски кривични поступак из 1896. године

Када је у питању пак Србија, 1865. године формиран је Законик о судском поступку о кривичним делима, који је касније претрпео низ измена и допуна. Тек посебна разуђеност кривичног процесног права приметна је на територији Црне Горе, а где је дуго суђење уређивало обичајним правом, односно с почетком 19. века Закоником Петра Петровића. Такође, процесни аспекти у Црној Гори нашли су основ у Законику књаза Данила из 1955. године, да би тек 1910. године био формиран модерни закон о кривичном поступку, креиран по узору на српско решење. Анализирајући детаљније историјске аспекте кривичне реформе у Србији, Поповић први значајнији корак овог контекста представља као формирање Устројства окружних судова из 1846. године. Датим извором експлициран је оквир надлежности обухватајући „све злочине које је починила једна или више особа, попут побуне против државне власти, нарушавања општег мира и поретка, злоупотребе власти, убиства, абортуса, наношења телесних повреда, подметања пожара, крађе, преваре, пљачке, отмице, силовања, блудних радњи, полигамије" (Поповић, 2015, 81). Поред прецизирања других понашања, која су по својој природи одговарала преступима, предметни оквир одређивао је да је дужност окружних начелстава и среских старешина пграмоћема ма спречавање злочина, откривање учинилаца и њихово предавање судовима.

Занимљива подела процесних дужности подразумевала је да особа која предаје окривљеног суду бива и његов јавни тужилац. При томе, суд је осим права да оркивљене испита и кривце казни водио рачуна о томе да ли је окривљени претрпео какво зло, веће од оног које је нужно да се обави испитивање и доносе одговарајућа пресуда. Сам окривљени имао је право на „одговор", односно на изношење одбране. При томе, судовима није било дозвољено да примењују какву врсту физичке принуде, а како би изнудили признање (Ста-

менковић, 2021). Ипак, окривљени би био кажњаван уколико би се изрекао какву очигледну или доказану лаж пред судом. Премда се ради о Србији с половином 19. века приметно је постојање неких савремених процесних принципа. Тако осим начела територијалне надлежности, примењивано је и правило забране поновног суђења о истој ствари. Предвиђајући постојање већа судија, пресуда се доносила већином гласова. Тек у случају различитих гледишта по питању кривице, превагу је носио глас председника већа.

Занимљиво процесно решење односило се и на аспект доношења и предочења пресуде окривљеном. Наиме, у случају да је изречена казна била мања од педесет удараца штапом, односно да је подразумевала издржавање робије у трајању краћем од три месеца, суд је био овлашћен да исту спроведе на извршење. Па ипак, у случају строжих казни, суд је био обавезан пресуду поднети на разматрање вишој инстанци Апелационог суда. Тек по потврђивању или измени првостепене пресуде, приступало се и коначном извршењу. Нарочито важним у овом историјском периоду поставља се однос полиције и полицијских овлашћења и корелативног оквира надлежних судова. Наиме, право на кажњавање било је поверено судовима, а не полицији. Ипак, имајући у виду преоптерећене капацитете судова, као и став Министарства унутрашњих послова да полиција без права на казну, губи своју потентност, 1850. године донета је Уредба о томе, како ће полицијске власти са полицијским преступницима поступати и казнити, као Полицијски казнителни законик, двадесет глава.

Водећи се садржајем Полицијске уредбе, надлежност за испитивање и кажњавање полицијских преступа поверена је примирителним судовима општина, среским начелницима, окружним начелницима и Управи вароши Београда. Тако су ове инстанце месне или општинске полицијске власти имале право суђења за различита понашања за које је била прописана мања новчана казна, односно казне затвора краћег трајања или телесне казне мањег броја удараца штапом. Тек уколико би конкретни преступ заслуживао казну која превазилази законом одређену границу, предмет би био уступан вишој инстанци. Поред права да изриче казне, полиција је непосредно и извршавала исте. И док је ово донело жељене резултате у погледу статуса и важности полиције, отварало је питање злоупотреба, као и могућности осуђеног на жалбу, а уколико „држи да је бијен на правди Бога".

Према Милетићу (2006), од 1929. године на подручју целе Краљевине Југославије на снази су Кривични законик за Краљевину Југославију, који је обухватао материјалне аспекте, и Законик о судском кривичном поступку за Краљевину Срба Хрвата и Словенаца, који се тицао кривичнопроцесних одредби (82). Поред новина које је предметни закон донео, а у смислу професионализације судија, унификацијом закона тежило се успостављању вишег нивоа правне сигурности, али и снажније централне контроле судских процеса. Разлоге овоме налазимо у правној пракси федерализма, а нарочито у контексту ситуација сходно којима се у Хрватској и Славонији нису извршавале одлуке суда из Србије, аргументујући постојање засебног правног подручја (Врховни касациони суд, н.д.). Динамичност промена које су наступиле током 1929. године попримају размере целовите правне реконструкције. Тек као доказ овак-

вих навода ваља напоменути да је предметне године донето преко две стотине различитих закона.

Међу новим правним изворима, а који имају своје импликације у кривично процесно поље ваља истаћи и Закон о жандармерији, који је усвојен 1930. године. Наиме, жандармерија је, сходно поменутом закону, позиционирана као помоћни род војске, а који има задатак да „као орган државних управних органа власти бди над јавном безбедношћу, одржава јавни ред и мир и обезбеђују извршење закона". Оквир овлашћења подразумевао је и обављање откривања и истраживања кривичних дела, те подношење кривичних пријава надлежној власти. Занимљиву перспективу улоге и начина обављања дужности жандармерије, у наведеном периоду, представља Добројевић. Тако Добројевић (2006, 210) напомиње да је малтретирање лица лишених слободе била редовна појава. При томе, овакав контекст није произлазио само из унутарполитичких настојања јачања полиције као институције, већ и виђења одмазде и трпње као суштине и смисла кажњавања. Оно што је ипак у процесном смислу значајно јесте да је кривица у великом броју случајева подразумевана, а казна се извршавала без могућности примене жалбеног механизма.

Завршетком Другог светског рата долази до промена друштвеног и државног уређења на овим просторима. Формирањем Социјалистичке Федеративне Републике Југославије почиње изградња новог система правних институција, извора и последичних овлашћења. Иницијално овај оквир настао је из прописа о поступању војних органа у кривичним стварима, а касније и народноослободилачких одбора, као органа цивилне власти (Бингулац и Драгојловић, 2017, 280). Тек измене које су следиле представљале су различита прилагођавања и формирање новог, цеовитог система кривичног гоњења, те овлашћења процесних субјеката, попут јавног тужиоца који је поступао по службеној дужности. Закон о кривичном поступку из 1948. године, Закон о кривичном поступку из 1953. године, Закон о кривичном поступку из 1977. године, као и измене начињене 1985. године, поставиле су стабилне основе правне традиције на овим просторима.

Анализирајући период од 1945. године до почетка деведесетих година прошлог века, улога полиције позиционирана је у превентивном и репресивном контексту. Начини борбе против криминалитета били су обухваћени Основним законом о унутрашњим пословима, а подразумевали су широко поље заштите живота и личне сигурности грађана, одржавање јавног реда и мира, спречавање извршавања кривичних дела, те отклањање услова и узрока који погодују истима. Коначно, у репресивном смислу, полиција се постављала као инстанца чија је функција била усмерена на предузимање потребних мера у функцији откривања извршиоца кривичних дела, те фиксирању доказа који су откривени током предузетих законских радњи (Правни факултет у Нишу, н.д.). Разумевање кривичнопроцесних овлашћења полиције у предментном периоду пратила је извесна осцилација одлучивања законодавца. Ово се најпре односи на чињеницу да је до 1967. године оквир овлашћења полиције био проширивaн, а да би се након наведеног периода практично свео на минимум. Слично се коначно односи и на положај тужиоца, који је временом био редукован у својим овлашћењима.

Узимајући у обзир сложеност представљања хронологије измена, ваља напоменути тек нека решења која су садржана у закону из 1948. године, а која се могу упоредити са позитивноправним решењима. Наиме, према Закону о кривичном поступку претходни кривични поступак носио је назив ислеђење и био је у целости у надлежности јавног тужиоца. Тако је јавни тужилац имао право вршења, како извиђајних тако и истражних радњи. Односно, истрагу је могао вршити јавни тужилац, иследник јавног тужиоца или овлашћени службеник Управе државне безбедности. Ипак, оно што је нарочито важно јесте да је полиција у овом периоду била у равноправном положају, али под надзором тужиоца. То практично значи да је полиција могла покренути, али и обуставити кривични поступак, о чему би била обавезна да обавести јавног тужиоца. Даљим током историје, распадом СФРЈ, Република Југославија, односно касније Србија и Црна Гора, те коначно Република Србија, као држава наследница преузимала је и мењала различита кривичнопроцесна решења. Ипак, имајући у виду динамичност свих промена у наведеном периоду, детаљно представљање захтевало би засебан монографски оквир. Отуда се из разлога рационалности, ваља осврнути на ближе историјске перспеткиве.

Кривичнопроцесно законодавство у Републици Србији је последњих година прошло кроз веома динамичну фазу развоја што за тако важан део законодавства сваке државе није уобичајено. Бркић истиче да системски закони у правилу немају потребу да се мењају ни лако, ни брзо, ни често, те да се некада њихов век важења мерио деценијама, а што данас више није случај (Бркић, 2013). Павловић (2015) је у предговору своје књиге Кривично процесно право II дао кратак приказ развоја кривично процесног права Републике Србије где наводи следеће: „Трансформација српског кривичног поступка заснованог на основама Законика о судском кривичном поступку Краљевине Југославије из 1929. године, преко закона екс-СФРЈ из 1977, ЗКП-а из 2001, новелираног више пута, а најзначајније 2009. године, ушла је усвајањем Устава Републике Србије 2006. и новог ЗКП-а из 2011. године у велику (р)еволуциону фазу. Иако је ова реформа била најављена још 2006. доношењем ЗКП-а који је прихватио јавнотужилачку истрагу, тај законски текст у ствари никада није заживео, већ је његова примена одлагана, а сам пропис претворен у тзв. спавајући закон, да би доношењем ЗКП-а из 2011. сви претходни били стављени ван снаге. Трипартитна подела претходног поступка по ранијим решењима где државни тужилац захтева кривично гоњење, истражни судија прикупља доказе, а одбрана присуствује истражним радњама, од 2011. године отишла је у правну историју. Овај модел српског кривичног поступка промењен је увођењем другачијих решења, а најзначајније последице тога везане су управо за инквизиторност државнотужилачког казненог прогона и истраге, нов однос према начелу истине и потпуна адверзијална конструкција главног претреса".

Јасно је да су промене Законика о кривичном поступку имале директан одраз на функционисање целокупног правног система. Ипак, велики број примедби стручњака које се односе на важећи текст Законика о кривичном поступку говори о томе да доношење последњег, новог Законика не представља крај реформе. Више је него извесно да рад на реформи и развоју кривичног процесног законодавства мора бити настављен.

Кратак приказ најважнијих измена важећег Законика о кривичном поступку у односу на Законик о кривичном поступку из 2011. године

Након што је Законик о кривичном поступку из 2001. године стављен ван снаге, на снагу је ступио нови Законик о кривичном поступку из 2011. године који је бројна питања уредио на потпуно нов начин. У даљем тексту биће дат кратак приказ најзначајнијих измена Законика о кривичном поступку из 2011. године у односу на претходни Законик о кривичном поступку из 2001. године, и то од предистражног поступка, фазе истраге и фазе стављања под оптужбу, преко припремања, одређивања и спровођења главног претреса, па до поступка одлучивања и изрицања пресуде.

У вези са покретањем поступка, законодавац предвиђа да редовни кривични поступак започиње доношењем наредбе о спровођењу истраге, односно потврђивањем оптужнице којој није претходила истрага. Међутим, да би кривични поступак уопште био покренут, потребно је да постоје основи сумње о извршеном кривичном делу које се гони по службеној дужности. Нови Законик о кривичном поступку дефинише основ сумње и основану сумњу. Разлика између основа сумње и основане сумње се правила и пре доношења овог законика, али само у теорији и пракси. Законик о кривичном поступку из 2011. године дефинише степене сумње према следећем редоследу: основ сумње, основана сумња, оправдана сумња, извесност, али то чини на погрешан начин, јер сваки од ових степена сумње не представља скуп чињеница како то законодавац наводи, већ субјективно схватање органа поступка о томе да ли неке чињенице постоје или не. Утврђивање степена сумње о постојању кривичног дела припада фази предистражног поступка који је, као такав, успостављен Закоником о кривичном поступку из 2011. године. Предистражни поступак, као новина у кривичном поступку, према својој правној природи одговара преткривичном поступку који је постојао према одредбама претходног Законика о кривичном поступку из 2001. године.

У предистражном поступку важна је улога полиције која има непроцесна и процесна овлашћења. У погледу непроцесних овлашћења нема значајнијих измена, док у погледу процесних овлашћења нови Законик о кривичном поступку за разлику од претходног, који је таксативно предвидео процесна овлашћења полиције, није поставио никаква ограничења, што свакако представља одредбу која заслужује критику. Али, за разлику од претходног законика, нови Законик о кривичном поступку даје полицији овлашћења да предузима поједине радње доказивања у предистражном поступку.

Јавни тужилац је улогу руководиоца кривичног поступка први пут добио Закоником о кривичном поступку из 2001. године. Ту улогу у предистражном поступку је нови законик само још више нагласио тако што је прописао конкретне механизме за његово деловање. Чланом 285. Законика о кривичном поступку прописана су овлашћења јавног тужиоца који, према одредбама овог члана, руководи предистражним поступком при чему може, ради вршења својих овлашћења, предузети потребне радње. Орган који, према одредбама Зако-

ника о кривичном поступку из 2011. године, одлучује о ограничењу уставних права и слобода осумњиченог, јесте судија за претходни поступак. Судија за претходни поступак представља суд у истражном поступку и тиме замењује истражног судију који, ступањем на снагу овог Законика, престаје да постоји. Његова основна улога је да гарантује и штити основна права слободе и својом одлуком дозвољава њихово ограничење.

Јавни тужилац може стећи сазнања о извршеном кривичном делу на основу кривичне пријаве и путем других, посредних или непосредних извора сазнања о извршеном кривичном делу. Уколико јавни тужилац не може самостално доћи до потребних података на основу којих ће утврдити да ли су наводи кривичне пријаве тачни или бар вероватни, може искористити своје право да захтева од државних и других органа и правних лица потребна обавештења. Ово није нова могућност јавног тужиоца јер је постојала иста и према Законику о кривичном поступку из 2001. године, али је нови Законик предвидео одговорност тих органа и новчано кажњавање уколико не поступе по налогу јавног тужиоца. Након што јавни тужилац стекне потребна сазнања и нађе да постоји основ сумње да је извршено кривично дело које се гони по службеној дужности, доноси наредбу о спровођењу истраге (Више Грубач, 2014, 217-234). Овде долази до изражаја једна од најдоминантијих измена која је унесена у кривични поступак применом новог законика, а то је да истражни поступак више не покреће истражни судија, већ надлежни јавни тужилац. Истрагу сада, уместо истражног судије, спроводи јавни тужилац који предузима доказне радње на подручју суда пред којим поступа. Управо је промена концепта истраге, односно увођење уместо судске, тужилачке истраге, промена која је обележила реформу кривичног процесног законодавства. Дакле, уместо судске истраге коју је до сада водио истражни судија и која је била органски део судског кривичног поступка, уведена је несудска истрага коју води јавни тужилац, па се због тога уобичајено назива „тужилачком истрагом" (Видети Јовановић и Петровић-Јовановић, 2014). Из Законика о кривичном поступку недвосмислено произилази да је истрага делатност јавног тужиоца, који је отвара и спроводи, с тим да предузимање појединих доказних радњи надлежни јавни тужилац у истрази може поверити ненадлежном јавном тужиоцу или полицији.

Још једна од новина која је уведена Закоником о кривичном поступку из 2011. године, јесте могућност спровођења тзв. паралелне истраге око чега се у научној и стручној јавности могу чути многе критике. Небитно је што се формално у Законику о кривичном поступку не користи израз „паралелна истрага", нити се уопште одбрани даје формална могућност да „спроводи истрагу", довољно је што се омогућава истраживање одбране током истраге коју води јавни тужилац, па да се констатује да то фактички представља тзв. паралелну истрагу (Шкулић и Илић, 2012). Друга фаза претходног стадијума – фаза стављања под оптужбу, састоји се из две потфазе - подизање оптужног акта и судска контрола оптужног акта. У овој фази, укинуто је испитивање оптужнице поводом приговора против оптужнице и поводом захтева председника већа. Након што је оптужница испитана и потврђена, наступа следећа фаза – главни поступак, који се састоји из три процесне фазе, а то су: припремање главног претреса, главни претрес и доношење првостепене пресуде.

Прва фаза главног поступка јесте припремање главног претреса са циљем да се омогући несметан ток и континуитет на главном претресу. Ова фаза постојала је и раније у складу са претходним законом, али је у оквиру ове фазе, Законом о кривичном поступку из 2011. године, уведена једна од значајнијих новина, а то је одржавање припремног рочишта. Како се у досадашњој судској пракси показало да, услед неприпремљености главног претреса, често долази до неефикасности кривичног поступка, ово је једна од позитивнијих новина који има за циљ да допринесе ефикасности и убрзању кривичног поступка.

Следећа фаза је главни претрес који је на основу новог Законика о кривичном поступку претрпео значајне промене. Наиме, према одредбама новог законског текста, почетак главног претреса се не поклапа са почетком заседања. Према одредбама Законика о кривичном поступку из 2001. године, главни претрес је почињао читањем оптужнице, а сада, према одредбама новог законика, главни претрес почиње доношењем решења да се главни претрес одржи, што је прописано чланом 385. Законика о кривичном поступку из 2011. године. Такође, промењен је целокупан концепт главног претреса тако што је он добио адверзијални карактер и тиме је напуштена правна традиција континенталног, тј. инквизиторског система главног претреса. Терет доказивања сада је на странкама, а улога суда је пасивна, и то не само у фази наступања и налажења доказа, већ и у фази њиховог извођења. Он је дужан да се стара само о законитости у извођењу доказа. Законик о кривичном поступку из 2011. године, за разлику од Законика о кривичном поступку из 2001. године, регулише саслушање оптуженог, као прву доказну радњу и саставни део доказног поступка. Ипак, суд је задржао неке могућности у доказном поступку, па је тако прописана могућност суда да изузетно, када суд оцени да су изведени докази противречни или нејасни, и да је то неопходно да би се предмет доказивања свестрано расправио, изађе из оквира доказних предлога странака. То је једна од одредби која се с правом може критиковати.

У погледу доказа, законодавац прави резлику између доказних радњи и посебних доказних радњи. Доказне радње подразумевају опште доказне радње које се могу предузети у кривичном поступку, а посебне доказне радње подразумевају оне доказне радње које се могу применити само за одређена кривична дела и под условима који су Законом строго постављени. По завршетку главног претреса наступа поступак одлучивања. Суд се повлачи ради доношења одлуке, а Законик о кривичном поступку је регулисао поступак изрицања пресуде чланом 272. Овај део поступка не садржи значајније промене.

Неусклађеност Законика о кривичном поступку из 2011. године са Уставом Републике Србије

Устав је највиши правни акт Републике Србије, и сви закони и други општи акти донети у Републици Србији, као и усвојени међународни уговори морају бити у сагласности са Уставом. Устав Републике Србије из 2006. годи-

не, Народна скупштина Републике Србије усвојила је на посебној седници одржаној 30. септембра 2006. године. Устав предвиђа да закони и други општи акти ступају на снагу најраније осмог дана од дана њиховог објављивања у Службеном гласнику, а раније само ако за то постоје оправдани разлози. Међутим, када је у питању нови Законик о кривичном поступку, у његовим прелазним и завршним одредбама је назначено да исти ступа на снагу осмог дана од дана његовог објављивања. Ипак, почетак његове примене одложен је до 15. јануара 2013. године, а потом је уследило још једно одлагање, и то до 1. октобра 2013. године када је Законик и почео да се примењује. Услед тога дошло је до грешке која је правнотехничког карактера и која је настала као последица погрешног тумачења уставних одредби које се тичу момента ступања акта на снагу и момента почетка примене наведеног акта. Још једна нетипична и неуобичајена ситуација огледа се у томе што су се истовремено, у периоду од две године, примењивала два Законика о кривичном поступку, нови и стари. Наиме, у погледу општег кривичног поступка примењивао се Законик о кривичном поступку из 2001. године, док се Законик о кривичном поступку из 2011. године примењивао у погледу предмета у којима поступа јавно тужилаштво посебне надлежности. Обједињена и целокупна примена Законика о кривичном поступку из 2011. године, наступила је нешто касније, односно након две године.

Како је нови Законик о кривичном поступку увео концепт јавнотужилачке истраге, тако је иста прешла у надлежност јавног тужиоца. Међутим, Устав Републике Србије прописује да јавног тужиоца бира Народна скупштина, на предлог Владе, те се поставља питање да ли ће јавни тужилац, као орган који је конституисан на политичкој основи, моћи да поступа као независтан орган, односно на исти начин и са једнаком независношћу с којом је поступао суд. Разлог за овакву недоумицу лежи у томе што Устав даље утврђује да је јавно тужилаштво потчињено извршној власти.

У погледу јавности поступка, Устав Републике Србије предвиђа да се јавност може искључити током читавог поступка који се води пред судом или у делу поступка, само ради заштите интереса националне безбедности, јавног реда и морала у демократском друштву, као и ради заштите интереса малолетника или приватности учесника у поступку у складу са законом. На тај начин, овом одредбом, Устав јасно утврђује у којим случајевима може доћи до искључења јавности у поступку пред судом. Ипак, о разлозима за искључење јавности говори и Законик о кривичном поступку, при чему наводи још неке разлоге, које одређује као друге оправдане интересе, услед којих може доћи до искључења јавности. Из те одредбе новог Законика о кривичном поступку недвосмислено произилази још једна од његових супротности са Уставом. Још једна противречност која произилази из одредбе Законика о кривичном поступку односи се на право оштећеног да ангажује пуномоћника из реда адвоката. Наиме, право је сваког оштећеног на слободан избор и слободу воље приликом доношења одлуке о томе ко ће га заступати, те се овом одредбом то право оштећеном одузима.

Закључак

Идеја овог истраживања је да се укаже на поједина питања оправданости измена кривичног процесног законодавства Републике Србије 2011. године. Рад је систематизован у три целине. Прва се односи на развој кривичног процесног законодавства Р.Србије. Развој кривичног процесног законодавства у Републици Србији оптерећен је како бројним изменама легислативних извора, тако и изменама у ширем друштвеном контексту. Питање државних оквира и важења закона, отуда захтева неретко преглед ширег територијалног оквира, те разумевање ове друштвене динамике. Када је у питању пак Србија, 1865. године формиран је Законик о судском поступку о кривичним делима, који је касније претрпео низ измена и допуна. Тек посебна разуђеност кривичног процесног права приметна је на територији Црне Горе, а где је дуго суђење уређивало обичајним правом, односно с почетком 19. века Закоником Петра Петровића. Такође, процесни аспекти у Црној Гори нашли су основ у Законику књаза Данила из 1955. године, да би тек 1910. године био формиран модерни закон о кривичном поступку, креиран по узору на српско решење. У овом првом делу, аутор се осврће на поједине најзначајније моменте законодавних промена од поменутог периода па све до 2011. године.

У другом делу фокус је на кратком приказу најважнијих измена важећег Законика о кривичном поступку у односу на Законик о кривичном поступку из 2011. године. Ова проблематика је започета изношењем податка да је Законик о кривичном поступку из 2001. године стављен ван снаге, када ј на снагу ступио нови Законик о кривичном поступку из 2011. године који је бројна питања уредио на потпуно нов начин. Дат кратак приказ најзначајнијих измена Законика о кривичном поступку из 2011. године у односу на претходни Законик о кривичном поступку из 2001. године, и то од предистражног поступка, фазе истраге и фазе стављања под оптужбу, преко припремања, одређивања и спровођења главног претреса, па до поступка одлучивања и изрицања пресуде. У последњем делу рада размотрена је неусклађеност Законика о кривичном поступку из 2011. године са Уставом Републике Србије, чији приказ представља посебни значај овог истраживања.

Литература

1. Бингулац, Ненад, и Јоко Драгојловић. 2017. „Развој кривичних санкција у Републици Србији у периоду након Другог светског рата до данас.” *Култура полиса* XIV (33): 275-289.
2. Бркић, Снежана. 2013. *Кривично процесно право II.* Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду.
3. Врховни касациони суд [ВКС]. н.д. „Историјат ВК суда.” Последњи приступ 10. март 2021. https://www.vk.sud.rs/sr-lat/istorijat-suda.

4. Грубач, Момчило. 2014. „Отварање истраге према новом Законику о кривичном поступку.” *Правни записи* V (1): 217-234.
5. Јовановић, Иван и Ана Петровић-Јовановић. 2014. *Тужилачка истрага - регионална кривично процесна законодавства и искуства у примени*. Београд: Мисија ОЕБС – а у Србији.
6. Павловић, Зоран. 2015. *Кривично процесно право II*. Нови Сад. Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду.
7. Поповић, Мирослав. 2015. „Основе нормативног регулисања кривичног судског поступка у Књажевини Србији (1846–1865).” *Зборник радова Правног факултета у Нишу* LXXI (4): 81-96.
8. Правни факултет у Нушу [ПФН]. н.д. „Положај органа унутрашњих послова у кривичном поступку.” Последњи приступ 10. март 2021. http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadrzaj/zbornici/z07/08z07.pdf.
9. Стаменковић, Милош. 2021. „Преглед акузаторског, инквизиторског и савременог кривичног поступка кроз развој кривичног процесног права.” *Култура полиса* XVIII (44): 123-133.
10. Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 98/06.
11. Шкулић, Милан, и Горан Илић. 2012. *Реформа у стилу „Један корак напред – два корака назад -нови Законик о кривичном поступку Србије*. Београд: Удружење тужилаца и заменика јавних тужилаца Србије и Правни факултет Универзитета у Београду.
12. Dobrivojević, Ivana. 2006. „Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima kralja Aleksandra (1929–1935).” *Časopis za suvremenu povijest* XXXVIII (1): 99-137.
13. Miletić, Josip. 2006. „Povijesni razlozi terminoloških promjena u novom hrvatskom kaznenom zakonodavstvu.” *Croatica et Slavica Iadertina I* (1): 77-88.
14. Pivić, Nezir. 2011. „Historijski prikaz položaja oštećenog u krivičnom postupku.” *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici* V (8). 153-177.

ISSUES ON THE JUSTIFICATION OF THE AMENDMENT OF THE CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA FROM 2011

Summary: The issue of the development of criminal procedural law is an extremely broad and complex consideration, one that is difficult to cover in one study. In this paper, the author will deal with the development of criminal procedural legislation of the Republic of Serbia by 2011 in the first part. The current Criminal Procedure Code, with its most recent amendments from 2019, is still based precisely on the mentioned Code. The systematic presentation of the development of criminal procedural legislation in the Republic of Serbia has been burdened with both numerous changes in legislative sources and changes in the broader social context. The issue of state frameworks and the validity of the law, therefore, often requires a review of the broader territorial framework and an understanding of this social dynamic. If one considers the period of formation of the Kingdom of Serbs Croats and

Slovenes in 1918, the basic feature of criminal procedural law implied the particular interests of individual states and separate procedural arrangements. Following the above, which is in a way an introductory part, the paper will address the most important changes to the current Criminal Procedure Code in relation to the 2011 Criminal Procedure Code. After the Criminal Procedure Code of 2001 was repealed, the new Criminal Procedure Code of 2011 came into force, which regulates several issues in a whole new way. Finally, special attention will be paid to the inconsistency of the Criminal Procedure Code of 2011 with the Constitution of the Republic of Serbia**.**

Keywords: Criminal Procedure Code 2001, Criminal Procedure Code 2011, Development of Criminal Procedural Legislation, Amendments Justification

V

ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

ДРАЖЕН МАРИЋ*
Економски факултет
Суботица
ПАВЛЕ П. ПАРНИЦКИ**
Факултет пословне економије
Сремска Каменица

UDC: 172:339
Прегледни рад
Примљен: 11.03.2021
Одобрен: 24.04.2021
Страна: 335–345
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.5.01

АНАЛИЗА РЕВИЗИЈЕ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТСКЕ КОРПОРАЦИЈЕ ЕНРОН КРОЗ ПРИЗМУ МАРКЕТИНГ (НЕ) ЕТИКЕ

Сажетак: У научноистраживачком раду, под горњим насловом, бавили смо се анализом, већ, изведене ревизије пословања, америчке, електроенергетске корпорације Енрон, која је, и банкротирала. Уподобљену анализу урадили смо кроз призму, већ, егзистирајуће триангуларне повезаности, на релацији: одсуство моралне вертикале (по вокацији, пре свега, пословне провенијенције) – похлепа – нестручност (можемо рећи, и непрофесионалност), тј. маркетинг неетичност. Примарно, акценат је био на ревизији финансијско - рачуноводствених извештаја компаније Енрон, али, неизбежно је било, и ревидирање усклађености са законском процедуром, управо, приликом набавки, одређених ресурса, неопходних за пословање, а, најзад, обављена је, и оперативна ревизија, односно, ревизија целокупног пословања. Техником дубинског снимања пословне вс финансијске ситуације, де фацто, већ, изведене ревизије, покушали смо скенирати, најпре, а, затим, и експлицирати корелативност неуралгичних тачака, које су довеле до банкрота исте. Указивањем на везе, макар, и штетне инфлуенције, као, и њиховог обима вс интензитета, квалитативном анализом, покушавамо, позитивно, утицати на друге, актуелне, или, на корпорације, које ће, тек, ступити на тржишну сцену.

Кључне речи: електроенергетика, неетичност, похлепа, некомпетентност, ревизија, банкрот

Увод

Етика је кључни – врхунски - најважнији принцип, на ком је базиран процес куповине и продаје, тј. на ком је изграђен маркетинг однос између тр-

* drdrazen75@yahoo.com
** pavle.parnicki@educons.edu.rs

жишних актера, између самих предузећа, између предузећа / продавца и купца / потрошача, као и између предузећа и државе. Без примене етичких принципа, немогуће је говорити о дугорочним маркетинг партнерским односима на обострано задовољство учесника на тржишту. Изучавање етике, њене примене у пракси, тј. анализа етичке димензије маркетинга односа предузећа са свим стејкхолдерима, представља једно од најважнијих питања са којима се предузећа суочавају у савременим условима пословања.

Етика је наука о моралу или о моралном феномену (mos, moris - латинска реч која значи и обичај, нарав). Етика је филозофска дисциплина која проучава морал, односно, морални феномен у најширем смислу - проучава његово порекло, циљеве и смисао моралног деловања. Она објашњава место морала у систему друштвених односа, испитује његову природу и унуреашњу структуру, трага за изворима морала и критеријумима моралног вредновања људских поступака и настоји да разуме смисао и циљеве човекових моралних побуда. Пословна - маркетинг етика има своје две основне димензије испољавања и манифестовања, то су (Johnston, M.W., & G. W. Marshall, G.W., 2005., str.111):

– колективна, групна етика
– етика појединца.

У економским теоријама, с једне стране, провејава афирмација, да је, елемент похлепе, де фацто, покретач, чак, пропулзивне провенијенције, прогреса друштвено – економско – технолошких аспеката функционисања људске цивилизације. С друге стране, већи степен инфлуенције, природно – логичким пенетрирањем, оставља теорија дуе дилигенце – а, према којој је неопходно брижно, разумно, рекли бисмо, и свесно понашање, пословног субјекта, на путу остварења било ког пословног подухвата, и то, у околностима избегавања наношења штете другим лицима вс њиховој имовини. Иницијална теорија економисања пословним системима, односно, она, која је базирана на елементу похлепе, иманентни је део неолиберално економске доктрине. Дуе дилигенце, без обзира на, и даље, инсистирању на реализацији пословних задатака, његовим симптоматичностима, инклинира ка удовољавању хуманистичкој компоненти корпоративног управљања. Анализирајући дихотомију, на први поглед, екстремних теорија, економских модела бивствовања, техником дубинског снимања, долазимо до генерисања извесних научних хипотеза.

Логичким следом, наметљива је, најпре, научна претпоставка: да ли је похлепа, као покретач унапређења друштвено – економско – технолошких сегмената битисања људске цивилизације, несразмерно, пропулзивнија, у мери реалне компензације штетне инфлуенције елемената неетичности (опште, а, нарочито, пословне), односно, и некомпетентности. Свакако, актуелна научна претпоставка, биће доказивана, уз респект, већ, дате афирмације о триангуларности корелације: неетичност – похлепа – некомпетентност. Блиску повезаност са првом представља друга научна хипотеза: под претпоставком оповргавања прве научне хипотезе, да ли је могуће премошћавање генерисаног пословно – финансијског гап – а, односно, избегавања економског стања стечаја вс бан-

крота. Послужићемо се, пре свега, техником анализирања, већ, постојећих података, које смо, с друге стране, црпили темељем историјских чињеница, односно, послуживши се техником „он тхе табле“, расположивих, економских информација. Такође, током израде научног рада, користићемо, и технике дедуковања вс индуковања конклузија, односно, с интенцијом генерисања парцијалних вс општих закључака. Имплицирајућа, научна метода истраживања, такође, сигнификантне симптоматичности, биће, и техника синтетизовања. Квалитативно изведеном научном анализом (ама), доћићемо, и до синтезе (за), као круном техника изведених епилога, или потврђивања, или оповргавања научних претпоставки.

Анализа ревизије пословања на примеру компаније Енрон

Најпознатији амерички, а, вероватно, и светски егзамплар финансијских вс рачуноводствених обмана јесте, свакако, случај америчке компаније Енрон, чија је главна делатност производња горива, и енергије. У 2001. години ова корпорација је била седма на листи највећих америчких компанија. Убрзо су јој се придружиле, и друге компаније: Worldcom, Imclone, Global Crossing, и Adelfia, које су због неодговорног пословања нанеле велику штету америчкој економији, и угрозиле хиљаде запослених.

Компанија Енрон је основана почетком осамдесетих година, и пуних шеснаест година ревизију у њој је обављала фирма Артур Андерсен. Ова ревизорска кућа је Енрону пружала, и услуге интерне ревизије, као, и консултанске услуге. Иако су имали привилеговану позицију, ревизори су обављајући свој посао направили велике пропусте фризирањем финансијско - рачуноводствених извештаја, као, и презентовањем нетачних података. Круцијална проблематика, у афери Енрон, лежи у рачуноводственом третману тзв. ентитет за посебну намену (SPEs) (Милојевић, Д., 2011., стр. 60). То су финансијски инструменти, који омогућавају корпорацији, да прибави капитал, и повећа степен задужености, без обавезе исказивања у билансу стања, а, води се ванбилансно, под условом да је најмање 3 % капитала, уложеног у SPEs власништво инвеститора, ван Енрона. Користећи овај механизам Енрон је од збира своје активе у висини од 60 милијарди долара 27 милијарди преселио у ванбилансну активу без кршења рачуноводствених правила, а, у складу са одредбама US GAAP - а. Оваква, финансијско - рачуноводствена политика, презентовала је, искључиво, деформисану слику потенцијалним инвеститорима. Компанија је изгледала доста профитабилнија, и много мање, задужена, него што, де фацто, јесте. Ову технику Енрон је користио годинама, све док, није морао да коригује висину добити два своја SPEs - а, и, да их косолидује у билансу, јер, код њих није био испуњен услов од најмање 3% учешћа трећих лица у укупном капиталу. У 2000 - тој години Енрон је преценио сопствени капитал, у износу од 172 милиона долара, и у билансу је, овај износ, исказан на потражној страни, као имовина на страни активе, уместо да буде исказан на дуговној страни – пасиви, као смањење акционарског капитала. Анализом финансијских извештаја реви-

зори су оценили да 172 милиона предсатвља само трећину од 1% укупне активе, односно 1,5% од његовог сопственог капитала, и, да је материјално безначајан тј. небитан. На идентичан начин, прокњижено је, још неколико пословних трансакција, што је повећало обим некоректности акционарског капитала, и било је, пост фестум, када је ревизорска кућа Андерсен указала, менаџменту Енрона, и на те чињенице.

Највећи кривци, у афери Енрона, јесу ревизори, који су, неквалитетно, обавили ревизију компаније. У овоме им је, сигнификантно, помогао менаџмент естаблишмент компаније, инкорпорирајући, и шефа рачуноводства. Многи од њих су дошли, управо, из Андерсона. Сви они су веровали, односно, били убеђени, да су им, финансијски извештаји, усклађени са захтевима US GAAP – а. Међутим, манифестовано је стање вице верса. Приходи су им били, сигнификантно, преувеличани, а, цене акција нереалне (односно, екстремно виртуелизоване). На све ово, највећи прекршај је био што су ревизори Енрона, уз саучестнвиштво запослених, приступили деструкцији пословне документације, која се односила на ревизију. Уништавање је обављено по наређењу главног партнера Андерсона. Од инхерентног је значаја акцентовати, и чињеницу, да, афера Енрона није настала у држави са неразвијеном финансијско - рачуноводственом професијом. Напротив, догодила се у САД – у, држави, која је имала најразвијенију рачуноводствену професију. Због афере, која се догодила у Енрону, огласиле су се ревизорске корпорације, и њихови извршни директори. Сматрали су, да, пропаст Енрона, у сигнификантној мери, нарушава углед рачуноводствене професије, као, и њихових рачуновођа вс ревизора, генеришући деформисану слику финансијско - рачуноводствених извештаја, као, и неповерење инвеститора, на тржишту капитала.

С интенцијом евалуирања генерисане, ружне слике, о ревизорским кућама, директори "5 великих", предузели су одговарајуће мере:

– Дефинисање симптоматичних препорука SEC – у, ради унапређења смерница на пољу транспарентности пословних трансакција са зависним ентитетом;
– Заједничка улога SEC - а била би, да се отпочне процес модернизације система финансијско - рачуноводственог извештавања, који је, поприлично, застранио;
– Унапредити процес доношења стандарда, који је, поприлично, спор;
– Порадити на припреми узрочника ризика, који су, од инхерентног значаја, управо, приликом генерисања финансијско - рачуноводствених извештаја.

Такође, захтевали су, да се, ефемерно, обезбеде прецизна упуства за компаније, које се односе на транспарентност пословних трансакција, које се евидентирају ванбилансно, на уговоре о финансијским дериватима, а, којима се тргује ван берзе, односно, на слободном тржишту, као, и на трансакције са повезаним вс зависним ентитетом.

За разлику од других држава, финансијско - рачуноводствено извештавање, у САД – у, базирано је на детаљистичким правилима, уместо, на најширим принципима. Инхерентност је у томе, да, они могу да охрабре корпораци-

је, да, финансијско - рачуноводствени извештаји, не обелодањују реалну слику. Последњих деценија, финансијско - рачуноводствено извештавање, у већини корпорација, преовлађујуће је трансцендентне вс конфузне провенијенције. Већина компанија обелодањује, искључиво, оно што мора, односно, оно што је мање могуће. Цифре, које компаније наводе у билансима, базиране су на, изразито, комплексној, рачуноводственој методологији, односно, изразито су произвољне. Систем обелодањивања је, прилично, застарео, неразумљив, и не приказује објективне податке, тако да смо лажно информисани, јер се не зна, како се до цифара, у билансним агрегатима, уопште, и дошло. Захваљујући томе, стејкхолдери финансијско - рачуноводствених извештаја немају егзактну слику о томе, какву рачуноводствену политику имплементирају, управо, састављачи биланса, односно, на чије се податке ослањају приликом креирања пословних одлука. Банкрот Енрона изведен је на, око 40 милијарди долара дуга, што је оставило банке, власнике обвезница, запослене, и трговце, да се изборе за своја потраживања. Актуелно, експлицирани случај банкрота, изразито је симптоматичан, односно, Енрон је успевао, али, и пропао, управо, због варања других.

Овде имамо конфликт интереса, као, и ситуацију, када се клијенту, поред ревизорских, симултано, пружају, и консултантске услуге, што није било, апсолутно, плаузибилно. То је била добра лекција за ревизоре, кроз призму инхибирања, да, клијенту, поред ревизорских, паралелно, пружају, и консултантске услуге. Један од разлога, због кога, инвеститори нису, у форми ортодоксности, и разумели билансе Енрона јесте тај, што је корпорација, прекобројне, дугове према повериоцима, исказивала на ванбилансним позицијама. У већини држава, уподобљени дугови, предмет су консолидације, као, и обавезног исказивања у билансима. Након догађаја са корпорацијом Енрон, у будућности, тако би требало да буде, и у САД – у. SEC би требао да пооштри захтеве за обелодањивање финансијско - рачуноводствених вс ревизорских извештаја, за све корпорације, чије се акције котирају на берзи. Такође, требао би да спречи инвестирање средстава, из пензионих фондова, у куповину акција властите компаније. С интенцијом спречавања оваквих грешака вс намерних чињења, у будућности, биће неопходна препорука аналитичара, за куповину акција, одређене корпорације, управо, ради заштите великих позајмљивача.

Лекцију би требало да науче, и доносиоци бројних прописа, односно, регулатори. Постоји проблем, да се свако банкротство, искористи као изговор за обимну, нову регулацију. Дерегулација енергетског сектора донела је, релевантне, бенефите америчкој економији, изражене кроз ниже нивое цена енергената, као, и редовно снабдевање. Не сме се дозволити да регулатори немају увид у велики тржишни сегмент, који је Енрон покривао, без икаквог надзора. Таква пракса се више не би смела допустити. Инвеститори вс банкари морају разумети, да, у будућности, не верују, по принципу волунтаризма, оним корпорацијама, чији биланси исказују високе стопе раста профита. Ревизори ће морати да се забрину када њихови шефови врше притисак да потпишу извештаје, и изразе позитивно мишљење ревизора, за билансе оних корпорација, које презентирају кривотворне билансе, а, и рејтинг агенција, и доносиоци прописа,

морају бити, знатно, опрезнији, када је реч о компанијама, код којих не постоји транспарентан увид у све њихове пословне активности. У драми капитализма, банкротство игра круцијалну улогу, или, барем, до неког следећег, економског бума.

Постаје све комплексније, да се сазна, шта је нека корпорација, де фацто, и зарадила, као, и колико њене акције, ад хоц, вреде. За Бушову, изборну кампању, на председничким изборима, Енрон је издвојио 623 хиљаде долара, као, и маргиналних, 200 хиљада долара, за прославу председничке инаугурације. Упркос свему, односно, ех анте изграђеној политичкој вези, када је Енрон био у проблему, сви су затајили. Рачуноводственој професији, неопходна је ургентна вс промптна реформа. Неопходно је, систематски, и преиспитати рачуноводствене стандарде, попут, реалне независности ревизора, као, и питања конфликта интереса. Налогодавци излажу своје запослене, управо, сигнификантно, есенцијалном ризику, уколико користе пензионе фондове за куповину сопствених акција. Декаденција пензионог фонда Енрона, еклатантно, указала је на сурову реалност. Међутим, пензијски фондови су оформљени, управо, с циљем, да буду од користи обема странама, односно, и послодавцима, и запосленима, а, не да нестану преко ноћи.

Бивши, извршни директор Енрона, Јеффреу Скиллинг, утврдио је да, савремена компанија не мора да поседује гро имовине у физичком облику, као некада. По њему, кључ је главна информација на тржишту енергије. Имовина, у физичком облику, немерљиво је лукративнија, а, пораст послова, у трговини, био је главни разлог што је Енрон запао у потешкоће, а, затим, и банкротирао. Када говориимо о великим аферама, или, преварама, све оне, имплицирале су тектонске, социјалне вс економске реперкусије, с једне стране, али су биле, и повод за унапређење рачуноводствене професије, с друге стране. Парадигматичан случај, уподобљене провенијенције, био је, и са Енроном. Неконсеквентност у имплементацији једног од круцијалних, рачуноводствених начела, ефектуирало је феноменом велике, финансијске афере. То начело налаже, да се имовина, и приходи, билансирају по најнижим вредностима, а, обавезе, и расходи се обрачунавају по највишим могућим вредностима. Чинећи супротно овим начелима, за последицу, корпорација остварује латентне губитке, односно, креира простор за малверзације, проневере, губитак кредибилитета у институције, и велике, социјалне штете. Симптоматично, свим, великим аферама јесте унапређење финансијске професије рачуноводства вс ревизије. То се постиже доношењем нових, и ажурирањем, већ, актуелних стандарда, у рачуноводству, и ревизији. Уколико се квалитет финансијско - рачуноводственог извештавања, сигнификантно, не унапреди, онда се доводи у питање, и процес глобализације, кредибилитет акционара у берзе, као, и језгро система ефикасности механизама, савременог бизниса.

Прогрес финансијско – рачуноводствено - ревизорске професије подразумева генерисање финансијских извештаја у констелацији са детерминисаним принципима вс начелима финансијско - рачуноводственог извештавања. Респект уподобљених принципа вс начела, ефектуираће у истинито вс објективно информисање, као фундамент за генерисање оптимизираних пословних одлу-

ка. Међутим, финансијско - рачуноводствено извештавање, фреквентно, бива инкриминисано манипулацијама вс незаконитим радњама, реперкутивно продукујући замагљене, односно, дефектне финансијске импулсе. Случај Енрон служи као репрезентативан егзамплар природно – пословне потребе испуњења интереса финансијске јавности, да информације, презентиране у финансијско - рачуноводственим извештајима приказују истиниту слику финансијског положаја компаније. Бројне, финансијске преваре, из прошлости, и са почетка 21. века, озбиљно су девастирале кредибилитет великог броја стејкхолдера финансијских информација, инкорпорираних, управо, у финансијско - рачуноводственим извештајима.

У рачуноводству, перманентно, догађале су се преварне активности, иза којих би, имплицирали финансијски колапси. Међутим, у последње време, јављају се у све већем обиму, и с тежим последицама, мондијалних размера, односно, с реперкусијама по човечанство. Истраживања у вези с финансијско - рачуноводственим преварама показују да оне могу бити хетерогене, и то, у зависности од региона, шема превара, карактеристика починилаца вс жртава, које трпе штету. Међутим, без обзира на егзистирајуће дистинкције, инхерентна компонента им остаје, веома, слична. Највеће преваре стејкхолдера финансијско - рачуноводствених извештаја, и, примарно, инвеститора, почињене су презентовањем лажних, односно, фалсификованих финансијских извештаја. Настојећи, да, све феномене финансијско – рачуноводствених превара, de facto, инхибирају (сведу на плаузибилну меру), односно, да, већ, одигране, и истраже, уз имплементацију институција, респективно, полагања рачуна вс санкционисања, управо, одговорних лица, у рачуноводственој прагми, изњедрена је нова професија, под називом „овлашћени истражитељ превара“, односно „форензички рачуновођа“.

Ревизорима недостају знања из области криминалне истраге, правних норми, а, представницима државе, задуженим за порезе, и доприносе, недостаје дубиозније познавање пословања, и рачуноводства, док, руководству, обично, мањкају сва, претходно, поменута знања. Из датих разлога, више од две деценије, а, нарочито последњих година, форензички истражитељи превара, или, форензичке рачуновође, све више се ангажују, управо, с интенцијом детектовања превара у финансијско - рачуноводственим извештајима. Без обзира да ли су ангажовани од стране менаџмента, власника, или, других стејкхолдера финансијско - рачуноводствених извештаја, форензичке рачуновође имају таск истражити вс документовати финансијске преваре, или, нетачне, материјално - сигнификантне информације (Крстић, J., 2009., стр. 295 – 302).

Моментом мапирања стања ентропије корпорације Енрон, чак, 4.500 људи је остало без радног места, и, око 11.000 Енрон - ових радника је остало без пензија (сви Енрон - ови пензиони фондови су нестали, јер им је било дозвољено да поседују само Енрон - ове акције, које нису смели да продају, и купе акције других компанија, како би цео фонд био сигурнији). И, док је компанија пропадала, њени водећи људи су повећавали себи плате, и бонусе. Највећи, корпоративни скандал, у историји Америке, завршен је, након четири године истраге, 16 недеља сведочења, и мање од 6 дана заседања пороте. Преокрет на

суђењу догодио се 2004. године, када је бивши шеф финансија, Ендрју Фестон, сведочио против својих шефова, и нагодбом, добио затворску казну од 10 година. Инаугуратор Енрон – а, Леј, и бивши, извршни директор Скилинг, осуђени су на доживотну, затворску казну, због обмањивања инвеститора, као, и запослених, односно, због банкрота корпорације, 2001. године. Моћна, електроенергетска корпорација, из Хјустона, седма по величини у САД - у, оставила је за собом 5.600 запослених без акција, у вредности од 2 милијарде USA $, али, и без посла (Ерић, Д., 1996.).

Идентификовање превара је, неизбежно, повезано са спречавањем превара, и, оба аспекта, заједно, обезбеђују систем за контролу превара. За успешно спречавање превара потребно је успоставити, адекватно, контролно окружење, у коме ће сви запослени, нарочито, менаџмент естаблишмент, респектовати, одређене, етичке кодексе понашања. Круцијалну тачку пословања представља спречавање свих облика превара, па, самим тим, и манипулације на финансијско - рачуноводственим извештајима.

Најважније технике спречавања превара су:

– Генерисање, и, правилно, организовање интерне контроле - Интерна контрола представља скуп процедура, или, правила, којима се контролише пословање корпорације. Ефикасан систем интерне контроле подразумева, односно, инволвира поуздан рачуноводствени систем, адекватне, контролне политике, и поступке, као, и политике обезбеђења, адекватне, протекције средстава корпорације. За успостављање интерне контроле одговоран је менаџмент естаблишмент. Фреквентно, облици контроле, које имплементира интерна контрола, током рада, су:
  1. превентивна контрола - фокусирана је на протекцију имовине, и финансијских података корпорације, с интенцијом спречавања преваре;
  2. истражна контрола - покушава да истражи превару што пре је могуће;
  3. корективна контрола - инкорпорира активности, којима се покушава наћи решење за превару, која је пронађена, како би се спречиле преваре, у будућности.
– Креирање фер услова пословања подразумева кондиције, у којима, запослени, респектују етичке принципе, где су менаџменту, таргети корпорације, а, не лични, на првом месту, и, у којима се, рад запослених, цени вс поштује. Један од првих елемената генерисања, оваквих услова пословања, представља запошљавање поштених људи. Потребно је, да, корпорације, имају добар систем провере запослених, а, посебно, новозапослених. Перманентна провера запослених се показала као одличан начин провере запослених. Други елемент, који доприноси креирању поштених услова пословања јесте генерисање позитивног, радног окружења. Да би корпорација била мање сензибилнија на преваре, потребно је, путем доброг, корпоративног кодекса понашања, управо, формирати, код запослених, антиципације за поштен рад, креирати систем „отворених врата“, који ће запосленима омогућити несметану комуникацију, посебно, са вишим руководиоцима, и, на есенцијалне позиције, у компанији, поставити позитивне вс поштене људе.

– Обезбеђивање обуке запослених о опасностима од превара - код запослених би требало развити свест о томе шта се сматра плаузибилним, односно, неприхватљивим понашањем. Обука запослених почиње упознавањем са појмом преваре. Циљ је, да, запослени схвате, да је спречавање преваре, од инхерентног значаја, за њих, као појединце, подједнако, колико, и за компанију, у целини. Обука запослених о опасностима од превара је битна, јер, многа истраживања показују, да запослени, могу бити од круцијалног значаја за откривање вс спречавање преваре, и то, кроз контекст дојава, као, и пружања информација о преварама.
– Инаугурацијом политика вс процедура, у корпорацији, на темељу политика, успоставља се систем интерне контроле, у компанији, и, симултано, детерминишу активности вс пословне трансакције, које нису етичке провенијенције. Према томе, пословна политика, тангирана преварама, и, софистицирано, израђеном рачуноводственом политиком, у компанији, представља фундамент процеса откривања вс спречавања превара.

Закључак

Сврсисходност имплементације поступка ревизије финансијско – рачуноводствених извештаја, иначе, јесте ех анте наговештај преварних намера, у поменутим документима. У њима све пише, а, везано, за пословни живот корпорације, односно, за време њеног легитимног, пословно – правног бивствовања. Важи, и вице верса. Наиме, у околностима разумевања функционисања принципа транзитивности, преузетог из сфере математичке логике, изводљиво је закључивање о постојању преварних радњи, ревидирањем финансијско – рачуноводствених извештаја, чак, иако, нешто, од информација, није евидентирано. Реч је о економско – рачуноводственом феномену, под називом „информациони гап“. Нелогичним покушајем повезивања евидентираних, финансијско – рачуноводствених импулса, долазимо до логичног закључка о изостављању неких, еклатантно, релевантних информационих карика. Упаривањем билансних позиција, хетерогених, и у складу са актуелним, пословним животом корпорације, са одређеним, презентованим вредностима, генерално, могуће је детектовати „информационе празнине“, управо, кроз контекст непрокњиженог рачуна, као, и припадајуће вредности. Дато, парадоксално, економско – рачуноводствено понашање, у математици, експлицирано је путем чињења дистинкције између ендогених вс егзогених варијабли. Наиме, ендогене варијабле су, већ, утврђене, односно, познате вредности. С друге стране, егзогене величине, ад хоц, представљају, у вредносном смислу, непознату величину. Имплементацијом констелационих, математичких једначина, а, путем задатих, познатих вредности ендогених варијабли, долази се до утврђивања вредности, до тада, непознатих, егзогених величина.

Правна струка тврди, да, незнање, де фацто, не ослобађа одговорности. То, што неко, нешто није знао, ад хоц, у крајњој инстанци, не ослобађа одговорности.

Еклатантно, иницијална, научна хипотеза је оповргнута. Де фацто, моћ похлепе, пре свега, на релацији менаџмент – власник, имплементацијом у пословно – финансијском систему Енрон корпорације, није била довољна да амортизује штетности, услед инфлуенције триангуларности, односно, са неетичношћу вс некомпетентношћу. Елементом похлепе, као парадигмом, научно претпостављеног покретача раста вс развоја корпорације Енрон, постигнуто је, искључиво, задовољавање себичних, личних интереса појединаца, унутар исте, али, и ревизора, из ревизорске куће, који су ревидирали њено пословање. Трагом критичних договора, на релацији: ревизор - менаџмент – власничка структура, ефектуирало је, с једне стране, тезаурацијом блага, у рукама малобројних, односно, с друге стране, креирањем пословно – финансијског понора, који је, досезањем преломне тачке, и кулминирао банкротством.

Блиску повезаност са првом представљала је, и друга научна хипотеза: под претпоставком оповгавања прве научне хипотезе, да ли је могуће премошћавање генерисаног пословно – финансијског гап – а, односно, избегавања економског стања стечаја вс банкрота. Преусмеравањем вс каналисањем, различитим техникама преварних активности, најчешће, на одређеним билансним позицијама, тезаурисаних средстава, од стране малобројних, на поменутој релацији, није нити егзистирала, еклатантно, интенција пословне добронамерности. Штавише, похлепа представља неекономску (недомаћинску) категорију, а, симултано, и заједнички именилац свих друштвено – економских криза. Под руку, закључујемо, иду похлепа, одсуство било каквог морала (општег вс пословног), струковна обогаљеност (нестрчност, непрофесионалност), као, и епилогом, кулминирајућа потреба за прибегавањем чињења извесних преварних активности.

Литература

1. Ђекић, М., Филиповић, П., Гавриловић, М., (2011): Форензичко рачуноводство и финансијске преваре у свету, Економска теорија и пракса, Година IX, број 4, Нови Сад.
2. Ерић, Д., (1996.): Финансијска тржишта и институције, Чигоја штампа, Београд.
3. Johnston, M.W., & G. W. Marshall, G.W., (2005.), “Relationship Selling and Sales Management”, McGraw-Hill
4. Jones M., (2011): Creative Accounting, Fraud and International Accounting Scandals, John Wiley & Sons, England.
5. KPMG International, (2016).
6. Крстић, J., (2009): The Role of Forensic Accountants in Detecting Frauds in Financial Statements, Economics and Organization, Београд.
7. Милојевић, Д., (2011): Христоманија независне ревизије, Београд.
8. http://www.aicpa.org
9. World - Statistics.org

AUDIT ANALYSIS OF ENRON ELECTRIC POWER CORPORATION THROUGH THE PRISM OF MARKETING (NON) ETHICS

Summary: In the scientific research work, under the above title, we dealt with the analysis of the already performed audits of the business of the American electric power corporation Enron which went bankrupt. We did a similar analysis through the prism of the already existing triangular connection on the relation: absence of moral vertical (by vocation, above all, business provenance) - greed - incompetence (we can say, unprofessionalism), ie. marketing unethics. Primarily, the emphasis was on the audit of Enron's financial and accounting reports but inevitably there was also an audit of compliance with the legal procedure, precisely during the procurement of certain resources necessary for business and finally an operational audit was performed, that is, an audit of the entire business. Using the technique of in-depth recording of the business vs. financial situation, in fact already performed audits, we tried to scan first and then to explain the correlation of neuralgic points which led to its bankruptcy. By pointing out the connections of at least harmful influences as well as their scope and intensity we try to , by using qualitative analysis, positively influence other current ones or corporations which will only enter the market scene.

Keywords: electro-energetics, nonethics, greed, incompetence, audit, bankruptcy

ГОРАН ЂОКОВИЋ*
ПЕТАР ЧЕЛИК**
Београд

UDC: 330.13:330.5
Прегледни рад
Примљен: 18.02.2021
Одобрен: 24.04.2021
Страна: 347–362
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.5.02

ПОДИЗАЊЕ НИВОА КОНКУРЕНТНОСТИ У УСЛУГАМА ИМПЛЕМЕНТАЦИЈОМ ТКМ

Сажетак: Савремени концепт квалитета наглашава купца као једини меродавни фактор за процену квалитета, па успех на тржишту остварују само они који производе према захтевима купца. Тржишни начин пословања, отвореност међународног тржишта и оштра конкуренција намећу потребу примене модерног концепта квалитета. Квалитет није лако дефинисати, јер је у питању изузетно сложен феноменали то је изузетно сложен феномен који се примећује у различитим контекстима (нпр. квалитет производа и услуга, квалитет живота, систем квалитета, стандарди квалитета ...) и може бити описан разним атрибутима. Компаније које успевају да одрже раст продуктивности и технолошки напредак такође су у стању да прате корак са конкурентским предностима на тржишту. Конкурентност нације зависи од способности њене економије да иновира и унапређује. Бити конкурентан, у данашњим условима пословања, значи осигурати континуирани раст и развој. Побољшавањем квалитета, компанија пружа већу диференцијацију у односу на ривале пружајући већу вредност у очима купаца. Циљ модерне компаније је побољшање свих аспеката квалитета који се односе на производе или услуге, као и активности, процесе и организациону структуру, успостављањем TQM концепта.

Кључне речи: *квалитет, систем квалитета, стандарди квалитета, конкурентност, ТКМ концепт*

Квалитет и систем квалитета

Систем квалитета је систем управљања који доводи до постизања постављених циљева у погледу квалитета пословања и пружања услуга. Систем се састоји од организационе структуре, одговорности субјеката у организацији, процеса и ресурса потребних за управљање системом. Организације које имају

* goran.djokovic@mbs.edu.rs
** petar2celik@gmail.com

сложену структуру у којој постоји читав низ односа који одређују њихово понашање, пословање, управљање и развој, наилазе на потешкоће у достизању квалитета. Управљање таквим организацијама је тешко, јер оне често имају велики број учесника различитих профила, мотива и интереса, а посебан проблем представља променљивост услова у окружењу. Треба усвојити нову филозофију и политику квалитета са тачно дефинисаним механизмима и могућностима стандардизације. Решење је прелазак на потпуно управљање квалитетом у организацији, како би се постигао квалитет целокупне организације, сваког њеног дела и сваког запосленог, у циљу испуњења захтева свих заинтересованих страна.

Квалитетом се сматра испуњење жеља купаца и свих заинтересованих страна (запослених, сарадника, власника, заједнице), које се утврђују у писаном облику, усмено договарају или идентификују обрадом маркетиншких података.

Систем квалитета је део система пословног управљања који укључује: организацију предузећа, планирање активности, одговорности, праксе, процедуре, процесе и друге неопходне ресурсе за примену, постизање, оцену, одржавање и промену (побољшање) политике квалитета. Систем управљања квалитетом настоји да обједини све елементе који утичу на квалитет производа или услуга организације. Менаџмент има кључну улогу у том процесу, а огледа се у примени модерног приступа у организовању и управљању организацијом.

Харвардски професор Гарвин идентификовао је пет основних приступа настојећи да дефинише квалитет (Гарвин, 1988):

1) Трансцендентни приступ;
2) приступ заснован на производу;
3) приступ заснован на кориснику;
4) приступ заснован на производњи;
5) Приступ на основу вредности.

Трансцендентни приступ заснован је на схватању да је квалитет немогуће представити у једној, универзалној дефиницији, односно да свако има своју дефиницију квалитета према индивидуалним преференцијама. У том смислу, *Robert Piercing (*2003) закључује: „*... иако се квалитет не може дефинисати, и даље је јасно шта квалитет значи*". Такође, *John Stewart (McKinsey Consulting*) један је од типичних представника овог приступа који верује: "*Не постоји јединствена дефиниција квалитета ... Квалитет је осећај да је нешто боље од нечег другог. Мења се током људског живота, мења се од генерације до генерације, а то у великој мери зависи од многих аспеката човекове активности*". Следећи ставови уграђени су у ова запажања о квалитету: „ (1) *квалитет је „осећај", тј. субјективна категорија; (2) квалитет се препознаје на основу поређења; (3) перцепција промене квалитета током времена; (4) квалитет зависи од многих аспеката људске активности - нпр. креативност, посвећеност, вештине, прецизност, доследност, дисциплина итд.*"

Приступ заснован на производу први пут се појавио у економској литератури и третира квалитет као резултат квантитативних, тј. мерљивих каракте-

ристика производа/услуга. Стога присталице овог приступа тврде да је квалитет објективна категорија. Такође, истичу да су разлике у квалитету сведене на разлике у количини жељеног састојка или атрибута производа (*Абот 1955*). На пример, о квалитету сладоледа може се судити по количини млечне масти, чоколаде или воћа, а не само по укусу. Теписи који имају више „чворова" у ткању по јединици површине сматрају се квалитетнијим у поређењу са теписима који имају нижу густину ткања измерену према истим критеријумима, па је дизајн додатна вредност. Овај приступ подразумева да висок квалитет укључује велике трошкове, тј. високу цену. Међутим, разумевање квалитета на овај начин има ограничен опсег и стога не може бити уопштено. На пример, квалитет јела не зависи само од количине састојака, већ и од начина на који се ти састојци комбинују и припремају. Такође, естетика је веома важан фактор квалитета производа, али се не изражава бројевима и не мери инструментима, већ субјективним осећајем купаца. Коначно, став да се квалитет препознаје по високим ценама може се оспорити. Високе цене често указују на неефикасност у производњи, а не на квалитет производа, осим када је у питању ручна производња.

Приступ заснован на кориснику полази од претпоставке да је највиши ниво квалитета у производима/услугама који најбоље одговарају потребама и жељама потрошача. У маркетиншкој литератури овај приступ ће бити препознат у темама посвећеним задовољству купаца (квалитет је комбинација својстава производа који пружају највиши ниво задовољства циљне групе потрошача). У економској литератури ово запажање квалитета може се уочити када се објашњавају осцилације криве тражње за одређеним производом (виши ниво квалитета изазваће повећану потражњу и обрнуто). Такође, на нивоу оперативног управљања постоји схватање да квалитет одређују функције производа које су у великој мери прилагођене захтевима потрошача. Међутим, без обзира у ком облику је изражен, кориснички заснован приступ суочава се са два кључна изазова. Прво, потрошачке преференције су веома разнолике и променљиве, па их је тешко објединити и готово немогуће прецизно изразити у реалном времену, осим ако се не примени савремени метод е-пословања, као што је ЦРМ.

Дефиниција квалитета заснована на кориснику не може бити конкретна и практична ако нису утврђене потребе, захтеви, жеље и очекивања потрошача. У оквиру овог приступа поставља се питање како разликовати атрибуте који подижу квалитет производа од атрибута који максимизирају задовољство потрошача. Свакако постоји веза између својстава која потрошачи преферирају и својстава која се односе на квалитет, али не мора нужно бити знак једнакости међу њима. На пример, трајност производа је једно од важних својстава квалитета. Међутим, неке потрошачке групе преферирају инстант производе у складу са модним трендовима и занемарују карактеристике дуговечности као потврду квалитета производа.

Приступ заснован на производњи фокусиран је на понудуи (за разлику од приступа на основу потражње). Квалитет се, према овом схватању, одређује спецификацијама производа. Сваки производ који испуњава дефинисане прои-

зводне стандарде испуњава критеријуме квалитета. Од првог корака, дизајна, до комерцијализације - све је подређено инжењерској логици. У том смислу, квалитет се поистовећује са технолошким поступцима и контролом како би се заокружио производни циклус. Циљ контроле је да се што пре утврде могућа одступања од постављених спецификација: провером материјала и компоненти, подешавањем опреме и алата, мерењем након сваке фазе у производњи, испитивањем прототипа итд. На тај начин се смањују трошкови, јер је рационалније елиминисати пропусте у ранијим фазама, него повући готове производе са тржишта и решити жалбе потрошача. Међутим, овај приступ може бити потпуно погрешан ако се испостави да производи у потпуности испуњавају спецификације произвођача, али не удовољавају потребама потрошача.

Приступ заснован на вредности узима у обзир критеријуме трошкова или цене. Према овом схватању, квалитетан производ пружа перформансе по приступачној цени. На основу тога се може закључити да ће међу истим или врло сличним производима квалитет превладавати на страни производа чија је цена нижа. Другим речима, компанија треба да задовољи потребе, односно захтеве корисника, али по цени која је повољнија у односу на конкуренцију. Највећа вредност за корисника (вредност купца) је најповољнија комбинација квалитета и цене. Међу најпознатијим заговорницима овог приступа је познати амерички стручњак за квалитет *Armand Feigenbaum* (1965), који је истакао да квалитет значи најбоље под одређеним условима које постављају потрошачи: (а) да постоји могућност стварне употребе производа и б) прихватљива продајна цена производа. Сличну дефиницију изнео је *Robert Broch*, који верује да је квалитет степен изврсности по приступачној цени и контрола варијабилности по прихватљивој цени (*Broh,* 1982, стр. 3).

У савременој теорији и пракси често се користи дефиниција квалитета која је представљена у најраспрострањенијој серији међународних стандарда ISO 9000. Према стандарду ISO 9000 (Системи управљања квалитетом - основе и речник, 2015), квалитет се схвата као степен у коме својствене карактеристике испуњавају захтеве. У овој дефиницији постоје две кључне одреднице квалитета:

(1) Карактеристике и
(2) Захтеви.

Карактеристика је својство на основу кога се прави или уочава разлика. Може бити квалитативна или квантитативна. Овај термин се користи у различитим контекстима - као карактеристике производа/услуга, затим процеси и у најширем смислу као карактеристике система. У контексту производа и услуга, карактеристике могу бити: физичке (механичка, електрична, хемијска или биолошка својства), затим сензорне (својства која се перципирају чулима), карактеристике понашања (нпр. љубазност), карактеристике повезане са временском димензијом (нпр. тачност), као и ергономске или функционалне карактеристике.

Следећа одредница у дефиницији квалитета према низу међународних стандарда ISO 9000 су захтеви. Термин „потражња” подразумева изражену

потребу или очекивање заинтересованих страна. Дакле, према овом схватању, квалитет није подређен само потрошачима, већ ширем кругу ентитета (власници капитала, запослени, добављачи, регулатори, друштво).

Интегрисани систем управљања

Само субјекти који испуњавају захтеве три битна аспекта могу ући и одржати глобално и либерално тржиште: квалитет, цене и временски оквир испоруке. Под појмом квалитет не подразумева се само квалитет производа и услуга, већ много шире - квалитет интегралног (укупног) пословања организације, који укључује заштиту животне средине, мере за заштиту здравља и безбедности људи и многа друга делимична управљања система итд. У том контексту, препоручљиво је створити и применити интегрисани систем за целокупно и квалитетно управљање целокупном организацијом (познат широм света као Интегрисани систем управљања 166IMS), што значи да су наведени системи и други системи и услови повезани и да организација треба да буде интегрисана у један систем. Успешна интеграција свих система, тј. целокупно пословање организације односи се на систем управљања квалитетом према стандардима серије ISO 9000. Да је могуће створити и применити интегрисани систем управљања, доказује чињеница да сви ИСО стандарди имају заједничке кључне елементе.

Интегрисани системи управљања могу бити од велике важности за компаније из земаља у транзицији, јер представљају ефикасно средство за јачање конкурентске предности на глобалном тржишту. Наиме, уместо дугорочне изградње концепта TQM они у краћем временском периоду могу постићи циљеве пословне изврсности засноване на примени једног по једног модула интегрисаних система управљања, на основу усаглашености са међународним стандардима ISO 9001, ISO 14001 и ISO 18001.

Прва историјска фаза у управљању квалитетом била је инспекција (Инспекција квалитета) која је одвајање добрих од лоших производа. У појединачној производњи, на пример у занатству, произвођач је могао да препозна и исправи грешку. Према произвођачевом разумевању квалитета, на крају производног процеса они су прегледани и сортирани. Међутим, појавом индустријализације и масовне производње са неколико производних линија, појаву грешака и пропуста теже је уочити. Такође, у таквим условима „вирус" једне грешке или пропуста може „заразити" читаву серију производа, што подразумева појаву масовне штете.

У складу са развијеном индустријском поделом рада, задатак провере квалитета производа поверен је специјализованим контролорима, који су на основу испитивања и мерења, или упоређивања са дефинисаним спецификацијама, оцењивали производе. Успостављање ове функције у предузећима означило је улазак у период контроле квалитета (Контрола квалитета). Организација контроле у првим фабрикама постављена је на крају производног процеса, пре паковања, складиштења и испоруке готових производа. У овом по-

ложају контролори нису могли да спрече појаву отпада, већ су само констатовали штету која је већ настала. Због тога је фокус контроле убрзо пребачен са производа на праћење целокупног процеса, покушавајући да уз помоћ напредних статистичких метода благовремено пронађе и уклони узрок грешака. Захваљујући овом приступу, квалитет у производњи је значајно побољшан, али ни то није било довољно да би се удовољило све строжим захтевима квалитета. Пракса је показала да се одређене грешке и пропусти који значајно утичу на квалитет јављају ван производног процеса.

Управљање квалитетом – TQM

Проналажење и уклањање узрока грешака захтевало је да се контрола квалитета прошири и на друге процесе као што су пројектовање и сервисирање. То је био увод у нову фазу развоја квалитета - осигурање квалитета. У овој фази, квалитет се посматра као резултат функционисања целокупног система успостављеног у оквиру организације, чији је циљ задовољење захтева потрошача. Дакле, контрола квалитета се не схвата само као функција, већ и као својство система квалитета с циљем постизања сталног побољшања. Истовремено, акценат је стављен на превенцију која ствара услове да се избегну грешке и пропусти, а не елиминишу последице. Поред тога, активности осигурања квалитета морају се планирати, континуирано и систематски организовати. Афирмацијом овог приступа, организације су почеле да граде системе квалитета, а овај тренд је значајно убрзан након 1987. године објављивањем серије стандарда ISO 9000. Наиме, организација не функционише изоловано, већ је интегрисана у животну средину. Утицаји из спољног окружења испуњавају захтеве свих заинтересованих страна, значајно одређују пословање и зато се морају узети у обзир у борби за постизање врхунског квалитета. Овај тренутни приступ назива се управљање укупним квалитетом (TQM).

Термин „Потпуно управљање квалитетом” (*Total Quality Management*) америчка морнаричка команда ваздушних система први пут је употребила 1985. Овај термин у литератури има врло различита тумачења. Valsh, Hughes и *Maddok* дефинишу TQM као пословну филозофију која представља образац за постизање организационог успеха кроз задовољство купаца (*Valsh* и сар. 2002). Пуно опширнију дефиницију представили су *Pike* и *Barnes*, који верују да је TQM корпоративна пословна филозофија која подразумева нераскидиву везу између пословних циљева организације и потреба потрошача. Истакли су да TQM осигурава максималну пословну ефикасност и ефективност засновану на процесима и системима који побољшавају изврсност, спречавају грешке и осигуравају да сваки аспект пословања буде усклађен са потребама потрошача и постављеним циљевима без дуплицирања или расипања уложених средстава. Преданост TQM -у, према мишљењу ових аутора, треба да потиче са највишег нивоа менаџмента и да буде присутна у свим активностима и у свим деловима компаније. Стога је побољшани квалитет резултат посвећености и одговорности сваког појединца посвећеног континуираном побољшању и постизању мерљивих циљева квалитета (Pike и Barnes, 1996).

TQM концепт је вишедимензионални и динамични модел управљања квалитетом, који узима у обзир све параметре управљања пословањем, истичући одговорност сваког појединца у послу, посебно за повећање продуктивности као императив савременог пословања. Посебна пажња усмерена је на људски фактор. Човек је носилац знања и рада, а он је као радник и менаџер одговоран за примену и побољшање квалитета.

Без побољшања нема побољшања, па би требало успоставити прецизан стандард за мерење сваког радника, машине или процеса. *Каизен* - кључ пословног успеха Јапана, стратегија је која представља стално преиспитивање важећих стандарда и замену постојећих бољим. Свака мера, пропис или стандард има за циљ континуирано побољшање или ревизију.

Модели пословне изврсности дизајнирани су да воде и помажу организацијама да побољшају своје перформансе.

Конкурентност за раст и развој

Привреда не може бити конкурентна без конкурентности својих привредних субјеката, нити привредни субјекти могу бити конкурентни без одговарајућег пословног окружења. Због изазова, компаније стичу предност над најбољим светским конкурентима и имају користи од постојања јаке домаће конкуренције.

Стално побољшање квалитета је од суштинског значаја за успешно пословање и побољшање конкурентних позиција. Побољшавањем квалитета, компанија пружа већу разлику од ривала пружајући већу вредност у очима купаца. Елиминисањем недостатака, грешака и отпадака из производње повећава се ефикасност и смањују трошкови компаније са повећањем профитабилности. Квалитет се поистовећује са задовољством купаца и постаје парадигма конкурентности, а постиже се сарадњом и координацијом свих запослених.

Заједно са побољшањем квалитета, мора се извршити и коренито реструктурирање предузећа, што би допринело постизању значајних резултата (Ђорђевић, 2008). Улагање у побољшање квалитета је услов за развој предузећа, али и услов за раст и развој привреде у целини.

TQM укључује побољшање квалитета, перформанси, поузданости, трајности, сервисирања производа, организације производње, као и повећање ефикасности компаније смањењем трошкова и повећањем продуктивности. Култура квалитета домаћих компанија и даље је на врло ниском нивоу. Због тога је неопходно успоставити културу која би подржавала филозофију TQM -а, тј. Постизање пословне изврсности. Поред тога, нашим компанијама недостаје тимски рад и међусобно функционално повезивање активности у пословању компаније.

Паралелно са побољшањем квалитета, мора се извршити и коренито реструктурирање предузећа, што би само у том случају допринело постизању значајних резултата. Улагање у побољшање квалитета је услов за развој предузећа, али и услов за раст и развој привреде у целини.

Управљање квалитетом

Термин „модел” латинска је реч за „модул” што значи „мера” или „стандард”. Овај појам има многа значења која зависе од контекста. Модел може бити образац, план, приказ или опис створен да прикаже структуру или начин функционисања објекта система или концепта. Модел се такође може дефинисати као апстрактни приказ стварног система који важи само за строго дефинисане експерименталне услове.

TQM је пословна филозофија која представља образац за постизање организационог успеха кроз задовољство купаца (Valsh, Hughes & Maddokk, 2002). TQM подразумева нераскидиву везу између пословних циљева организације и потреба потрошача (Pike & Barnes, 1996). *TQM* је стварање организационе културе у којој се непрестано стреми за задовољством потрошача кроз интегрисани систем методолошких алата, техника и обуке (Sashkin & Kiser, 1993). TQM је начин управљања за побољшање ефикасности, флексибилности и конкурентности пословања у целини. Овај приступ је универзалан, тј. може се применити у разним активностима. TQM обухвата цело предузеће, сваку организациону јединицу, сваку активност, сваки организациони ниво и сваког запосленог (John Oakland, 1994). TQM представља све бољи, бескомпромисни напор свих запослених у компанији да разумеју, испуне и премаше очекивања купаца (P&G). TQM је свеобухватан начин пословања који омогућава свим запосленима да, појединачно и унутар тимова, додају вредност и испуне захтеве купаца (Roial Mail).

Слика 1: *Принципи TQM.a*

Укупан квалитет (TQ) је систем управљања усмерен на човека, који има за циљ да стално повећава задовољство купаца, уз континуирану тенденцију смањења стварних трошкова. TQ је истовремено и приступ (не програм) који обухвата цело предузеће (а не његове појединачне делове) и саставни део стратегије на највишем нивоу: делује хоризонтално у свим организационим деловима, обухвата све запослене и све добављаче и кориснике. TQ наглашава учење и прилагођавање сталним променама, као кључним факторима успеха компаније. TQ обухвата концепте, методе и алате. Концепти омогућавају промене, док филозофија остаје непромењена. TQ извире из вредности које истичу понос појединаца и снагу заједничког ангажовања. Принципи TQM-а су: фокус на купца, вођство, учешће (укључивање свих запослених), процесни приступ, системски приступ, континуирана побољшања, доношење одлука заснованих на чињеницама и комуникација (узајамно корисни односи са добављачима).

Фокусирање на потрошача, тј. на клијента, императив је за организације које теже постизању врхунског квалитета. Клијенти могу бити: (1) интерни - унутар организације и (2) спољни - ван организације. TQM не препознаје квалитет производа/услуге ако га потрошачи нису потврдили.

Савремени концепт квалитета прво подразумева да се потребе и очекивања клијената прво идентификују и разумеју. У другом кораку ове потребе треба трансформисати у захтеве и јасне квантитативне или квалитативне перформансе (циљеве). На крају, испуњавањем или прекорачењем ових захтева квалитет се доказује.

Руководство се може дефинисати као скуп квалитета, вредности, ставова и понашања менаџера који резултирају побољшањем ефикасних дугорочних перформанси организације. Задаци лидера су, пре свега, да представе визију развоја организације, мисију и утврде кључне вредности, као и начин промене културе примерен систему целокупног управљања квалитетом. Лидери морају бити максимално посвећени основним принципима TQM-а, да личним примером инспиришу и подстичу запослене у организацији да испуне стратешке циљеве квалитета.

За успех TQM-а неопходно је омогућити пуно ангажовање свих запослених у оперативним активностима и процесима како би се показао њихов пуни потенцијал (способности) и остварили постављени циљеви. Фактори који повећавају допринос запослених успеху организације су: показивање поштовања према запосленима, обезбеђивање адекватних услова за рад, оснаживање запослених и јасна матрица одговорности, подршка развоју запослених - обука и подучавање, мотивација и развој складних међуљудских односа.

Процесни приступ у TQM-у огледа се у посвећености управљању ресурсима и активностима као пословном процесу за постизање жељених резултата. Да би организација функционисала ефикасно и ефикасно, неопходно је успоставити „мапу" процеса како би се процеси ускладили и подредили циљевима организације. Систематско идентификовање процеса који се користе у организацији и управљању тим процесима, а посебно управљање њиховом међусобном интеракцијом може се квалификовати као процесни приступ. Актери од-

рђују улазне елементе (захтеве) који покрећу процесе у организацији. Као резултат, организација би требало да испоручи одговарајући производ/услугу и на тај начин обезбеди задовољство купаца.

Системски приступ је начин размишљања заснован на теорији система. Према овој теорији, систем се може дефинисати као скуп елемената који су међусобно повезани ради постизања одређених циљева. Системски приступ је неодвојив од процесног приступа. Његова главна улога је уравнотежити, координирати и интегрисати активности појединих елемената и подсистема и подредити их постизању постављених циљева квалитета организације.

Захваљујући системском и процесном приступу, идеја о квалитету може се проширити и учврстити у целој организацији, у свим њеним деловима и функцијама. Пад квалитета је поуздан показатељ стварних проблема у организацији и показатељ да организација не функционише као усклађени систем.

Континуирана побољшања као принцип TQM-а заснивају се на схватању да организација никада не сме бити задовољна тренутном ситуацијом, без обзира колико добра била. Увек постоји простор за побољшање - бољи производ, метода, поступак, приступ итд.

Континуирано побољшање је циклус који започиње анализом стања (успостављањем дијагнозе), настављајући планирањем (постављањем циљева за побољшање). У следећем кораку организација треба да постигне постављене циљеве и на крају да измери постигнуте резултате како би се утврдиле могућности за даља унапређења.

У TQM-у се континуирана побољшања најчешће представљају у облику такозваног Деминговог круга квалитета (*PDCA*).

Слика 2: *Демингов круг квалитета (PDCA циклус)*

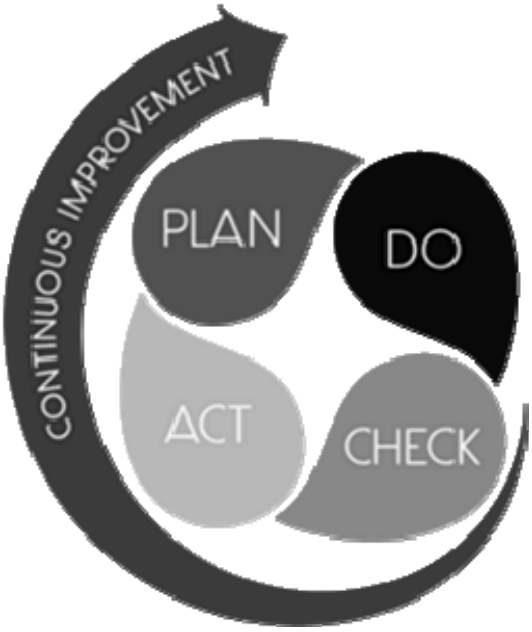

Одлучивање засновано на чињеницама као принцип подразумева да се ефикасне одлуке заснивају на анализи проверених података и информација. То практично значи да организација мора у сваком тренутку да зна шта је стварност, односно какво је стварно стање у организацији и окружењу. Слика стварног стања добијена је на основу систематског прикупљања података, обраде и анализе. Подаци се углавном прикупљају на основу провера и мерења процеса. Посебно су важни подаци о потребама и очекивањима корисника, карактеристикама производа и услуга, ангажовању запослених, трошковима и финансијским токовима, постигнутим резултатима у односу на планове и конкуренцију.

Узајамно корисни односи са добављачима повећавају способност организације и њених партнера да створе вредност. Такође, развој односа са добављачима повећава могућности за побољшање квалитета. Да би побољшале односе са својим и постигле виши ниво квалитета, организације треба да предузму следеће активности: оптимизирају број добављача, процењују, рангирају и бирају добављаче према најважнијим критеријумима, успостављају дијалог са добављачима, стално надгледати учинак добављача, сарађивати са добављачима у планирању, дизајну и развоју, преношењу знања и другим областима и процењивати и подржавати напоре добављача да побољшају перформансе.

Континуирани процеси унапређења (CIP)

Транзиција предузећа захтева промену културе организације. Може се изводити у две фазе: управљање процесима као прва фаза и стратешко управљање као друга. Процес транзиције предузећа, као и сваки други процес, захтева одлучност, истрајност, стрпљење и време. У зависности од нивоа на коме се предузеће налази, то може потрајати неколико година, а најчешће од 1 до 3 године. Активности започињу сагледавањем тренутне ситуације: „садашњег статуса”, затим стварањем визије о „пожељној ситуацији”, а затим спровођењем усвојене стратегије, планских мера и циљева.

Савремено доба је донело да технолошки напредак води до квалитативног скока и информатизације која има све карактеристике нове индустријске и друштвене револуције (Ђоковић, Милуновић, Челик, 2016). Такве идеје се чврсто ослањају на пословну интуицију, спремност на тржишну борбу и убацивање иновација на тржиште на нови или другачији начин, а кроз пословне предузетничке идеје настале на тим иновацијама (Ђоковић, Павићевић, Челик, 2014). Развој предузетништва у информационо-комуникационом правцу дефинитивно је подстакнут новим економским тенденцијама на којима су се развиле и парадигме конкурентности и посебности модерних предузетника. Неке од тих парадигми су, креирање специјализованих тимова, односно малих и флексибилних предузећа, умрежавање и координација тимова помоћу информационе и комуникационе технологије, смањење хијерархијских нивоа и демократизација у пословном одлучивању, као и повећање аутономије запослених и самосталности у доношењу одлука (Ђоковић, Милуновић, Челик, 2016).

Времена у којима живимо донела су много више промена од онога што се догодило у претходних 100 година. Свет је постао глобално село, комуникације су омогућиле премошћавање десетина хиљада километара путем интернета. Свет је ушао у трећу еру - еру знања. Много је боље приступити промени која се руководи визијом предузећа, а не дубином кризе у којој се предузеће налази.

Промена културе организације догађа се кроз образовање. Неопходне су нове вештине на вишем нивоу, напуштање старих бескорисних начина размишљања. Најтеже је променити понашање људи. Процеси континуираног усавршавања (*Continuous Improvement Processes- CIP*) нису ствар подучавања о нечему новом, најважније код подучавања компаније је научити заборавити ствари које се дуго нису примењивале или су се показале погрешним и непотребним. Култура предузећа постиже се дефинисањем праксе и евидентирањем активности које запослени обављају. Побољшања олакшавају смањење трошкова за најмање 10%, него повећање прихода компаније за 5%.

Јапан је 1949. године имао своју економску кризу и из њега је изашао као победник као једна од водећих економских земаља. Означава се као „економско чудо” помоћу методе континуираног побољшања (*CIP*) познате као *KAIZEN*, а касније и *LEAN* методе.

Процеси континуираног побољшања (*CIP*) не захтевају много новца. Свака компанија има одређене ресурсе као што су људи, опрема, технологија и тржиште. *CIP* приступ подразумева боље коришћење расположивих ресурса, а пре свега боље коришћење знања, вештина и способности запослених. Ова карактеристика процеса сталног побољшања (*CIP*) може се изразити кроз јапанску пословицу: "*Ако немате новца, користите свој мозак. Ако немате мозак, губите се одавде*".

Примена TQM-а

Примена TQM-а представља стратешку промену у организацији. Значај и улога овог процеса су неспорни и више пута су потврђени и у теоријским и у емпиријским истраживањима. TQM увек ради ако се правилно примени. Прелазак са конвенционалног модела управљања на TQM представља огроман изазов за организације. Већина аутора се слаже да је за изградњу система TQM у организацији потребно 3 до 5 година.

Имплементација TQM-а разматра следеће приступе: увођење одређених TQM-елемената у организацију (*The TQM Element Approach*), изградња система квалитета према препорукама стручњака (*The Guru Approach*), испуњавање критеријума неких од престижних награда за квалитет и развијање сопственог модела за примену.

Закључак

Само објективним прегледом тренутног стања његових несавршености, проучавањем развојних трендова у свету у свим областима од интереса за организацију, професионалном анализом и применом правих решења на време и у довољној мери, организација може рачунати на укључивање на захтевна светска тржишта и опстати на овим тржиштима. Те активности морају бити трајне, да се непрестано учи, да се ради тимски, а посебно да се развија култура квалитета, јер је то најутицајнији фактор у свим активностима. Све ово је могуће применом савремених система управљања квалитетом и њиховом интеграцијом у једну целину, те сталним унапређивањем свих фактора који утичу на пословање организације. Ако би таква пракса заиста била уведена у организацију, несумњиво би то дало вишеструку корист тој организацији.

Интегрисани систем управљања, практично представља проширење концепта система менаџмента квалитетом на све остале наведене делимичне системе управљања у организацији (стандардизовани и нестандардизовани) и њихову интеграцију. Данас је то општеприхваћени модел корпоративног управљања у пословном систему.

Стандардизација пословања код нас је приметна, али још увек недовољна. Постизање пословне изврсности развојем TQM концепта дуготрајан је процес и још увек недовољно познат домаћим компанијама. Међутим, примена интегрисаног система управљања обезбеђује смањење времена потребног за постизање организационе изврсности и њених резултата. Управо то треба да радимо усредсређени на домаћа предузећа. Иако већина компанија има један сертификат, велики број њих сматра да још увек није неопходно надоградити постојећи систем по неком стандарду у предузећу.

Литература

1. Abbott L., 1955. Quality and Competition: An Essay in Economic Theory, Columbia University Press, New York
2. Anđelković M., Đorđević S., Responsibility of Employees for Consumers Satisfaction in Small Enterprises, Economic Themes, Faculty of Economics, Niš, 2004, pp. 71-79, Tempus project NP-16098-2001, ISSN 0353-8648
3. Anđelković Pešić M., Milojević R., Čelik S., Features and Tasks of Employees Regarding the Implementation of Six Sigma Projects, International Scientific Conference "Economics and Business Based on New Technologies – EMoNT 2011", Scientific and Technical Center for Intellectual Property - SaTCIP, Vrnjačka Banja, Jun 12-15, 2011, Kladovo, p. CD (1-9), ISBN 978-86-6075-023-7, COBISS.SR-ID 188554764
4. Антић, Л., Стевановић Т., 2013. Квалитет и време као кључни фактори унапређења конкурентности предузећа. Теме, 37 (1), стр. 183-202.

5. Бошковић, Г., Анђелковић-Пешић, М., 2011. Управљање квалитетом – основа конкурентности предузећа и привреде. Економски факултет, Ниш.
6. Broh, R. A.1982. Managing Quality for Higher Profits. New York : McGraw-Hill.
7. Cooper, D. R. and Schindler, P.S. 2006. Business Research methods. New York: McGraw Hill.
8. Crosby P. 1996. Kvaliteta je besplatna, Privredni vjesnik, Zagreb
9. Danny Samson, David Challis 2002. Patterns of Business Excellence, Measuring Business Exellence, Vol.6 No.2
10. Ђоковић Г., Челик П. 2016. Информационе технологије као кључни фактор економског и технолошког развоја предузетништва, Друга међународна научно-стручна и бизнис конференција ЛИМЕН 2016, Зборник радова „Лидерство и менаџмент – интегрисане политике истраживања и иновација”
11. Ђоковић Г., Челик П., Милуновић М. 2016. Информатички изазови предузетништва подстакнути новим економским тенденцијама, Међународна научно-стручна конференција МБС ХР 2016, Београд
12. Ђоковић Г., Павићевић, С., Челик П. 2014. Развој предузетништва, транзиција и људски ресурси, Гласник за друштвене науке, Алфа универзитет, година В, бр.5, Београд
13. Ђорђевић Д., Богетић С., Ћоћкало Д., 2011. Савремене тенденције у менаџменту и потребе за променама у домаћим предузећима. Сингидунум ревија, 8 (2)
14. Ђорђевић Д., Ћоћкало Д, 2007. Управљање квалитетом. Т.Ф. “Михајло Пупин”, Зрењанин.
15. Ђорђевић С., Реструктуирање и реорганизација предузећа, Задужбина Андрејевић, Београд, 2008
16. Feigenbaum, A. V., 1965. Total Quality Control, New York, McGraw-Hill, OCLC 250573852
17. Garvin, David A. Managing Quality: The Strategic and Competitive Edge. Free Press, 1988.
18. Хелета М., 2009. Нови приступ у развоју менаџмента квалитета, Квалитет, 19 (7-8)
19. Хелета М., 2010. TQM - Модели изврсности и интегрисани менаџмент системи. Завод за уџбенике, Београд.
20. Јелић М., 2009. FQCE модел изврсности у функцији повећања ефикасности српске привреде. Квалитет, 19 (9-10) стр. 23-25.
21. Костић М., 2007. Менаџмент тоталним квалитетом - TQM модели за пословну изврсност. Висока школа струковних студија - Београдска политехника, Београд.
22. Masaki I., 2008. Kaizen. Mono i Manjana, Beograd.
23. Oakland J. S. 1994. Total Quality Management: The route to improving performance (1994-02-17)
24. Пешељ, Б., 2007. Упоредна анализа националних награда за квалитет и њихова улога у унапређењу конкурентности предузећа и привреде. Теме, 31(2), стр. 361-380.

25. Pike R.J., Barnes R.J., 1996. TQM in Action, A practical approach to continuous performance improvement, Springer Netherlands, 978-0-412-71530-3
26. Plojovic S., Plojović Š., Bušatlić S., Ujkanović E., 2014. The possibility of improving resource management in enterprises using information and communication technologies, University journal of Information Technology and Economics, vol.1 (NO.1) / Januar 2014 / ISSN: 2335-0628, str. 42-50
27. Портер М.Е., 2008. О конкуренцији, Факултет за економију, финасније и администрацију, Београд.
28. Сајферт З., Ђорђевић Д., Бешић Ц., 2006. Менаџмент трендови. Т.Ф. „Михајло Пупин", Зрењанин
29. Sashkin, M., & Kiser, K. J.1993. Putting total quality management to work: What TQM means, how to use it & how to sustain it over the long run. Berrett-Koehler Publishers.
30. Schmidt, W S., Peng W M., Global Business | 2nd Edition, 9781439042243ISBN-13: 1439042241ISBN:
31. Шкунца Д., Ристић Ж., 2011. Конкурентност, капитал и развој. Етно Стил, Београд
32. Тодоровић З., 1997. „Управљање економиком квалитета", Економски факултет, Бања Лука
33. Oakland J.S. 2000. "TQM Text With Cases", Second edition, England, London
34. Walsh A., 2002. An alternative model for the growth of faults, Journal of Structural Geology Volume 24, Issue 11
35. Walsh, Hughes & Maddoxx, 2002. Total quality management continuous improvement: Is the philosophy a reality? Journal of European Industrial Training 26(6):299-307 DOI: 10.1108/03090590210431274

RAISING THE LEVEL OF COMPETITIVENESS IN SERVICES BY IMPLEMENTING TQM

Summary: The modern concept of quality emphasizes the customer as the only authoritative factor for quality assessment, thus success in the market is provided only by those who produce according to customer requirements. The market way of doing business, the openness of the international market and fierce competition, impose the need to apply the modern concept of quality. Quality is not easy to define, but it is an extremely important and complex phenomenon, which is observed in different contexts (e.g. value of products and services, value of life, value system, standards, etc.) and can be described with many attributes. Companies that manage to maintain productivity growth and technological progress are also able to keep pace with competitive advantages in the market. The competitiveness of a nation depends on the ability of its economy to innovate and improve. To be competitive, in today's business conditions, means to ensure continuous growth and development. By improving quality, the company provides greater differentiation in relation to rivals by providing greater value in the eyes of customers. The goal of a modern company is to improve all aspects of quality related to products or services,

as well as activities, processes and organizational structure, by establishing a TQM concept.

Keywords: quality, quality system, quality standards, competitiveness, TQM concept

НЕДЕЉКО ПРДИЋ*
ЈКП Тржница
Нови Сад
САРА КОСТИЋ
Економски факултет
Суботица

UDC: 339.138:339
Прегледни рад
Примљен: 22.04.2021
Одобрен: 17.05.2021
Страна: 363–374
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.5.03

ИНТЕГРИСАНЕ МАРКЕТИНГ КОМУНИКАЦИЈЕ У ФУНКЦИЈИ ПРОМОЦИЈЕ ПИЈАЦА

Сажетак: Пијаце су актуелна тема како у историјском, тако и савременом тржишном приступу као један од основних маркетинг канала продаје пољопривредних производа. Перцепција тржишта пијаца у будућности није реална без примене интегрисаних маркетинг комуникација у комуникацији са потрошачима. ИМК омогућавају пијацама успостављање ефикасног контакта са потрошачима и осталом јавношћу а у сврху остваривања пословних циљева пијаца на тржишту. Резултати истраживања показују да се ефикасност пословања манифестује у тактичком интегрисаном маркетинг комуницирању. Искуственом методом, методама маркетинг истраживања дошло се до закључка да се интегрисаним маркетинг комуникацијама могу промовисати пијаце на тржишту синергијом различитих инструмената. Закључак је да су ИМК много јефтиније у односу на масовне комуникације и да се помоћу њих могу промовисати пијаце на тржишту и нагласити њихова друштвена улога.

Кључне речи: интегрисане маркетинг комуникације, пијаце, тржиште, потрошачи.

Увод

Помоћу интегрисаних маркетинг комуникација жели се успоставити такав процес управљања комуникације са потрошачима који ће на профитабилан начин остварити интересе пијаца као и идентификовати, предвидети и задовољити потребе потрошача. Овим комуникацијама жели се постићи дугорочни успех пијаца на тржишту и задржати предност над конкуренцијом која је веома агресивна у продаји пољопривредних производа. Интегрисаност ће пре свега бити у порукама не масовних инструмената комуникације који путем синергије могу послати јасну и прецизну поруку потрошачима и осталој јавно-

* nedeljko.prdicns@gmail.com

сти. Циљ је да путем инструмената вербалне и невербалне комуникације постигнемо резултат који ће задржати и унапредити положај пијаца на тржишту.

Циљ је да се проблем комуникације анализира путем компаративног метода маркетинг истраживања и дефинишу приоритети, анализира значај интегрисаних маркетинг комуникација са окружењем и уобличи у ефикасну поруку на основу које ће се остварити економски и комуникацијски циљеви пијаца на тржишту. Наиме, применом искуственог и теоријског метода анализе комуникације пијаца са тржиштем жели се сагледати јасно теоријско уобличавање проблема из којег ће произићи закључак колики значај имају интегрисане маркетинг комуникације на тржишну промоцију и друштвени статус пијаца. Применом маркетинг истраживања методом он лине анкете добијени су подаци три домаће пијачне организације о значају интегрисаних маркетинг комуникација за њихову будућност. Намера је да се поменутим методама нагласи значај комукације за развој пијаца и изведу закључци за њиховј развој. Жели се доћи до закључка да се путем директне и личне комуникације као и инструмената публицитета, друштвеног маркетинга и имица оствари оптимална интегрисаност комуникације која ће довести до профитабилности пијаца и назначити њихов јавни интерес у друштву. Значајан ниво и различитост инструмената маркетинг комуникације чине конкурентне пијаце на тржишту с обзиром на цену масовних комуникација обједињавањем вербалних и невербалних комуникацијских ефеката.

Маркетинг инструменти промоције пијаца на тржишту

Да бисмо постигли планиране маркетинг циљеве промоције пијаца на тржишту потребно је усвојити адекватан план маркетинг комуникације. План мора да обухвата све елементе стратегије од системске анализе тржишне позиције, циљева који се желе остварити комуникацијом, оперативних стратегија, тактика и висине средстава предвиђених за реализацију промоције од појединачних инструмената до комуникацијског микса.

Задатак менаџмента је да осмисли циљеве, задатке и начин њиховог остваривања, а задатак планирања је хармонизовање циљева, задатака и остваривање њихових складних резултата. (Вукша и др., 2020).

Према сопственим базама података пијаце могу да извуку закључак и донесу менаџерску одлуку на основу познавања својих клијената. Одлуке морају бити различите и усмерене према доносиоцима битних одлука, локалној јавности, владиним агенцијама а све у циљу остваривања процеса комуникације чији је циљ складан и ефикасан пословни резултат.

Успостављање јасних циљева неопходно је како би организација или неко њено одељење тачно усмерили своје активности. Прецизни циљеви такође усмеравају и будућа креативна настојања. (Смит, 2002).

Јасни циљеви су уствари размена информација са тржиштем и јавношћу и активностима купаца у малопродаји. Циљеви морају бити прецизни усмере-

ни на потрошаче, њихов стил и начин живота, образовање и све што може представљати важну поруку.

Планирање је начин да се дође до жељеног стања у будућности у одређеном временском року, тј сазнање о потребама корисника и искориштавање тих информација за задовољење истих. (Јовановић и др., 2017).

Фаза планирања је уствари спровођење идеја у будућности на основу креативног размишљања. Модел планирања развоја пијаца у будућности јесте реализација одложених циљева пословања заснованих на потребама потрошача. Планирањем се ток нежељених тржишних дејстава може предвидети и негативан утицај смањити.

У савременим условима пословања, како на локалном тако и на глобалном тржишту, све је теже одговорити на захтеве потрошача и тако се изборити за опстанак. Организације које послују у услужном сектору ће у будућности пред собом имати још веће изазове од организација из других привредних делатности. (Јовановић и др., 2018).

Савремено доба у трговини пољопривредним производима одликује појачана конкуренција у виду присуства на тржишту великих трговинских ланаца. Иако им продаја воћа и поврћа није примарна делатност, велику маркетиншку поруку шаљу управо на продаји ових производа.

Доступност производа је често размотрена и у контексту мерења квалитета услуге у малопродаји. (Грубор и др., 2018).

Ради доступности производа и услуге потрошачима пијаце су у обавези да спроведу низ интегрисаних маркетинг комуникација које ће им приближити корист од производа и пружити врхунску услугу. Својим активностима у промоцији треба нагласити одређену сезонску екстра вредност производа, на бољу понуду, квалитет и свежину у односу на конкуренцију. Приближавање производа потрошачу у одређеним сезонским периодима на пијаци има за циљ и да промовише продају која интегрисана са активностима унапређења продаје продавца изазове реакцију куповине конкретног производа. Ради обједињавања интереса пијаца, продаваца и потрошача потребни су заједнички састанци, континуирана комуникација, наглашавање стандарда, порекла и безбедности домаћих производа, а све у циљу такозваног посредничког унапређења продаје.

На пијацама делује закон понуде и тражње који омогућава објективну конкуренцију између продаваца, купаца и потрошача али и даје основне информације пијачним управама, власницима пијаца како да побољшају услове трговине и усвоје модел комуникације у сопственом интересу, интересу продаваца и потрошача. (Прдић 2019).

На основу изложеног јасно је да је тржишна конкуренција у односу на пијаце велика. Управо због тога менаџмент пијаца мора усвојити стратегију комуникације на основама историјског идентитета пијаца, добре и здраве средине, добре услуге али и добре комуникације. Модел успешне комуникације произилази из перцепције потрошача, њихових навика, одлука о куповини, социјалном статусу али и економских интереса продаваца и закупаца уобличен

у ефикасну стратегију комуникације са пијацама. Као најважнији инструменти промоције пијаца на тржишту су:

1. Директни маркетинг – Када су пијаце у питању директни маркетинг као инструмент промоције мора бити заснован на базама података сопствених продаваца, купаца и конкуренције. Стварање базе података засноване на маркетинг истраживању није краткорочна потреба већ стратешки вид комуникације и односа заснован на економским интересима. База података служи пијацама да путем директне комуникације очува, успостави и освоји значајну улогу на тржишту.

2. Маркетинг односи са јавношћу – Односи са јавношћу су део маркетинга као приступа пијаца тржишту. Развој и одржавање добрих односа са јавношћу је вишеструк. Велики је број појединаца, институција и организација којима се обраћа предузеће које пружа пијачне услуге, као што су запослени, појединци од утицаја за рад пијаца, законодавац, владине агенције, групе за лобирање, па чак и у одређеним условима конкуренција. Ако се само фокусирамо на маркетинг који је усмерен на тржиште, тј. купце, канале продаје и конкуренцију са односима са јавношћу се обраћамо целокупној јавности од значаја за рад пијаца.

3. Интернет маркетинг – Као савремено средство комуникације користи се за промоцију ради остваривања профита или других циљева на тржишту. Интернет је глобално средство комуникације на бази интерактивности са потрошачима путем непосредне интеракције. Када су у питању пијаце, потребно је дефинисати циљеве предузећа у интеракцији са потрошачима заснованим на њиховим жељама, захтевима и информацијама о пијаци и њиховим продавцима и наравно производима. Да би пијаце имале успешан онлајн маркетинг неопходно је знање и примена процеса маркетинга на основу маркетинг истраживања. Циљ промоције пијаца путем онлајн маркетинга мора бити јасан и потиче од традиционалне маркетинг комуникације и принципа рада стим што је основна разлика у интерактивности са потрошачима. Када су у питању пијаце потребно је усвојити концепт двосмерне или тросмерне комуникације између пијаца продаваца и потрошача. Најзначајнији видови он лине презентације данас су друштвене мреже. Мреже које се користе за интерактивну комуникацију су фејсбук, инстаграм и твитер. Интернет маркетинг свакако мора бити део концепта интегрисаних маркетинг комуникација пијаца са тржиштем и осталом јавношћу.

4. Публицитет и друштвени маркетинг – Публицитет и друштвени маркетинг имају посебан значај у јавном сектору. Специфични циљеви публицитета пијаца су промовисање предузећа, код сопствених запослених, закупаца, потрошача и друштвена заједнице. Циљ публицитета је успостављање дугорочног кредибилитета које ће пијаце достићи на тржишту. Данас у савременим условима пијаце управо треба да подсећају јавност на свој традиционални значај у циљу задржавања и стицања угледа. Ако знамо да је публицитет бесплатна промоција, циљ је да у свим битним догађајима од значаја за локалну заједницу нагласимо тржишни значај пијаца за снадбевање потрошача свежим

пољопривредним производима. Када је у питању друштвени маркетинг пијаца значајно је нагласити да се успех пијаца на тржишту третира на утврђивању потреба и жеља потрошача. Уважавају се и испуњавају жеља потрошача на кориснији начин од конкуренције уз наглашавање одржавања и повећања користи за цело друштво. Ако посматрамо пијаце као јавна предузећа значај друштвеног маркетинга треба ускладити и промовисати између профита предузећа, потреба и жеља потрошача те очекивања и захтева друштва.

5. Корпоративни идентитет и имиџ– У данашњем пословном свету слика у јавности много је значајније и представља борбу одређене компаније за позицију и углед у друштву. Пијаце су јавни простори па је код њих углед и статус у друштвеној заједници нека врста чувања и одржавања репутације коју о њима у историјском контексту имају потрошачи и остала јавност. Одлуке потрошача о куповини засноване су на појмовним облицима вредности и имиџа. Пијаце су специфичне локалне заједнице где потрошачи међусобно комуницирају, износе сопствене перцепције и ставове о производима и утиску који су доживели на пијаци. Потрошачи на пијаци купују на вредностима квалитета и цене производа. Но, међутим корпоративни идентитет и имиџ пијаца мора бити представљен и промовисан на основу ставова и перцепције потрошача, друштвене заједнице и остале јавности где ће перцепције људи деловати предвидиво. Корпоративни идентитет и имиџ пијаца заснован је на историјској улози пијаца у трговини пољопривредним производима. Такође, идентитет пијаца мора бити грађен на основу истраживања и ставова јавности и на основу неопходних информација које се односе на производе које се нуде на пијацама, услуга које се нуде закупцима, ставова потрошача као и свим заинтересованим странама које у конкурентском и маркетинг смислу имају интерес од пијаца.

6. Донације и спонзорства – Када су у питању донације и спонзорства у промовисању пијаца она морају бити изведена из дефиниције значаја пијаца на тржишту. Циљ ових активности мора бити јасно прецизиран маркетиншким и корпорацијским интересима на тржишту. Донације углавном представљају помоћ одређеним друштвеним заједницама путем којих пијаце морају у јавности нагласити своју социјалну и друштвену улогу. Путем интегрисаних маркетинг комуникација потребно је посебно нагласити циљеве донаторства и извући софистициране закључке о разумевању. Када су у питању спонзорства, она морају имати јасан циљ и корисника, квантитативно и квалитативно изражена, усаглашена са осталим инструментима промоције ради ширења значаја пијаца на тржишту.

7. Жива реч – Жива реч у промовисању пијаца један је од најраспрострањених инструмената који могу позитивно утицати на углед пијаца. Овде је жива реч уствари дискусија о производима који се купују и услугама које нуде пијаце. Пијаце су у обавези да врше неопходна маркетиншка и социолошка истраживања како би се прилагодиле потребана људи. Већа очекивања потрошача и бољи стандарди услуга које очекују у основи су сазнање о њиховим будућим очекивањима.

Друштвени маркетинг у јавном сектору представља темељ модерног маркетинга и саставни је део стратешког размишљања производних и услужних јавних компанија. Успешан модел јавног маркетинга састоји се у томе да на занимљив и ефектан начин пренесете својим потрошачима, да их аргументовано придобијете за сарадњу са компанијом. (Прдић 2015).

Ако се базирамо на претходни став о значају друштвеног маркетинга у јавном сектору где спадају и пијаце уочавамо да је друштвени маркетинг део укупног маркетинга у комуникацији са тржиштем али да је његов значај већи код јавних компанија у којима су пијаце неспоран део. Циљ друштвеног маркетинга у промоцији пијаца јесте развој идеја, програма и сватања који ће назначити примарни значај пијаца на тржишту пољопривредних производа чији ће крајњи циљ бити промоција домаћих произвођача, одређене заједнице и друштва у целини. Специфичан циљ друштвеног маркетинга пијаца је остваривање потреба и жеља потрошача чијим ће задовољењем остварити сопствену корист, корист за потрошаче и дрзштво у целини.

Интегрисаност инструмената промоције

Маркетинг промоција пијаца захтева интегрисани приступ инструмената промоције стварањем оптималног комуникацијског микса. Посматрајући интегрисане маркетинг комуникације као концепт који ефектније и економичније врши промоцију пијаца на тржишту, потребно га је примењивати, имајући у виду да масовне комуникације нису економски у видокругу промоције пијаца. Путем интернет анкете о значају интегрисаних маркатинг комуникација за промоцију пијаца на питање „да ли користите интегрисане маркетинг комуникације у промоцији пијаца“, резултати су следећи:

– Да, користимо 25%
– Да, користимо, али не интегрисано 20%
– Не користимо, јер не видимо значај 25%
– Нисмо користили 30%

На питање „да ли мерите ефекте интегрисаних маркетинг комуникација“ одговори су следећи:

– Да 20%
– Не, али бисмо требали 50%
– Не 30%.

На питање „да ли планирате повећање других врста услуга потрошачима које ће их довести да посете пијацу“ одговори су следећи:

– Да 70%
– У даљем плану 20%
– Не знају 10%.

Путем онлајн анкете одговоре смо добили од ЈКП Градске пијаце, ЈКП Тржница Нови Сад и ЈКП Тржница Ниш. Закључак из ових анкета је да су пијаце свесне значаја ових комуникација за позицију пијаца на тржишту али да их недовољно користе. Но, међутим свесност постојања конкуренције и принципа профитабилности путем ових комуникација постоји. Свест о њиховом оптималном увођењу и мерењу ефеката је значајна. Београдске пијаце деле бесплатан примерак новина „Пијаце“ у којима поред понуде производа наглашавају инвестиције у палилулску пијацу као модерну тржишну установу.

Пијаца Палилула освојила је наклоност суграђана понудом, разноврсним асортиманима али и бројним предностима које пружа ова савремена, мултифункционална пијаца, која је током прве године свога рада постала синоним за квалитетну набавку. (www.bgpijace.rs)

Стратегија развоја пијачне делатности морала би да буде заснована на истраживањима тржишта, анализи понуде и потражње и потреба потрошача.(www.trznicanis.rs).

Из ове стратегије развоја пијаца који су усвојиле нишке пијаце јасна је потреба за истраживањем тржишног окружења, истраживањем потреба постојећих и нових потрошача. Суштина стратегије развоја засноване на ставовима потрошача састоји се у идентификовању, анализи и предузимању активности које иду у сусрет потрошачима. Основа ове стратегије развоја мора дати одговор на питања, ко су потрошачи на пијаци, ко све утиче на процес њихове куповине, да ли размишљају да купују код конкуренције, који су њихови ставови за развој пијаца у будућности.

Осмишљавањем и остваривањем амбициозног развојног програма усаглашавања квалитета услуга, савременог изгледа и функционисања новосадских пијаца са високим стандардима, искуствима и тенденцијама у свету, искрена нам је намера да тиме не нарушимо вековни значај и смисао пијаца на овим просторима, које сем функције снабдевања, задовољавају потребу грађана за окупљањем, сретањем са пријатељима, посредним контактом са селом и тиме представљају места одвијања својеврсног традиционалног ритуала. (www.nstrznica.rs)

Из ове поруке са сајта предузећа увиђамо јасно сазнање улоге пијаца у прошлости као и претпоставке развоја. Међутим код свих пијаца у Србији не постоји осмишљен систем комуникације са потрошачима. Наглашен је значај пијаца за потрошаче али се поруке потрошачима шаљу путем друштвених мрежа фејсбук и инстаграм. Све домаће пијаце не спроводе интензивну комуникацију са потрошачима него више систем обавештавања о неким догађајима. Ови догађаји могу само у тим данима указати на значај пијаца. Дакле, циљ маркетиншких порука је обезбеђивање коегзистентне комуникације дефинисаних јасним циљевима који путем синергије доносе најбољи ефекат промоције пијаца на тржишту.

Инструменти комуникације треба да су усклађени, да су интегрисани и да се ослањају на што већи број различитих инструмената како би створили јединствену поруку која може допринети ефикасности комуникације и повећању економских ефеката. (Прдић и др., 2019).

Ако меримо интегрисаност и значај појединих инструмената онда посебно можемо измерити утицај инструмената који се међусобно допуњују као што су директни маркетинг, интернет маркетинг и жива реч. Путем директног маркетинга, интернет маркетинга и живе речи успостављамо непосредну и интерактивну комуникацију у циљу интегрисаности комуникације како бисмо створили јединствену поруку и допринели ефикасности комуникације. Оптимална интегрисаност инструмената комуникације мора се мерити њиховом међузависношћу на процес куповине. Дакле, ради се о реакцији потрошача на ове инструменте у виду посете пијаци и ефектима на куповину.

Предности интегрисаних маркетинг комуникација у промоцији пијаца су:

– Ефективније и економичније промовисање
– Ефикасан контакт са одабраним циљним тржиштем
– Оптималан резултат синергијом инструмената
– Тактичка интегрисана комуникацијиа заснована на индивидуалном приступу потрошачима
– Кординисањем инструмената комуникације обезбеђивање реакције потрошача
– Предвидиве активности на основу перцепције и жеља потрошача
– Наглашавање корпоративног имица и угледа пијаца
– Интегрисан приступ наглашавања одређених тематских догађаја за пијацама
– Вредновање локалних догађаја
– Бренд активности трговине и промоције пијаца
– Веродостојност и објективност комуникације
– Непосредна комуникација и контрола
– Коришћење интернета и савремених технологија у интерактивности
– Омогућавање упоређивања са конкуренцијом
– Креативно и осмишљено представљање значаја пијаца
– Континуирано истраживање ставова и мишљења потрошача
– Специфичност и значај непосредне трговине и комуникације и др.

Упоредно са потребама и предностима за усвајањем концепта интегрисаних маркетинг комуникација могу се идентификовати и одређене препреке, као што су, на пример:

– Постојећа уверења, како људи у организацији, тако и оних који чине циљни аудиторијум
– Конфузија у дефинисању инструмената интегрисаних маркетинг комуникација
– Постојећа структура и уређеност организације
– Противљење интеграцији од стране стручњака специјализованих за појединачне инструменте интегрисаних маркетинг комуникација
– Усложњавање и повећање обима конкретних послова и задатака, додељених појединцима

– Повећање трошкова увођењем новог система пословања у маркетинг функцији
– Захтеви за иновацијом знања и новим способностима менаџера
– Потребе за променама у осталим подржавајућим делатностима и функцијама у организацији
– Велики број различитих димензија интеграције и др. (Pickton et al., 2001)

Анализирајући предности примене интегрисаних маркетинг комуникација у промоцији пијаца и стандардизованих препрека овом концепту закључујемо да ове активности пијаца укључују сва њена историјска, маркетиншка и специфична локална обележја која представљају потенцијале на тржишту као директног канала маркетинга у продаји пољопривредних производа. Практичан интерес пијаца за увођење концепта произилази из двосмерне и интерактивне комуникације на основу изнетих ставова и порука. Цео процес комуникације почива од потрошача, потенцијалних потрошача, социјалној и демографској структури, понашању при куповини на основу којих се дефинише процес, форме и методе комуникације.

Вредновање и препоруке истраживања

Анализом тржишне позиције и стратешког приступа маркетингу, базама података о потрошачима, пијаце путем интегрисаних маркетинг комуникација могу унапредити своју позицију на тржишту. Уколико пијаце не примењују ову комуникацију засновану на концепту ставова потрошача њихов положај на тржишту биће угрожен. Услед веома динамичког развоја тржишта у трговини пољопривредним производима критеријум оптималности и флексибилности комуникације долази до изражаја. Постоји, међутим могућност идентификовања потеза конкуренције и спровођења адекватних реакција. Сасвим је рационално усмеравати маркетинг комуникације у циљу продубљивања сарадње са потрошачима ради задовољења сопствених интереса пијаца.

Иако су конкуренти појачали своје маркетиншке активности у смислу придобијања купаца за пољопривредне производе, пијаце и даље могу задржати своју позицију у трговини превасходно због економског значаја продаје свежих производа по прихватљивим ценама. (Прдић и др., 2020).

Пијаце нуде могућност да буду носиоци продаје свежих пољопривредних производа, али њихов успех зависи од способности одржавања и стварања конкурентске предности. Успех пијаца огледа се у томе да однесу превагу на тржишту успостављањем дугорочних односа са потрошачима путем концепта интегрисаних маркетинг комуникација.

Још један индикатор достигнутог степена развијености аграрног сектора је економска величина пољопривредног газдинства. (Ђурић и др., 2020)

Домаћи пољопривредници морају бити основа понуде производа на пијаци. Величина газдинства проузрокује обим понуде и њихов значај. Недовољан развој аграрног сектора у Србији створио је могућност гросистима и дру-

гим увозницима простор који угрожава индивидуална пољопривредна газдинства.

Државна давања су неповратна средства, ако правно лице које их је примило испуњава све услове постављене за коришћење државних давања. (Милојевић и др., 2020).

Државна давања морају бити део националне стратегије развоја пољопривреде. Такође та давања у Србији морају бити увећана због значаја пољопривреде. Значај пољопривредне производње је велик али је темпо развоја руралних подручја низак са јако малим интензитетом укључивања у међународну трговину.

Циљ привремених мера државне помоћи усмерених ка реалном сектору био је олакшавање приступа изворима финансирања, као пад привредне активности услед његовог недостатка не би водио у рецесију. (Стојановић и др., 2014).

Помоћ може бити и кроз видове субвенција, давања, помоћ код банака у виду повољних кредита и откупа производа. Недостатак повољних средстава финансирања за улагање у техничко-технолошки развој води произвођаче у губитке.

Имајући у виду да оправдана инвестициона улагања подразумевају додатне инвестиције које привредни субјекти предузимају како би остварили одговарајући циљ који доприноси унапређењу животне средине овакво деловање државе у значајној мери доприноси ефикаснијем деловању предузећа у примени стратегије одрживог развоја. (Крстић и др., 2016).

Иако значајна у националној економији пољопривреда се може развијати инвестиционим улагањима, смањењем трошкова и производње на бази одрживог развоја и здраве средине. Здрави домаћи производи на пијацама сигурност су за произвођаче и потрошаче. Пословни успех пијаца зависи од способности стварања конкурентске предности и одржавања комуникације са потрошачима. Успех продавца је и успех пијаца, који ће дугорочно задовољити потребе својих потрошача. Да би се променило садашње стање у комуникацији пијаца са окружењем потребно је предузети све неопходне активности путем интегрисаних маркетинг комуникација као модела одрживе комуникације. Поред тога, Србија би морала да води активну политику развоја пољопривреде улагањем већих средстава. Такође, је неопходан механизам заштите домаће производње у условима глобалног светског тржишта. Пијаце су најдиректнији вид трговине помоћу којих домаћи пољопривредни произвођачи могу остварити своје интересе. Јединствена стратегија подстицаја, развоја пијаца, велетржница и пољопривредних сајмова уз примену интегрисаних маркетинг комуникација као јефтиног средства несумњиво води пословном успеху пијаца и развоју пољопривреде.

Закључак

Посматрајући економску и друштвену улогу пијаца у друштву проистиче закључак да је неопходна јединствена стратегија економског развоја и комуникације. Ефикасност пословања пијаца у будућности биће доведена у питање уколико се не дефинише стратегија развоја у техничко-технолошком смислу. Она је за сада у Србији, изузев појединачних случајева, на врло ниском нивоу. Савремене технолошке и информатичке технологије већ примењују приватна гросистичка предузећа како у виду снадбевања потрошача тако и агресивне маркетиншке комуникације. Применом концепта интегрисаних маркетинг комуникација са потрошачима и осталом јавношћу пијаце путем интернета, директног маркетинга и живе речи могу послати велики број информација за опстанак, раст и развој на врло јефтин и ефикасан начин. Путем других посредних инструмената комуникације нарочито маркетинг односа са јавношћу, имица и друштвеног маркетинга могу нагласити своју традиционалну улогу у трговини и друштву. Ако знамо да је основни циљ добре комуникације повећање улоге пијаца у снадбевању потрошача свежим пољопривредним производима, с једне стране, као и резултата емпиријског истраживања примене интегрисаних маркетинг комуникација код пијаца у Србији, с друге стране, неопходно је променити садашње стање и путем јефтиних инструмената створити оптималан комуникацијски микс који ће путем синергије промовисати пијаце на тржишту.

Литература

1. Грубор, А., Милићевић, Н., Ђокић, Н. 2018. Доступност производа у контексту квалитета услуге малопродавца, Анали економског факултета, Вол. 54, бр. 39, стр. 75-88.
2. Милојевић, И., Михајловић, М. 2020. Рачуноводствени третман државних давања и обелодањивање државне помоћи, Култура Полиса, бр. 42, стр. 619-630.
3. Прдић, Н. 2015. Модел друштвеног маркетинга у јавном сектору, Култура Полиса, бр. 27, стр. 429-443.
4. Ђурић, К., Продановић, Р., Чавлин, М.,Булатовић, Л, М. 2020. Економске перформансе агроиндустрије у АП Војводини, Одитор, Вол.6, бр.2, стр. 7-19.
5. Јовановић, Д., Миленковић, Н., Дамњановић, Р. 2017. Оцењивање и предвиђање потреба потрошача, Одитор, Вол. 3, бр.1, стр. 70-79.
6. Јовановић, Д., Клинцов, Р. 2018.Утицај савременог међународног маркетинга у сектору услужног бизниса, VIII Међународни научни конгрес „Ревизија”, стр. 241-250.
7. Крстић, С., Крстић, Д. 2016. Улога менаџмента предузећа у кризним ситуацијама, Одитор, Vol..2, бр. 1, стр. 11-17.

8. Pickton, D., Broderick, A. 2001. Integrated Marketing Communications, Prentice Hall
9. Прдић, Н., Прдић, И. 2019. Пијаце као место продаје домаћих пољопривредних производа, IX Међународни пољопривредни симпозијум „Одрживи развој савремене пољопривредне производње", стр. 156-164.
10. Prdić, N., Kuzman, B, Damnjanović, J. 2019. Marketing research in the function of business efficiency, Economics of agriculture, Vol.66, iss.4, pp. 1055-1090.
11. Прдић, Н. 2019. Пијачне услуге као бренд, IX Међународни конгрес „Ревизија", стр. 219-228.
12. Смит, П, Р. 2002. Маркетиншке комуникације, Clio.
13. Стојановић, Б., Станишић, Т. 2014. Државна помоћ и реални сектор економије у последњој светској економској кризи, Економика, Vol. 60, бр. 3, стр.87-97.
14. Вукша, С., Анђелић, Д, Милојевић, И. 2020. Анализа као основа одрживог пословања, Одрживи развој, бр. 1, стр 53-72.
15. http://www.bgpijace.rs/wp-content/uploads/2020/12/Listanje-02-1.pdf, приступљено, 21.12.2020. године.
16. http://trznicanis.rs/dokumenta, приступљено, 11.11.2020. године.
17. https://www.nstrznica.co.rs/trznica-danas, приступљено, 18.12.2020. године.

INTEGRATED MARKETING COMMUNICATIONS IN THE FUNCTION OF BAZAARS' PROMOTION

Summary: Bazaars are important topic in historical and also modern market approach, as one of the basic marketing channals for sale of agriculture products. Perception of bazaar markets in the future is not real without usage of integrated marketing communications in comuniaction with costumers. IMC enable for bazaars to make an efficient contact with consumers and other public, for the purpise of fullfiling busines aims of bazaars on market. Research results show that the efficiency of bussines is manifested in tactical integrated marketing communications. By experience method and methods of marketing research, we came to conclusion that integrated marketing communications may promote bazaars on the market using sinergy of different instruments. The conclusion is that IMK are much cheaper in comparison to mass comunications and ti is possible to promote bazaars on the market and stress their social role, using IMK.

Keywords: integrated marketing communications, bazaars, market, consumers.

РАДАН КОСТИЋ
МИЛАН МИХАЈЛОВИЋ*
Војна академија
Београд

UDC: 336.2
Прегледни рад
Примљен: 18.03.2021
Одобрен: 27.04.2021
Страна: 375–385
DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.5.04

ПОРЕСКИ ЈАЗ КАО ПОСЛЕДИЦА НЕНАПЛАЋЕНИХ ПОРЕСКИХ ОБАВЕЗА

Сажетак: Пореска утаја и сива економија су присутне у свим државама. Процењује се да је сива економија у развијеним земљама Европске уније око 10–15% БДП, а у Србији је далеко више и износи око 30% БДП. Стога је предмет овог рада утврђивање сагледавање основних циљева пореске политике у Србији односно сузбијање сиве економије, која отежава ефикасну расподелу ресурса и успорава привредни развој, јер привредни субјекти склони пореским утајама представљају нелојалну конкуренцију привредним субјектима који послују у легалним токовима. За сузбијање пореских утаја од посебне важности су организација и рад пореске администрације.

Кључне речи: порез, пореска политика, порески обвезник, порески јаз.

Увод

Успешност рада Пореске управе и управе прихода јединица локалне самоуправе цени се према оствареној наплати пореских прихода, јер се само њиховом континуираном наплатом обезбеђује континуирано финансирање функција из надлежности Републике и јединица локалне самоуправе (Balaban, Župljanin i Nešović 2019, 1181). Према томе, јасно је да је само ефикасна, континуирана и потпуна наплата пореза од свих пореских обвезника основни и најважнији задатак пореске администрације.

Пореска политика је део фискалне и економске политике. Значај пореске политике најбоље се огледа кроз пореске приходе. Тако је у 2019. години у укупно оствареним приходима буџета Републике од 1.274.577.300.000,00 динара учешће пореских прихода који представљају приход буџета Републике, износило 86,59%, односно остварено је укупно 1.103.672.300.000,00 динара. Укупно наплаћени порески приходи у 2019. години износили су

* milan.mih83@gmail.com, 064/3021951

1.156.788.300.000,00 динара, и то 1.103.672.300.000,00 динара пореских прихода буџета Републике и 53.116.000.000,00 динара пореских прихода од пореза на имовину које су остварили остали нивои власти). Законом о буџету Републике Србије за 2020. годину планирани су укупни приходи и примања у износу од 1.314.521.031.000,00 динара. Укупни порески приходи истог периода планирани су износу од 1.132.100.000.000,00 динара, или 86,12% укупних прихода буџета Републике.

Решење у пореско-управним поступцима

Порески поступак је посебан управни поступак који чине правна правила којима се регулише обавезно поступање пореске администрације када применом материјалних прописа решава о правима, обавезама или правним интересима правних и физичких лица. У пореском поступку се користе пореска акта: позив за учешће у поступку, налог за контролу, записник, закључак, решење, приговор, жалба и др. С обзиром на то да се закључком и решењем одлучује о радњама у поступку, односно о ствари која је предмет поступка, ова два пореска акта су уједно и пореско–управна акта.

Решење

Пореско решење је порески управни акт којим се на основу чињеница утврђених у поступку одлучује о ствари која је предмет поступка. Састоји се у примени материјалног прописа на, у поступку утврђено, чињенично стање. Саставни делови решења прописани су чланом 141. Закона о општем управном поступку („Службени гласник РС”, бр. 18/2016), и то су: увод, диспозитив, образложење, упутство о правном средству, потпис овлашћеног службеног лица и печат органа или други вид потврде о аутентичности (Закон о општем управном поступку („Службени гласник РС”, бр. 18/2016), члан 141).

Пореским решењем се утврђује пореска обавеза на основу пореске пријаве пореског обвезника или у поступку контроле када су утврђене неправилности у поштовању пореских прописа (Станковић, Дамњановић и Поповић 2018, 105). Решење потписује руководилац организационе јединице Пореске управе, односно локалне пореске администрације. Решење другостепеног органа у поступку по жалби потписује министар финансија, односно лице по овлашћењу министра финансија.

Жалба на првостепени пореско–управни акт не одлаже његово извршење, што мора бити наведено у диспозитиву решења.

Правна својства пореског решења

Правна својства пореског решења су: правноснажност, коначност и извршност.

Правноснажност је својство управног акта – решења које означава његову правну непроменљивост. Правноснажно решење се не може мењати, однос-

но не може се побијати правним средствима (жалба, тужба). Своје правноснажно решење порески орган не може накнадно поништавати, укидати или мењати. Међутим, правноснажно решење нема апсолутно дејство (апсолутну правну непроменљивост), већ се његова правна променљивост огледа у могућности примене, односно дозвољености ванредних правних средстава. Ванредна правна средства су допуштена против правноснажних решења.

Привремена решења не могу да стекну правноснажност, пошто имају ограничену временску важност. Временска важност привремених решења је ограничена доношењем коначног решења којим се укида привремено решење.

Коначност означава својство решења када се против њега не може користити жалба као редовно правно средство у управном поступку. Коначно решење се може нападати тужбом у управном спору, па је, сходно томе, коначност решења органа управе услов да би се могао покренути управни спор. Првостепено решење постаје коначно ако је против њега законом искључена жалба, с тим што је у том случају дозвољен управни спор. Првостепено решење постаје коначно и када истекне рок за жалбу ако је жалба допуштена, али није изјављена. У случају коначности решења због неизјављене жалбе пореско решење постаје и правноснажно, а управни спор против таквог решења није допуштен. Другостепено решење постаје коначно његовим достављањем пореском обвезнику. Свако другостепено решење је коначно, јер се против њега не може изјавити жалба.

Извршност је својство решења које допушта да се приступа његовом фактичком извршењу, односно решење се извршава када постане извршно. Првостепено решење у пореском поступку постаје извршно (Радичић и Раичевић 2011):

– достављањем обвезнику, ако жалба није допуштена,
– достављањем обвезнику, ако жалба не одлаже извршење,
– достављањем обвезнику решења којим је жалба одбачена или одбијена.

Другостепено решење којим је измењено првостепено решење постаје извршно кад се достави обвезнику. Свако коначно решење је и извршно, али свако извршно решење није и коначно у управном поступку. Свако правноснажно решење је и извршно. Извршност решења ако жалба не одлаже извршење решења мора бити наведено у диспозитиву решења. Супротно понашање представља повреду правила поступка, што је разлог за поништавање првостепеног пореског решења.

Наплата утврђених обавеза

Наплата је посебан део пореског поступка којим се остварује приход буџета Републике. Редовна и принудна наплата јавних прихода обављају се континуирано током целе године, а врше се о доспећу пореске обавезе и других јавних прихода. Рок доспелости за плаћање прописан је законом којим се уводи конкретни јавни приход. Уколико се утврђена пореска обавеза не може на-

платити у поступку редовне наплате, спроводи се поступак принудне наплате. Принудна наплата започиње доношењем решења о принудној наплати, а по претходно усаглашеном стању по опомени за плаћање, или на основу утврђене обавезе у поступку пореске контроле.

Мере обезбеђења

Свако потраживање, па и пореско, садржи у себи елемент неизвесности наплате. У великом броју случајева дужници уредно испуњавају своје обавезе и због тога повериоци немају потребу да захтевају посебно обезбеђење свог потраживања. Међутим, има дужника који занемарују своје обавезе и одбијају да их испуне или одуговлаче са њиховим плаћањем по доспелости. Поред тога, имовинско стање дужника може се, по разним основима, погоршати до те мере да у време доспелости обавезе за плаћање дужник обавезу може или не може у целости да плати(Ћурчић, Милојевић и Крунић 2020, 33).

У условима отежане наплате неопходно је коришћење инструмената који олакшавају наплату потраживања. У правној науци врло рано се развило заложно право као стварно (апсолутно) право на туђу ствар, којим се заложним повериоцима (повериоцима који су конституисали заложно право у своју корист на туђу ствар и уписали га у одговарајући регистар) омогућава да благовремено установе приоритетно заложно право на ствари у својини дужника уписом у одговарајући регистар залоге. Тиме заложни повериоци обезбеђују намирење свог потраживања из цене остварене продајом заложене ствари и онда када остали (обични) повериоци, као и заложни повериоци који немају приоритетно заложно право, не могу да наплате своје потраживање, пошто су имовинске прилике дужника такве да то онемогућавају.

Савремени правни системи уређених демократских држава не праве разлику између државе као повериоца и осталих поверилаца из приватно-правних (облигационих) односа, нити познају и штите привилеговане повериоце, што је био случај у ранијем правном систему Србије, већ познају и штите само приоритетне заложне повериоце. Савремени правни системи све повериоце стављају у исту раван и само од њихове бриге за обезбеђење свог потраживања зависи да ли ће га наплатити из средстава обезбеђења, у случају да дужник не жели, одуговлачи или не може о доспелости да плати дуг који има према повериоцу. Стога сви повериоци, па и држава, ако желе да стекну првенство у намирењу свог потраживања, у случају да дужник своју обавезу не плати о доспелости (независно од разлога неплаћања), морају да установе приоритетно заложно право на ствари у имовини дужника и обезбеде статус заложног повериоца.

Правни систем Републике Србије је у поступку хармонизације са правним системима земаља развијене тржишне економије преузео решења која се односе на првенство намирења обезбеђеног потраживања продајом ствари оптерећене заложним правом. Намирење се одређује према моменту уписа заложног права у одговарајући регистар залоге, а не по томе ко је поверилац(Васић 2015, 17).

Одредбама Закона о пореском поступку и пореској администрацији законодавац је створио широк правни оквир, који, ако се планира и примењује ефикасно и доследно, обезбеђује Републици као пореском повериоцу да обезбеди наплату сваког пореског потраживања. Одговорност за евентуалну ненаплативост пореског потраживања је на запосленима у пореској администрацији који раде на пословима обезбеђења и наплати пореског потраживања. Ако се не примењују законска овлашћења која се односе на обезбеђење и наплату пореског потраживања може се пропустити да се Републици, односно осталим нивоима власти обезбеди статус приоритетног заложног повериоца, услед чега може доћи до ненаплативости пореског потраживања у целости или делимично.

Обезбеђење наплате пореске обавезе представља привремену меру уписа заложног права у корист Републике. Уписом заложног права обезбеђује се наплата доспеле пореске обавезе за коју још није покренут поступак принудне наплате.

Мере обезбеђења наплате пореза су заложна права на покретне ствари, непокретности, новчана средства и потраживања пореског дужника. Привремене мере обезбеђења донете пре почетка поступка принудне наплате трају до наплате пореза ради чијег су обезбеђења установљене или до момента када порески обвезник пружи одговарајуће обезбеђење пореске обавезе(Живковић, Пантић и Росић, 2019, 28).

Редовна наплата

Редовна наплата пореза врши се, по правилу, плаћањем новчаног износа о доспелости пореза, на прописане уплатне рачуне јавних прихода, у роковима прописаним законом. Изузетно, пореска обавеза се може намирити компензацијом или конверзијом потраживања по основу пореза у трајни улог Републике у капиталу пореског обвезника у поступку приватизације (Јањетовић 2015, 41).

Принудна наплата

Поступку принудне наплате утврђене пореске обавезе се приступа уколико се та обавеза не наплати у року, у поступку редовне наплате. Принудна наплата започиње доношењем решења о принудној наплати, а по претходно усаглашеном стању по опомени за плаћање, или на основу утврђене обавезе у поступку пореске контроле. „У решењу се наводи основ пореског дуга, његов преостали неплаћени износ из опомене достављене пореском обвезнику, са обрачунатом каматом од дана издавања опомене до дана доношења решења, а порески обвезник се обавештава о својим правима у поступку принудне наплате. Решење о принудној наплати пореза постаје извршно даном достављања. Против решења о принудној наплати пореза може се изјавити жалба. Пореска управа неће донети решење о принудној наплати пореза ако је захтев за одлагање плаћања пореза поднет у року док се не одлучи по том захтеву.”(Закон о пореском поступку и пореској администрацији, „Службени гласник РС”, бр.80/2002...86/2019, члан 77.)

Предмети на које се спроводи принудна наплата

За наплату пореза у поступку принудне наплате користе се: новчана средства пореског обвезника, новчана потраживања пореског обвезника, неновчана потраживања и друга права пореског обвезника, готов новац и хартије од вредности, покретне ствари и непокретности. За принудну наплату се може узети један предмет или више предмета у исто време. Пошто су предмети принудне наплате од истог значаја, Пореска управа може да изабере предмет за наплату пореза. Овим дискреционим правом Пореска управа чини поступак ефикаснијим и економичнијим. Предмети принудне наплате се одређују решењем.

Принудна наплата из новчаних средстава на рачуну пореског обвезника на основу извршних пореских решења је најчешћи и најефикаснији примењиван предмет принудне наплате (Видовић, Бериша и Џелетовић 2019, 259).

Одлука о наплати пореског потраживања мора бити заснована на претходном утврђивању квалитета новчаног потраживања пореског обвезника, односно солвентности дужниковог дужника (Пешић и Миљковић 2020, 25).

Из неновчаних потраживања пореског обвезника наплата се спроводи забраном, преносом потраживања и пописом са проценом, запленом и продајом предмета потраживања, а извршава се на начин да се решењем налаже дужнику пореског обвезника да, по доспелости, преда дуговану покретну ствар или непокретност Пореској управи, односно пренесе право својине на Републику. И у овом случају принудне наплате најважније је да се правилно утврди квалитет неновчаног потраживања пореског обвезника, које он има од свог дужника. Када Пореска управа дође у посед неновчаног потраживања пореског обвезника, врши продају покретних ствари, односно непокретности.

Готовим новцем и хартијама од вредности наплата потраживања се спроводи пописом и запленом. „Решење о принудној наплати из хартија од вредности Пореска управа доставља банци или другом правном лицу код кога се хартије од вредности чувају, као и пореском обвезнику.” (Закон о пореском поступку и пореској администрацији, „Службени гласник РС”, бр.80/2002...86/2019, члан 98.)

Из покретних ствари наплата се спроводи запленом и продајом. Из непокретности се наплата спроводи запленом, утврђивањем почетне вредности и продајом.

Мере обезбеђења у поступку принудне наплате

У пореском праву се појављује више начина којима се пореском повериоцу пружа обезбеђење да ће порески обвезник испунити пореску обавезу. У доктрини и законодавству помињу се јемство, одговорност за туђу обавезу, солидарна пореска обавеза и залога. Прва три института су по својој правној природи сродна, јер почивају на идеји да неко лице својом имовином одговара за обавезу другог лица. Кад је у питању залога, међутим, реч је о стварном

праву на туђу ствар, на основу кога порески поверилац може да наплати своје потраживање из вредности заложене ствари (ако порески обвезник не испуни обавезу о доспелости) пре осталих поверилаца.

Принудно извршење ради остваривања наплате пореза може се покренути и спровести тек пошто је порез доспео. Међутим, ако постоји опасност да порески обвезник (или неки други порески дужник) осујети, односно онемогући наплату недоспелог пореза(Ђорђевић и Крстић 2020, 12), надлежни порески орган може решењем да утврди мере за осигурање наплате. У питању су привремене мере.

Привремене мере су средства временски ограниченог обезбеђења будућег остварења повериочевог потраживања, а њихово остварење, као и осујећење, може имати одређене правно релевантне последице; привремене мере се могу предузимати пре покретања управног или судског поступка ради принудне наплате пореског потраживања које се осигурава; могу се одредити ако се утврди да је вероватно да постоји пореско потраживање према обвезнику и да је вероватно да постоји опасност која прети будућем остварењу тог вероватног повериочевог потраживања.

За разлику од обезбеђења пореског потраживања док пореска обавеза није утврђена или када је пореска обавеза утврђена али није започео поступак принудне наплате, обезбеђење пореског потраживања у принудној наплати је дужност Пореске управе, а не дискрециони овлашћење(Дејовић 2018, 23).

Основна сврха обезбеђења је спречавање наступања штетних последица по средства буџета за случај да порески обвезник не жели да плати, одуговлачи са плаћањем или не може да плати порески дуг. У том случају Пореска управа доспели а неплаћени порески дуг наплаћује из цене остварене продајом ствари на које је конституисано заложно право у корист Републике. Обезбеђење пореског потраживања при садашњем нивоу пореске дисциплине и ликвидности пореских обвезника је најважнији и најодговорнији посао запослених на пословима контроле и наплате и од пресудног је значаја за коначну наплату пореског потраживања(Рапајић, Лапчевић и Миладиновић 2019, 42).

Обезбеђење пореског потраживања је важније и од самог поступка наплате, пошто само пореско потраживање које је обезбеђено може бити сигурно наплаћено из средства обезбеђења у случају да порески обвезник не плати пореско потраживање о доспелости. Наиме, ризик коначне наплате пореског потраживања које је обезбеђено своди се на минимум, и то само ако није одабрано квалитетно средство обезбеђења.

Немогућност наплате пореских обавеза

Застарелост

Институт застарелости у пореском поступку представља протек времена, после кога престају извесна права и овлашћења или престају одређени односи. Субјект права не може своја права и овлашћења да користи бесконачно. Стога

законодавац даје рок у коме се права и овлашћења могу користити. Ако субјект права не користи своја права у прописаном року, његова права и овлашћења престају, јер се сматра да онај ко своја права и овлашћења не врши (не користи) и нема интереса да то чини, тј. да их се одриче. Пореске функције извршавају запослени порески службеници, односно службеници локалне власти, који су и одговорни за коришћење одређеног права или овлашћења да у законом прописаном року извршавају функције због којих су Пореска управа и локална пореска администрација основани – пореске функције(Prdić, Kuzman i Damjanović 2019, 1047). Стога је на њима и одговорност за евентуално наступање застарелости у пореском поступку. Право Пореске управе и локалне пореске администрације, на утврђивање и наплату пореза и споредних пореских давања застарева за пет година од дана када је застарелост почела да тече. Застарелост почиње да тече од првог дана наредне године од године у којој је требало утврдити и наплатити утврђени порез. Застарелост се прекида сваком радњом пореске администрације предузетом према пореском дужнику ради утврђивања и наплате пореза и споредних пореских давања. После прекида застарелости, застарелост почиње да тече изнова. Време пре прекида тока застарелости се не рачуна у законом одређени рок за релативну застарелост, али се рачуна у одређени рок за апсолутну застарелост, тако да укупно време у коме се може утврдити и наплатити пореска обавеза не може бити дуже од двоструко утврђеног рока за релативно застаревање овог права, односно 10 година. На истек рока застарелости пореска администрација пази по службеној дужности. Уколико дође до застаревања наведених права орган управе доноси решење којим је утврђено да је право на утврђивање и наплату застарело.

Пример

а) Решење је доспело за плаћање: 20. фебруара 2015. године
б) Застарелост за наплату тече од: 1. јануара 2016. године
в) Порез застарева за пет година (релативна застарелост):
1. јануара 2021. године
г) Порески орган доставља опомену: 31. децембра 2019. године
д) Нови рок застарелости тече од: 1. јануара 2020. године
ђ) Крајњи рок за наплату је: 31. децембар 2024. године
е) Апсолутна застарелост наступа за 10 година: 1. јануара 2026. године.

Утврђена пореска обавеза, ожалбеним решењем, не може се наплатити принудним путем када другостепени орган у поступку по жалби не поступи у складу са одредбом члана 147. став 4. Закона о пореском поступку и пореској администрацији, односно када не одлучи у року од 60 дана од дана предаје жалбе. Такође, ако је поступак принудне наплате започео, он се прекида, док се пореском обвезнику – жалиоцу не достави решење по жалби, односно док првостепени орган не поступи по налогу другостепеног органа којим је поништено ожалбено решење, о чему порески орган доноси закључак о прекиду поступка принудне наплате, сходно одредби члана 147. став 6. Закона о пореском поступку и пореској администрацији.

Жалба је редовно правно средство којим странка може да оспорава законитост или правилност решења донетог у пореско-управном поступку којим је одлучено о његовим појединачним правима и обавезама. Ако није задовољна првостепеним решењем, странка жалбом иницира другостепени поступак и одлуку. Право на жалбу је уставно начело и начело Закона о општем управном поступку.

У пореском поступку суспензивно и деволутивно својство жалбе је модификовано. Тако жалба на решење у пореском поступку не задржава извршење решења, а жалбу може да реши и првостепени орган без њеног достављања другостепеном органу. Модификовано суспензивно својство жалбе даје резултате, јер се утврђене обавезе могу наплатити о доспелости или по истеку рока доспећа у поступку редовне наплате, односно у поступку принудне наплате. Модификовано деволутивно дејство у пореском поступку се састоји у томе да првостепени орган може да измени своје решење уколико нађе да се на основу навода у жалби може другачије решити управна ствар у којој је донето првостепено решење.

Другостепени порески орган поступајући по жалби може да поништи порески управни акт у целости или делимично или да измени порески управни акт.

Правне последице поништавања и измене пореског акта огледају се у брисању свих правних последица које је решење произвело од момента када је решење донето, односно сматра се да није ни донето. Кад је реч о измењеном решењу, правне последице неизмењеног дела решења остају на снази и производе правне ефекте од дана када је донето првостепено решење.

Степен наплате у пореско-управним поступцима

Код Агенције за привредне регистре регистровано је укупно 405.597 привредних субјеката – обвезника пореза по основу обављања регистроване делатности. Поред високог степена неоткривених пореских утаја, на приходе буџета негативно утиче и недовољно ефикасна (Дашић и Ковинић 2020, 581) Пореска управа у делу наплате пореских обавеза. И поред ниског степена наплате утврђених пореских обавеза, у поређењу са развијеним земљама, трошкови наплате износе око 0,91 динар при наплати од 100,00 динара пореских прихода. Примера ради, наплата пореских обавеза у износу од 100 евра у нордијским земљама и Великој Британији узрокује трошак од 0,47 до 0,62 евра.

Одредбом члана 7. став 9. Закона о пореском поступку и пореској администрацији, прописано је да Пореска управа најмање једном годишње објављује износ пореског дуга пореског дужника, и то правних лица са пореским дугом у износу од 20.000.000,00 динара и вишем и предузетника са пореским дугом у износу од 5.000.000,00 динара и вишем. Већи расходи негативно утичу на буџетски резултат, али је још неповољнија појава да Пореска управа не успева да наплати око 270 милијарди утврђених пореских обавеза пореским обвезницима (1.601 правно лице и 2.423 предузетника), што износи око 25% укупних пореских прихода буџета Републике(www.poreskauprava.gov.rs).

Закључак

Неспорно је, када је реч о наплати пореза у Србији, да је проценат добровољног измиривања пореских обавеза мањи у односу на земље развијене тржишне економије, пре свега због недовољно развијене пореске културе, па тиме и пореске дисциплине, што је додатни изазов да се кроз планску и интензивну обуку садашњих и будућих пореских службеника створи одговорна, стручна и професионална пореска администрација.

Резултат потенцијално наплативих пореских обавеза додатно погоршавају ненаплаћене, а у пореским поступцима утврђивања и контроле, утврђене пореске обавезе. Због тога је неопходно, упоредо са променом закона, и спровођење структурних реформи Пореске управе и локалне пореске администрације. Поред тога, никако се не сме изоставити припремљеност запослених у пореској администрацији на новине и темпо промена. Познавање начина рада у пореској администрацији омогућава изградњу институција људских ресурса и побољшање функција наплате.

Неефикасна пореска политика и рад органа који је спроводе довели су до високог пореског јаза, који представља разлику између потенцијално наплативих пореских обавеза и пореских обавеза које се наплате. Порески јаз у Србији процењује се на износ преко 50% потенцијално наплативих и наплаћених пореских прихода, док се, ради илустрације, у нордијским земљама он креће од 5% до 7% потенцијално наплативих пореских прихода.

Литература

1. Видовић, Нилола., Бериша, Хатиџа и Џелетовић, Милован. 2019. „Економска анализа проблематике пореске евазије у Републици Србији.” *Војно дело,* LXXI (2): 254-264.
2. Дашић, Дејан и Ковинић, Марина. 2020. „Утицај фискалне политике на раст индустријске производње у Србији у периоду 2010-2017. године. Култура полиса XVII (41): 577-589
3. Ђорђевић, Драгомир и Крстић, Далибор. 2020. „Однос фискалне политике и одрживог развоја.” *Одрживи развој* II (1): 7-15.
4. Balaban, Mladenka., Župljanin, Slobodan i Nešović, Dragana. 2019. “Regional sustainability of local and rural development.” *Ekonomika poljoprivrede* LXVI (4): 1173-1186.
5. Ćurčić, Mihailo, Milojević, Irena i Krunić, Nikola. 2020. „Međusobni uticaj poreza na dohodak građana i makroekonomskih indikatora.” *Industrija* XLVIII (3): 27-40.
6. Dejović, Stevan. 2018. „Nastanak i razvoj poreskih rajeva.” *Oditor* IV (2): 17-26.
7. Janjetović, Radivoje. 2015. Posebni oblici plaćanja dospelih obaveza. *Akcionarstvo* XXI (1), str. 35-46.

8. Pešić, Helena i Miljković, Miloš. 2020. „Održivost budžetskih načela i procedura.” *Održivi razvoj* II (2): 15-29.
9. Prdić, Nedeljko., Kuzman, Boris i Damjanović, Jelena. 2019. „Marketing research in the function of business efficiency.” *Ekonomika poljoprivrede* LXVI (4): 1039-1054.
10. Radičić, Marko i Raičević, Božidar. 2011. *Javne finansije: teorija i praksa*. Subotica: Ekonomski fakultet.
11. Rapajić, Milan., Lapčević, Milivoje i Miladinović, Violeta. 2019. „Dinamizam reformi oporezivanja imovine u Srbiji - administrativni i fiskalni aspekti .” *Ekonomika* LXVI (1): 35-46.
12. Stanković, Bratislav, Damnjanović, Radovan i Popović, Milenko. 2018. „Oblici nadzora nad javnim rashodima.” *Oditor,* IV (3): 96-109.
13. Vasić, Zoran. 2015. Poreska kontrola uslov funkcionisanja budžetskog sistema. *Akcionarstvo* XXI (1), str. 5-22
14. Zakon o opštem upravnom postupku, „Službeni glasnik RS”, br. 18/16 i 95/18,
15. Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, „Službeni glasnik RS”, br. 80/02, 84/02, 23/03, 70/03, 55/04, 61/05, 85/05, 62/06, 62/06, 61/07, 20/09, 72/09, 53/10, 101/11, 2/12, 93/12, 47/13, 108/13, 68/14, 105/14, 91/15, 112/15, 15/16, 108/16, 30/18, 95/18, 86/19 i 144/20,
16. Živković, Aleksandar., Pantić, Nikola i Rosić, Milovan. 2019. „Fiskalna održivost makroekonomskog sistema članica Evropske unije.” *Oditor* V (2): 32-41.

TAX GAP AS A CONSEQUENCE OF UNPAID TAX LI-ABILITIES

Summary: Tax evasion and grey economy are present in all countries. It’s estimated that grey economy in developed EU countries is at around 10-15% of GDP, while it amounts to over 30% of GDP in Serbia. Therefore the subject of this paper is determining basic goals of Serbia’s tax policy, i.e. combating grey economy that complicates efficient resource allocation and slows down economic development, because economic subjects that are prone to tax evasion represent disloyal competition to economic subjects that do business legally. In order to fight tax evasion, organization and work of tax administration are of special importance.

Keywords: tax, tax policy, tax payer, tax gap

Упутство за ауторе:

Часопис Култура полиса користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника Chicago Manual of Style), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Чланак послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com. Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, Size: 11, Serbian (Cyrillic), Line spacing: Single. Научни чланак може да садржати највише 30.000 карактера са размацима, укључујући и попис референци.

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор.

Пример:
(Вебер 1976, 341–342); (Weber 1989, 341–342).

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Сачинити списак референци са библиографским подацима на крају рада.

Пример:
1. Бјелајац, Жељко. 2017. *Безбедносна култура – умеће живљења*. Нови Сад: Правни факултет за привреду и правосуђе.
(Бјелајац 2017)
2. Krastev, Ivan, and Stephen Holmes. 2019. *The Light that Failed.* London: Allen Lane.
(Krastev and Holmes 2019)
3. Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.
(Kaltwasser et al. 2017)
4. Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.
(Степић 2015)
5. Гаћиновић, Радослав. 2020. „Систем као израз уређености одређене делатности у друштву.“ *Култура полиса* XVII (41): 247-258.
(Гаћиновић 2020, 253)
6. Jerkov, Aleksandar, ur. 2010. *Velika opšta ilustrovana enciklopedija Larrouse: dopunjeno srpsko izdanje*. Tom V (S–Ž). Beograd: Mono i Manjana.
(Jerkov 2010)
7. *New York Times*. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for Governor.” July 30, 2002.
(*New York Times* 2002)
8. Zakon o nasljeđivanju [ZN], „Narodne novine“, br. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, i 33/15 i 14/19. (ZN 2019, čl. 3)
9. Танјуг. 2019. „Европска свемирска агенција повећава фондове.” 28. новембар 2019. http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182.
(Танјуг 2019)

Излажење часописа финансијски подржао:
Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама: http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/

Штампање часописа финансијски подржала: Економист доо, Нови Сад

САДРЖАЈ

I ГЕОПОЛИТИКА И МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ
II КУЛТУРА, ДРУШТВО, МЕДИЈИ
III ИСТОРИЈА И ДРУШТВО
IV БЕЗБЕДНОСТ И ДРУШТВО
V ЕКОНОМИЈА И ДРУШТВО

THE CONTENT

I GEOPOLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS
II CULTURE, SOCIETY, MEDIA
III HISTORY AND SOCIETY
IV SECURITY AND SOCIETY
V ECONOMY AND SOCIETY

ISSN 1820-4589
9 771820 458005